

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 1(115)

2007 йил, январ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига

Буюк сўз сеҳргари.....	3
АБДУЛЛА ҚАҲҲОР. Хуснбузар.....	5
АБДУЛЛА ОРИПОВ. Адабиётимизга юксак эътибор.....	7
УМАРАЛИ НОРМАТОВ. Бир суҳбат сабоқлари.....	8
ЎТКИР ҲОШИМОВ. Халқ виждони.....	10

ПУБЛИЦИСТИКА

ПАТРИК ЖОЗЕФ БЬЮКЕНЕН. Фарбнинг ҳалокати.....	12
---	----

НАСР

ДИМФНА КЬЮСАК. Ўлимнинг оти ўчсин. Роман.....	46
---	----

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

АЛЕКСАНДР ФАЙНБЕРГ. Шу ердадир наслу насабим.....	41
ЖОН ДОНН. Жаҳоннинг бор ҳайрати.	110

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ГЕРОДОТ. Мелпомена.....	116
-------------------------	-----

ТОШКЕНТ
ЯНВАР

ТАРЖИМА МАКТАБИ	
ШОДМОН ОТАБЕК. Икки олам заҳмати.....	140
КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
НОДИРХОН ҲАСАН. Ҳикматлар каталоги.....	162
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
ҲИЛАРИ НГВЕНО. Преториялик кишилар. Роман.....	168

Бош муҳаррир
Ўринбосари:
Мирўлат МИРЗО

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ
Ўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Таҳрир ҳайъати:
Ғайзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ҒАЙЗУЛЛА

Жаҳон адабиёти, 1. 2007.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган. №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ҒАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳ Д.АЛИЕВА

Компьютерда саҳифаловчилар Ш.АБДУЖАББОРОВА, Н.ИБРОҲИМОВА

Босишга рухсат этилди 26.01.2007 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 07—501 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУда чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2007 й.

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига

Буюк сўз сеҳргари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг
Қ А Р О Р И

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИНИ НИШОНЛАШ ТЎҒРИСИДА

Ўзбек адабиёти ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган атоқли адиб, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор ижодий меросининг ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш борасида муҳим аҳамиятга эга эканини инobatга олиб ҳамда ёзувчи таваллудининг 100 йиллигини кенг нишонлаш мақсадида:

1. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Республика Маънавият тарғибот марказининг Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги таклифи қабул қилинсин.

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича ташкилий қўмита таркиби иловага мувофиқ тасдиқлансин.

2. Ташкилий қўмита бир ой муддатда тегишли вазирликлар ва идоралар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари билан биргаликда юбилей тадбири режасини ишлаб чиқсин ва уни амалга оширишга киришсин.

Жумладан:

Фанлар академияси, Ёзувчилар уюшмаси, Республика Маънавият тарғибот маркази билан биргаликда 2007 йилнинг сентябр ойида “Абдулла Қаҳҳор ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти” мавзусида илмий-амалий конференция, Ўзбекистон миллий академик драма театрида адиб таваллудига бағишланган тантанали адабий-бадиий кеча ўтказиш;

2007 йилнинг май ойигача Абдулла Қаҳҳор уй-музейининг экспозициясини бойитиш, музейдаги мебеллар ва санъат асарларини реставрация қилиш, музей биноси томини капитал таъмирлаш билан боғлиқ ишларни амалга ошириш;

Ўзбекистон театрларида Абдулла Қаҳҳор асарлари асосида спектакл-

лар саҳналаштириш чораларини курсин.

3. Тошкент шаҳар ҳокимлиги бир ой муддатда Бадиий академия ва бошқа тегишли ташкилотлар билан биргаликда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳайкалинини яратиш ва уни белгиланган тартибда ўрнатиш бўйича тақлиф киритсин.

4. Республика Маънавият тарғибот маркази, Олий ва ўрта махсус таълим ҳамда Халқ таълими вазирликлари ва Ёзувчилар уюшмаси ҳамкорликда бир ой муддатда таълим муассасаларида Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижодига бағишланган адабий-бадиий тадбирлар, давра суҳбатлари, ижодий учрашувлар ташкил этиш режасини ишлаб чиқсин.

5. Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Фанлар академияси ва Ёзувчилар уюшмаси билан биргаликда адибнинг 100 йиллигига бағишлаб Абдулла Қаҳҳорнинг бир жилдлик сайланма асарларини ҳамда Кибриё Қаҳҳорованинг “Чорак аср ҳамнафас” хотиралар китобининг қайта нашр этсин.

6. “Ўзбеккино” миллий агентлиги 2007 йилнинг июн ойигача Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижодига

бағишланган янги ҳужжатли филм яратсин.

7. Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги 2007 йилнинг июл ойигача Абдулла Қаҳҳор сиймоси туширилган ва унинг асарлари мавзуси асосида ишланган почта маркалари ҳамда конвертлар туркумини чиқарсин.

8. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси ва оммавий ахборот воситаларига адиб ҳаёти ва ижоди тўғрисида туркум кўрсатувлар ҳамда радиоэшиттиришлар тайёрлаш, матбуотда мақолалар чоп этиш ва юбилей тадбирларини кенг ёритиш тавсия этилсин.

9. Молия вазирлиги юбилей тадбирларини молиялаштиришни 2007 йил учун тасдиқланган бюджет параметрларида маданият соҳаси учун назарда тутилган маблағлар доирасида амалга оширишни таъминласин.

10. Мазкур қарорнинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари Р.Қосимов зиммасига юклансин.

*Тошкент шаҳри,
2007 йил 8 январ.*

**Ўзбекистон Республикаси
Президенти И.КАРИМОВ**

АБДУЛЛА ҚАХҲОР ҲУСНБУЗАР

Навқирон чиройли йигитнинг бетидога битта-иккита хуснбузар ҳеч қандай оғриқ ҳам эмас, касаллик ҳам, фақат хуснини бузади, шунинг учун хуснбузар деб аталади.

Давримиз адабиёти мана шундай навақирон, чиройли йигит. Унинг эртага яна ҳам баркамол бўлиши, хусни яна ҳам тўлишуви турган гап. Бироқ унинг баркамол бўлиши ва тўлишувига баъзан майда-чуйда иллатлар ҳалал беради, унинг хуснини бузади. Бу иллатларга барҳам бериш учун турли талбирлар қаторида «қатрон қилувчи танқид»ни ҳам қўллаш керак.

Адабиётдаги хуснбузарлар тўғрисида ўйлашимга бир дилсиёҳлик сабаб бўлди. Менинг яқин бир дўстим, колхоз раиси январь Пленумидан кейин эл-юрт олдига шарманда-ю, шармисор бўлди. Раис давлатга сут топшириш планини муддатдан олдин ортиғи билан бажариш учун магазиндан сариғёғ сотиб олиб сут ҳисобига топширибди. Бу шармандалиқнинг аламини, дардини раис билан баробар мен ҳам тортдим, десам лоф урган бўлмайман. Уйлаб кўринг, ўттиз йиллик раис! Пахтачиликда, катта ва кўп тармоқли хўжалиқни бошқаришда ўттиз йиллик тажриба эгаси! Неча йиллар қамиш-қиёқ ёқиб, шўр ялаб, ерни чўлининг бағридан қўли билан юлиб олиб колхозни республикамиздаги илгор колхозлар қаторига кўтарган чўл қахрамонларига бош бўлган одам! Бу одам чўлга шон-шухрат орттириб, яна ўзининг жаннат асо қишлоғига қайтиб кетиш учун эмас, умрбод қолиш, авлод-аждодини ҳам шу ернинг тубжой халқи қилиш учун келган, уй-жой қилган, томир ёйган!

Мен кўп қатори бу одамга тан берганман, меҳр қўйганман. Қолаверса, мен «Шоҳи сўзана»да Мавлон, «Синчалак»да Арслонбек Қалин даров образларини яратиш уларнинг айрим фазилатларини шу одамдан олган эдим.

Энди шундай одам келиб-келиб юзи қора бўлиб ўгирса алам қилмайдими, ахир!

Раис бу қилмишини сабаби ўзига боғлиқ эмаслиги, амалпараст раҳбарлар ўзининг қобилиятсизлигини сохта обрў билан хаспўшламоқчи бўлиб, одамларни жинойтга йўллагани тўғрисида гапира кетди-ю, юзидаги доғни важ-тақал билан юва олишидан умид узди шекилли бирдан жим қолди: хилладан кейин ўзига тасалли берган ва шу билан бирга менинг таъналаримга жавоб берган бўлиб, дўнғиллади: «Бу иллат ҳамма жойда ҳам бор. Суриштирсангиз ёзувчилардан ҳам чиқиб қолади», деди.

Ҳақ гап!

Сўз адабиёт тўғрисида кетаётган эди.

Афсус, минг надоматлар бўлсинки, кўзбўямачилиқ ҳоллари адабиётда ҳам учрайди.

Бундан ўн йил чамаси муқаддам бир ҳикоя ўқиган эдим.

Раис хотини ошни дамлаб, эрини кутади. Правление мажлиси чўзилган бўлса керак, ярим кеча бўлибдики, раисдан дарак йўқ. Хотин ҳовлидан оғир эшиқни очиб уйга киради. Катта қандилни биллур маржонларидан қўйилаётган камалақнинг ҳамма ранги сайқал берилган уй жиҳозларида акс этиб, афсонавий бир манзара ҳосил бўлган. Хотин тош ойнавандлик китоб жовонидан чиройли муқовали каттакон бир китобни олиб, бир оз ўқигандан кейин рояlining устига қўяди-да, дераза олдига келади ва оғир шоҳи пардани суриб кўчага қарайди... Ниҳоят, раис саҳарга яқин келади, тош ойналари ярақлаб кўзини қамаштираётган буфетдан бир шиша хўшбўй винони олиб, бир рюмка ичади-да кейин овқат ейди ва ҳоказо.

Раиснинг уйидаги оғир эшиқдан тортиб қандил, рояль ва хўшбўй виногача ҳаммаси муаллифнинг дидини, услубини кўрсатади ва ҳаммаси бошдан-оёқ уйдирма. Муаллифнинг диди ва фаҳмига кўра «тўқ ва фаровон турмуш» — шу. Афсуски, дид ва фаросатда бундан қолишмайдиган ёзувчилар яна топилади. Бу

хилдаги ёзувчилар қилмишларига «назарий» асос ҳам топишади: «Одамларимизнинг эртанги кунини кўрсатиш керак» эмиш!

Уйдирмачилик бошқа, олдиндан кўриш бошқа.

Ижтимоий вазифаси юксак ва машаққатли бўлган адабиётни беҳуда мошчан ҳаётнинг хашаки сураткашига айлантириш керак эмас.

Пахта кўп меҳнат талаб қиладиган экан. Лекин ҳозирги вақтда теримдан бошқа ҳамма оғир меҳнат тўла равишда машинанинг елкасига юкланган. Терим қисман машиналашган бўлса ҳам ҳануз, асосан, аёллар бўйнидаги оғир меҳнат бўлиб келяпти.

Мавсумда 20 тоннага етказиб пахта терадиган аёлларимиз бор. Бу қанчалик оғир меҳнат эканини тасаввур қилиш учун шуни билиш кифоя: битта чаноқдаги пахтани 3-3,5 грамм ҳисобласак. 20 тонна пахта териш учун мавсумда 6-7 миллион чаноққа қўл уриш керак.

6-7 миллион чаноқдаги пахтани олиш учун теримчи неча юз минг марта ўтириб-туради, 20 тонна юкни бўйнига осиб, неча юз километр йўл босади? Мана шу заҳматкаш бизнинг баъзи асарларимизда ашула айтиб, «меҳнат завқини суриб» ҳамиша кулиб ишлайди, тонг қоронғусигача ишлангандан кейин кечқурун клубга бориб лекция эшитади, уйга келиб китоб ўқийди. Агар шундоқ бўлса, машинанинг кераги бўлмас эди-ку, деган фикр бунақа ёзувчиларнинг хаёлига ҳам келмайди.

Шунақа ёзувчиларни бир кунгина ўша аёлларнинг ўрнига қўйилса, қаламлари бошқача юрар эди...

Жуда кам учраса ҳам, ҳар қалай учраб турадиган яна бир хуснбузар — ёзувчилар орасида адабиётни китобхон ва томошабин кўзида бебурд қиладиган ёзувчилар бўлишидир. Булардан бири адабиётга пул ва шуҳрат қидириб кирган: бири ёшликда шўхлик қилиб «ёзувчиликка» йиқилгану, шу кўйича ёшлигини ўтказиб юборган, ҳозир бошқа касб-корга ярамаганлиги учун ёзиб-чизиб, мажлисларда «ақл» ва «сиёсат» сотиб юради: яна бири умрида биронта китоб ўқиган эмас. Ўқишдан кўра ёзишни осонроқ деб билгани учун ёзишга уринади. «Кўр кўрни ойдинда кўради» дегандай, булар бир-бирини қўллайди, бир-бирини ҳар баҳона билан мақтайди, бир-бирининг асари тўғрисида яхши овозлар тарқатади. Биздаги юзхотирчилик эса буларга қулай шароит туғдиради. Шундай қилиб, ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким ўқимаган асар ҳадемай бирон доклад ёки мақолага кириб қолади. Шу билан муаллифнинг қўлига ҳужжат берилган бўлади. Муаллиф ҳужжатни олиб театр, нашриёт ёки таҳририятнинг эшигини табассум билан очиб киради, табассум иш бермаса, дўққа ўтади, дўқ ҳам қўл келмаса, аптекалар бошқармасидан бўлак идораки бор, ҳаммасига шикоят билан боради, ҳаммасига ариза беради, натижада, баъзан «асар» ўтказишга муваффақ ҳам бўлади.

Бунақа «асар» ҳақида, муаллифнинг бахтига, танқид сукут қилади. Сукут танқиднинг бир тури эканини билса ҳам муаллиф бу ҳақида ранжимайди. Китоб магазинларнинг пештахтасида сарғайиб ётса, саҳнага чиқар-чиқмас қазога учраса, «ёзувчи» шовқин солади, театр коллективини, китоб савдоси ходимларини ношудлик, лоқайдлик ва укувсизликда айблайди. Бу тоифа одамлар қобилиятсизлигини, нодонлигини шовқин-сурон ва дағдаға билан хасишланишга уринади. Ёзувчилар орасига низо тушса, ҳар қанақа низонинг отаси ҳам шулар, онаси ҳам шулар.

Баъзи бир «хуснбузарлар» ҳақида кулмасдан гапириб бўлмайди.

Карнай бор, сурнай бор. Сурнай санъаткор сурнайчининг қўлида хуш садолар беради. Карнай ҳар кимнинг қўлида ҳам қулоқни қоматга келтиради, холос.

Насриддин афанди созанда бўлгиси келибди, машшоқларга йўлиқиб, «мени тўпларингга олинлар» дебди. Машшоқлар: «қайси сөзни яхши чаласиз», деб сўрашган экан. Афанди: «созлардан сурнайни яхши пуфлайман-ку, лекин парда босишга ожизман, бунга ўзларинг қарашиб юборасизлар», деган экан. Ёзувчилар орасида ҳам ёзувчилик сурнайини пуфлашга уста, лекин парда босишга, яъни ёзишга ожиз, бу ишда бировларнинг «қарашиб юборишига» яъни таҳририга муҳтож «адабий прораблар» бор. Пуфлаш афандидан-у, парда босиш созандадан бўлиб чалинадиган машқ тўғрисида нима дейиш мумкин бўлса, ёзиш ишини ташкил қилиш «ёзувчи» дану, «таҳир» яъни ёзиш «таҳирчи», яъни бошқа ёзувчидан бўлиб майдонга келган адабий маҳсулот

тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. Фақат пуфлашни биладиган, лекин парда босишга ожиз киши сурнайчи эмас, ҳаракат қилса карнайчи бўлиши мумкин, холос.

Матбуот бу хилдаги “адабий прораблар”га қарши ўқ узиб туради. Ўтган йил сатира журналимиз “Муштум” ҳам ўқ узди.

“Прораб”нинг китоби босилиб чиққан. Такриз кутилмоқда. “Прораб” китоб ёзиб берган ёзувчи билан оғиз-бурун ўпишиб ўтирибди. Шу пайт газета келиб қолади. Газетала мазкур китоб тор-мор қилинган бўлади. “Прораб” ёзувчига қараб ўшқиради: “Аҳмоқ, бировга китоб ёзиб бериш кўлингдан келса ёзиб бергин-да!” дейди ва уни уйдан ҳайдаб чиқаради.

Яна бир мисол. Москвада бир мавзуда асар ёзган ёзувчиларнинг кенгаши ўтказиладиган бўлди. Шу кенгашга бир ёзувчи юбориладиган бўлганда, бирданига икки киши “Китобни биз ёзганмизу, кенгашга у киши борадими?” деб даъво билан келган эди.

Ҳозир адабиётимиз гулгун очилиб турган бир вақтда кўнгилни хира қиладиган шунақа хуснбузарлар тўғрисида сўз очишнинг ҳожати бормиди? Менимча ҳожати бор. Адабиётимиз соғлом гул-гул очилиб тургани, бу хуснбузарларни сиқиб ташлаш зарур бўлгани учун ҳам ҳожати бор. Буларни ситиб ташлаш бизнинг вазифамиз. Адабиётимизнинг софлиги учун кураш — асарларимизнинг таъсир кучини ошириш, миллион-миллион китобхонларимизнинг қалбидан чуқурроқ ўрин олиш учун кураш демакдир.

«Литературная газета»,
1961 йил 22 август

АБДУЛЛА ОРИПОВ

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири

АДАБИЁТИМИЗГА ЮКСАК ЭЪТИБОР

Президентимизнинг “Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги Қарорини ҳаммамиз катта мамнуният билан кутиб олдик. Мустақиллик йилларида, айниқса, маданиятга, адабиётга, миллий қадриятларимизга юксак даражада эътибор қаратилаётгани бизни беҳад қувонтирмоқда.

Узоқ мозийда яшаб ўтган бобларимизнинг тўйлари, буюк асарлар ҳамда қадимий қўлёзмалар яратилишига оид саналарни нишонлаш биз учун қутлув анъанага айланиб қолди.

Ўтган асрнинг мураккаб муҳитида яшаб, ижод қилган устозларимизнинг номларини ёдга олиш, уларни қадрлаш бизнинг бурчимиздир. Чунончи, Фафур Фулом, Ойбек сингари устозларнинг 100 йилликлари биз учун катта байрам бўлди.

Адабиётимиз тарихида бетакрор сиймолардан бири Абдулла Қаҳҳордир. Бу зот адабиётга кириб келган дамлариданоқ сўз сеҳргари сифатида эътироф этилганди. Абулла Қаҳҳор жаҳон адабиётига ҳам энг таниқли ёзувчилар сафида туради.

Қарорда атоқли адиб ижоди, ҳаёти, адабий меросига тегишли кўпгина режалар қамраб олинган. Ёзувчилар уюшмаси, Фанлар академияси, Республика Маънавий тарғибот маркази биргаликда “Абдулла Қаҳҳор ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти” мавзuida илмий-амалий анжуманни ўтказиш кўзда тутилган. Ўзбекистон Миллий академик драма театрида адиб таваллудига бағишланган тантанали адабий-бадиий кеча ўтказиш режалаштирилди. Юбилей муносабати билан адиб уй-музейининг экспозициясини бойитиш, музейдаги жиҳозлар, санъат асарларини таъмирлаш каби вазифалар ўртага қўйилди.

Мен шу ўринда бир гапни айтиб ўтишни хоҳлардим. Устоз Абдулла Қаҳҳор номи билан боғлиқ бўлган турли ҳужжатлар, ашёлар, ёзишмалар албатта, ҳамюртларимиз ёки бошқа юрт ижодкорлари қўлида бўлиши шубҳасиз. Чунончи, Абдулла ака ўзига келган мактубларни эътиборсиз қолдирмай, кўпинча уларга жавоб ёзарди. Ёхуд, ҳар бир ижодкор асарига ўз фикрларини билдиради.

Илтимос шуки, кимдадир Абдулла Қаҳҳор номи билан боғлиқ мактублар, ҳужжатлар бўлса, адиб уй-музейига ёки Ёзувчилар уюшмасига жўнатсалар, ахир улар ҳаммамизнинг мулкимиз.

Абдулла Қаҳҳор наинки, моҳир ҳикоянавис, балки атоқли драматург эди. Адибнинг драматургияда кўтарган мавзулари ҳанузгача долзарб бўлиб турибди. Театрларимиз устознинг бир қатор пьесаларини қайтадан саҳнага олиб чиқаётир. Шунингдек, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти, ижод йўли ҳақида саҳна асари яратилиши ҳам режалаштирилди.

Бизни гоёт қувонтирган яна бир жиҳат — мамлакатимиз пойтахти Тошкентда Абдулла Қаҳҳор ҳайкалини ўрнатишга қарор қилинганидир. Бу эса ҳайкалтарошлардан жуда катта меҳнат ва маҳорат талаб қилади. Шунингдек, мамлакатимизнинг барча вилоятлари, шаҳар-қишлоқларида адиб ижодига бағишланган адабий кечалар, учрашувлар, маънавий тадбирлар ўтказилади.

“Ўзбеккино” миллий агентлиги Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижодига бағишланган янги ҳужжатли фильм яратиш тараддудида. Адибнинг бир жилдлик сайланма асарлари ҳамда Кибриё Қаҳҳорованинг “Чорак аср ҳамнафас” хотиралар китобини қайта нашр этиш мўлжалланмоқда.

Менимча, сайланмага ўзбек ҳикоянавислигининг пири устоз Абдулла Қаҳҳорнинг энг сара асарларидан намуналар ҳамда “Ёшлар билан суҳбат” сингари манзумаларидан олинган ҳикматларни жамлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Шу маънода таҳрир ҳайъати ҳам тузилди.

Абдулла акани кўрган-билган юртдошларимиз ўз хотираларини қоғозга тушириб, Ёзувчилар уюшмаси ёки адиб уй-музейига юборишларини сўрардик. Улар адибимиз ҳақида қайтадан нашр этишга мўлжалланаётган хотира китобини янада бойитган бўларди.

Қарорда Абдулла Қаҳҳор сиймоси туширилган, унинг асарлари мавзуси асосида ишланган почта маркалари ҳамда конвертлар туркумини чиқариш ҳам кўзда тутилган. Вақтли матбуот ҳамда Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси адиб ҳаёти ва ижоди тўғрисида мунтазам равишда мақолалар, туркум кўрсатувлар бериб боради.

Абдулла Қаҳҳор 100 йиллиги шубҳасиз адабий муҳитимизда ниҳоятда улкан воқеадир. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси устозимиз хотирасига бағишланган адабий учрашувлар ўтказиш мақсадида адиблар ва олимлар иштирокида ишчи гуруҳи тузди.

Истиқлолимизни астойдил қўмсаган, адолат мавзусини ўзига байроқ деб билган бетимсол сўз санъаткори, устоз Абдулла Қаҳҳорга кўрсатилаётган ҳурмат ва эҳтиром адабиётимиз ва умуман маънавиятимизга бўлган гамхўрликнинг яна бир ёрқин исботи деб биламиз.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

Филология фанлари доктори, профессор

БИР СУҲБАТ САБОҚЛАРИ

“Шарқ юлдузи” журналининг 1967 йил 5-7-сонларида “Ҳикоянавис санъати” сарлавҳаси остида эълон этилган туркум мақолаларим адабий жамоатчиликка, муҳими, устоз Абдулла Қаҳҳорга маъқул тушганидан руҳланиб, унинг энг жиддий, кескин мунозараларга сабаб бўлган романи ҳақида катгароқ

бир нарса ёзишга жазм этдим. Ўша йилнинг ёзида адиб билан “Сароб” хусусида қисқа — 10-15 минутлик суҳбат қилишга муяссар бўлган эдим. Мана ўша суҳбат тафсилотлари:

— “Сароб”нинг бош ғояси теварагида кўп тортишувлар бўлган. Айтинг-чи, сизнингча, ромanning асл ғояси нимадан иборат?

— Асарнинг ғоясини қидиришга эҳтиёж борми ўзи? Мен шу кунгача битта-иккита дурустроқ нарса ёзган бўлсам бирортасининг ҳам ғоясини олдиндан белгилаб олганим йўқ. Асар ўқувчида қандай таъсир қолдирса, уни қайси йўлларга бошласа, ғояси ўша-да!

Мен ҳам ёшлигимда сизларга ўхшаб, янглин маслаҳатларга амал қилиб нуқул асарнинг ғоясини қидирар эдим. Кейин билдимки, асарда автор нияти — мақсади билан оқибат-натига бутунлай фарқ қилиши, китобхон асарни автор ўйлаганидан, танқидчилар талқин этганидан бошқача қабул қилиши ҳам мумкин экан. Жек Лондоннинг “День пламенеет” деган романи бор. Ҳар бир асардан ғоя қидириб юрган кезларим уни ўқиганман. Айни пайтда у ҳақда ёзилган нарсалар билан танишганман. Роман ғояси ҳақида айтилган бирорта гап мени қаноатлантирмади. Роман ғоясини тополмай ҳайрон эдим. Шу китобни ўқигандан кейин негадир шаҳарда тургим келмай қолди. Қолган умримни қишлоқда ўтказишни хоҳлаб қолдим. Уйлаб қарасам, асарнинг асл ғояси шу — одамларни табиат кучоғига даъват этиш экан...

Хуллас, жавобим шу — “Сароб” сизда қандай таассурот қолдирган, сизни нимага даъват этган бўлса — ғояси ўша!

— “Сароб” романи бош қаҳрамон Саидийнинг талабалик даври воқеалари тасвиридан бошланади, сўнг қаҳрамон турли давраларда, кўпроқ ижодий зиёлилар орасида, газета таҳририятида, шаҳар атрофи қишлоқларда кўринади. Саидий билан Муниҳон илк бор танишган, сўнг улар таҳсил олган маскан — айни ўзингиз ўқиган САГУ (Ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) биноси. Романда қаламга олинган кўчалар, кўплаб манзаралар бизга таниш жойлар. Лекин қутилмаганда кўз олдимизда бирдан Қўқон ва унинг атрофидаги манзаралар гавдаланади...

— Тўғри пайқабсиз. Биласиз, мен Қўқондаги педбилим юртида, сўнг Ўрта Осиё Давлат университетининг аввал ишчилар, кейин педагогика факультетига ўқиганман, “Янги Фарғона”, “Қизил Ўзбекистон” редакцияларида ишлаганман. “Сароб” айни ўша йиллари содир бўлган, ўзим кўрган-кечирган воқеа-ҳодисалар таассуроти асосида ёзилган. Бироқ “Сароб” тарихий роман эмас, у очерк ҳам эмас, ундаги макон аниқ бир жой сурати эмас. Энди уйлаб қарасам, “Сароб” да икки шаҳардан битта адабий шаҳар яратилган экан. Асар устида ишлаш чоғи бу нарса хаёлимга ҳам келгани йўқ.

— Ҳар гал “Сароб”ни қайта ўқиганимда, ундаги бир ҳолат мени ҳайратга солади: Саидий билан Муниҳон илк бор танишганларида бир-бировларига “сиз”лашиб мурожаат қилади; бора-бора улар секин-аста овропачасига “сен”лашга ўтишади. Уларнинг, айниқса, Муниҳоннинг кийиниши, кўриниши, фикрлаш, сўзлаш тарзи, маданий савияси ниҳоятда баланд; фалсафий мавзуларда баҳелашади, роялда машқлар чалади, мана мен деган яхши тарбия кўрган овропа қизларидан асло қолишмайди... Шу хил ўринларда бир оз ошириб юборилган эмасмикан? 20-йилларда шунақа қизлар бўлганми?!

— Бўлган. Шундай қизлар оз бўлса-да бор эди. Уша кезларда университетда таълим асосан рус тилида олиб борилар, муаллимларнинг аксарияти рус домлалари эди. Биз университет хоналарида ҳам, кўча-кўйда ҳам русча гапланишга, овропача муомала қилишга ҳаракат қилардик. Мана, сизга биргина ҳаётий мисол. Ойбек билан университетда деярли бир пайтда ўқиганимиз. Ойбек билан Зарифанинг севги мулоқотларидан хабарим бўлган. Улар бир-бирларига “сен”лашиб муомала қиларди. Уларнинг бу одати ҳозиргача сақланиб қолган.

— “Сароб”да таржимаи ҳолингизга оид бир қатор ҳолат, деталлар учрайди. Чунончи, Саидийнинг отаси темирчи, ўзи эса тортинчоқ, одамларга қўшилавермайдиغان йигит, у ҳам айни Сиз таълим олган мактаб ўқувчиси, университет талабаси, сўнг редакция ходими, ижодкор. Айрим персонажлар университет муаллимларидан кўра Сизга педбилим юртида таълим берган домлаларга ўхшаб

кетеди. Университетга кириш учун Сизга рус тилини ўрганишда ёрдам берган рус йигит Павел Шафрин романда ҳам иштирок этади...

— Аминманки, ҳар қандай асарда автор ҳаёти — шахсиятидан кўчиб ўтган жиҳатлар бўлади. Бирида кўпроқ, бирида озроқ. “Сароб” ҳам бундан мустасно эмас. 39-йилги “Сароб” теварагидаги мунозаралар чоғи бир нотик романдаги ўша сиз эслатган ҳолатларни рўқач қилиб, Саидий образи орқали ёзувчи ўз ўтмишини ҳикоя қилган деб даъво қилган эди. Бу билан чекланмай, у “қуюшқон”дан чиқиб кетиб “Адиб ҳаёт рад этган ўз ўтмишига туфлаши керак!” дея амри фармон қилса бўладими! Шунда мен ҳам қизишиб кетиб “Менинг туфлайдиган ўтмишим йўқ, агар туфлаш керак бўлса, оғзимни тўлдириб “Сароб”ни, бинобарин бадий асарни тушунмайдиган сиз каби жоҳил кимсаларнинг юзига туфлайман” деб юборибман. “Сароб” қаҳрамони ҳаёт гирдобига тушиб қолиб ҳалок бўлиб кетади. Шукурки, мана мен тирик юрибман. Бояги нотикнинг фаросатини қарангки, унинг ақли шунга ҳам етмабди. Фаросатда ўша жоҳил кимсадан қолишмайдиган танқилчилар, афсуски, ҳозир ҳам бор.

— “Сароб” ҳақида ёзилган нарсалар орасида сизга маъқул тушадиганлари борми?

— Танқил шу пайтга қадар “Сароб”дан нукул сиёсат излади. Романдаги одамларнинг дарду дунёсини, оху зорини эшитадиган бир азамат топилмади.

Қирқ йил бурун мен учун унутилмас сабоқ бўлиб қолган юқоридаги суҳбатни бугун устоз таваллудининг 100 йиллиги арафасида қоғозга туширар эканман, адиб учун армон бўлиб қолган, “Сароб”даги одамларнинг дарду дунёси, оху зори ҳақида бирор жиддийроқ нарса ёзиш ҳаёлидаман.

Ўткир ҲОШИМОВ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси

ХАЛҚ ВИЖДОНИ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудини нишонлаш ҳақидаги Қарорини ўқиб, қувониб кетдим. Имомим комилки, атоқли адиб хотирасини ардоқлашга қаратилган бу ҳужжат фақат адабиёт аҳли эмас, умуман, барча зиёлилар томонидан мамнуният билан кутиб олинди. Чунки Абдулла Қаҳҳор фақат ёзувчи сифатида эмас, йирик ижтимоий шахс сифатида ҳам ўз халқи, ўз Ватани манфаати учун бир умр жон куйдириб яшаган инсон эди.

Абдулла Қаҳҳор ижод масаласида ўзига ҳам, шоғирдларига ҳам қатта масъулият билан муносабатда бўлар, “йилг” этган истеъдод пайдо бўлиши билан уни руҳлантириш, кези келса, турли ҳужжатлардан асрашга ҳаракат қилар, аммо ўша шоғирд жиндай енгил-елпи нарсалар ёза бошласа, аяб ўтирмас, бошқалар у ёқда турсин казо-казо сафдошлари ҳам ундан “ҳайқиқиб” туришарди. Саид Аҳмад ака ва Шухрат домла, Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қўшқонов, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов, Ўлмас Умарбеков, Умарали Норматов, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Гулчехра опалар ва Ойдинхонлар устоз сабоғини олган шоғирдлар бўлди...

Мен ҳам устоз меҳридан баҳраманд бўлганим билан фахрланаман. 1963 йили университетнинг учинчи босқичида ўқитганимда “Чўл ҳавоси” деган биринчи қиссам эълон қилинди. “Шарқ юлдузи”нинг ўша сони босмадан чиққанида биз — талабалар Бўка туманида пахта теримида эдик. /У пайтлари “ҳашар” жонивор қишгача чўзилиб кетарди./ Шундай кунлардан бирида курсдошимиз Тўлқин Алимов/ ҳозир машҳур таржимонлардан бири/Тошкентга — уйига бориб —

келадиған бўлди. /Тўлқин ака янги уйланган, шунинг учун домлалар инсоф қилиб, унга ора-чора уйга боришга руҳсат этишарди/ Пахтага қайтиб борган заҳоти “Сенга Абдулла Қаҳҳордан хат келти, куллийет почта кутисидида ётган экан”, деди. Хат қани, деб сўрасам, очиб кўрмай уйга ташлаб келганини айтди. Жудаям қувониб кетдим. Билдимки, устоз асарни ўқиган. Домла ўзига маъқул келган асарларга, албатта муносабат билдиришидан хабардор эдик. Суюн-ганимнинг боиси — башарти Қаҳҳор домла қиссани танқид қилган тақдирда ҳам ўқиб чиққанининг ўзи мендек оддий талаба учун катта давлат эди... Пахта мавсуми тугагач, Тўлқин ака иккаламиз қопимизни орқалаб у кишининг уйига бордик. Устоз мактубини очиб ўқидик. Қаҳҳор домла “Чўл ҳавоси”ни ўқиб қувонганини ёзган, ижод “аланга”си ҳеч қачон “тутамаслигини” тилаган эди... Кейинчалик устоз хузурида кўп бўлдим. Қатор йиғилишларда иштирок этдим. Устоз дастурхонидан туз ичдим, Кибриё опанинг домла ибораси билан айтганда “пажарний овқати” — Оғизда мазаси қоладиган парамачини тановул қилдим...

Абдулла Қаҳҳорнинг бетакрор ижоди, тил маҳорати, ҳар бир деталга бир олам маъно юклаши, ўзига ҳам бошқаларга ҳам талабчанлиги ҳақида кўп гапларни айтиш керак. (Худо хоҳласа, бу ҳақда алоҳида тўхталиш ниятим бор). Бу ўринда мен бошқа бир нарса — Абдулла Қаҳҳорнинг инсон сифатидаги гўзал бир фазилатини таъкидлагим келади. Қаҳҳор домла виждонли ёзувчи эди! Адабиётни атомга қиёслаб, унинг кучини “ўтин ёришга” сарфламаслик кераклигини қайта-қайта эслатиши бежиз эмас эди...

1966 йили “Тошкент оқшоми” газетаси чиқа бошлади. Бош муҳаррир Саъдулла Кароматов ниҳоятда серғайрат, ташаббускор одам эди. Шу кишининг ташаббуси билан Тошкент Давлат Педагогика институти (Ҳозирги Педагогика университети)да Абдулла Қаҳҳор билан катта учрашув бўлди. Устоз инсон одоби, маънавият, ёзувчиларнинг халқ олдидаги бурчи ҳақида гапириб, ижодкор ҳақиқатни ёзиши кераклиги, акс ҳолда кўчада ўлган ваъзхонга ўхшаб қолиши мумкинлиги тўғрисида галати мисол келтирди. (Умуман, Қаҳҳор домланинг ҳар бир чиқиши воқеа бўлар, адиб нутқи ғоят образли, тагдор, ҳажвга бой бўлгани учун тингловчилар унинг сўзларини узоқ вақт эслаб юради). Устоз ўшанда ҳам галати мисол айтди. Одамлар кўчада ўтиб кетаётса, биттаси девор тагида мункайиб ўтирганмиш. Нима бало, бу маст-аластми, деб яқинроқ келиб қарашса, бечора ўлиб қолган экан. Ўзи ўликмиш-у, нукул жағи қимирлар эмиш. Ким бўлди бу, деб суриштиришса, бу — лектор экан! Бетўхтов гапиравериш шу қадар одат бўлиб кетган эканки, шўрликнинг ўлгандан кейин ҳам жағи тинмабди...

Бу ҳангома йиғилганларнинг енгил кулгусини кўзгади. Аммо кетидан жиддий галва чиқди. Маълум бўлишича, лекторлар марказком номенклатурасидаги шахслар бўлиб, Абдулла Қаҳҳор уларни “ҳақорат қилди”... Аслида бу “хавотир”да жон бор эди. Қаҳҳор домла ёлғон-яшиқ ваъзхонликдан маъно йўқлиги, шўронинг кўп гапида ростдан кўра ёлғон мўлроқлигига ишора қилган эди...

Агар Қаҳҳор домла ҳаёт бўлганида Ватанимиз Мустақиллигини кўриш адиб учун энг катта байрам бўлиши муқаррар эди. Зеро, устоз бир умр айнан шу орзу билан яшаган, қатагон йилларида ўзбек адибларига қирон келтирган айрим шахсларни қаҳр-ғазаб билан фош қилганида ҳам катта-катта йиғинларда сўзлаган ботинан вазмин, зоҳиран оташин нутқларида ҳам худди шу ният — юрт озодлигини кўриш орзуси мужассам эди...

Абдулла Қаҳҳор ҳақида гап кетганда Кибриё опани эсламаслик гуноҳ бўлади. Кибриё опа умрининг охиригачи Қаҳҳор домла руҳини шод қилишдан чарчамади. Ҳар йили 17 сентябр куни домланинг содиқ шогирдларини тўплаб бир пиёла чой устида улуғ адиб номини ёд олишни тарк этмади. Опа вафотидан сўнг у кишининг укалари, жиянлари Қаҳҳор домла номини ҳамшиша эъзозлаб келдилар...

Буюк адиб, соф виждонли инсон, меҳрибон ва талабчан устоз Абдулла Қаҳҳор ўзининг теран асарлари, халқ ва юртга қилган хизматлари билан яна узоқ йиллар авлодлар эъзозидида бўлишига имоним комил.

Патрик Жозеф БЬЮКЕНЕН

Фарбнинг ҳалокати

Китобдан боблар

КИРИШ

— **П**ат, биз ўзимиз тугилиб ўсган мамлакатимиздан жудо бўлиб қолаётганимизни пайқаяпсанми? — Бу аянчли саволни 2000 йилдаги сайлов кампанияси даврида Американинг турли бурчакларида яшаётган кўнлаб юртдошларимиздан эшитганман. Хўш, улар нимани назарда тутган эди?

Бир қарашда, биз “Иккинчи Америка асри” бўсағасида турган бўлсак-да, гўёки отасидан айрилиб қолган фарзанднинг қайгуга ботгани сингари, ватандошларим қалбини бундай тушқун ҳолат эгаллаётгани ғалати туюлар экан одамга. Ахир жаноб Клинтон қулоғимизга тинимсиз куйиб келганидек, мамлакатда ишсизликнинг энг паст даражаси кузатилаётгани, инфляцияни ҳатто микроскоп воситасида ҳам кузатиш имкони йўқлиги, жиноятлар камайиб, даромадлар осмон қадар ортиб бораётгани наҳотки ёлғон бўлса?! Наҳотки, Мадлен Олбрайт хоним узлуксиз тарғиб этганидек, америкаликларсиз дунёни тасаввур этиб бўлмаслиги ҳам уйдирма бўлса?! Ёхуд жаноб Буш бот-бот таъкидлаганидек, ҳарбий куч-қудрати, иқтисодий салоҳияти ва маданий таъсири жиҳатидан бизга тенг рақиб қолдимикан бу дунёда?!

Русчадан
Баҳодир Зокир
таржимаси

Патрик Жозеф Бьюкенен — америкалик таниқли журналист ва сиёсий шарҳловчи. 1938 йилнинг 2 ноябрида Вашингтон шаҳрида таваллуд топган. Католик мактабни тугатгач, Жоржтаун университетиде таҳсил олган. 1961 йилда у мазкур университетни инглиз тили ва фалсафа мутахассислиги бўйича тамомлаган. 1962 йилда у Нью-Йоркдаги Колумбия университетининг Журналистика Олий мактабини битирган. 1966-1974 йилларда у президент Никсоннинг маслаҳатчиси, 1985-87 йилларда эса президент Рейган маъмуриятида жамоатчилик билан алоқалар бўлими раҳбари лавозимида хизмат қилган. Ҳозирги вақтда Бьюкенен MSNBS каналида таҳлилчи, “Америка иши” фондининг раиси ҳамда “Америка консерватори” журналида ҳаммуҳаррир лавозимларида хизмат қилиб келмоқда. У “Янги кўпчилик: президент Никсон икки йўл ўртасида”(1973), “Унг бўлиб тугилган”(1988), “Унглarning сўллarga айланиши”(2004) каби ўнга яқин китоб муаллифи. Айниқса, Бьюкененнинг “Фарбнинг ҳалокати: аҳолининг камайиши ва иммиграциянинг кучайиши мамлакатимиз ва тамаддунимизга қандай таҳдид солмоқда?”(2001) асари анчагина жиддий баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келмоқда. Унда муаллиф мавжуд мамлакатига таҳдид солаётган хавф-хатарлар манбаи ва омиллари ҳамда улар келтириб чиқараётган оқибатлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини баён этган. Бизнингча, мазкур асар оқилона фикрлайдиган ҳар бир одамни ўз мамлақати ва миллатининг келажаги ҳамда истикболи ҳақида ўйлашга, жамиятда рўй бераётган воқеаларга лоқайд бўлмасликка, турли мамлакатлардаги воқеа-ҳодисаларни киёсий таҳлил этишга ундайди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

12

Қизиқ-да, бизнинг гоё ва қадриятларимиз бутун жаҳон бўйлаб тарқалаётган бир пайтда бундай тушкун кайфият ва ғам-андухнинг боиси нимада?

Назаримда, бу ҳол, аввало, Америкада содир бўлган ижтимоий-маданий инқилоб оқибатлари билан изоҳланади. Бир ўйлаб кўринг, бугун АҚШдаги вазият 1980, ҳатто 1990 йилдаги вазиятдан тубдан фарқ қилади. 2000 йилдаги сайловларда иштирок этганлардан бири Уильям Макинтурф “Вашингтон пост” газетасига берган интервьюсида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Бизда бир-бирига зид иккита куч мавжуд. Бири — қишлоқ ҳаёти, наصريлик, консерватив қарашлар, пуританлик билан боғлиқ бўлса, иккинчиси — бағрикенглик, ишбилармонлик, дунёвийликка мойиллик, Янги Англия ёки Тинч уммони соҳилларида яшаётган кишилар тимсолида намоён бўлади”. Ёзувчи Жон Дос Пассос “Республикачилар ва демократлар миллати” мақоласида Сакко ва Ванцетти устидан суд жараёни ҳамда уларнинг қатл этилишидан сўнг вужудга келган вазият ҳақида киноя аралаш “ҳаммаси рисоладагидек, бундан буён биз энди икки миллатмиз”, деб ёзади. Бундан бир неча йил илгари жаноб Бушнинг инаугурация (*президентлик лавозимини расман қабул қилиш анжумани* — тарж.) нутқини тинглаётиб, у айнан менинг кўнглимдан кечаётган гапларни топиб айтаётганидан ғоят ҳайратланган эдим. “Баъзан, — деб айтган эди у, — тафовутларнинг ниҳоятда кескинлашиб кетганини кузатиб, биз гўё бир мамлакатда эмас, қандайдир кўпмиллатли қитъада яшаётганимиздек бўлиб туюлади”.

11 сентябрда рўй берган фожиа Пирл-Харбордан кейин илк бор миллатни жипслаштирди; бу қайгули, таҳликали вазиятда ҳар бир америкалик беш минг АҚШ фуқароси хуни учун қасд олишга оид ичган президент Бушни қўллаб-қувватлашни ўз бурчи деб билди. Аммо айнан шу фожиа туфайли мамлакатимизда кишиларни бир-биридан фарқлайдиган мезон фақат даромад, мафкура ёки эътиқод эмаслиги, балки муайян миллат, этник гуруҳга мансублик ҳал қилувчи аҳамият касб этаётгани аён бўлди.

Аниқланишича, туб америка аҳолисига мансуб бўлмаган миллион-миллион кишилардан учдан бир қисми — ноқонуний эмигрантлар, ўн минглаб фуқароларимиз Кўшма Штатлар уруш ҳолатида бўлган диктаторлик тузумлари тарафдорлари, айрим ватандошларимиз эса — америкаликларни ўлдириш учун махсус тайёргарликдан ўтган террорист бўлиб чиқди. Эндрю Жексон етакчилигида инглизларнинг Луизианадан қувғин этилган даврдан илк бор душман ҳудудимизга кириб келди, америкаликлар ўз юртида таҳлика ва таҳдид остида қолди. Аксарият кишилар 11 сентябр фожиасидан кейингина мамлакат қай даражада ўзгарганига эътибор бера бошлади.

1969 йили Ричард Никсон қасамёд қилган пайтда Кўшма Штатларда туб аҳолига мансуб бўлмаганлар 9 миллион кишини ташкил этган эди. Кичик Бушнинг президентлик фаолиятининг дастлабки даврида бундай кишилар миқдори 3,3 баробар кўпайиб, 30 миллионга етади. Ҳар йили мамлакатга расман бир миллион, яна 500 минг киши ноқонуний равишда кириб келади. Шимоли-Шарқий университетнинг маълумотларига кўра, агарда мамлакатда ноқонуний иммигрантларнинг ўртача миқдори 9 миллионни ташкил этса, Шимоли-Шарқий штатларда бу кўрсаткич 11 миллионга етади. Худди шундай вазиятни Алабама, Миссисипи ва Луизиана каби штатларда ҳам кузатиш мумкин. Биргина Калифорния штатидаги иммигрантларнинг миқдори (8,4 миллион) бутун бошли Жанубий Калифорния штати аҳолисидан кўп экани аниқланган. Ҳозирги вақтда вужудга келган вазиятни ҳатто 1890-1920 йиллардаги оммавий иммиграция тўлқини билан ҳам қиёслаб бўлмайди. Ишончим комилки, дунёдаги бирор-бир миллат бу қадар қисқа вақт мобайнида ана шундай улкан тўлқинга дуч келмаган. Жаноб Клинтон 1998 йили Портленд университетидеги нутқида талабаларга мурожаат этиб, туб америкаликлар аҳоли таркибида камчиликни ташкил этадиган давр яқинлашиб қолгани ҳақида тўхталиб, бундай деган эди: “Бугунги кунда, аввало, иммиграция туфайли на Гавайя оролларида, на Ҳьюстонда, на Нью-Йоркда сон жиҳатидан кўпчиликни ташкил этадиган халқни топиш амримаҳол. Уйлайманки, беш йил ўтар-ўтмас, дастлаб энг йирик штат — Калифорнияда, сўнгра бутун Кўшма Штатларда шундай вазият вужудга келади. Дунёдаги бирорта миллат бу қадар қисқа давр мобайнида ана шундай глобал демографик ўзгаришни бошдан кечирмаган”.

Жаноб Клинтондан фарқли ўлароқ, бошқарилмайдиган иммиграция биз туғилиб ўсган мамлакатни ҳалокат ёқасига олиб келади ва охир-оқибат Америка тарихи, қадриятлари, тили, маданияти, эътиқоди, ажлодлари билан тубдан фарқланадиган халқларнинг тартибсиз уюшмасига айланиб қолади, деб ҳисоблайман. Фарб тарихига бағишланган “Ибтидодан интихо сари” асарининг муаллифи Жак Барзум бу ҳақда шундай деб ёзади: “Утган асрнинг асосий тенденцияси — ижтимоий ҳаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларига таъсир этган айирмачиликда (сепаратизм) яққол намоён бўлади. Вазиятни диққат билан таҳлил қилган ҳар қандай одам Фарбнинг буюк сиёсий тузилмаси — миллий давлат ҳалокат ёқасига келиб қолганига ишонч ҳосил қилади. Буюк Британияда Шотландия ва Уэльс каби собиқ қиролликлар ўз парламентларига эга; Францияда бретонликлар, басклар, эльзасликлар, корсикаликлар мустақил давлат тузиш ҳуқуқини кўп йиллардан буён талаб этиб келмоқда; Италияда Шимолни Жанубдан ажратиб олишни мўлжаллаган Лига фаолият юритмоқда, Венецияда эса ушбу шаҳарни мамлакатдан ажратиб, алоҳида давлат тузишни мақсад қилган партия ташкил этилган...”

Ҳозирги вақтда миллий давлатларнинг ўз ўрнини дунё ҳукуматига бўшатиб бериши масаласи Уолтер Кронкайдан тортиб Струоб Тэлботт сингари сиёсатдонларгача, Федералистларнинг жаҳон ассоциациясидан тортиб Бирлашган Миллатлар Ташкилотигача очиқ-ошкора муҳокама этилмоқда.

1991 йили Европанинг ўн беш давлати эркин савдо ҳудудини сиёсий иттифоққа айлантириб, умумий бошқарувни ушбу иттифоқнинг ҳукуматига юклашга келишиб олди. 2000 йили Мексика президенти лавозимига номзодлардан бири Фисенте Фоке Кўшма Штатлар ҳукуматига мурожаат этиб, Канада, Мексика ва АҚШни бирлаштирадиган Шимолий Америка иттифоқини тузишни таклиф этади. Айрим кишилар чегараларнинг йўқ бўлиши миллат йўқолишига олиб келади деб билдирган эътирозига қарамай, Висенте Фоке америка оммавий ахборот воситаларида “келажак бунёдкори” дея эътироф этилади, президент Клинтон эса бу воқеанинг гувоҳи бўлиш унга насиб қилмаслигидан ачинаётганини ошкора маълум қилган эди.

Америка ҳам сепаратизм касалига гирифтор бўлган. Кўшма ватандошларим назарида, мамлакат этник гуруҳларга бўлиниб кетмоқда. Бундан ташқари, яқинда биз бошимиздан кечирган маданий инқилоб оқибатида мамлакатда янги элитанинг ҳукмронлиги ўрнатилди. Телевидение, санъат, томошалар индустрияси, таълим тизими воситасида у кишилар онгига муайян ғоялар, тимсоллар, қарашлар ва қадриятларни сингдириб, тамоман янги миллатни шакллантиришга интилмоқда. Бунинг оқибатида миллионлаб одамлар ўз юртида ўзини бегонадек ҳис этмоқда. Улар ҳайвоний майл ва гедонистик (*ҳаётнинг мазмун-моҳияти айш-ишрат ва лаззатланишдан иборат, деб ҳисоблайдиган қарашлар тизими* — тарж.) қадриятларни тўхтовсиз тарғиб этаётган оммавий маданиятдан юз ўгирмоқда. Уларнинг кўз ўнгига қадимий байрамлар йўқолиб бормоқда, илгариги қаҳрамонлар тимсоли сўниб, маданий майдонни куч, зўравонлик, беҳаёликни тарғиб этаётган суперқаҳрамонлар эгалламоқда. Америкаликлар музейларда шонли тарихни акс эттирган ашёлар ўта мавҳум, бадбашара, ғайриамерикона тимсоллар билан алмаштирилаётгани; мактаб дастурларидан барчамизга ёшлигимиздан таниш бўлган китоблар чиқариб ташланаётгани ва кўпчиликка нотаниш бўлган муаллифларнинг китоблари киритилаётгани; ажлодларимиздан мерос бўлиб келаётган азалий маънавий қадриятлар таг томири билан юлиб олинаётгани; уларни тарбиялаган маданият ҳамда ўсиб-ўлғайган мамлакат нобуд бўлаётганини кузатиб турибди. Атиги бир авлод ҳаёти мобайнида улар сифинган худонинг обрўсизлантирилгани, қаҳрамонларининг сохталаштирилгани, маданиятининг илдизларига болта урилгани, маънавий-ахлоқий қадриятларининг атайлаб бузилаётгани, ўзларига эса ажлодлар қадриятларига садоқати туфайли “экстремист” “мунофиқ” тамғаси босилаётганига гувоҳ бўлди. Беркнинг фикрича, “Ватанни севиш учун, бунга ундайдиган нимадир бўлиши керак”. Бугун Американи ўз ватани сифатида ҳис этмаётганлар юртдошларим орасида кўшма топилди. Улар биз Американи эмас, аксинча, Америка бизни тарк этаётир, деб ўйлайди. Шу ўринда Еврипиднинг “Дунёда Ватандан жудо бўлишдан кўра каттароқ мусибат бўлмаса керак” деган сўзлари эсга тушади.

Корнуоллис кўшини Йорктаунни тарк этаётганда оркестр “Дунё остин-устин бўлиб кетди” деган куйни чалган экан. Нима ҳам дердик, бугун бу куй воқеликка айланди: кечаги ҳақиқат бугунги ёлгон билан ўрин алмашди. Илгари шарм-ҳаё, уят деб ҳисобланган иллатлар: зино, аборт, эвтаназия, суиқасд бугун инсоният эришган ютуқ сифатида баҳоланмоқда. Бир вақтлар Нишсе қадриятларнинг қадрсизланиши ҳақида фикр юритган эди; дарҳақиқат, илгариги фазилятлар бугун гуноҳ, гуноҳлар эса фазилятга айланмоқда.

Хар гал сиёсий саҳнага кириб келган янги жамоат арбобининг “Америкаликлар — насронийлар миллати” дея таъкидлаши мамлакатни остин-устин қилиб юборди. Чиндан ҳам, бир вақтлар америкаликлар насроний бўлганига шубҳа йўқ; ҳозирги вақтда ҳам АҚШ фуқароларининг аксарияти ўзини насронийларга мансуб деб билади. Аслида бугунги кунда ҳукмронлик қилаётган маданият томонидан илгари сурилаётган қадриятлар кўҳна насроний таълимотига тамоман зид бўлгани боис, улар постнасроний, ҳатто ғайринасроний деб аталса, аини ҳақиқат бўлур эди. Зеро бугунги маданият Таврот каби илоҳий китобларда улуғланган худони инкор этади ва глобал иқтисодиёт меҳробига сиғинади. Бир сўз билан айтганда, Кишнинг тасвирлаган “бозор худолари” Библия худосини тахдан ағдарди. Бугун жинсий майл, шуҳрат, бойлик, ҳокимият — янги Американинг янги худоларига айланди.

11 сентябр куни рўй берган қутилмаган фожиадан даҳшатга тушган, минглаб қурбонлар учун кўз ёши тўккан, тўсатдан нураб кетиши мумкин бўлган бинолар томон югуриб бораётган ўт ўчирувчиларнинг қахрамонлигига тасаннолар айтган, юртдошларининг ўлими учун қасд олиш ўтида ёнган америкаликлар бир тан-бир жон бўлиб президент Буш атрофида жипслашган эди. Бироқ, орадан бир ой ўтар-ўтмас бу яқдиллик ва жипслиқдан асар ҳам қолмади. Бир вақтлар Президент катта Бушга “Саҳродаги бўрон” операцияси чоғида 90 фоиз аҳолининг қўллаб-қувватлаши ёрдам бермаганидек, кичик Буш томонидан терроризмга қарши эълон қилинган уруш ҳам обрў-эътиборининг ошишига олиб келмаслиги аниқ. Чунки ўртағамиздаги фарқ шу қадар чуқурки, уни баргараф этиш амримаҳол. Аксинча, биз борган сари ҳам жисмонан, ҳам маънан бир-биримиздан узоқлашиб бораётгирмиз.

1992 йили Хьюстонда бўлиб ўтган республикачиларнинг миллий съезди иштирокчиларига шундай сўзлар билан мурожаат этган эдим: “Дўстлар, сайловлар натижасида ким нимага эришиши масаласигина ҳал этилаётгани йўқ. Бугун биз ким ва қандай миллатга мансуб эканимиз, нимага ишонимиз ва эътиқод қилишимиз лозим деган масала ҳал этилмоқда. Юртимизда динлараро уруш, Американинг руҳи учун жанг кетмоқда. Уни маданиятлараро уруш деб аташ мумкин; унинг қандай натижа билан яқунланиши мамлакат учун гоёят катта аҳамият касб этади. Бу курашда Ж.Буш биз билан бирга, Клинтонлар эса — рақиб. Барчамиз ўз уйимизга қайтишимиз ва Буш сафидан ўрин олишимиз зарур”.

Ушанда бу сўзлар ҳамма ёқни остин-устин қилиб юборган, мени эса одамлар ўртасида нифоқ келтириб чиқариш, фитна уюштиришда айбашларига сабаб бўлган эди. Аслида бу айбловларда заррача ҳақиқат йўқ. Орадан йиллар ўтиб, Билл ва Хиллари Клинтонлар ҳақида айтганларим нақадар тўғри эканига қўпчилик ишонч ҳосил қилди. Жаноб Клинтон боя тилга олганим — маданиятлараро жангда рақиб тимсоли бўлгани учунгина импичментдан қутулиб қолишга муяссар бўлди; чунки сиёсат саҳнасидан унинг улоқтирилиши ўн йил мобайнида эришилган ютуқларни хавф остига қўйиши мумкин эди-да. Шу боис президент Клинтоннинг импичмент этилиши учун демократлардан бирортаси ҳам овоз бергани йўқ. Бу ҳол ҳақиқат, азалий ахлоқ ва адолат мезонларини ағдариб, янги қадриятларни жорий этишда маданий инқилоб қандай ютуқларга эришганини яна бир бор исботлаб берди. Янги элита назарида, инқилобий қадриятларни жорий этишга хизмат қиладиган ҳамма нарса — ахлоқ мезонларига мос, уларни инкор этадиган нарсалар эса — ғайриахлоқийдир.

1917 йили большевикларнинг Қишки саройга ҳужумидан бошланган инқилоб, 1989 йили Берлин деворининг қулаши билан яқун топди. Унинг ижодкорлари келажак кишисини шакллантиришни орзу қилган эди. Аммо даҳшатли қатағонлар ва ГУЛАГ ҳам, етмиш йил мобайнида Маркс ва Ленинга кўр-кўрона сиғиниш ҳам, болаларнинг ёшлигиданоқ Фарбга нисбатан нафрат

руҳида тарбияланиши ҳам ушбу орзунинг рўёбга чиқишига имкон бермади. Коммунизмнинг сароб экани аён бўлди. Елфоннинг заиф асосига қурилган улкан устун ағдарилиши билан Шарқий Европа мамлакатлари ва Россияда Ленин ва Сталин ҳайкаллари бузиб ташланди, Маркс ва Энгельс асарлари тарих ахлатхонасига улоқтирилди. Хуллас, большевиклар инқилоби ҳалокатга юз тугди, аммо олтмишинчи йилларда Америка университетларида бошланган инқилоб муваффақиятлироқ бўлиб чиқди. У жаҳон ҳамжамиятида туб бурилиш ясаб, янги Американинг пайдо бўлишига асос солди. 2000 йилга келиб, мамлакатда ноформал, оммавий маданиятнинг ҳукмронлиги ўрнатилди. Республикачи-сиёсатчилар ахлоқ ва ижтимоий ҳаёт борасида, чунончи, инсоннинг қард-қиммати, кишиларни динга қайтариш масаласида ночорлигини тан олиб, оқ байроқ кўтаришга мажбур бўлди. Ушбу китобда ана шу инқилобнинг мақсадлари, у қаердан ва қачон пайдо бўлгани, қай йўсинда бизни динимиздан маҳрум этгани, эътиқодимиздан қайтаргани, ёшларимизни ўзига бўйсиндиргани, қисқаси, унинг ҳукмронлиги қандай оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлиги хусусида фикр-мулоҳазаларимни баён этмоқчиман.

Аввало, мазкур инқилобнинг нафақат Америкада, балки бутун Фарб дунёсида галаба қилганини таъкидламоқчиман. Эътиқод, маданият ва ахлоққа таянган тамаддун ўрнини янги эътиқод, ахлоқ, маданиятга асосланган тамаддун эгалламоқда.

Китобнинг “Фарбнинг ҳалокати” деб номланиши Америкага таҳдид солаётган маданиятлараро тафовут ва оммавий иммиграциядан жиддийроқ хавфхатар тобора яққол намоён бўлаётганини англатади.

Гап шундаки, Фарб том маънода “Ҳалокатга юз тутмоқда”: деярли барча Фарб мамлакатлари аҳолиси ақл бовар қилмас даражада камайиб бормоқда. Ун тўртинчи асрда Европа аҳолисининг учдан бир қисмини қириб юборган “Қора ўлат” эпидемиясидан буён биз ҳали бу қадар хатарли таҳдидга дуч келмаганмиз. У бутун Фарб тамадунини қириб юбориши ҳеч гап эмас. Ҳозирги вақтда Европа мамлакатларидан ўн еттигасида (Бельгия, Болгария, Венгрия, Германия, Дания, Испания, Италия, Латвия, Литва, Португалия, Россия, Руминия, Словакия, Словения, Хорватия, Чехия, Эстония) ўлим кўрсаткичи туғилишдан кўра анча юқорилаб кетган, яъни бу давлатларда беланчакдан кўра тобутга эҳтиёж кўпроқ. Католиклар, протестантлар, православлар — барча-барчаси Фарб тамадунининг кўмиш маросимида иштирок этмоқда. Назаримда, янги гелонизм таълимоти нима учун яшаш керак, деган саволга тайинли жавоб бера олмайди. Ҳар ҳолда унинг илк меваси заҳарланган кўринади. Наҳотки, ёшларимизга бу қадар жозибали кўринган янги маданият ва эркинлик аслида оғу бўлиб чиқса?! Рим Папаси Иоанн Павел Иккинчи таъкидлаганидек, “Фарб маданий ўлим” талвасасига тушиб қолган экан, наҳотки, бу тамаддун Ленин империяси ортидан бориб, ҳалокатга учраса?!

Бундан юз йил илгари Гюстав Лебон “Оломон психологияси” мумтоз асарида шундай деб ёзган эди: “Тамаддулар алмашинуви, масалан, Рим империясининг таназули ва араб тамадунининг уйғонишига олиб келадиган буюк инқирозларнинг асл сабаби — фикрлаш тарзининг тубдан ўзгариши билан изоҳланади... Рўй бераётган ҳар қандай тарихий воқеа-ҳодисалар — инсон онгидаги кўз илғамас ўзгаришларнинг ҳосиласидир... Ҳозирги вақтда биз инсон тафаккури тубдан ўзгараётган ана шундай кескин даврни бошдан кечирмоқдамиз”.

Лебон ўзи яшаган давр — ўн тўққизинчи асрнинг охири ҳақида сўз юритган бўлса-да, бутунги кунда ҳам унинг хулосаси ўз қимматини йўқотмаган. Айнан маданий инқилоб ҳозирги даврдаги тафаккур тарзининг тубдан янгиланишига замин ҳозирлади. Аянчлиси шундаки, бу ҳолат Фарб элитаси, ҳукмрон доираларини асло ташвишга солаётгани йўқ. Аҳолининг камайиб бориши ҳам, давлатчилик асосларига путур етказилаётгани ҳам, “Учинчи дунё” мамлакатларидан иммиграция оқими борган сари кучайиб бораётгани ҳам уларни зиғирча ўйлантираётгани йўқ. Эндиликда, барча Фарб империялари ҳалокатга юз тутган бир паллада, тамаддуний ва насроний қадриятлардан халос бўлган, ҳаётга иштиёқи сўнган, ўлимни назар-писанд қилмаган Homo Occidentalis (Фарб кишиси — тарж.) айш-ишратдан ҳаловат изламоқда. Хуллас, Фарб “чироғи” сўниб бормоқда... Хўш, бундай вазиятдан чиқишнинг чораси бормикан? Келинг, патологоанатомнинг ҳисоботига назар ташлайлик.

ЎЛИМГА МАҲКУМ МИЛЛАТ

Аҳолининг кўпайиши азалдан миллат ва цивилизациянинг куч-қудрати ҳамда соғломлигидан дарак берса, унинг камайиб бориши халқ ва жамият ҳасталигининг ёрқин белгисидир. Ҳозирги вақтда бу борадаги вазиятни назарда тутиб айтиш мумкинки, бутун куч-қудрати ва бойлигига қарамай, Фарб тамаддуни таназзулга юз тутган. 1960 йилда европаликлар, америкаликлар, австралияликлар ва канадаликлар 750 миллион нафар бўлгани ҳолда, дунёдаги уч миллиард аҳолининг тўртдан бир қисмини ташкил этган. Ҳақиқатда империялар юкидан ҳалос бўлган, уруш оқибатларини бартараф этган, куч-қудратга тўлган Фарб мамлакатларида туғилиш даражаси энг юқори нуқтага кўтарилган эди. Аҳоли ўсиш суръатларининг юқори даражасидан хавфсизраган янги маълуслар тез орада сайёрамиз захиралари тугаб қолишини башорат қила бошлаганди. Ушунда улар устидан қулганлар 2000 йилга келиб хомуш тортиб қолди. Қирқ йил мобайнида Ер шарни аҳолиси икки баробар кўпайиб, уч миллиарддан олти миллиардга етган бўлса-да, кенг маънода Европа халқлари ўртасида туғилиш кескин камайиб кетди. Бугунги кунда аксарият Фарб мамлакатларида ўлим кўрсаткичи туғилиш даражасига мос ёки ундан баландроқдир. 2000 йилда қирқ еттига Европа мамлакатидан биргина мусулмон Албаниядагина халқни сақлаб қолиш учун етарли бўлган туғилиш даражаси кузатишган.

Хуллас, Европа том маънода қирилиб бораётган. Мавжуд статистик маълумот ва башоратлар келгусида вазият янада кескин тус олишини кўрсатмоқда. Хусусан, 2050 йилга бориб сайёрамиз аҳолиси уч миллиардга кўпайиб, тўққиз миллиард кишини ташкил этади. Бу кўпайиш фақат Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари улушига тўғри келади. Худди шу давр мобайнида европаликлар юз миллион нафар кишига қарши кетар экан. Эътибор беринг, агар 1960 йилда келиб чиқиши европалик бўлган кишилар дунё аҳолисининг йигирма беш фоизини, 2000 йилда ўн олти ярим фоизни ташкил этган бўлса, 2050 йилга бориб бу кўрсаткич ўн фоизга тушиб қолади. Бу маълумотлар йўқолиб бораётган бутун бошли ирқнинг аянчи қисматида далolatдир. Табиийки, бундай маълумотларнинг кенг аҳоли ўртасида оммавий тарзда тарқатилиши европаликлар кўнглида ўта тушқин кайфиятлар кучайишига сабаб бўлмоқда.

ЕВРОПА

2000 йилда Европа аҳолиси, Исландиядан Россиягача бўлган ҳудудда 728 миллион кишини ташкил этган. БМТ демография бўлимининг “Дунё аҳолиси истиқболлари: 2000 йилдаги вазият” маърузасида таъкидланганидек, иммиграцияни ҳисобга олмаганда, туғилиш даражасининг ҳозирги даражаси сақланиб қоладиган бўлса, 2050 йилга бориб аҳоли миқдори 128 миллионга камайиб, 600 миллион кишини ташкил этиши мумкин экан. Бошқа бир тадқиқот натижаларига кўра, шу давр мобайнида Европа аҳолиси 172 миллионга камайиши мумкинлиги тахмин қилинган. Сўнгги бор аҳолининг бу қадар кескин камайиб кетиши 1347-1352 йилдаги “Қора ўлат” эпидемияси давридагина кузатишган. Гумбольдт номидаги Калифорния университетининг иқтисодий бўйича профессори, “Аҳолига қарши уруш” китобининг муаллифи Жаклин Касун ҳозирги вазиятда янада даҳшатлироқ таҳдид хавф солаётганига эътибор қаратади: “Ўн тўртинчи асрда рўй берган вабо эпидемияси Европа аҳолисининг учдан бир қисмини қириб юборган, ёшга ҳам, қари-кексаларга ҳам қирон келтирган эди... Туғилишнинг камайиши эса фақат ёшларга тегишлидир. Ёш эр-хотин ота-онаси, айрим ҳолларда бува ва бувисини боқишга мажбур. Аксарият ҳолларда уларнинг на ака-укаси, на опа-синглиси бўлмагани боис, оилани боқиш асосан уларнинг зиммасига тушади. Шу боис улар учун фарзанд мутлақо кераксиз, ортиқча юк. Ўз-ўзидан савол туғилади: бундай нохуш вазиятдан чиқиб кетиш имконияти бормикан?”

Агарда яқин келажакда Европа ана шу ўта кескин масаланинг ечимини топа олмаса, у ҳалокатга маҳкумдир. Хўш, чиндан ҳам вазият шу қадар аянчлими?

Келинг, яна маълумотларга мурожаат этайлик. Туғилиш даражаси энг паст йигирма миллатдан ўн саккизгаси европа миллатларига мансуб. Уртача туғилиш даражаси бу минтақада 1,4гача тушиб кетган. Ваҳоланки, аҳолининг ҳозирги миқдорини сақлаб қолиш учун бу кўрсаткич камида 2,1 коэффициентга тенг бўлиши шарт. Акс ҳолда, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, НАТО зиммасида кексалар ва нафақахўрларнигина ҳимоя қилиш вазифаси қолади, холос.

Мавжуд маълумотларга кўра, туғилишнинг ҳозирги даражаси сақланиб қоладиган бўлса, йигирма биринчи асрнинг охирига бориб Европа аҳолиси 30 фоизга камайиб, 207 миллион нафар кишини ташкил этади. Хўллас, Ғарб тамадунининг бешиги унинг мозорига айланади.

Хўш, бундай аянчли вазият вужудга келишининг сабаблари нимада? Улардан бири — Европа интеллектуалларининг бир неча авлоди учун гўзал ва жозибали идеал бўлиб келган социализм ғоясидир. “Ўзингиз ўйлаб кўринг, — деб ёзади Жон Хопкинс университети ходими доктор Жон Уоллес, — агар ҳар бир одамга давлат нафақаси кафолатланадиган бўлса, қартайганда ўзига хос суянч бўлган фарзандларга ҳожат қоладими? Ехуд иқтисодий жиҳатдан ўзини эркин ҳис қилиши учун етарли миқдорда даромад топадиган аёл учун турмуш қуриш чинакам ҳаётий мақсадга айланиши мумкинми? Ва ниҳоят, бугун католик Италияда ҳам, дунёвий Британияда ҳам оммалашганидек, ҳомилдор бўлмасдан секс билан шуғулланиш имконияти бўлса, турмуш қуриш ёки уйланишга не ҳожат?” Бир сўз билан айтганда, европа социалистлари эр, хотин ва болаларни оилавий вазифалар, бурч ва масъулиятдан озод этиб, оилага бўлган ижтимоий эҳтиёжни йўққа чиқарди. Натижада, оила институти емирила бошлади. Бу ҳол Европанинг емирилишига сабаб бўлаётир. Ваҳоланки, “Учинчи дунё” мамлакатлари аҳолиси ҳар ўн беш ойда 100 миллион нафар кишига кўпайиб бормоқда. Европа эса 2050 йилга бориб, ҳозирги вақда Бельгия, Голландия, Дания, Швеция, Норвегия ва Германияда истиқомат қилаётган аҳоли миқдорига тенг келадиган аҳолидан маҳрум бўлади. Албатта, қандайдир илоҳий куч аралашуви ёхуд, беҳосдан европалик аёллар кўнглида момолари сингари кўпболали оила қуриш истаги пайдо бўлиши билан вазият ўзгариб қолмаса. Аммо вазиятнинг бу тарзда ўзгаришига ишониш қийин. Т.С. Элиотт “Заиф одамлар” китобида таъкидлаганидек, “Олам шу тарзда топади яқун, Кулоққа чалинади фақат йиғи, изтироб”.

ГЕРМАНИЯ

Германиянинг барча колониялари, ўн фоиз ҳудуди ва саккиздан бир қисм аҳолисида маҳрум қилган Версаль шартномаси ташаббускорларидан бири Франция Йўлбарси, йирик давлат арбоби Жорж Клемансо бир вақтлар “Немисларда 20 миллион аҳоли ортиқча” деган эди. Унинг немисларга нисбатан нафратини тушунса бўлади. Алистер Хорн Учинчи республика тарихига бағишланган китобида уқтирганидек, “Клемансо 1871 йили Эльзас-Лотарингияни Германияга беришга қаршилик қилган депутатлардан бири бўлган; тасодиф туфайлигина фуқаролик уруши ва Коммунанинг бостирилиши пайтида жони омон қолган”. Клемансо француз императорининг тахтдан ағдарилиши ва Германия кайзерининг бошига тож кийдириш маросимида гувоҳ бўлган. Биринчи жаҳон уруши даврида Гинденбург ваҳшийлари жонажон Франциясини қонга ботираётгани, немис лашкарлари ортида бир ярим миллион француз жасадини қолдириб, ватанига қайтиб кетаётганини кузатишдан ўзга чораси йўқ эди. Орадан анча йил ўтиб, Клемансо Германиядан ўзига хос тарзда “қасд” олди. Гап шундаки, ҳозирги вақтда немис аёллари туғишдан бош тортмоқда. Кейинги ўн йил мобайнида туғилиш даражаси 1,3 коэффициентига тушиб қолгани шундан далолат беради. Бу ҳол немис миллатининг келажагига жилдий таҳдид солмоқда. Чунончи, 2005 йилга бориб 23 миллион кишининг ўлиши оқибатида Германия аҳолиси 82 миллиондан 59 миллион кишига тушиб қолади; 15 ёшдан кичикроқ бўлган болалар сони 7.3 миллионгача камади; мамлакат аҳолисининг учдан бир қисмини 65 ёшдан каттароқ кишилар ташкил этади; немислар жаҳондаги энг қари миллатлар қаторидан ўрин олади.

Менинг илтимосимга кўра, БМТнинг демография бўлими директори Жозеф Чами Европа мамлакатлари аҳолисининг 2100 йилги прогнозини ишлаб чиқди. Унинг маълумотларига биноан, Германияда иммиграцияни назарда тутмаган ҳолда, аҳоли ўсишининг бугунги суръатлари сақланиб қоладиган бўлса, белгиланган даврга бориб, аҳоли миқдори 53 фоизга камайиб, 38,5 миллион кишини ташкил этар экан. Бавариялик консерватор, канцлер лавозимига даъвогарлардан бири Эдмунд Штойбер мамлакатдаги демографик вазиятни аста-секин портлайдиган бомбага қийслайди. У 3 ёшгача болаларни тарбиялаш учун бериладиган нафақалар миқдорини уч баробар кўпайтиришни талаб этмоқда. Ҳозирги вақтда 2 ёшгача болаларни тарбиялаш учун бериладиган нафақа миқдори ойига 140 долларни ташкил этади. Ҳозирча Штойбернинг таклифи қанчалик радикал, экстремистик дея баҳоланмасин, яқин орада унинг амалиётга жорий этилишига шубҳа қилмайман.

“Нима учун мен фарзандли бўлишни истамайман, — дейди 34 ёшли оила курган берлинлик тadbиркор Габриэла Тангейзер. — Чунки тўйиб-тўйиб ухламоқчиман. Мен кўп китоб ўқийман, шунинг учун уйқуга тўймасам бўлмайди”. Унинг бошқа бир ватандоши, 37 ёшли Андреас Херманн даромадини икки баробар кўпайтириш ва фадзандли бўлишдан воз кечиш ақидасига таяниб яшайди. Узоқ истиқбол нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, Тангейзер ва Херманн сингари кишиларнинг ўз шахсий манфаати учунгина яшаш мақсади немислар ўртасида оммавий тус олиши ҳеч гап эмас. Берлин деворининг қулаши билан Ғарбий Германия канцлери Гельмут Коль 45 йиллик “совуқ уруш” дан кейин немис халқини бирлаштиришга ҳаракат қилди. Аммо дунёнинг кўпгина мамлакатлари, хусусан, Россия, Франция, ҳатто АҚШда дунё жамоатчилиги бирлашган Германияга ишониб бўлмаслиги ҳақида анча-мунча мулоҳазалар билдиришди. Чиндан ҳам Германия икки бор Европани забт этишга уриниб кўрди. Унинг яна бир бор уриниб кўрмаслигига ким ҳам кафолат бериши мумкин? Ҳар ҳолда бундай тахмин ҳозирча тахминлигича қолмоқда. Мамлакат аҳолиси қарийб, йилдан-йилга камайиб, бормоқда, 2050 йилга бориб немис болаларининг сони 2000 йилга нисбатан 5 миллионга камаяди. Шу боис Германия, генерал Макартур ҳақидаги балладада тасвирланган кекса аскар сингари “сўниб”, ҳеч нарсага ярамай қолиши эҳтимоли ҳам йўқ эмас.

ИТАЛИЯ

Буюк Рим, Авлиё Пётр ибодатхонаси ва Секстин капелласини бунёд этган, Данте ва Микеланжело, Колумб ва Галилейни воёга етказган Италия халқининг истиқболи янада аянчлироқ бўлиб кўринади.

Ушбу мамлакатда туғилиш даражаси қарийб йигирма беш йилдан буён камайиб келмоқда ва ҳозирги вақтда бир аёлга ўртача 1.2 та бола тўғри келади. Бу ҳолат сақланиб қоладиган бўлса 2050 йилда мамлакат аҳолиси 16 миллионга камайиши мумкин. Америка тadbиркорлик институти тadbқиқотчиси Николас Эберштадтнинг таъкидлашича, “2050 йилда беш ёшгача бўлган болалар аҳолининг атиги 2 фоизини, 65 ёшдан каттароқ кишилар эса 40 фоизни ташкил этади”. “Нью Рипаблик” газетасининг шарҳловчиси Грег Истербрук эса “чинакам католик ва романтикага мойил кишилар юртидаги туғилиш даражасининг паслиги унинг бир неча авлодлар ҳаёти мобайнида шунчаки дам олиш масканига айланиб қолишига олиб келади” деб ҳисоблайди. Мамлакатда машҳур бўлган “Нои Донне” хотин-қизлар журнали томонидан яқинда ўтказилган тadbқиқот натижаларига кўра, 16-24 ёшдаги аёлларнинг 52 фоизи бола туғиш ниятида эмаслигини маълум қилган. Асосий сабаб сифатида иш билан бандлигини кўрсатишган. Рим университетининг демография бўйича мутахассиси Антонио Голини бир томондан, Италия нафақа тизими иммигрантларга боғлиани колгани, иккинчи томондан, иммигрантлар оқимининг кучайиши италян маданиятига салбий таъсир этаётганини таъкидлайди. “Бугунги Италия, — дейди у, — аввалгисидан тубдан фарқ қилади. Биз билган, яшаётган жамият кўз ўнгимизда ҳалокатга юз тугмоқда”. Йигирма йил илгари Голини келгусида мамлакатни кутаётган демографик инқироз ҳақидаги материални чоп этганда, унга

“демография террористи” деган тамға босилган эди. Ҳамон доктор Голини ўз фикрида қолган бўлса-да, бироқ бугун ҳеч ким бояги лақабни ҳатто эсга ҳам олаётгани йўқ. “Италия меҳнат бозорининг тобора глобаллашиб бораётган бир паллада, — деб ёзади олим, — биз Франция, Қўшма Штатлар, Ҳиндистон ... билан рақобатга киришмоғимиз талаб этилади. Аммо қариб-қартайган чолкампирилар ва тобора камайиб бораётган ёшларимиз билан бундай кескин рақобат курашида муваффақиятга эришиб бўлармикан?” Болоньялик кардинал Жакомо Биффи ҳукуматга мурожаат этиб, мамлакатга кириб келаётган бошқа миллат вакилларининг, хусусан, мусулмон-иммигрантларнинг урф-одат, анъана, оилавий қадриятлари ўзгача бўлгани боис, миллат яхлитлигини таъминлаш учун, Италия худудига фақат католикларни киритиш лозимлигини таклиф этади. Қизик, бундай католикларни у қаердан топа оларкин? Дейлик, Испаниядан топа олиши даргумон. Чунки бир вақтлар, хусусан, каудильо Франциско Франко даврида кўп болали оилалар ўрناк қилиб кўрсатилган, турли совға ва медаллар билан сийланган бу мамлакат бугунги кунда туғилиш даражаси бўйича Европада энг қуйи поғонани эгаллаган. “Атиги бир авлод ҳаёти давомида, — деб ёзади мадридлик социолог Виктор Перес Диас, — биз саккиз, ҳатто ўн икки болали оилалардан иборат бўлган жамиятдан, бефарзанд ёки бир болали оилалардан иборат жамият вужудга келди”.

2050 йилда италияликларнинг ўртача ёши 54, испанияликларники — 55 ёшни ташкил этади. Бу Ер юзидаги энг кекса миллат ҳисобланган — японлардаги кўрсаткичдан 14 ёш кўп демакдир. Болонья университетининг профессори доктор Пьер Паоло Донатининг фикрича, “Бундай вазиятни вужудга келишига фаровонлик айбдор. Чунки бугунги авлодларни қулай-шинам уй-жой, беҳаловат турмушдан бошқа ҳеч нима қизиқтирмайди. Кишилиқ жамиятининг асоси бўлган оилавий қадриятлар эса, керакисиз матоҳдек, улоқтириб ташланган”.

1950 йилда Испания аҳолиси Гибралтар орқали у билан чегарадош бўлган Мароккога нисбатан уч баробар кўп бўлган. 2050 йилга бориб, вазият буткул ўзгача тус олади: бу даврда Марокашнинг аҳолиси миқдори Испанияникига нисбатан икки баробарга кўпаяди. Социологларнинг илмий тахминларига кўра, ҳозирги вақтда турмуш кураётган ёки уйланаётган ҳар юзта ёш испанларга 58 та бола, 33 та невара ҳамда атиги 19 та эвара тўғри келади.

РОССИЯ

Сўнги етмиш йил мобайнида дунёни титратган империянинг меросхўри — Россиядаги бу борадаги вазият қандай?

Агарда ҳозирги вақтдаги 1,3 туғилиш коэффиенти сақланиб қоладиган бўлса, 2050 йилга бориб бу мамлакат 33 миллион аҳолисидан маҳрум бўлади. Бу Сталин даврида кириб юборилган аҳоли сонидан (30 миллион) ҳам кўпроқ дегани. Шу давр мобайнида 15 ёшгача бўлган болалар миқдори 26 миллиондан 16 миллионгача камаяди ва аксинча, кексалар сони ҳозирги вақтдаги 18 миллиондан 28 миллионга етади.

2000 йилда Россиядаги демографик вазият янада хатарли тус олгани ҳақидаги маълумотлар эълон қилинди. Шу йили туғилиш коэффиенти ҳатто Италиядаги кўрсаткичдан ҳам паст даражага тушиб кетгани аён бўлди. 2016 йилга бориб, аҳоли сони кескин камайиб, 123 миллион кишини ташкил этиши тахмин қилинмоқда. “Бутун умрини шу соҳага бағишлаган мутахассислар томонидан ишлаб чиқилган илмий башоратларга ишонадиган бўлсак, — дея таъкидлайди президент Путин, — 15 йилдан кейин биз 22 миллион аҳолидан маҳрум бўламиз. Бир ўйлаб кўринг, бу Россия аҳосининг ўндан бири дегани, ахир”. Мутахассисларнинг таъкидлашича, аҳолининг бу қадар кескин камайиб кетиши собиқ Иттифоқ давридаги талафотлардан ҳам ортиб кетишини аңлатади. “Ҳозирги тамойил сақланиб қоладиган бўлса, — деб давом этади Путин, — биз миллатимизнинг мавжудлигига тўғридан-тўғри хавф соладиган таҳдидга рўбарў келамиз”.

Ҳозирги вақтда Россияда эркакларнинг ўртача умри 59 ёшни ташкил этади; ҳар учта ҳомилдорликдан иккитаси аборт билан тугалланади. Рус аёли ўртача

олганда 2,5дан 4тагача оборт қилдиргани ҳолда мамлакатдаги ўлиш даражаси туғилиш даражасидан 70 фоиздан ортиқроқдир. Ҳатто собиқ Иттифок республикаларидан миллионлаб рус миллатига мансуб кишиларнинг қайтиб келиши ҳам вазиятни ўнглай олмайди. Вазиятнинг яна бир хатарли жиҳати Сибир аҳолисининг кескин камайиб бориши ва аксинча, қўшни Хитойда аҳолининг юқори суръатлар билан ўсиб бораётганида намоён бўлади. Бир вақтлар Давлат Думаси раисининг ўринбосари, ашаддий миллатчи Владимир Жириновский ҳар бир рус эркагига бешта хотин олишга рухсат бериш, ўн йилга абортларни ҳамда рус аёлларининг чел элларга боришини тақиқлаш ғоясини илгари сурганда, роса кулгига қолган эди. Ҳар ҳолда Россияда вужудга келган демографик вазият зудлик билан изчил чора-тадбирлар ишлаб чиқишни тақозо этмоқда. Акс ҳолда бу Америка учун ҳам ўта жиддий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин.

Менинг илтимосимга кўра, Россиядаги вазиятга оид мистер Чами томонидан тайёрлаган прогнозга биноан, 2010 йилга бориб рус аҳолиси миқдори 80 миллионга ҳам етмайди. Бу Теодор Рузвельт истеъфога чиққан йилда(1909) АҚШ аҳолисининг сонига тахминан тўғри келади.

БУЮК БРИТАНИЯ

Ҳўш, Британия оролларидаги қондошларимизни қандай келажак кутаётган экан? Шарҳловчи Пол Крейг Робертс бу ҳақда шундай деб ёзади: “Социологларнинг ҳисоб-китобига кўра, шу асрнинг охирига бориб, инглизлар ўз мамлакатига камчиликни ташкил этаркан. Чунки инглизлар оиласида миллат сонининг кўпайиши учун етарли бўлган болалар туғилмаётир”. Тарихда илк бор, — деб таъкилланади “Лондон Обсервер” газетасида, — мамлакатда кўпчиликни ташкил этган миллат уруш, очлик ёки эпидемия оқибатида эмас, ўз хоҳиши билан камчиликка айланиб бормоқда. Газетачилар алашаётган кўринади. Чунки тарихда илк бор ўз хоҳиши билан етакчилик мавқеидан воз кечган миллат америкаликлар бўлади. Президент Клинтон башорат қилганидек, бу воқеа Британиядан 50 йил илгари, 2050 йилда юз беради. Аммо, инглизлар шу йўлдан бораётгани шубҳасиздир. Ҳозирги вақтнинг ўзидаёқ турли миллатларга мансуб этник жамоалар Лондон аҳолисининг 40 фоизини ташкил этади; Лондон мэрининг миллий масалалар бўйича маслаҳатчиси Ли Жаспер, социологларнинг маълумотларига таяниб, “2010 йилга бориб оқ танлилар аҳолининг камчилик қисмини ташкил этади”, деб ҳисоблайди.

Воқеаларнинг бундай тарзда ривожланиши сабабларидан бири — туб британияликлар ўртасида туғилиш даражаси йилдан-йилга пасайиб бораётгани билан изоҳланади. Масалан, 2000 йилда Англия ва Уэльсда 1999 йилга нисбатан 17400 бола кам туғилган, яъни атиги бир йил мобайнида туғилиш 3 фоизга пасайган ҳамда мазкур кўрсаткич қўллана бошлаган 1924 йилдан буён энг паст даража — 1,66 коэффициентга тушиб қолган.

ЯПОНИЯ

Энг паст туғилиш кўрсаткичларига эга 22 миллатдан фақат иккитасигина — америкаликлар ва японлар Европа ҳудудидан ташқарида истиқомат қилади.

Японлар Осиё халқлари орасида биринчи бўлиб замонавий даврга қадам қўйган миллат ҳисобланади. Маълумки, 1868 йилгача японлар бутун дунёдан ажралган, маҳдуд ҳолда бўлиб келган. Аммо орадан ўттиз-қирқ йил ўтар-ўтмас жадал ривожланаётган мамлакат Фарбнинг мутараққий давлатлари қаторидан ўрин олади. Японлар Тайванни эгаллайди, 1900 йилда эса машҳур боксерлар кўзғолонини бостириш мақсадида Хитойга бостириб киради. 1904–1905 йилларда илк бор Фарб тамаддунига мансуб халқ, Фарб тамаддунига мансуб миллат устидан ғалаба қозонади. Уруш русларнинг Порт-Артурдаги эскадрасига ҳужум билан бошланиб, тарих саҳифаларидан ўрин олган денгиз жанги — Цусима бўғозидан рус флотининг чўктирилиши билан якун топади. Биринчи жаҳон урушида Япония Антанга томонида туриб, Германиянинг Хитой ва Тинч уммонидаги

колонияларини тортиб олади; у Европа мамлакатларининг Осиёдаги ҳудудларини ҳимоя қилади; Австралия ва Янги Зеландия кўчинларининг Галлиполи томон юришига ҳамроҳлик қилади; япон эскадраси Урта ер денгизига етиб келади. Бироқ АҚШ президенти Хардинг ва давлат котиби Чарлз Эванс Хьюз Вашингтонда бўлиб ўтган денгиз конференциясида Буюк Британия маъмуриятдан японлар билан тузилган иттифоқни узишни талаб этганда, ғишт қолипдан кўчади. Орадан йигирма йил ўтиб, юз берган Перл-Харбор фожесидан сўнг япон империяси батамом яксон этилади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Американинг бевосита ёрдами, америкалик маслаҳатчиларнинг ғоя ва усулларига таянган Япония жаҳондаги энг жадал ривожланаётган давлатлардан бирига айланади. Япон ороларининг майдони Кўшма Штатларнинг биргина Монтана штати ҳудудидан ҳам кичикроқ бўлса-да, 1990 йилда у иқтисодий куч-қудрати ва салоҳияти бўйича АҚШдан кейинги ўринга чиқиб олди. Дарҳақиқат, “япон мўъжизаси” буюк халқнинг буюк ютуғи эди. Лекин Японияга кўз тегдими ёки бошқа омиллар таъсир этдими, ўтган асрнинг 80-90- йилларидан бошлаб аҳоли сони кескин камаё бошлади. Ҳозирги вақтда туғилиш даражаси 50-йиллардаги кўрсаткичнинг ярмини ташкил этади. 2050 йилга бориб Япония аҳолиси миқдори 127 миллиондан 107 миллионга тушиб қолади, болалар сони 1950 йилдагидан камроқ, кексалар сони эса саккиз баробар кўп бўлиши тахмин қилинмоқда. Натижада, жадал ривожланишдан асар ҳам қолмайди, Япония ўзининг бугунги мавқеидан маҳрум бўлади. 2050 йилда ҳар бир японга ўн беш хитойлик тўғри келади. Ҳатто 1950 йилда Япония аҳолисининг атиги тўртдан бирини ташкил этган Филиппин аҳолиси ҳам 2050 йилга бориб, японлардан 25 миллион нафар кишига ортиб кетиши тахмин қилинмоқда.

Хўш, бундай хатарли вазият вужудга келишининг боиси нимада? Эътибор қилинг, япон аёлларининг ярмидан кўпи ўттиз ёшгача турмуш қуриш ва фарзандли бўлишни хоҳламас экан. “Қари қиз” дея ном олган бу аёллар ота-онаси билан яшар, иш билан машғул бўлар, аммо “эр”, “бола” деган ижтимоий тушунчаларни ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди. Улар “Ўзинг учунгина яша ва ҳаётдан лаззатлан” деган ақидага эътиқол қилиб яшайди.

2000 йилда япон ҳукумати олти ёшгача бўлган болаларни тарбиялаш учун субсидия миқдорини 2400 долларгача оширганига (айрим радикал сиёсатчилар уни ўн баробар кўпайтиришни таклиф этмоқда) қарамай, худди шу йили мактабларга мамлакат тарихида энг кам бола келгани ачинаридилар. Япон журналистларининг катта авлодига мансуб ижодкорлардан бири Мицуко Шимомуранинг “Нью-Йорк таймс” газетаси муҳбири Пегги Оренстайн билан суҳбатда таъкидлашича, ўз вақтида аёлларга тенг ҳуқуқ беришни истамаган Япония бугун “нимани эккан бўлса, шунини ўриб олмоқда”. “Туғилиш даражасининг пасайиши, — деб давом этади Шимомура хоним, — мени у қадар ташвишлантirmайди. Ҳатто бу ҳол қайсидир маънода фойдали ҳам деб ўйлайман. “Қари қиз”лар ўзлари сезмаган ҳолда ажойиб ижтимоий ҳаракатнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлди. Эндиликда сиёсатчилар аёлларни туғишга даъват этмоқда. Дарҳақиқат, агарда фарзандли аёл ишлаш имкониятига эга бўлиб, ўзини яхши ҳис этадиган жамият бунёд этилмас экан, Япония эллик, нари борса, юз йилдан кейин ҳалокатга юз тутиши шубҳасиздир. Болалар тарбияси учун бериладиган нафақалар фойда бермайди. Аёлларнинг эркаклар билан ҳуқуқларини амалда таъминлаш зарур”.

Нима сабабдан ҳозирги вақтда Фарб аёллари, она ва бувиларидан фарқли ўлароқ, камроқ туғишни, ҳатто умуман туғмасликни афзал кўрмоқда? Тереза она таъкидлаганидек, нима учун кўпчилик “болаларга қарши уруш”ни қўллаб-қувватламоқда? Фарб аёлларига туғилишни назорат қилиш воситалари маълум бўлганига анча бўлди, бироқ ҳеч қачон улар бугунгидек, фаол қўлланмаган. Америкада ўттиз ёшгача аборт қилишга монелик қиладиган қонун йўқ, лекин, Хитойдан фарқли ўлароқ, аёлнинг ўзи хоҳламаса, бирорта федерал судья бунга уни мажбур эта олмайди. Шунга қарамай, Фарб аёллари томонидан абортнинг бу қадар кўп қўлланаётгани Европа халқларининг атайлаб қирғин этилаётганини эслатади. Зеро Жоан Ганц Кунининг таъкидлашича, “болалар суйиб-эркаланадиган жамиятгина тараққийпарвардир”. Фарб эркак ва аёллари қалби

ва онгида қандай ўзгаришлар рўй берганки, болалар борган сари меҳр ва эркалашдан маҳрум бўлмоқда? Бундай вазиятни ўнглаш чораси борми? Мабодо, шундай чора топа олмасак, тамаддунизмиз тарихининг сўнгги бобини битиб, васиятнома ёзишимизга тўғри келадими, деб қўрқаман.

“БОЛАЛАР ҚАЁҚҚА ҒОЙИБ БЎЛДИ ЭКАН?”

Нима сабабдан европалик аёллар худди Ер юзидан қирилиб кетишини қандайдир тушуниб бўлмас итоткорлик билан тан олгандек, бола туғишдан воз кечмоқда? Наҳотки, илгари юз берган урушлар талафоти ва империялар ҳалокати улардаги яшаш иштиёқини сўндирган бўлса?!

Масалага жиддий ёндошилса, бунинг сабаби буткул бошқа нарсада экани аён бўлади.

Маълумки, Биринчи жаҳон уруши Германиянинг мағлубияти ва бўлиб юборилиши билан якун топади; уруш талафоти даҳшатли эди: икки миллион немис ҳалок бўлган, ўн миллиондан зиёд жароҳатланган. Шунга қарамай, 1919 йилдан кейин мамлакат аҳолиси шу қадар тез ўса бошлайдики, бу ҳол голиблардан бири, немисларнинг яқин қўшниси французларни анча ташвишга солиб қўяди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда мағлуб бўлган Германия ва Японияда ҳам, голиб келган АҚШда ҳам туғилиш суръатлари ғоят юқори бўлган. Аҳоли ўсишига оид маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, европаликлар дунёқараши ва хатти-ҳаракатидаги ўзгаришлар 60-йилларнинг ўрталарида яққол намоён бўлади; айнан шу кезларда немис аёллари она ва бувиларининг турмуш тарзидан воз кеча бошлайди. Бундай кескин ўзгаришларнинг асл сабаблари ҳамон бизга қоронғи. Аммо қўлланган усулларга келсак, ҳаммаси аён бўлади-қолади: контрацепция Гарб аҳолисининг икки баробар камайишига олиб келган бўлса, абортлар қутилмаган болаларга қарши ўзига хос “иккинчи ҳимоя чегараси”га айланиб қолди. Бу ўринда тарихга муурожаат этишга зарурат туғилади. Маълумки, илгари Буюк Инқироз давридагина, иқтисодий ўсиш суръатлари икки баробар камайгани, аҳолининг тўртдан бир қисми ишсиз бўлиб қолгани оқибатида АҚШ туғилиш кўрсаткичлари мислсиз даражада пасайиб кетган эди. Аксарият одамлар кўнглини “энг яхши кунлар ортда қолиб кетган бўлса, болаларга ҳожат борми” деган тушқун ҳолат эгаллаган эди. Шу тариқа, 1930 йилларда АҚШдаги авлодлар орасида ўз президентига эга бўлмаган ягона авлод — “индамаслар авлод”и пайдо бўлади.

Урушдан кейин — 1946 йилдан туғилиш суръатлари ўса бошлайди (бэби-буммер авлоди) ва 1957 йилга бориб, энг юқори нуқтасига етади ва яна етти йил ўтиб, кескин пасая бошлайди. Айнан шу, таъбир жоиз бўлса, “хаётий кучлар” сўна бошлаган кезларда яширинча амалга оширилаётган абортлардан ҳам ваҳшийроқ бўлган янги усул — ҳомилдорликка қарши препарат кашф этилади. Кейинчалик у тарихчилар томонидан Американи ҳалокат ёқасига олиб келган оғу деб баҳоланади. Бу препаратлар 1960 йили сотувга чиқарилган. Орадан уч йил ўтар-ўтмас америка аёлларининг 6 фоизи доктор Рок кашф этган доридан фойдаланган, 1970 йилда эса уларнинг сони 43 фоизга етган. Католик черкови бу дорининг қўлланишига кескин қарши чиққан, чунончи, папа Павел Олгинчининг махсус фатвоси билан туғишни сунъий равишда тўхташиш орқали назорат этиш, айниқса, ҳомилдорликка қарши дориларни қўллаш катта гуноҳ экани эълон қилинади. “Дорилар уруши” кетаётган бир паллада янада жиддийроқ хавф намоён бўлиб қолади. Аризона телевидениеси ходими тўрт боланинг онаси, бир неча йилдан буён талидомид (ўша даврда бу дори болаларнинг ногирон туғилиши ва бошқа туғма хасталикларга сабаб бўлиши аниқландан эди) дорисидан фойдаланиб келаётган Шерри Финкбайннинг яна ҳомилдор эканини билиб қолган. У дугоналарига ногирон бола туғишни истамаслиги ва аборт йўли билан ҳомилани олиб ташлашга қарор қилганини маълум қилади. Газеталардан бирида ёритилган бу воқеа ғоят кескин баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Чунки ўша даврда аборт қилиш қонун билан тақиқланган эди. Аммо Финкбайн хоним масалани осонликча ҳал этиш йўлини топди: маскур муолажа

расман рухсат этилган Швецияга бориб, аборт қилдириб қайтди. Аммо 1966 йилда бу воқеа ҳамманинг хотирасидан учиб кетган эди, чунки бу вақтга келиб мамлакатда йилига 6000 та аборт қилинар эди. 1970 йилда Нью-Йорк ва Калифорния штатлари губернаторлари Жон Рокфеллер ва Рональд Рейган абортни энгилаштирадиган қонунлар қабул қилиши оқибатида унинг миқдори 200 мингга етади; 1973 йилда эса мамлакатда 600 мингдан ортиқ аборт қилинган. Ҳақиқатан ҳам Никсоннинг тўрт рақибидан учтаси Олий судга мурожаат этганидан кейин, судья Блэкман аёлларнинг аборт қилиш ҳуқуқи мамлакат Конституциясида кафолатланганини эълон қилади. Табиийки, кейинги 10 йил мобайнида абортлар сони 1,5 миллиондан ошиб кетгани ҳеч кимни ҳайрон қолдиргани йўқ. Судья Блэкман эълон қилган қарордан кейин ҳозирги вақтгача АҚШда ҳаммаси бўлиб 40 миллион аборт қилинган. Бугун 30 фоиз ҳомиладор аёллар шундай йўл тутмоқда. 2000 йили Озиқ-овқат ва дори-дармонлар бўйича Комиссия ҳомиладорликнинг дастлабки етти ҳафтасида мустақил равишда ҳомилани тушириш имконини берадиган RU-486 препаратини маъқуллаб, ишлаб чиқаришга тавсия этади. Аммо Америка фармацевтика компанияларининг барчаси бу ишдан бош торгани сабабли, мазкур препаратни ишлаб чиқаришга хитойликлар жалб этилади. Эҳтимол, баъзи кишилар хитойликлар шу йўл билан ўзининг Осиёда иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигини ўрнатишга тўсқинлик қилаётган Америкадан ўч олмоқда, деб ўйлаши ҳам мумкин.

Ҳақиқатан ҳам, абортнинг қонунийлигини тасдиқлаган Олий судда ҳам эмас. Дейлик, Олий суднинг боя тилга олинган қарорининг ўзигина америкалик ва европалик аёллар онги ва руҳиятида бу қадар кескин ўзгариш қила олишига ишонини қийин. Хўш, унда замонавий аёлларнинг бувилари Худо ва инсон олдида ақл бовар қилмас жинойят деб ҳисоблаши тайин бўлган бундай хатти-ҳаракатини нима билан изоҳлаш мумкин? Зеро, 1950 йилларда аборт жинойятгина эмас, ўта шармандали, уятли ҳолат ҳисобланган, бинобарин, ҳеч ким уни бекор қилиш учун ортиқча шов-шув ҳам кўтармаган. Лекин орадан 15 йил ўтиб, аборт Олий суд томонидан ҳар бир аёлнинг конституцион ҳуқуқи ва ривожланган жамиятнинг ажралмас белгиси, деб эълон қилиниши билан, оммавий онгда туб ўзгаришлар юз беради. Қолаверса, баъзилар бу ҳолатни 60-йиллар мобайнида жамият ҳаётида юз берган парокандалик билан боғласа, бошқалар фикрича, у кўпчилик эътиборидан тушиб қолган ўтиш даври қийинчиликлари билан белгиланади. Назаримда, биринчи ёндашув ҳақиқатга яқиндек. Чунки америка ёшларининг аксарияти ўша “пароканда ўн йиллик” даврида фикрлаш тарзини ўзгартирган, янгича қарашлар ва ҳаёт андазаларига эътиқод қўйган эди.

Америкадаги 1945-1965 йиллар оралигидаги даврни социологлар “оилавий ҳаётнинг олтин даври” деб атайдди. Бу даврда турмуш қурган ва уйланган кишиларнинг ўртача ёши қонунларда белгиланган ёшга яқинлашган, оилалар миқдори эса жами аҳоли сонига нисбатан мислсиз кўрсаткич — 95 фоизни ташкил этганди. Бир сўз билан айтганда, Эйзенхауэр ва Жон Кеннеди давридаги Америка жадал ривожланаётган давлатлар қаторидан ўрин олган эди. Аммо оила, дин ва жамиятлар Говард маркази президенти Алан Карлсоннинг таъкидлашича, “оила фаровонлиги билан боғлиқ барча кўрсаткичлар 1963-1965 йиллардан салбий томонга ўзгара бошлаган. Айнан шу даврда туғилишнинг аста-секин пасайиши ва ажралишлар сонининг кескин ошиши кузатилади. Кўпчиликка Фарб миллатлари аждодларидан мерос бўлиб қолган оилавий қадриятлардан бир лаҳзада ажралиб қолгандек бўлиб туюлади”.

Голландиялик социолог Дирк ван де Каа ушбу жараён ўзгаришини тўрт босқичга ажратади: а) оилавий ҳаётнинг олтин давридан биргаликда тинч-тотув яшаш даврига ўтилиши; б) боланинг оила бошлиғи мавқеидан ота-онанинг оила бошлиғи мавқеига ўтилиши; в) биринчи бола туғилгандан кейин ҳомиладорликдан сақланиш ҳолатидан тўлиқ контрацепция (умуман ҳомиладор бўлмаслик) ҳолатига ўтилиши; г) оиланинг ягона анъанавий шаклидан плюралистик, жумладан, ота-онанинг биридан иборат оила шаклига ўтилиши.

Туғилиш айнан 1960 йилларнинг ўрталарида пасая бошлаган экан, демак, америкалик ва европалик аёлларни фарзандли бўлишдан воз кечинишга мажбур этган сабабларни ҳам худди шу даврдан изламоқ лозим.

Бэби-буммерлар Америка университетларида 1964 йилнинг кузида пайдо бўлган ва ҳаёт йўлини танлашда тўлиқ эркинлик ҳуқуқини қўлга киритган биринчи авлод эди. 1930 йилларда ҳамма ҳам коллежда ўқий олмас, зодагонлар оилаларигина тегишли имтиёзга эга эди. Ишсизлар ўғил-қизлари ўқишни ҳатто орзу қила олмас, аксарияти оила аъзоларини боқиш учун мактабни ташлаб, иш қидиришга мажбур эди. Фермаларда истиқомат қилаётган миллион-миллион ёшлар ҳали Уолл-стритдаги фалокат юз бермасиданок, Буёқ Инқирознинг дастлабки таъсирини сеза бошлайди. Перл-Харбор фожиасидан сўнг эса аксарият ёшлар коллежларни буткул унутган ва кўплари қуролли кучлар сафига сафарбар этилган эди.

Эътиборли жиҳати шундаки, 1950 йиллардаги “индамаслар авлод”ининг ота-оналари, муаллимлар ва руҳонийларга ҳурмати баланд бўлган. 1957 йили профессор Гэлбрайт америкаликлар фаровонлик жамиятида яшаётганини аниқлагандан кейин авлодлар ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўла бошлайди. Бинобарин, бэби-буммерлар тамоман ўзгача мезонлар асосида тарбияланган: эндиликда улар умрининг ярмини телевизор рўпарасида ўтказадиган бўлади. 1950-йилларда телевидение авлодларнинг асрий низоси кетаётганида болалар томонида туриб, ота-оналарга қарши курашга астойдил киришади. Болалар ҳам ойнаи жаҳон орқали берилаётган маълумотлар ва айниқса, рекламани бутун вужуди билан сингдира бошлайди. 1964 йилда минглаб бэби-буммерлар коллежларни ишғол этади. Айни шу кезларда Берклида Марио Савионинг “Эркин сўз” деб номланган ҳаракати ташкил этилади. Талабалар намойишлари ва тартибсизликлар оммавий тус олади. Бу тартибсизликларда кимлар айбланмади дейсиз — Линдон Жонсон, Ричард Никсон, Агню, Вьетнам... Аммо айб фақат шуларда бўлганда эди, оммавий тартибсизликлар нафақат Америкада, балки Европалардан Япониягача ёйилмаган бўларди. Келинг, ўша даврда юз берган воқеа-ҳодисаларга бир назар ташлайлик. 1968 йили Чикагода кузатилган “нафрат куни” Демократик партиянинг бўлиниб кетишига сабаб бўлади; “Баҳмал инқилоб”ни нишонлаётган чехиялик талабалар Прага кўчаларида рус танкларига рўбарў келади; мексикалик талабалар Мехико кўчаларида отиб ташланади; француз талабалари томонидан Парижнинг тўлиқ ишғол этилишига бир баҳа қолади. Турли қитъа бэби-буммерларига хос умумий хусусият — телевидение воситасида сингдирилган чексиз эркинлик ғоясидир. Уларнинг ҳар бири болалик чоғлариданоқ ота-онасидан кўра, электрон “тарбиячи”дан сабоқ олишни афзал билган. Телеускуна қаърида яширинган бу “тарбиячи”нинг эса барча саволларга жавоби битта: “Хоҳлайсанми — марҳамат. Нимани истасанг, барчаси муҳайё бўлади”.

Шу тариқа, миллионлаб ёш аёллар ота-она, муаллимлар ва руҳонийларнинг ижтимоий назоратидан, уларнинг назарида, “даҳмаза”дан қутулди; коллеж ва университетлардаги инқилобий кайфият туфайли ўқитувчиларнинг обрў-эътибори пасайиб кетади; дастлаб урушга қарши ҳаракатлар пайдо бўлади (“Жонсон, сен бугун нечта болани ўлдирдинг?”), сўнг гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш оммалашади (“Тагиб кўр ва лаззатлан”), ниҳоят жинсий инқилоб юз беради (“урушни қўй, секс билан шугуллан”). Бир оздан сўнг Американинг ҳатто энг узоқ ҳудудларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи турли хотин-қизлар ҳаракатлари пайдо бўлади. Қора танли кишилар оқ танлилар билан, аёллар эркеклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлишни талаб қила бошлайди. Аёллар томонидан эркеклар қимор ва айшу ишрат билан шугулланиши мумкин бўлса, бизнинг улардан кам жойимиз борми, деган масалалар ўртага ташланади. Табиат эркек ва аёлларнинг тўлиқ тенглигини назарда тутмаган, хусусан, фарзанд тарбияси асосан хотин-қизлар зиммасига юкланган экан, вужудга келган вазият масаланинг муроса йўли билан ҳал этилишини талаб этарди. Бу борада бозор иқтисодиёти жуда қўл келади. Туғишга қарши дори ичиш хотирангдан кўтарилган бўлса, хавотирга ўрин йўқ: ён-атрофдаги гинекологлардан бири доимо хизматингга тайёр. Бир сўз билан айтганда, туғишга қарши препаратлар, ҳамisha хизматга тайёр гинекологлар ҳамда мўъжизавий дори-дармонлар ҳомиладан ҳалос бўлиш, турли жинсий касалликларни даволаш масаласини зиммасига олиб, аёллар жонига ора қиради. Бинобарин, бундай вазиятда “никоҳ” деган матоҳга ўрин қолмайди. Репродуктив марказга ташриф буюрсангиз — олам гулистон. Шундай қилиб, жинсий инқилобнинг оммалашувиغا хизмат қилган, “эркин қизлар” ҳаётини

жозибали қилиб тасвирлаган оммавий маданият таъсирида аёлларда жамоатчилик назаридан қолиш, Худонинг нафратига учраш, обрў-эътибордан жудо бўлиш ва гуноҳдан қўрқиш туйғуси сўна бошлади.

Жамиятда мафкуравий бўшлиқ бўлмаганидек, тез орада азалий қадриятлар ўрнини “ўзи учун яшаш” тамойилини оқлайдиган янги ахлоқ пайдо бўлади. Эндиликда одамларни ким-ким билан айш-ишратга берилгани, нимани ичиб-чеккани каби майда-чуйда нарсалар эмас, Фуқаролик ҳуқуқлари учун курашчилар юришида иштирок этгани, апартеид ҳамда Вьетнамдаги “ифлос ва ноқонуний урушга қарши” чиққани қизиқтирарди. Тарихда қўп бора кузатилгани сингари янги ахлоқ янги турмуш тарзига мос равишда яратилган эди. Бу ўринда катта ёшдаги кишиларнинг жинсий бузғунчилик, гиёҳвандлик ботқоғига ботиб, исёнкорлик ғоялари ва рок-н-роллга сифналдиган “янги яacobинчи”ларга ҳайрихоҳлик билдириши ва уларни қўллаб-қувватлаши (“бутун тарихимиз мобайнида бундан зўр авлод бўлмаган” қабилда) ажабланарлидир. Бир вақтлар буюк Вордсворт ҳам ўз даврида юз берган инқилобни назарда тутиб, “О, нақадар бахтлидирлар. Шу онда ҳаёт ва навқирон зотлар!” деб ёзган эди.

Албатта, исёнчиларнинг аксарияти ўқишни битириши, ишга жойлашиб, оила қуриши билан бошқа одам бўлди-қолди, аммо баъзилари учун, тарки одаг амри маҳол деганларидек, ёшлик “исёнкорлиги”дан қутулиш осон кечмаган. Шуниси ҳам борки, 60-йиллар исёнчилари чинакам инқилобчи бўлмаган. Коллежга кираётганида улар бир нарсага, уни битириб чиқаётганда эса буткул бошқа нарсага эътиқод қўйган ёшлар эди.

Аммо 60-йилларда юз берган маданий ўзгаришларда ҳақиқий инқилобий руҳ мавжуд эди. Унинг таъсирида ёшлар мамлакат худудининг учдан бир қисмида яхудий-насионий ахлоқдан воз кечади. Сирасини айтганда, сиёсий элита ҳам ёшларнинг “ота-боболари америкасига” нафрат билан қарашини ҳамisha маъқуллаб келди; телевидение, кино, театр, журналлар ва мусиқа орқали жамоатчилик фикрини шакллантириб, янги эътиқод ва ахлоқ тарғиботчилари уни бутун дунё бўйлаб тарқатишга, миллион-миллион ёшларни шу йўлга сафарбар этишга муваффақ бўлди.

Хўкморликини қўлга олган оммавий маданият кечаю кундуз азалий қадриятларни камситиб, ҳатто аёлнинг эри ва болалари бўлиши ҳаётий зарурат экани ҳақидаги тасаввурлар устидан қулиб келди. Бугунги кунга келиб жамиятимизда аёлни оналик вазифасидан бутунлай маҳрум этишга интилаётган кучлар пайдо бўлди.

Кишлоқ хўжалик иқтисодиётида эр-хотин биргаликда меҳнат қиладиган ва яшайдиган уй иш ўрни вазифасини ўтаб келган. Саноатда ишлаш учун эркак уйдан ташқарига чиқиши, хотин эса уйда қолиб, рўзғор ва болалар тарбияси билан шуғулланиши керак эди. Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти катта оилага асос солган бўлса, индустриал иқтисодиёт шароитида кичик нуклеар (эр-хотин ва болалардан иборат) оила вужудга келди. Постиндустриал иқтисодиёт даврига келиб эр-хотин офисда ишлашга мажбур бўлгани боис, болалар қаровсиз қолиб кетар ва шу сабабли уларга бўлган эҳтиёж борган сари камайиб борар эди. Бу ҳақда Суортмор университети ходими, сиёсатшунос Жеймс Курц шундай дейди: “Эркакларнинг далани тарк этиб, фабрикаларга ишга кириши ўн тўққизинчи асрда юз берган энг жиддий ўзгариш бўлган эди. Йигирманчи асрга хос энг туб ўзгариш эса аёлларнинг уйдан чиқиб, кун бўйи офисда ўгиришида намоён бўлди. Бу ўзгаришлар ота-онани болалардан, аёлнинг эридан узоқлашувига сабаб бўлди”.

Эркакларнинг ишчи, шахтёр, балиқчи каби азалий касб-ҳунарига эндиликда эҳтиёж қолмади, чунки “огир” ишларни бизнинг ўрнимизга ривожланаётган мамлакатлардан келганлар бажараётир. Шу боис ҳозирги вақтда айнан аёлларга хос истеъдод ва кўникмаларга эътибор кучайиб бормоқда. Бутун улар учун бошқарув, таълим, молия каби соҳаларда оналари ва бувиларининг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган имкониятлар туғилмоқда. Айниқса, йирик ва кичик бизнес истеъдодли аёлларни уй-рўзғор ташвишларидан қутқариш, оналикдан “муҳофаза” этиш учун барча шарт-шароитларни яратишга интилоқда. Бинобарин, бу саъй-ҳаракатлар таъсирида ўн миллионлаб аёллар офисларда эркаклар билан ёнма-ён меҳнат қилмоқда, аксарияти ишда бирон-бир жўяли натижага эришмагунча турмуш қуришни четга суриб қўймоқда, анча-мунчаси оилани ҳаёлига ҳам келтираётгани йўқ.

Тарғибот машинаси эса аёлга “Сен ҳамма нарсага қодирсан” дея уларга ҳам болали бўлиши, ҳам ишлаши мумкинлигини тинимсиз уқтириб келмоқда. Дарҳақиқат, минглаб ёлланма тарбиячилар, мамлакалар ўртасидаги чегараларнинг очқилиги, меҳнатга яраша муносиб иш ҳақи, болага қараш учун бериладиган таътил, ҳукумат нафақалари ва ҳоказолар чиндан ҳам аёлга бола туғиши ва ишлаши учун имкон яратади. Лекин, замонавий аёл бор-йўғи битта, нари борса икки бола туғиши мумкин. Акс ҳолда офисда унинг зиммасига юклатилган вазифаларни тўла-тўқис бажаришга етарли вақт топа олмайди. Шу тариқа, аёл икки йўлдан бирини — ўзини фақат ишга бағишлаши ёки ишлаб, бир мартагина она бўлиш бахтига муяссар бўлиш имкониятини танлашига тўғри келади.

Бу ўринда ўзига хос психологик ҳолатни ҳам эътиборга олиш зарур. Гап америка жамиятининг барча соҳаларида кескин рақобат, мусобақалашув муҳити ҳукмрон экани ҳақида бораётир. Бугун америкалик аёлларнинг жон-жаҳди билан ишлашида ана шу муҳитнинг ҳам таъсири йўқ эмас. Худо кўрсатмасин, қўшни Жонслардан ортда қолиб кетсак-а... деган андиша кўпгина америкалик аёлларнинг кўнглидан ўтади. Бундай ҳолларда болаларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши, ҳатто бутунлай унутилиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. 1950 йилда 6 ёшли боласи бор аёлларнинг 84 фоизи уй-рўзғор билан шуғулланган ва яна ҳомиладор бўлишга ҳам имкон тонган. Бугун эса, аксинча, бундай аёлларнинг 64 фоизи офисларда тўлиқ иш куни тартибда ишламоқда.

Масалан, Элинор Миллс “Спектейтора” газетасида чоп этилган мақоласида ўз тенгдош дугоналари фикр-ўйларини шундай ифодалаган: “Масала шундаки, менга ўхшаш соғлом ва қувноқ тенгдошларим туғиш ва кўпайишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Чунки, бахтга қарши, бизнинг авлодимизни ташқи кўриниш ва пулдан бошқа ҳеч нима қизиқтирмайди”. Мулоҳазаларини давом эттириб, Миллс бошқа бир замондоши, реклама агентлигининг ходими Жейннинг фикрини мисол тариқасида келтиради: “Мабодо болам бўлганда эди, — дейди Жейн, — зиммамдаги вазифаларнинг ярмини ҳам уддалай олмасдим. Ҳар гал шанба куни 10:30 да ҳали уйку аралаш эрим билан бир-биримизга термулиб, ҳар иккимиз “Худоба шукр, болани эмиздириш учун саҳарлаб туришнинг кераги йўқ” деганимизни билмай қоламиз. Бу тенгламага учинчи унсур киритилса, муносабатларимиз қай тарзда ўзгариб кетиши мумкинлигини ким ҳам биларди дейсиз”.

Кунлардан бирида Ф. Скотт Фицджеральд Хемингуэйга қарата “Бой-бадавлат кишилар сену мендан фарқ қилади” деганда, у “Албатта, уларнинг пули борда”, деб жавоб қилган экан. Аммо пули, мол-дунёси бўлса-да, нима сабабданлир бойлар хонадонида камбағалларга нисбатан бола сони камроқ бўлади. Келинг, Уильям Оккамнинг (*инглиз файласуфи, номинализм оқимининг йирик вакиллари*дан бири. — тарж.) энг оддий изоҳ кўпинча тўғри чиқади, деган тамойилига таяниб, мулоҳаза юритиб кўрайлик. Дейлик, америкалик қашшоқлар ўртаҳоллар, ўртаҳоллар — бойлар, улар эса ўта бойлар табақаси даражасига етганда, ҳар бири тегишли табақага хос бўлган яшаш тарзини қабул қилиши лозим бўлади. Бу ўринда қуйидаги зиддият намоён бўлади: мамлакат бойиб борган сари унда болалар сони камайиб, аҳолиси қирилиб боради. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, ўз аъзоларининг яшаш учун чексиз шарт-шароит, эркинлик ва бахтли ҳаётни таъминлаш учун барпо этиладиган жамият, бир вақтнинг ўзида, бу инсонларнинг жанозасига ҳозирлик кўради.

Оилавий “нафақа”нинг тугатилиши

1830 йилларда америка саноат инқилоби арафасида Филадельфия касаба уюшмалари ўз аъзоларига мурожаат этиб, “капиталистларнинг очкўзлиги”ни қоралайди ва ҳаракат қилишга даъват этади: “Аёлларимизни меҳнатга жалб этилишига қарши бор куч-имкониятингизни ишга солинг. Хотинларимиз, қизларимиз ва оила аъзоларимизни боқиш учун меҳнатимизга муносиб ҳақ олишимиз керак. Капиталистлар ҳар бир эркак, аёл ва болани ишлашга мажбур қилмоқчи; уларнинг бу нағмасига учмайлик, оиламизни биздан олиб қўйишларига йўл қўймайлик”.

1848 йили Маркснинг “Коммунистик манифест”и чоп этилганда “Ўн соатлик адвокат” газетасида шундай сатрлар босилади: “Эркалар аёлларимизни газлама

тўқиш фабрикасида ғайриинсоний шароитда меҳнат қилишдан халос этиш учун старли даражада таъминланадиган кун узоқ эмас, деб умид қиламиз”. Қизиги шундаки, касаба уюшмаларининг бу борадаги тасаввурлари Маркс ва унинг сафдоши Энгельснинг қарашларига тамоман зид эканини пайқаш қийин эмас. Чунончи, Энгельс “Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши” асарида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Аёлни озод этишнинг биринчи шарт — барча хотин-қизларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш... жамиятнинг иқтисодий унсури бўлган бир никоҳли оилани тутатишдир”. Ажабо, глобал иқтисодиётнинг эркакдан, уй-рўзгордан ва оиладан озод этилган аёл — меҳнат куроли деган тамойили коммунизм асосларининг қарашлари билан муштарақлиги ҳайратланарли ва ғайритабiiй эмасми?

“Америкада оила” тадқиқотининг муаллифи Алан Карлсоннинг таъкидлашича, АҚШда ишлаётган эркакларга маълум муддат хотини ва бола-чақасини боқиш учун норасмий тарзда ўзига хос “нафақа” тўлаб келинган экан. Оила фаровонлигининг асосларидан бири сифатида тан олинган ушбу амалиёт папа Лев Унучинчи томонидан ҳам маъқуллиланган эди.

Аммо, барибир, Иккинчи жаҳон урушидан кейин эркаклар ва аёллар ўртасидаги ижтимоий тафовут кескинлаша бошлаган. Масалан, 1939 йилда аёлларнинг ойлик маоши эркаклар маошининг 59,3 фоизини ташкил этган; 1966 йилга келиб бу кўрсаткич 53,6 фоизгача пасаяди.

1964 йили мазкур амалиётга чек қўйилади. Фиминист аёллар афроамерикаликлар ҳуқуқлари, эркак ва аёлларнинг тенглигини таъминловчи Фуқаролик ҳуқуқларига оид актга жинсий белгиларга кўра таҳқиқланишга йўл қўйилмаслиги ҳақидаги қондан киритишга муваффақ бўлади. Ушбу қонданинг жорий этилиши шахс, индивидуум манфаатларининг оила манфаатларидан устуворлигини таъминлади. Бунинг таъсирида аёллар ойлик маоши сезиларли даражада ошади; энг ёмони, эндиликда аёллар илгарилари асосан эркаклар машғул бўлган тиббиёт, ҳуқуқшунослик, журналистика, илм-фан, бошқарув, бизнес каби соҳаларни эгаллаш бошлаши билан оилалар бузилиб кета бошлайди. Доктор Карлсоннинг маълумотларига кўра, “1973-1996 йиллар оралиғида кун бўйи ишлайдиган 15 ёшдан юқори бўлган эркакларнинг ўртача йиллик даромади 24 фоизга пасайиб, 37200 доллардан 30000 долларгача тушиб кетади”. Шу тариқа, феминизм байроқлари остида аёллар эркаклар билан очиқ-ошқора мусобақага киришади. Миллион-миллион аёллар бу борада эркаклар устидан ғолиб келиб, уларнинг ўрнини эгаллайди. Шунга яраша уларнинг даромадлари ҳам узлуксиз ошиб борган бўлса, оилали эркакларнинг даромади йилдан-йилга пасайиб бораверган. Бу ҳол оилавий муҳитга таъсир эгмасдан қолмасди, албатта. Хусусан, кўпгина эркаклар яна ишга қайтишни истаётган аёлларининг талабларига дош беролмай қолади. Ёш эркаклар, қанчалик ҳаракат қилмасин, топаётган даромади билан оиласини боқолмаслигини англаб етади. Эркакларнинг бу ҳолатидан фойдаланган ёш америкалик аёллар эса мустақиллик, ҳеч кимга қарам бўлмасдан яшаш ҳуқуқини қўлга киритиш мумкинлигини, турмуш қуришга шовилмаслик лозимлигини англаб етади. Уларнинг кўпчилиги ана шу мақсадга эришиш учун ишга киришади. Натижада, 1970 йилда 24-28 ёшдаги аёлларнинг 36 фоизи турмуш қурмаган бўлса, 1993 йилда бу кўрсаткич худди шу ёшдагилар орасида 68 фоизга етади. Шу давр мобайнида 25-29 ёш оралиғидаги аёллар орасида умуман турмушга чиқишни хоҳламайдиганлар уч баробардан зиёд кўпайиб, 10 фоиздан 35 фоизга етган...

Бир вақтлар ўта радикал кайфиятда бўлган, кейинчилик эса насронийликни қабул қилган Орестес Бронсон мамлакатда вужудга келган маънавий-руҳий муҳит хусусида тўхталиб, Маммонага сизгиниш (*Маммона — пул, бойлик маъбудаси — тарж.*) ўн тўққизинчи асрдаёқ яққол намоён бўла бошлаганини уқтирган эди. “Маммонизм, — деб ёзади у, — англосаксон дунёсининг динига айланди. Худони эса умуман ёдимиздан чиқардик. Биз эзгулик, гўзаллик ва адолатга бўлган ишонч-эътиқодимиздан буткул маҳрум бўлдик”. Ордан бир аср ўтиб, материалистик дунёқарашдан воз кечиб, диний эътиқодга қайтган Уиттакер Чамберс “Давримизга хос асосий муаммо иқтисодиёт билан эмас, иймон-эътиқод билан боғлиқдир” дея, маммонизм бутунгиз кунда кишилар дунёқарашини белгиловчи етакчи омилга айланиб қолганига эътибор қаратади.

Жазава

1960-1970 йилларда ўша даврга тўғри келган туғилиш даражасининг бир оз ошишига ҳукмрон элитанинг ўзига хос акс жавоби сифатида янги “гайриижтимоий” ҳаракат вужудга келади. Унга Стэнфорд университетининг профессори, биолог Пол Эрлих асос солади; бир вақтлар Ричард Карсоннинг “Осуда баҳор” китоби атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ҳаракати учун қандай аҳамият касб этган бўлса, Эрлихнинг “Популяция бомбаси” асари ҳам туғилишни назорат қилиш борасида шунчалик муҳим ўрин тутиб келган. Эрлих бир вақтлар инсониятнинг очликдан муқаррар қирилиб кетиши ҳақидаги башоратлари ўн тўққизинчи асрга келиб чиқпакка чиққан британиялик файласуф Томас Роберт Мальтуснинг замонавий издоши сифатида намоён бўлади. Мальтуснинг ёзишича, “Аҳоли туғилиши чекланмас экан, у геометрик прогрессия тарзида кўпайиб боради, яъни ҳар 25 йилда икки баробарга ошади”. Озиқ-овқат ишлаб чиқаришни ҳам худди шундай суръатларда кўпайтириш имкони йўқ экан, — дея башорат қилади бу валломат, — демак, келажакда инсоният очлик ва ўлимга маҳкуmdir. Аммо Мальтуснинг озиқ-овқат ишлаб чиқариш борасидаги хулосалари ҳам, Эрлихнинг жаҳон захираларининг тугаб бораётгани ҳақидаги башоратлари ҳам хато эканини вақт кўрсатди. Ҳозирги вақтда сайёрамизда истиқомат қилаётган олти миллиард аҳоли 1960 йилдаги уч миллиард ёки 1830 йилдаги бир миллиард аҳолидан яхшироқ яшаётганини ҳеч ким инкор этмаса керак. Назаримда, очлик ва турли бало-қазолар сабабларини Ер шари аҳолисининг ўсишидан эмас, сиёсатчиларнинг укувсизлиги, жиноятчиликнинг ошиши, бемаъни ғоя ва мафкуралардан изламоқ лозим. Шунга қарамай, Эрлихнинг “Сьерра” клуби томонидан наشر этилган ушбу китоби барча олий ўқув юртларига тарқатилади ва тез орада машҳур бўлиб кетади. Хатто айрим давлат арбоблари ва сиёсатчилар, чунончи, собиқ мудоффа вазири ва Жаҳон банкининг президенти Роберт Макнамара ҳам унинг ғояларига маҳлиё бўлиб қолади. “Аҳолининг кўпайиши, — дейди Макнамара 1977 йилдаги нутқларининг бирида, — қашшоқлик, очлик, низо ва асабий ҳолатларни вужудга келтириб, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқарорликни издан чиқариши шубҳасиздир”. 1978 йили эса аҳоли муаммолари бўйича АҚШ Конгресси комиссияси томонидан эълон қилинган баёнотда шундай дейилади: “Сайёрамиз аҳолисининг тез суръатлар билан кўпайиб бораётгани ва айрим ҳолларда ишлаб чиқариш унумдорлигининг пасайиши туфайли инсоният мавжудлигини белгилаб берадиган ўта муҳим биологик тизим хавф остида қолмоқда”. Худди ўша кезларда “Аҳолига қарши уруш” китобининг муаллифи Жаклин Касуннинг ёзишича, Смитсон институти томонидан ташкил этилган “Бизнинг муаммомиз бу — аҳоли” деб номланган болалар кўзгазмасида келажакдаги озиқ-овқат захираси тимсолини акс эттирувчи — ўлиб ётган каламуш тасвири намойиш этилган экан. Хуллас, Американинг илмий ва сиёсий уюштирган оммавий тарғибот компанияси таъсирида туғилишни назорат этиш ғоясини жамоатчилик фикри томонидан қўллаб-қувватланишига, қисман бўлса-да, эришилади. Чунки Эрлик назарияси асосан ривожланган мамлакатларнинг юқори ва ўрта табақа вакиллари томонидан қўллаб-қувватланган бўлса, Учинчи дунё мамлакатлари аҳолисига олимнинг мулоҳазалари заррача таъсир этгани йўқ. Натижа эса барчага аён: бир томонда, “фаровонлик жамиятида” туғилишнинг кескин камайиши, иккинчи томонда, учинчи дунё мамлакатларида унинг мислсиз даражада ўсиши яққол намоён бўлди.

Феминизм

Ҳозирги вақтда “замонавий аёлларнинг” аксарияти абортни қўллаб-қувватлайди. “Аёлни озод этиш” ибораси, уларнинг фикрича, унинг хотин, она ва уй бекаси каби анъанавий вазифаларидан воз кечишини англатади. Шу билан бирга, феминизм ҳаракатининг асосчилари орасида ўзгача фикрда бўлган аёллар ҳам йўқ эмас. “Нью Оксфорд Ревью” шарҳловчиси Жозеф Коллисон Олий суднинг “Роу Уэйдга қарши” иши бўйича қарори ҳақида тўхталиб, шундай деб ёзади: “Илгариги феминист аёллар абортга қарши кескин курашиб келган. Масалан, 1848 йилда феминист аёлларнинг биринчи йиғилишини ташкил

этган Элизабет Гэди Стэнтон абортни “гайридиний, жиноий иш” деб ҳисоблаган”. Аёлларнинг сайловларда иштирок этиш ҳуқуқини ёқлаб чиққан Сьюзен Б.Энтони эса “қандай сабаб бўлишдан қатъи назар, бу ишни содир этган аёл — жиноятчидир. Бу қилмиши учун у умр бўйи виждони олдида, ҳаттоки ўлим тўшагида азоб чекади” деб таъкидлаган. Дарҳақиқат, айнан ўн тўққизинчи аср феминист аёлларининг ташаббуси ва саъй-ҳаракати билан абортни жиноят дея эълон қилган қонунлар қабул қилинган эди”.

Колисоннинг таъкидлашича, Бетти Фриданнинг асосий асари — “Аёл сири” китоби дастлабки нашрларида аборт масаласи ҳатто тилга ҳам олинмаган экан. Бу ибора 1960 йилларда пайдо бўлади.

Иккинчи жаҳон урушидан олдин “Оилани режалаштириш” жамиятининг асосчиси Маргарет Санжер “кўп болали оилада чақалоқнинг ўлдирилиши унга нисбатан раҳмдиллик бўларди” деб ёзганида, бу сўзлар воқеликдан йироқ радикал социалистнинг даъвати сифатида талқин этилган эди. Аммо 60-70-йиллар феминист аёллари Санжернинг оила ва никоҳ кераксиз юк деган қарашларини байроқ қилиб олади. “Никоҳ, — деб ёзади “Порнография: аёлларнинг эркаклар томонидан бўйсундирилиши” китоби муаллифи Андреа Дворкин, — зўравонлик негизида вужудга келган институт. У дастлаб ўғирлаш, сўнгра асир олиш орқали никоҳга айланган. Гап шунчаки фойдаланиш тўғрисида эмас, балки уни тўлиқ бўйсундириш ҳақида бораётир”. Кўриб турганингиздек, марксизмнинг айнан ўзгинаси. “Ҳозирги кўринишдаги оила йўқ қилиниши лозим, — дейди яна бир ашаддий феминист Линда Гордон. — Оила кишиларга зулм ўтказишни, уларни бирлашиб, умумий манфаатларини ҳимоя этишга қодир бўлмаган кичик-кичик гуруҳларга бўлиб ташлашни қўлаб-қувватлайди”. 1970 йилда “Ms.” журналининг асосчиси Робин Морган никоҳни кулдорликка қийслаб, шундай дейди: “никоҳ йўқ қилинмас экан, эркак ва аёллар ўртасидаги тенгсизликка ҳеч қачон барҳам берибмайди”. Уша йили мисс Морган таҳрири остида нашр этилган “Аёллар — опа-сингиллар” тўнламида Эркаклардан воз кечиш жамияти президенти Валери Соланиснинг мақоласида шундай гапларни ўқин мумкин эди: “Бугунги илм-фан тараққиёти даврида эркаксиз ҳомиладор бўлиш... ва фақатгина қиз бола туғиш имконияти туғилди. Биз зудлик билан ишга киришишимиз лозим. Эркак бу — табиатнинг хатоси, майнавозчилиги. У бугун дунёни ахлат уюмига айлантираётир”. Мисс Соланиснинг бу гапларидан унинг аёлга хос бўлмаган шафқатсизлиги, кўзлаган ишига қанчалик жиддий ёндашганини тасаввур этиш қийин эмас.

1973 йили Нэнси Леманн ва Хелен Салпингерлар томонидан феминистлар ҳаракатининг “Феминизм декларацияси” деб ном олган янги манифести эълон қилинади. Кенг тарғиб этилган ва анча-мунча ижобий тақрирлар олган мазкур хужжатда, жумладан, шундай дейилади: “Эркаклар никоҳни ўз манфаати учунгина ўйлаб топган; у қонун билан кафолатланган аёлларни бошқариш усулидир... Биз уни йўқ қилиб юборишимиз даркор. Аёлни озод этишнинг асосий шarti — никоҳ институтининг емирилишидир. Шундай экан, биз аёлларни эрларидан ажралишга, эркаклар билан ҳар қандай муносабатларни узишга даъват этамиз...”

Аксарият ашаддий феминист аёллар никоҳни — фоҳишабозлик, оилани эса ўз аҳамиятини йўқотган институт, деб ҳисоблайди; улар орасида оила-никоҳ муносабатларини қамоққа олиш ёки сургун қилиш билан ҳам қийслайдиганлар оз эмас. Шейла Кронин “Жуиш Уорлд Ревью” журналининг 2000 йил феврал сонисида босилган “Аёллар қадр-қимматини ҳимоя қилиш йўлида” мақоласида ёзишича, “Никоҳ — бу кулликнинг бир шакли экан, демак, аёллар ҳаракати ана шу институтга қарши қаратилиши зарур. Чунки никоҳ бор экан, аёлларнинг озод этилишига умид қилиш хомхаёликдир”. Албатта, ҳозирги вақтда америкалик аёлларнинг ҳаммаси ҳам бу гоёларни маъқуллашди, деб бўлмайди. Акс ҳолда бизда туғилиш ғўрсаткичлари бундан-да аянчлироқ ва ҳозирнинг ўзидаёқ ҳалокат эшик қоқиб турган бўларди.

Шунга қарамай, бу гоёлар таъсирида миллион-миллион америкалик аёллар оила қуриш ва бола туғишдан воз кечмоқда, оиланинг анъанага зид шакллари пайдо бўлмоқда. Масалан, 1970 йилдан ҳозирги вақтгача никоҳсиз яшаётганлар сони 523 мингдан 6,5 миллионгача, яъни 1000 (!!!) фоизга ошгани, фақат тўрт хонадондан биттасида тўлиқ (эр-хотин ва уларнинг болаларидан иборат) оила

истиқомат қилаётгани, яқка ўзи яшаётган америкаликлар мамлакат аҳолисининг 26 фоизини ташкил этгани фикримизни тасдиқлайди. Бошқача айтганда, никоҳ “модадан қолди”. 1990 йили Катарина Рунске Буюк Британияда чоп этирган “Кимсасиз қалблар ва уйлар” китобида никоҳ ва эркак зотиға қарши қаратилган феминистик тажовуз оқибатларини зўр маҳорат билан тасвирлаган. Унинг назарида, феминизм бу — “Дарвин тараққиёт назарияси сингари боши берк кўча. Шу боис феминист аёлларни қўллаб-қувватлаётган сиёсатчилар ўз халқларини улкан хавф-хатар, жарликка етакламоқда”.

Оммавий маданият

Оммавий маданият тарғиб этаётган қадриятлар қаторида жинсий майл оналик бахтидан анча юқори ўрин эгаллаган. Ҳозирги вақтда қаёққа қараманг — аёллар журналлари бўладими, бўлмағур сериал, эротик роман ёхуд телевидение кўрсатувлари бўладими — барча-барчасида аёлларнинг мустақиллиги (ва ёлғизлиги), ишдаги ютуқлари ва сексинг ошқора тарғиб этилаётганига гувоҳ бўласиз. “Ҳар қандай кишилик жамияти икки йўлдан бирини танлаши лозим: бор куч-имконият ва салоҳиятни ижод ва меҳнатта сафарбар этиш ёхуд жинсий эркинлик нашидасини суриш. Тарихнинг гувоҳлик беришича, ҳар иккисини уйғунлаштириш камдан-кам авлодларга насиб этар экан”. Тарихимиздаги энг буюк, дея эътироф этилаётган бутунги авлоднинг онгли ҳаёти Буюк Инқироз ҳамда Иккинчи жаҳон уруши йилларида бошлангани барчаға маълум. Айнан ана шу авлоднинг куч-қуввати ва салоҳияти туфайли Америка дунёдаги етакчи мамлакатга айланди. Бэби-буммер ва “next”лар авлоди вакиллариининг аксарияти эса жинсий эркинлик йўлини танлади. Бир оз вақт ўтиб, биз Ахвиннинг “Гарб жинсий эркинлик борасида амалға оширган экспериментининг қурбонига айланади” деган башорати тўғри эканига ишонч ҳосил қилсақ ажаб эмас. Зеро, шарҳловчи Женкин Ллойд Жонс таъкидлаганидек, “буюк тамаддунлар ва ҳайвонларға хос яшаш андазаларининг умри қисқа бўлади”.

“ЯНГИ АХЛОҚ-ЭЪТИҚОД” ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳўш, маданий инқилоб таъсирида пайдо бўлган янги дин ва эътиқод нимаға даъват этади? Аждодларимиз эътиқодидан унинг фарқи нимада?

У, аввало, ҳар қандай юксак маънавий қадрият, ахлоқ-одоб қоидаларини тан олишдан бош тартади. Чин дунё ташвишларини насронийлик ва бошқа анъанавий динлар ихтиёрида қолдиради. Мабодо библия ақидалари, оламнинг яралиши, Одам Ато ва Момо Ҳаво, йўлдан оздирувчи илон, дастлабки гуноҳқорлар ва уларнинг жаннатдан қувилиши, Синай тоғидаги тошға ўйиб ёздирган ва барчанинг бўйсиниши шарт ҳисобланган ўн муқаддас қоидалар ҳақидаги афсоналарға ишониниши хоҳласангиз — ихтиёр ўзингизда. Аммо бундан буён булар мутлақ ҳақиқат сифатида эътироф этилиши ва тарғиб этилишиға йўл қўйилмайди. Зеро, асл ҳақиқат бу — Дарвиннинг замонавий фан томонидан тасдиқланган ва 1973 йилда нашр этилган “Гуманитар манифест”да қайд қилинган кашфиёти: одамзод миллиардлаб йиллар мобайнидаги тадрижий тараққиёт ҳосиласи экани ҳақидаги ҳулосасидир. Хуллас, ҳаммаси ҳар бир биология синфида осилғиқ турган сурагдигидек: тўрт оёқда талланглайдиган маймун дастлаб эгилиб юрадиган ва бориб-бориб, Homo Erectusға (тик юрувчи одам — тарж.) айланади-қолади.

Бинобарин, янги эътиқод — Худо йўқ, Коинотда мутлақ қадриятларға ўрин бўлиши мумкин эмас, гайритабиий ҳодисаларға ишонини эскилик сарқитидир деган ақидаларға таянади. Ҳаёт шу ернинг ўзида бошланиб, яқун топади; унинг мазмун-моҳияти — биз биладиган, кўриб турган ягона олам лаззатларидан баҳраманд бўлишда намоён бўлади.

Ҳар бир жамият ва ҳар бир инсон ўзи учун муайян ахлоқий қоидалар тизимини яратади. Биз оқилона фикрлайдиган мавжудод эканмиз, ҳаёт ташвишу қувончларига қай тарзда чек қўйиш (ўз қўлимиз биланми ёхуд оиламиз ва врачлар ёрдамидами, фарқи йўқ) масаласини мустақил ҳал қилишға ҳақлидирмиз.

Янги эътиқоднинг биринчи тамойилига кўра, “Турмуш тарзининг барча шакллари тенг бўлмоғи, бир-бирига монелик қилмаслиги зарур”. Мисол учун, севги ва унинг доимий ҳамроҳи — жинсий муносабатлар соғлом ҳамда эзгу амал бўлгани боис қандай шаклдаги жинсий муносабатларга киришиш — ҳар бир одамнинг шахсий иши деб тан олинishi ва давлатнинг бу соҳага аралашувиغا йўл қўймаслик керак эмиш. Янги эътиқод тарафдорлари мазкур тамойилнинг қонун билан кафолатланиши, унга риоя этмаганларга эса қаттиқ жазо белгиланишини, гомосексуализмга эмас, гомофобияга (жинсий бузғунчиликка қарши салбий муносабат) қарши курашиш зарурлигини талаб этмоқда. У ҳолда, дейлик, қўшнисининг анъанага қарши турмуш тарзини ҳурмат қилмаган, оддий ахлоқ-олаб қоидаларига зид жинсий “хатти-ҳаракатларини” ҳазм қила олмаган одам — жинойтчи деб ҳисобланиши ва жазога тортилиши керак экан-да?

Янги эътиқод назарийетчилари назарида, эски насроний ахлоқ томонидан никоҳсиз жинсий алоқаларнинг қораланиши ва баччабозликнинг ғайриинсоний дея эълон қилиниши ушбу ахлоқий тизимнинг бидъат, насронийёна иккиюзламачилик, қотиб қолган диний ақида ҳамда анъаналарга таяниши билан изоҳланади. Улар насроний ахлоқни шафқатсизликда айблаб, инсоннинг, айниқса, ўз жинсига мансуб кишиларга майли бўлганларнинг бахтга интилиши йўлида ғов бўлаётгани, давлат эса, насроний ахлоқни қонунлаштириб, инсон ҳуқуқларини поймол этаётганини таъкидлайди. Бундан фарқли ўлароқ, қонунлаштирилган янги ахлоқ эркинлик чегарасини беқиёс даражада кенгайтириб, таҳқирланаётган кишилар ҳуқуқларини ҳимоя қилар эмиш. Чунончи, эркин жинсий алоқаларнинг оқибатлари — герпес, СПИД ва ҳомиладорликни баргараф этадиган воситаларни (презерватив ва абортлар) жинсий фаол кишиларнинг барчаси (керак бўлса, ҳатто бешинчи синф ўқувчилари ҳам) бемалол фойдаланиш имкониятига эга бўлиши зарур. Оқилона фикрлайдиган ҳар бир одам бундай қарашлар замирида жинсий бузғунчиликни оқлашга қаратилган интилишлар яққол намоён бўлаётганини пайқамаслиги мумкин эмас.

Янги таълимотга кўра, ўқув юртларида яҳудий ва насроний таълимотга оид қарашларни тарғиб этиш қатъий ман этилиши керак. Аксинча, болалар онгида турмуш тарзининг турли кўриниш ва шаклларига толерантлик (бағрикенлик), барча “маданият”ларга (бу ўринда асосан жинсий бузғунчилик назарда тутилмоқда — тарж.) нисбатан ҳурмат туйғуси сингдирилиши, “репродуктив (кўпайиш — тарж.) эркинлик”, шунингдек, ирқий, диний ва этник асосда таҳқирланишга йўл қўйилмаслиги лозим. Аслида эса, маланий инқилоб эътиқод ва динларга бир хил шароит яратиш ҳақида қайғураётгани йўқ; унинг асосий мақсади — бутун дунёда янги ахлоқнинг ҳукмронлигини ўрнатишдир.

Инқилобчиларнинг режасига кўра, ўқув юртларидан барча муқаддас китоблар, диний тимсол ва сураглар улоқтириб ташланиши, диний урф-одат ва байрамлар бекор қилиниши ҳамда барча таълим масканлари янги ахлоқ-эътиқодни ўрганиш марказларига айлантирилмоғи даркор. Хусусан, янги эътиқод тарафдорларидан бири Шон Данфи 1983 йили “Хьюманист” журналида чоп эттирган мақоласида бу борадаги муддаоларини қуйидагича баён этади: “Инсоният тақдирини белгилаб берадиган жанг айнан ўқув синфларида кечиси шубҳасиздир; бу кураш ўзини янги эътиқод ва дин тарғиботчиси сифатида англаб етган муаллимлар томонидан бошқарилади. Бу ишга улар инсоният тарихидаги энг машҳур дин тарғиботчилари сингари юксак масъулият билан ёндашмоғи зарур... Ўқув юртлари эскилик ва янгилик, чириб бораётган насронийлик ва инсониятни чинакам бахтга етаклайдиган янги эътиқод ўртасидаги аёвсиз жанг майдонига айланади. Пировард-натихада насронийлик амалга ошира олмаган амоллар, жумладан, кишилар ўртасида ўзаро муҳаббат гоёси қарор тошган жамият вужудга келади. Бу жангда ғалаба, шубҳасиз, биз томонда бўлади”.

Маълум бўладики, янги ахлоқ ва эътиқод таълимотидан тинчликпарвар гоё ва мақсадларини излаб, овора бўлишга ҳожат йўқ.

Сийсат соҳасида бу таълимот глобаллашув жараёнлари бутун дунёни қамраб олаётгани ҳамда ватанпарварлик гоёларига салбий муносабатнинг шаклланаётганида намоён бўлаётир. Тарихдан маълумки, — дейди ушбу таълимот тарафдорлари, — ўз мамлакатининг ҳаддан ташқари улуғланиши қўшниларга

нисбатан ишончсизлик ҳолларига, баъзан эса қуролли тўқнашув ва урушларга сабаб бўлган. Тамаддунолар тарихи — урушлар тарихи экан, демак, миллатлар ва миллий давлатлар йўқ қилиб юборилиши керак. Чунки БМТ фаолияти, чет эл ёрдами, қуруқликдаги кўшинларга қарши қўлланадиган миналарнинг таъқиданиши, ҳарбий жиноятчиларни таъқиб этиш, қашшоқ давлатлар қарзларидан воз кечиш борасидаги келишувларни қўллаб-қувватлаш бу — “тараққийпарвар” инсоният, “тараққийпарвар” сиёсатчиларга хос иллат эмиш.

Шу боис янги инқилобчилар тегишли миллий бошқарув органлари ваколатларини Жаҳон Савдо ташкилоти, глобал исишга қарши Киото протоколи ёхуд ҳарбий жиноятчилар бўйича БМТ Халқаро суди каби тузилмаларга ўтказиш ғоясини илгари сурмоқда.

Бундай ғояларнинг пайдо бўлиши ҳамда кенг тарғиб этишда айрим маданият ва санъат арбобларининг ҳам “хизмати” беқиёсдир. Бир вақтлар шотландиялик машҳур шоир Шелли ўз ҳамкасбларини “дунё тартиботини белгилайдиган қонунчилар” деб атаган эди. Бугун эса уларнинг ўрнини кўшиқчи шоир ва ижрочилар эгаллади. Масалан, 60-йилларда “Битлз” гуруҳи ғоят машҳур бўлган, унинг етакчиси Жон Леннон эса “янги авлод шоири” мақомига даъво қилган.

Хўш, “янги авлод шоири” кўшиқларида қандай ғояларни тараннум этган экан? Кўшиқларининг бирида у насронийликдан кейинги даврда жаннат ва дўзаҳ, давлат ва миллат, дин ва эътиқод, мулк ва мулкчилик деган тушунчалар барҳам топади, деган ғоя сингдирилган. Бироқ, ажабланарлиси шундаки, ўзини “инстинктив социалист” деб атаган ва узоқ йиллар мобайнида мулксизлик ғоясини куйлаб келган “янги авлод шоири” вафотидан кейин 275 миллион доллар миқдорида сармоёга эгалик қилгани, яъни ўша даврда дунёнинг энг бадавлат кишиларидан бири бўлгани аён бўлади. Афсуски, Леннон, Маккартни ва Боб Дилан кўшиқлари орқали тарғиб этилган бемаъни ғоя ва қарашлар аллақачон кўплаб ёшлар қалбини забт этиб улгурган эди. “Жон Леннон мероси” китобининг муаллифи Дэвид Нобелнинг таъкидлашича, кўшиқчи нимага интилаётгани ва нималарни кўзлаётганини жуда яхши билган. Чунончи, Леннон 60-йиллардаги интервьюларидан бирида айтган куйидаги гаплари билан кўпчиликни лол қолдирган эди: “Насронийлик ўлимга маҳкумдир. Унинг аста-секин сўниб, емирилиб кетишига заррача шубҳа йўқ. Бу шунчалик аён ҳақиқатки, мазкур масалалар юзасидан қандайдир баҳс-мунозарага мутлақо ўрин қолмайди. Мен ҳақлигимни яхши биламан ва имоним комилки, бошқалар ҳам тез орада бунга ишонч ҳосил қилади. Бугунги кунда шухрат бобида ҳатто Парвардигор ҳам биз билан тенглаша олмайди”. Ғарб олами кўп нарсага гувоҳ бўлган, лекин бунақанги шаккоқликка ҳали дуч келмаган эди.

Дарди бедаво

Маълумки, ҳар қандай динда фаришталаргина эмас, инсу жинс, иблис ва шайтон каби ёвузлик тимсоллари ҳам бор. Янги ахлоқ во эътиқод тарафдорлари назарида, Ғарб худди шундай ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади. Утмишга нисбатан нафрат билан озиқланган бу таълимотга кўра, Ғарб тарихи бу — насроний дини томонидан гоҳ ошқора, гоҳ яширинча қўллаб-қувватланган куллик, геноцид, колониялизм, империализм каби жиноятлар тарихидир. 1967 йили мазкур таълимот асосчиларидан бири Сьюзен Зонтагнинг таъкидлашича, “Оқ танли ирқ — инсоният жисмини саратон сингари емираётган дарди бедаводир... Айнан шу ирқ бош кўтаришга жазм этган тамаддуноларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган... Америка геноцидга асосланган, ақл бовар қилмайдиган даражадаги ирқчилик мамлакатидир. Шу боис Моцарт, Паскаль, Буль алгебраси, Шекспир, парламентчилик тизими, Кант, Маркс ва Баланчин балетлари ҳам Ғарб тамаддунининг бошқа халқларга етказган зарарини ҳеч қачон қоплай олмайди”.

Мамлакат элитаси Зонтаг хонимнинг бу сўзларини “тўғри” англаб етган ва шунга мос равишда фаолият юритаётган кўринади. Акс ҳолда улардан ҳеч бўлмаганда биттаси ўз ватани тарихидан нафратланаётган америкаликларни инсофга, тарихга ҳолисона ёндашишига чақирган бўлмасмиди? Афсуски, вазият

тамоман ўзгача тус олаётганини тан олиш лозим. Чунончи, Майрон Магнет “Туш ва босинқираш аломати” китобида таъкидлаганидек, “кўпгина университетларда Фарб тамаддунига оид азалдан эъозлаб келинган илоҳий китоблар, буюк мерос ва қадриятлардан воз кечилмоқда. Уларнинг ўрнини муқобил гоё ва таълимот асосчилари Пол Гудман, Норманн О. Браун, Герберт Маркузе, Франц Фанон, Мишель Фуко, Жеймс Болдуин, Маккольм Икс каби “янги жарчи”лар эгалламоқда; Боб Дилан ва Леннонга ўхшаганларнинг саъй-ҳаракати билан Афлотун билан Монтень ҳам минбардан улоқтирилди”. Фарбга нисбатан билдирилаётган асосий эътироз шундаки, унинг мафкураси инсоннинг “инстинктив ҳузурланиши майли”ни сундириб, фарбдаги ва учинчи дунё мамлакатларидаги камбағал ва оқ танли бўлмаган кишиларни шафқатсиз эксплуатация қилишга хизмат қилар эмиш.

Масалан, ёзувчи Жеймс Болдуин ўз ватанига нисбатан “муҳаббат”ини қуйидагича изҳор этади: “Америка тарихи ҳамда воқелигида ирқчиликка асосланмаган бирон-бир институтни топиш амримаҳол”. Болдуиннинг маслаҳоти “Илғор конституционализм” китобининг муаллифи Робин Уэст унинг фикрларини маъқуллаб, шундай дейди: “Кўшма Штатлар сиёсий тарихи бу — қулларга нисбатан аёвсиз шафқатсизлик, туб америкаликларга (*бу ўринда америкалик ҳиндилар назарда тутилмоқда* — тарж.) нисбатан қиргинбарот, оқ танли бўлмаган кишилар ва уларнинг маданиятга нисбатан ирқчилик, аёлларга нисбатан шовинизм тарихидир”. Жонатан Галлер эса Инжилни “илоҳий китоб, манба сифатида эмас, ирқчилик ва шовинистик гоёлар ифодалаган матнлар йиғиндиси”, деб баҳолашни лозимлигини уқтиради.

Кейинги вақтда ажлодларимиз динига нисбатан бундай тажовузлар оммавий тус олаётгани, бу борада кўпгина университетлар жонбозлик кўрсатаётганини кузатиш мумкин. Масалан, 1990 йилда Тулейн университетида “Ирқий ва гендерга оид вазиятни яхшилаш бўйича ташаббуслар” деб номланган ўқув дастури жорий этилган. Университет президенти Эймон Келли мазкур дастурнинг киритилишини қуйидагича изоҳлайди: “Ирқчилик ва шовинизм америка жамиятининг ич-ичига сингиб кетган. Барчамиз америка ирқчилари ва шовинистлари авлодларимиз”. Таълим соҳасида фаолият юритаётган яна бир расмий ташкилот — Нью-Йорк таълим бошқармасининг ҳисоботида шундай сўзларни ўқиш мумкин: “Афроамерикаликлар, келиб чиқиши осийлик бўлган юртдошларимиз, пуэртори қолиқлар ва Лотин Америкасидан кўчиб келган бошқа миллат вакиллари, шунингдек, туб америкаликларнинг барчаси асрлар мобайнида оқ танли америкаликлар (*бир вақтлар Европадан кўчиб келганлар ва уларнинг авлодлари назарда тутилмоқда* — тарж.) узлуксиз амалга ошириб келган маданий тажовуз ва зўравонлик қурбони бўлиб келди”.

Шу тариқа, барча ўқув юртларимизда Америка қитъасида яшаб келган туб аҳолининг қирилиб кетишига европаликлар ва оқ танли америкаликлар айбдор, ажлодларимиз АҚШ денгиз кемаларида миллионлаб африкаликларни ҳудудимизга олиб келиб, ўзлари бажаришни хоҳламаган оғир ишларни бажаришга уларни мажбур қилган, бўйсинмаганларни эса аёвсиз қалтақлаб, ўлдирган, деган фикрлар ёшлар онгига сингдирилмоқда. Насронийлик дини бўлса, бу ишларга бош-қош бўлиб, қуллик, империализм, ирқчилик ва шовинизмни тўрт аср мобайнида оқлаб келган эмиш.

Хуллас, Америка ва умуман, Фарб дунёси тарих суди олдида Нюрнберг суди руҳида айбланмоқда. Не ажабки, Фарб элитаси, тарихдаги энг буюк тамаддунолардан бирини ҳимоя қилиш ўрнига, бу айбловларга қўшилиш, ҳатто ўзлари ҳам янги-янгиларини ўйлаб топишни маъқул кўрмоқда. Айримлари эса Нюрнбергда сўроқ қилинган немислар сингари “Бу ишлардан беҳабармиз” қабилда ўзини бетараф қилиб кўрсатишга уринаётгани гоёт ажабланарлидир.

Бинобарин, янги инқилобчиларнинг бундай айбловлари муайян мақсадни кўзлайди, жумладан, кишиларда айбдорлик ҳиссини кучайтириш, уларни маънан эзиб фалаж қилиш, Фарбни ўзгаларга етказилган “зарар”ни қоплашга мажбур этиш ва пировардида, унинг бойликларини эгаллаб олиш.

Нима ҳам дердик? Агарда Фарб бундан буён ҳам душманларга шунчалик эрк бериб кўяр экан, демек у ана шундай камситилишлар ва таҳқирловчи муносабатга муносибдир.

Хўш, нима сабабдан Фарб етакчилари ва ақл соҳибларининг аксарияти бундай айбловларни инкор этишга қодир эмас? Чунки қўнглининг туб-тубида Клинтон, Жоспен ва Шредер янги инқилобчиларнинг ҳақлиги ва Фарбнинг айбдор эканига ишонади. Акс ҳолда мистер Клинтон оқ танлиларга қулларни етказиб берган Африкадаги уруғ бошқиларининг бутунги авлодлари ҳузурга ташриф буюриб, қулдорлик учун кечирим сўраб юрармиди? Аслида қулдорлик тарихий нуқтаи назардан анча илгари, ҳар ҳолда Арканзас штати пайдо бўлишидан олдинроқ вужудга келган. Бинобарин, қуллик бу — Фарб кашфиёти эмас. Аксинча, айнан Фарбнинг сайй-ҳаракати билан у тугатилган.

Фарбнинг инсоният тарихида содир этилган барча жиноятларда айбланаётганига сабаб нимада? Янги таълимотга биноан, бу ҳол фарб халқлари ўз тамаддунини устун деб билгани ва маданий қадриятларини “ривожланмаган” халқлар турмушига сингдириш ҳуқуқига эга эканига ишониши билан изоҳланади. Шу боис инқилобнинг бош вазифаси — тамаддунолар ва маданиятлар ўртасидаги тенгсизликни бартараф этишдан иборат.

Шундай қилиб, биринчи тамойил бу — умумий тенгликни қарор топтириш. Уни тан олмаган ва унга итоат этмаган ҳар қандай одам ғайридин деб эълон қилиниши ҳамда жазога тортилиши зарур. Дунёдаги бирон-бир дин бошқасидан, бир маданият ва тамаддун иккинчисидан устун бўлиши мумкин эмас. Биз, — дейди инқилобчилар, — шундай турфа хилликка интилишимиз керакки, у жамиятда барча қабила, тил ва маданиятларнинг мавжуд бўлиши, “гулдордаги гулларнинг ҳаммаси очилиб туриши” ва пиروвард-нагжида сайёраимизда мультиэтник, мультимаданий жамият барпо этилишига хизмат қилсин. Демак, мантиқан олганда, Фарбнинг устунлиги ҳақида мулоҳаза юритаётган ва насронийликни ягона ҳақиқий дин деб эълон қилган ҳар бир сиёсатчи ўша заҳоти жамиятга таҳдид қилаётган бидъатчига айланиб қолади. Хўш, зиёлиларимиз бундай айбловларга қандай муносабатда бўлмоқда?

1994 йили маданий уруш нафаси Флорида штатининг “кўллар ўлка” ситача етиб келади: мактабларнинг бирида Кенгаш аъзоларининг кўпчилик овози билан бундан буён ўқувчиларга “америка маданиятининг бошқа ҳар қандай маданиятдан, хоҳ замонавий, хоҳ тарихий бўлсин, устунлиги ҳақида сўзлаш лозимлиги” ҳақида қарор қилади. Кенгаш раиси, ўзини “насроний ватанпарвар” деб атайдиган Пат Харт хонимнинг таъкидлашича, бу қарор ҳукуматнинг мультимаданий таълим сиёсатига қарши қабул қилинган экан. Албатта, — дейди у, — ўқувчиларнинг бошқа маданиятлар ҳақида муайян билимга эга бўлиши яхши. Аммо улар биринчи галда “Американинг ҳаммадан устунлигини” англаб олмоғи зарур. Мазкур қарордан ҳайратга тушган ўқитувчилар касаба уюшмаси уни ўта шовинистик дея баҳолайди. “Халқ умуминсоний қадриятлар томонида” ҳаракатининг аъзоси Кейт Малпинснинг “Нью-Йорк Таймс” газетасига берган интервьосида таъкидлашича, “Одамлар мактаб кенгашининг бу қарорининг мазмун-моҳиятини тушуниб етмайди”. Асло ундай эмас! Аксинча, мазкур масала юзасидан бошланган кескин баҳс-мунозара одамлар бу қарорнинг моҳиятини теран англаб етганидан далолат беради. Масалан, кенгаш аъзоси Жуди Пирсон “Биз ҳаммисиз ва ҳар қандай вазиятда Американинг устунлигига урғу беришимиз шарт” деса, мисс Пирсон “мамлакатининг норасолигини ҳис этган ёшлар унинг учун жанг қилишдан, давлатимиз манфаатларини ҳимоя этишдан бош тортиши ҳеч гап эмас”, деб қўшиб қўяди.

Ўқитувчилар касаба уюшмаси маҳаллий бўлими раҳбари Гейл Бэрри мактаб кенгашини АҚШ конституциясига киритилган биринчи ўзгартиришни бузганликда айблаб, шундай дейди: “Кенгаш аъзоларининг аксарияти дастлабки дарсларни Американинг устунлиги ғоясига бағишлаб, шундан кейингина ўқиш ва ёзишни ўргатишга ўтишни таклиф этмоқда. Бу таълим бериш эмас. Бу мафкуравий тарғиботдир”. Агарда таълим жараёни Американинг бошқа халқлар билан тенглиги ғоясидан бошланган тақдирда, буни ҳам мафкуравий тарғибот деб аташ керак эмасмикан? Хуллас, сезган бўлсангиз, сўз Понтий Пилатнинг “Ҳақиқат ўзи нима?” деган машҳур саволига бориб тақалаётир. Янги инқилобчилар нуқтаи назарига кўра, мактаб кенгашининг қарори ҳақиқатга зиддир, чунки дунёдаги барча халқ ва маданиятлар тенг ва “олий маданият”га ўрин йўқ. Америка маданиятининг устунлигини таъкидлаётган миссис Харт ва унинг

кенгаши шаккоклик йўлини туган экан, биз бундай сафсатанинг болаларимизга ўқитилишига йўл қўймаймиз дея, назарий тортишувлардан амалий ҳаракатга ўтади. Ёдингизда бўлса, ўтган сайловларда “Америка ҳаммадан устун” назариясининг барчаси тарафдорлари мағлубиятга учраган эди.

Тенглик тамойили асосланган маданий инқилоб таълимотига кўра, лашкарбошилар ҳам, аскарлар ҳам ва ҳатто Ғарб империяларига асос солган сиёсатчилар ҳам чинакам тарихий қахрамон эмас; тенглик учун курашганларнигина биз шундай деб аташимиз мумкин экан. Шу боис АҚШ жануби ва Жанубий Африка республикасида сегрегацияларнинг (*Америка ҳиндулари ва жанубий африкалик туб аҳоли истиқомат қиладиган алоҳида ҳудуд* — тарж.) тугатилиши коммунизм устидан эришилган ғалабадан муҳимроқ, Манделла билан Ганди эса йигирманчи асрнинг чинакам маънавий қахрамонларидир. Айнан шунинг учун ҳам америка қахрамонлари орасида алоҳида кадр-қимматга эга Мартин Лютер Кинг таваллуд кунини нишонлашдан бош тортган давлатга бойкот эълон қилиниши керак. Жорж Вашингтон эса йирик қулдор бўлгани, Америкада кишилар ўртасидаги тенглик тамойилининг бузилишига бош қўшганини инobatта олсак, мактабларда унинг номи тилга олинмаса гоят адолатли иш бўлар эди.

Тенглик муқаддас саналган жамиятда бошқарувнинг энг мукамал ва ягона шакли “бир овоз” (“бир одам — бир овоз”) демократиясидир. Фақат ана шу демократияни, Германия ва Японияда (Ироқда ҳам жорий этилиши муқаррар) бўлгани сингари бошқаларга мажбуран қабул қилдириш мумкин. Ҳарбий куч ёрдамида миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ёвузлик билан баробар, аммо Сомали, Гаити ва Болқонда бўлгани каби, демократия учун қон тўкиш чинакам қахрамонликдир.

Президент Никсоннинг Чилида генерал Пиночет томонидан президент Сальвадор Альенде ҳукуматининг ағдариб ташланишини, президент Рейганнынг советларнинг малайи — сандинистларга қарши курашган никарагуа жангчиларини қўллаб-қувватлаши, шунингдек, Гренадани сталинчи-каллакесарлардан озод этиш учун Американинг бу оролга бостириб кириши маданий инқилобга қарши эълон қилинган уруш деб баҳоланади. Аммо Клинтоннинг черковдан қувғин этилган руҳоний-марксист Аристид отани тахтга миндириш учун Гаитига бостириб кириши бу — демократия манфаатларини ҳимоя қилиш учун амалга оширилган адолатли иш деб тан олинади.

Инқилобчилар назарида, уруш адолатли деб ҳисоблагунга қадар, мақсад воситани оқлайди. Бундай мантиққа таянадиган бўлсак, мистер Линкольн ўз ҳокимиятини ўрнатиб, конституцияни оёқости қилиши, норозиларни суд ва терговсиз турмага тиқиши, мамлакат жанубини кунпая-кун қилган вафодор итлари — генераллар Шерман ва Шериданни “занжирдан бўшатиш”и мақсадга мувофиқ экан-да, деган хулоса келиб чиқади. Фуқаролик уруши мамлакат аҳолисига мислсиз азоб-уқубат келтирган бўлса-да, муҳими, мақсадга эришилди, яъни қуллик барҳам топди. Иккинчи жаҳон уруши даврида халқлар қотили Сталин билан иттифоқ тузиш, Хиросима ва Нагасакини бомбардимон қилиб, юз минглаб одамларнинг ёстигини қуритиш ҳам мақсадга мувофиқ эди. Зеро, бизнинг қалбимиз пок, душман эса ўта шафқатсиз, қаттол эди...

Эътибор қилинг, Ричард Никсон гаровга олинган америкаликларни озод этиш учун Ханойни бомбардимон қилишга буйруқ бергани учун (вьетнамликларнинг таъкидлашича, бу бомбардимон вақтида 1900 нафар одам ҳалок бўлган) истеъфога чиқишга мажбур бўлди. Нагасаки ва Хиросимага атом бомбаларини ташлашни буюрган ва 140000 аҳолининг ўлимига сабабчи бўлган, бундан ташқари, 2 миллион рус ҳарбий асирини Сталин лагерьларида уларни қийноқ ва ўлим кутиб турганини била туриб, ватанига жўнатган Гарри Трумэн номи эса қахрамон сифатида тарих саҳифаларига абадул-абад муҳрланди.

Унлар маданий инқилоб учун ҳамisha душман бўлиб келган. Табиийки, у ҳеч қачон ҳеч нимани унутмайди ва кечирмайди. Чилидаги коммунистик инқилобни тўхтатган генерал Пиночет, бир оёғи гўрда бўлишига қарамай, шафқатсиз таъқиб этилгани, унга қотил сафдошлари — Мао, Чжоу Эньлай ва Дэн Сяопинларнинг вафоти муносабати билан таъзияномалар жўнатилганини ёдга олиш мумкин. Янги инқилоб тарафдорлари талаби билан 1963 йили Миссисипида Медгар Эверсни ўлдиришда айбланган ва уч марта ҳукм қилинган

Байрон де ла Беквит турмада вафот этган бўлса, 1975 йили Пайн-Лож резервациясида юз берган тўқнашувда Федерал Қидирув Бюросининг (ФҚБ) икки ярадор агентини отиб ташлаган Леонард Пелтиерни ўз ҳимоясига олади. 1971 йили полициячини отиб ўлдирган Мумия Абу Жамол деган кимса айбланиб, ўлимга ҳукм қилинганда, юзлаб тарихчилар бу ишга “тарихий нуқтаи назардан ёндашиш” зарурлигини рўқач қилиб, қайтадан суд қилишни талаб этган. Инқилобчилар талқинига кўра, Пелтиер америкалик ҳинду, Абу Жамол эса негр бўлгани учун қотил бўлиши мумкин эмас, улар “қурбон”лардир. Отиб ўлдирилган ФҚБ агентлари ҳам, полициячи ҳам оқ танли кишиларга мансуб бўлганини фаҳмлагандирсиз.

Инқилобчилар Жефферсоннинг “Парвардигор барча инсонларни тенг қилиб яратган”, деган фикрини бузиб талқин этади. Бу билан у Парвардигор ҳаммамизга яшаш, эркинлик ва мулкка эга бўлиш ҳуқуқини берганини, қонун олдида барча баробар эканини назарда тутган. У 1813 йили Жон Адамсга йўллаган мактубида бундай деб ёзади: “Кишилар орасида табиатан аслзодалар учраши ҳақидаги фикрингизга кўшилиман. Бундайлар орасида кўпинча фазилатли ва истеъдодли инсонлар чиқади”.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, мутлақо тенг халқлар, маданиятлар ҳамда тамаддунлар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Бири буюклик сари узлуксиз интилиб борган бўлса, бошқаси хатто унинг яқинига ҳам кела олмаган. Бинобарин, турмуш тарзи, динлар ва ғоялар ҳам турфа хил: ҳеч қаерда тенгликни топа олмайсиз. Айниқса, ғояларнинг турфа хиллиги бунга ёрқин далил бўлиши мумкин.

Бинобарин, турли ғояларнинг ифода этилишига монелик қилиш ярамайди. Аммо бу уларнинг барчасига қулоқ тутилади, эътиборга олинади дегани эмас. Конституциямизга киритилган биринчи Билль (ўзгартириш) ёлғончиларни ҳақиқатпарварлардан, аҳмоқларни оқиллардан кам кўрмаслигимизни талаб этади; лекин жамият ва халқлар ривожланиш жараёнининг турли босқичларида курмакни гуручдан ажратиб, уни сувга оқизиб юборади... Бошқача айтганда, инқилобчилар илгари сураётган тенглик ғояси бу — мафкуравий, утопик, ғайримантиқий ва ўта бузғунчи ғоядир. Таназзулга юз тутаётган давлатгина уруш ёки тинчлик даврида ғоят хатарли вазифаларни адо этаётган “қора берет”лар (*қўшинлар таркибидаги махсус топшириқларни бажарадиган гуруҳ* — тарж.) хизматини кўшинларда мирза, ошпаз ёхуд идиш ювадиганлар ишига тенглаштириши мумкин. Лорд Эктон уқтирганидек, нимагадир демократиянинг “ўлимида” ҳаммиса тенгликни айбдор қилинади.

“Нафрат жиноятлари”

Бошқа ҳар қандай динда бўлгани каби, янги эътиқодда ҳам қораланадиган бир қанча жиноятлар турининг рўйхати бор. Унга кўра, энг даҳшатли ва энг ёвуз жиноят — инсон терисининг ранги, этник мансублиги ёхуд қурбоннинг жинсий майл ва хоҳишларига нафрат ҳисси билан йўғрилган жиноятлар ҳисобланади. Масалан, Жемс Бёрд ва Мэтью Шепардларнинг ўлдирилиши шак-шубҳасиз энг оғир жазога лойиқ жиноятлар сирасидан. Бироқ, мамлакатда ҳар йили содир этиладиган ўн беш минг қотилликдан айнан ана шу икки жиноят жамоатчилиқни бу қадар жунбушга келтиргани, элита томонидан кескин ва ошқора тарзда қораланишининг бойси нимада?

Дарҳақиқат, жиноятчилар Бёрдни автомашина кузовига боғлаб, жони чиққунча судраб амалга оширган қотиллиги ўта жирканчидир; аммо қотилликнинг “нафрат жинояти” деб аталиши Бёрднинг қора танли кишиларга мансуб бўлгани ва айнан шунинг учун у нишон сифатида танлангани билан изоҳланади; Шепардни эса уни тўнамоқчи ва жонига қасд қилмоқчи бўлганларга “тега-жағлик” қилгани учун ҳушидан кетгунча қалтаклашади ва ёғоч деворга музлаб қолгунча боғлаб кўйишади. Янги эътиқодчилар Шепард гемосексуалист, унинг қотиллари эса гетеросексуалист бўлгани учун мазкур жиноятни “нафрат жинояти” деб ҳисоблайди. Агарда унинг жонига, дейлик, собиқ жазмани қасд қилганда эди, бу жиноят тамоман бошқача талқин этилган ва аҳтимол, ушбу ҳолатта кўпчилиқ аҳамият бермаган бўларди.

Хўш, мазкур жиноятларнинг кенг жамоатчилик, оммавий ахборот воситалари, ҳатто президентнинг диққат-эътиборини тортганини яна нима билан изоҳлаш мумкин? Гап шундаки, бу икки қотиллик янги эътиқод концепцияси талқинига айнан мос келади. Чунки унга кўра, гомосексуалистни ноанъанавий жинсий майли ҳамда терисининг ранги қора бўлгани учун ўлдирилиши, ҳаттоки норасида болани зўрлаш ва ўлдиришдан ҳам оғир жиноят саналади.

Орадан бир йил ўтар-ўтмас Арканзаснинг икки фуқароси ўн уч ёшли Жесси Диркхайзингни ўлдиришда айбланади. Ассошиэйтед Пресс агентлиги томонидан эълон қилинган ҳисоботдан келтириляётган қуйидаги парчага эътибор қилинг: “Полиция маълумотига кўра, 32 ёшли Дэвид Карпенгер ва 22 ёшли Жошуа Браун Жесси Диркхайзингга аввал гиёҳванд молда беришди, кейин кўзини боғлаб, оғзига латга тиқишади-да, оёғини осмонга қилиб, қайиш билан матрашга тамғалашади. Сўнг ҳаво етишмаслигидан бўғилиб қолгунча уни зўрлашади.”

Ҳайратланарлиси шундаки, бу ўта ваҳший жиноят ҳақида оммавий ахборот воситаларида ҳатто ахборот ҳам берилмайди. Хўш, нима учун? Чунки янги эътиқодчилар назарида, буни “нафрат жинояти” деб ҳисоблаш мумкин эмас, бу шунчаки оддий бир жинсий жиноят эмиш. Унда янги инқилобчилар талқинида жамият қурбони бўлган гомосексуалистларнинг ўзи қотил ва зўравон бўлиб чиқмайдими? Шарҳловчи Брент Бозеллнинг ёзишича, “Агарда Жесси Диркхайзинг Арканзас мактабида отиб ўлдирилганда эди, ўша заҳоти бу қотиллик умуммиллий даражадаги воқеага айланарди. Жесси гомосексуалист, унинг қотиллари гетеросексуалист бўлганида эди, бу жиноят ҳақида мамлакат миқёсида жар солинган бўларди. Аммо жиноятни содир этганлар гомосексуалист экани аниқ бўлса, ҳеч қайси либерал матбуот нашрининг бу ҳақда хабар беришга ҳадди сифмайди”.

Браун устидан суд жараёни бошланганда “Вашингтон Таймс” газетаси ва “Фокс Ньюс” телекомпаниясигина бу ҳақда маълумот беришга жазм этади, холос. Бошқа нашрлар эса, аллақачон янги эътиқодчиларнинг малайига айланиб қолганини тасдиқлаб, сукут сақлайди.

Браун қотиллигидан бир оз вақт ўтгач, Миссури штатининг Индепенденс шаҳарчасида олти ёшли Жейк Робел ваҳшийларча ўлдирилади. “Шевроле блейзер”нинг орқа ўриндиғида, хавфсизлик камари билан боғланган ҳолда ўтирган Жейкни онаси Кристи, кафедан ул-бул олиш учун атиги бир дақиқага қолдиради. Бахтга қарши, машинани қулфлаб, қалитни олиш ёдидан кўтарилди. Яқиндагина турмадан озодликка чиққан 32 ёшли Ким Дэвис деган кимса аёлнинг бинога кириб кетганига ишонч ҳосил қилгач, ҳайдовчи ўриндиғига ўтириб, машинани энди юргизаман деганда, Кристи буни кўриб қолади ва боласини қутқариш учун машина томон югуради. Жейк ўтирган томондаги эшикни очган заҳоти, жиноятчи камар билан боғланган болани бор куч билан ташқарига итаради ва Кристининг бақирлишига қарамай, газни босади. Полициячилар қувиб етганда, қотил болакайни қарийб беш миль судраб борган эди. Хўш, нима учун бу ваҳший жиноят жамоатчилик диққат-эътиборини тортмади? Чунки Жейк Робел — оқ танли, Ким Дэвис эса — қора танли эди. Бир сўз билан айтганда, “нафрат жиноят”лари элитамизнинг оқ танли кишиларга ирқий муносабатининг ўзига хос усули, андазасига айланиб қолди.

* * *

2000 йили Рождествога ўн кун қолганда Уичитада Метью Шепард ва Жеймс Бёрдларнинг ўлдирилишидан ҳам даҳшатлироқ жиноят содир этилади. Бешта ёш йигит-қиз суҳбатлашиб ўтирган уйга 22 ва 20 ёшли ака-ука бостириб киради. Уларни машинага ўтиргизиб, банкоматга олиб боради ва ҳисоб рақамидagi барча пулларни олишга мажбур қилади. Сўнгра бешаласини футбол майдонига олиб боради. Икки қизни счинтириб зўрлайди, кейин бир-бири билан жинсий алоқа қилишга мажбур қилади ва охир-оқибат, қутуриб кетган жиноятчилар бешала жабрдийданинг пешонасидан отиб ташлайди. Уч йигит ва бир қиз ўша жойнинг ўзида жон беради, қонга ботган иккинчи қиз эса қип яланғоч ҳолда бир чақиримдан ортиқ масофани ит азобда босиб, бўлган воқеа

ҳақида полицияга хабар беради. Ака-ука эса, гўё ҳеч нима бўлмагандек, бамайлихотир машинасига ўтириб, қурбонларининг уйларини тунашга йўл олади. Бу жиноятда ҳам қурбонлар — оқ танли, қотиллар — қора танли эди. Акси бўлганда эди, барча оммавий ахборот воситалари бу жиноятни кейинги ўн йилликнинг энг даҳшатли жинояти, дея жар солишига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу ҳолда эса... На телевидениеда бир оғиз гап айтилади, на марказий матбуотда кичкина хабар эълон қилинади... Шарҳловчи Дэвид Горовицнинг таъкидлашича, “Бу жиноят қора танлиларга қурбонлар роли, оқ танлиларга эса ҳамиша айбдорлар роли топширилган сиёсатта мос фожиа сценарийсига тўғри келмайди”. Нима ҳам дердик, мистер Горовицнинг фикрига қўшилмасдан иложимиз йўқ.

Келинг, энди баъзи статистик маълумотларга мурожаат этайлик. “Асосий маданий кўрсаткичлар рўйхати”га биноан 1999 йилда мамлакат аҳолисининг атиги 13 фоизини ташкил этган афроамерикаликлар АҚШ ҳудудида содир этилган оғир жиноятларнинг 42 фоизи, қотилликларнинг 50 фоиздан ортиқ ҳолларида жинойий жавобгарликка тортилган. Ирқлар ўртасида жиноятлар статистикаси эса бундан ҳам аянчлироқдир.

1990 йили Флорида штатининг адлия Департаменти ходими профессор Уильям Уилбэнкс қора танли кишилар содир этган жиноятларни таҳлил қилиш жараёнида Адлия вазирлигининг 1987 йил бўйича ҳисоботини ўрганиб, шундай маълумотларга дуч келади:

— 1987 йилда оғир жиноят содир этган оқ танли кишилар 3 фоиз ҳоллардагина қора танли кишиларни қурбон сифатида танлаган бўлса, қора танли кишилар жами оғир жиноятлардан 50 фоиздан ортиқроғини оқ танли кишиларга қарши содир этган;

— зўрлаш билан боғлиқ жиноятларда (жами 83 мингдан зиёд) оқ танли жиноятчилар бирор марта ҳам қора танли аёл номусига тегмаган бўлса, қора танлилар томонидан содир этилган бундай жиноятларнинг 28 фоизиди оқ танли аёллар танланган;

— оқ танли кишилар содир этган босқинчилик жиноятларининг 2 фоизиди қора танлиларга нишон сифатида танланган бўлса, қора танлилар томонидан содир этилган бундай жиноятларнинг 73 фоизи оқ танлиларга қаратилган экан.

Бу аянчли маълумотларни эълон қилган профессор Уилбэнксга ҳеч ким эътироз билдиргани ҳам йўқ, у келтирган далилларни инкор этгани ҳам йўқ, унга нисбатан газаб-нафратини намоеън этгани ҳам йўқ. Яъни бу маълумотларни ҳеч ким кўрмайди ёки кўришни хоҳламайди. Орадан ўн йил ўтиб, “Вашингтон Таймс” газетаси “Нью Сенчури” фонди томонидан Адлия вазирлигининг 1994 йилги маърузасига таянган ҳолда амалга оширилган ирқлараро жиноятлар бўйича тадқиқот ҳисоботини эълон қилади. Бу тадқиқот Уилбэнкс хулосаларини тўлиқ тасдиқлайди:

— 1994 йилда қора танлилар ирқий жиноятларнинг 90 фоизини содир этган;

— қора танлилар мамлакат аҳолисининг 12 фоизини ташкил этар экан, бу ҳол улар томонидан ирқий жиноят содир этиш эҳтимоллиги оқ танлиларга нисбатан эллик баробар кўп эканини англатади;

— қора танлилар томонидан гуруҳ иштирокида зўрлик жинояти содир этиш эҳтимоллиги оқ танлиларга нисбатан 100-150 баробар кўпдир;

— ирқлараро жиноятларнинг бир фоиздан камроғини ташкил этадиган “нафрат жинояти”ларида ҳам қора танлиларнинг жиноят қурбони эмас, қотилга айланиш эҳтимоллиги оқ танлиларга нисбатан икки баробар кўп.

Эҳтимол бу маълумотлар миллионлаб афроамерикаликларга адолатли бўлиб кўринмас. Аммо ушбу рақамлар маданий инқилобнинг асосий муаммосини: Американинг қора танли аҳолисига оқ танлилар томонидан доимий равишда таҳдид қилинаётгани ҳақида мулоҳазалар, аслида пухта ўйланган найранг эканини намоеън этади. Ваҳоланки, айнан кам соғли миллиат истиқомат қилаётган ҳудудлар жиноятчилик даражасининг юқорилиги билан ажралиб туради; ирқий жиноятлар айнан шу жойлардан жамиятимизга кириб келмоқда. Бу хулоса бошқа мамлакатлар, жумладан, Буюк Британияга ҳам тааллуқли. Масалан, шарҳловчи Жон Вудс Ички ишлар вазирлигининг жиноятлар статистикасига оид ҳисоботга таяниб, 1995 йили жами ирқий жиноятлардан 143 мингтаси оқ танлилар

томонидан кам сонли миллатлар вакилларига қарши содир этилган бўлса, 238 мингтаси, аксинча, кам сонли миллатлар вакиллари томонидан оқ танлиларга қарши содир этилган. “Кам сонли миллатлар Бирлашган Қироллик аҳолисининг олти фоиздан камроғини ташкил этгани ҳолда йилига 238 минг ирқий жиноят, аҳолининг 94 фоизини ташкил этган оқ танлилар эса 143 минг шундай жиноят содир этаётгани кам сонли аҳоли вакиллари содир қилаётган жиноятлар йигирма беш баробар кўп эканидан далолат беради”.

Афсуски, биз тилга олган барча тадқиқотларнинг тақдири бир хил: уларнинг бирортаси ҳам эътиборга олингани йўқ. Айтايлик, “Вашингтон Таймс” газетаси мухбири Далласдаги криминал тадқиқотлар маркази раҳбари Морган Рейнолдсдан “Нью Сенчури” фонди амалга ошириган тадқиқот натижаларини шарҳлаб беришни илтимос қилганида, у елкасини қисиб шундай деган экан: “Оқ танлиларнинг аксарияти бу маълумотларга эътибор бермасликни афзал кўради. Шуниси тинчроқ... Ирқий жиноятларни ўрганган одам бу маълумотлардан ҳайратланмаса керак, бироқ улар сиёсий қарашларга мос эмас-да”. Ҳуқуқшунос Жеймс Уилсон назарида, “жиноятларнинг миллий жиҳатлари ўта нозик масала бўлгани сабабли, унинг очиқ-ошкора муҳокама этилиши ножоиздир”.

Жиноят ўз номи билан жиноят. Шу боис уни содир этган шахс қандай этник гуруҳга мансублиги, терисининг ранги оқ ёки қора бўлишидан қатъи назар, муносиб жазо олиши шарт. Адолат учун тери рангининг фарқи йўқ. Шу маънода, “нафрат жиноят”ларининг қонунбузарликнинг алоҳида тури сифатида ажратиб олиш ва баҳолашга оид барча интилишлар адолат мезонига эмас, кўпроқ мафкуравий ақидаларга алоқалордир. Маданий элитамиз америкаликлар ўз мамлакатини тубдан янгиланиши зарур бўлган ирқчилар уяси, фақат оқ танли кишилар жиноят содир этадиган ҳудуд сифатида қабул қилишини жуда-жуда хоҳлайди. Бу ўринда ҳақиқат қай томонда эканининг мутлақо аҳамияти йўқ. Агар ўн уч ёшли ўспириннинг ваҳшийларча ўлдирилиши, олти яшар болакайнинг аянчли ўлими ёки Уичитадаги ёвузлик умумий манзарага мос келмас экан, масаланинг ечими осон: бу жиноятларни унуттиш керак, холос.

Янги инқилобчилар талқинида, ўта шафқатсиз жиноятчи Жон Гэйси томонидан амалга оширилган ўттиз қотилликдан бирортаси ҳам “нафрат жиноят”лари талабларига тўғри келмас эмиш; мабодо унинг ўзини гомосексуалистлар ошхонасидаги мижозлардан бирига “тегажаглик” қилгани учун ўлдирилган тақдирда, буни “нафрат жиноят”и деб баҳолаш мумкин бўлар экан. Инқилобчилар назарида, доктор Кингнинг ўлдирилиши “нафрат жиноят”и деб ҳисобланиши керак, чунки қотил Жеймс Рэй терисининг қоралиги учун ундан нафратланган-да. Аммо кубалик экстремист томонидан Жон Кеннедининг, фаластинлик жангари томонидан Роберт Кеннедининг ўлдирилиши эса бундай жиноятлар қаторига киритилмас эмиш.

Англаган бўлсангиз, янги эътиқод учун “нафрат жиноят”ининг сюжети ҳам, қаҳрамони ҳам, қотили ва қурбони ҳам ҳамisha бир хил: тараққиёт тарафдорлари таҳқирланаётган ва таъқиб этилаётган этник гуруҳларни оқ танли газандалардан ҳимоя қилмоқда. Маданий инқилобнинг ҳозиржавоб югурдаги — масс-медиа янги-янги “нафрат жиноят”ларини излаш билан овора. Кашф этилган ана шундай жиноятнинг ҳар бири янги диннинг Америка — гемофоблар ва ирқчилар мамлақати, оқ танли ирқ — инсоният жисмини емираётган дарди бедаво, деган бош ғоясини тасдиқлаши керак.

Қизиқ, қандай қилиб маданий инқилоб ва унинг мафкураси яқин-яқингача насроний қадрият ва тамойиллар ҳукм суриб келган ўта консерватив Американи ишғол этди экан? Бу ҳаракат нимадан бошланган? Унинг раҳнаmolари ким бўлган?

Давоми бор

Александр ФАЙНБЕРГ

Ўзбекистон халқ шоири

Шу ердадир наслу насабим

ВАТАН

Куёшли, тўртбурчак далалардан то
Тизма тоғларгача чўзилган Ватан —
Йўлларнинг гирдида бўлиб гиргиттон
Гумбаздек тераклар турарлар қатор.

Далаларни кездим қадамма-қадам,
Теодолит¹ кўтариб, ўлчадим таноб.
Лойсувоқ уйларда симирдим чалоб,
Эшиксиз ҳовлилар очиқдир мудом.

Мушфиқ юрт. Шу ерда наслу насабим,
Шунда эрур менинг хоким, туробим.
Ҳой, Европа! Сени танимайман ҳам.

Мағрур парвоз этар бургут фалакда.
Ўт тишладим. Лабда шўр кўз ёш. Буда
Ҳам дардни, ҳам бахтни туйдим юракда.

* * *

Абдулла Ориповга

Азалдан дунёда яратган эгам
Бир яхшига бир ёмон деган ҳаётни.
Ҳамиша улуғвор ҳар шоирга ҳам
Ҳамроҳ қилган битта йғвогар зотни.

Истеъдодсиз киши ич-этини еб,
Ҳасад ва қўрқувда кўрар экан кун.
Бизнинг кўксимизга ҳур шамол тегиб,
Баланд осмонларда учгаймиз мамнун.

Зомин. Ёз. Юлдузлар чалур ажиб соз,
Оҳанг май кайфидек айлар бизни маст.
Майли, у имзосиз хатга битсин роз,
Унга куй тинглашни буюрган эмас.

¹Теодолит — ер ўлчагич асбоби.

Бизлар учарканмиз шамолда озод,
Улар ҳасад қилсин, майлига, зимдан.
Шоирларни кўкка кўтарса ҳаёт,
Боплаб кулар экан ҳасадгўй — шумдан.

Тошларга урилиб, қиқирлар ирмоқ,
Арчалар ўрлаган қоялар кумуш.
Зеро, ифвогарлар билан баҳс қурмоқ
Азалдан кулгили, бемаъни юмуш.

* * *

Сен биласан — ғамгин йиғлар сибизга,
Мен биламан — қувноқ кулади сурнай.
Сенинг ҳар сатрингда яйрар иссиқ ёз,
Меникида эса, қаҳратон аёз.

Сен ўз қиёфангни ғамгин чизасан,
Мен эса, расмимни кулиб ишлайман.
Қизлардан қочаман нукул, ҳайронман,
Қизлар сендан қочар нукул, ҳайронсан,

Сен қарз олганларни тутиб, овлайсан,
Мен қарз берганларга тутқич бермайман.
Сен Гомерни бошга кўясан тунда,
Мен чоп этилмаган шеър дафтаримни.

Сен — таксида, мен — трамвайда чиптасиз...
Иккимиз ҳарҳолда, дўстим, шоирмиз.
Бир кун бошимизда йиғлар сибизга,
Сўнгра ортимиздан кулади сурнай.

* * *

Қишлоқ сокин. Тун беозор,
Халқ далада дон ўрар.
Деворнинг нарёғи мозор,
Хочлар қийшайиб турар.

Сен девордан ўтма нари,
Митти саъва, чекма ғам —
Олтин қуёш уфқ сари
Ошиб кетган бўлса ҳам.

Ҳақ билдирди билмаганни
Урган билан қул ўлмас.
Ўт ўришни билмаганни
Ўроқчилар эл билмас.

Бу гап маълум сенга ахир,
Ким қисматга эгадир.
Бундаги ҳар семиз сигир —
Амр этар маликадир.

Дардга дармон айла даво,
Майли толе шўр бўлсин.
Шундай қўшиқ қуйла, Саъва,
Ўроқчилар жўр бўлсин.

Боларилар уясидан
 Бол оққандек йил ўтар.
 Ким жой берар чайласидан,
 Кимлар сенга май тутар.

Яна сени сийлайдилар,
 Чорбоғ берар, уй берар.
 Қўшигингни қуйлайдилар,
 Шёринг учун тўй берар.

НИГОХ

Дарёга тўрини ёйди балиқчи,
 Ким май, кимгадир амал, васиқа.
 Гижжакнинг камони осмонча чиқди
 Тупроққа ёғдирмоқ учун мусиқа.

* * *

Ўт ёқдим. Гулханим, ёнавер лов-лов,
 Олов, қадрдоним, шамолда ўйнаш.
 Мен нима топдим — ов, не йўқотдим — ов,
 Жоним — ов, барини шарт эмас санаш.

Августнинг эгнида ям-яшил либос.
 Ёғоч, ермой ҳиди. Арчазор — сарвзор.
 Айни шу ёшимда на кас, на нокас
 Ҳеч қачон дилимга беролмас озор.

Олмаҳон гуддани қоқар қаттиқроқ,
 Нигоҳимни сезди, аланглар зумда.
 Нинабарг тишладим. Бир оз аччиқроқ,
 Таъми, хушбўй ҳиди қолди оғзимда.

Кундуз. Тайга шодмон этди дилимни,
 Қарағайлар ёмғир ичра чўмилди.
 Мен оловга тутдим икки қўлимни,
 Буталар томчига дувва кўмилди.

Тортанак инини табратади ел.
 Совуқ уфф тортади Тайга ўрмони.
 Бас қил, какку, бас қил! Яна неча йил
 Умр кўришимнинг керакмас сони.

* * *

Томларнинг устида кўринган замон
 Буюк “Сомон йўли” — зарафшон водий,
 Шу водийдан менга хатлаб бер макон,
 Яратгувчи, ҳукминг — мангу, абадий.

Юракда манманлик завқин ҳис этиб,
 Худоё, ожизлик қилиб қўймайин.
 Беҳуда бировнинг дилин оғритиб,
 Бировнинг хаёлин бўлиб қўймайин.

Ўзим билан ўзим қолайин тунда,
 Доғули лаҳзалар эсга тушмасин.
 Мен учун бегона, ўзга сандонда
 Менинг оташ болғам ишга тушмасин.

Мени ёт анғизга ҳукм этма, қаҳҳор,
 Биров ўрган буғдой сомонин йиғмай.
 Ўзимни мажбурлаб кўрдим неча бор,
 Яшадим мен ўзга қисматга сифмай.

* * *

Сен жимсанми?
 Жим тур.
 Замон айбдормас,
 Ҳеч нарса чиқара олмас овозанг.
 Кўкрагингда жомдек ичи бўш юрак
 Тили йўқ кўнғироқ каби чалмас занг.

Ҳаёт ҳаёт эмас янги қўшиқсиз,
 Эски қўшиғингни куйлама такрор.
 Жим тур. Боғлагунча янгидан худо
 Ёруғ юлдузлардан майсаларга тор.

* * *

Айт-чи, орзу ва ишонч боис
 Энди ортга қайтмайсан, наҳот.
 Соҳилингни тарк этдинг, олис
 Мўъжизага интилинг фақат?

Қайга? Мисли қўлетмас ёлқин
 Орзуинг ушалмайди ҳеч замон.
 Мўъжиза бу — доимо тўлқин,
 Соҳил эса, бу — ердир ҳамон.

* * *

Яшира олмайсан эҳгирас шаштин
 Зимдан қовоғингда қор ёғдирсанг ҳам.
 Сездим елқангдаги оловнинг тафтин,
 Қор учқунли пўстин кийиб юрсанг ҳам.

Хиромон этикчанг гўзалдир, дилбар,
 Шимол туманидек пайпоқчаларинг.
 Ахир ҳеч нарсага арзимас улар,
 Яланғоч кўринса оёқчаларинг.

* * *

Ҳаётдан, жаннатдан, дўзахдан,
 Ердан, кўкдан не ортиқча мен.
 Улоқтириб ташласам агар,
 Сен қоларсан, Сен қоларсан, Сен.

Кўкда юлдуз парчаларидан
 Сиймонгни яратдим, ёлғизим.
 Шундай яратдимки мен Сени,
 Ортиқчаман дунёда ўзим.

* * *

Шон-шуҳрат, шов-шувинг сенинг риёкор,
Умрбоқийликка интильмоқ сароб.
Темир ҳам оловда эрийди бекор,
Вақтида биринж ҳам бўлгайдир хароб.

Хуш, нима дунёда қолар ўзгармай?
Нималар хуш ёққан азалдан халққа —
Жонона жамоли, бир пиёла май,
Тамаки тутундан ўрлаган ҳалқа...
Кимлар сенга май тутар.

* * *

Қоронғу тун аро дайдисанг гумроҳ.
Нобоп об-ҳаводан ранжима зинҳор.
Фақат зулмат бўлмас бир умр ҳамроҳ.
Олисда милтиллаб ёнган олов бор.

Бу олов дарбадар юрган маҳалинг
Меҳр ва ҳарорат бергай беминнат.
Умид ва ишончинг қайтади ҳали,
Ахир бир умр юз ўгирмас омад.

Оловни ўчирса изғирин шамол,
Яна қоронғуда қолсанг ногаҳон.
Сўнгги чора эрур оддий бир амал —
Тўхта-да, гулханга унна шу замон.

Кафтингда авайлаб, гугурт чўпин чақ,
Тамаки тортиб, ўт ёқинга шайлан.
Йўлсиз биёбонда гулхан ёқ, ўт ёқ.
Сен ҳам биров учун оловга айлан.

*Русчадан
Рустам МУСУРМОН
таржимаси.*

ДИМФНА КЬЮСАК

Ўлимнинг оти ўчсин

Роман

БИРИНЧИ ҚИСМ*Биринчи боб***1**

Барт Темплтон палуба бортида пастга энгашганча, шатакчи кемалар “Канимбла”ни пристанга аста-секин тортиб боришини кузатар эди. Кутиб олувчиларнинг бошлари бир ёнга бурилганидан юзлари унча кўринмас, нарироқда, одамлар ортида — кемаларнинг мачталари орасидан уйларнинг томлари йилтираб кўзга ташланарди. Ундан-да олисроқда, худди чаглаб ташланган декорация тасвири каби Сидней шаҳри тонг тиниқлигида элас-элас кўзга чалиниб қоларди.

Шатакчи кемалар ҳамон қўшинлар минган “Канимбла”ни пристань сари тортиб боришарди.

Барт уйига қайтиб келаётган эди.

Гарчи Японияга қилинган истилочилик сафари шунчаки бир дала сайрига ўхшаб кетган бўлса-да, Барт ўшанда, Кокодаги тоғ операциясидан қайта туриб, қўшин сафлари хийла сийраклашганидан дили сиёҳ бўлди.

Барт фронтга оддий аскар сифатида кетиб, яна шу унвонда қайтиб келди. Тўғри, “тепадагилар” унга зобитлик унвони бериб, мақомини кўтаришга чандон уриниб кўришди, бироқ у унвонга ҳам ва унинг ортидан келгувчи имтиёзларга ҳам иштиёқманд эмас эди. Армия, ҳаётнинг бошқа жабҳалари каби, ғирт товламачиликдан иборат. Унинг бирдан-бир арзигулик томони шундаки, ҳарбийда оқибатли дўслар орттираркансан. Шундай экан, зобитлик унвони ва зобитларча овқатланиш деб садоқатли дўстликни таҳликага қўйишнинг нима кераги бор?

У эгнига хаки кийиб олган ва кема борти бўйлаб бетоқат сукутда тош қотган йигитларнинг узундан-узун сафига бир қур назар солди. Улар ҳам уйларига қайтишаётганди. Нима бўлгандаям, кўпларининг юзларидан Бартниям изтиробга солиб келаётган ўша хавотир ва ишончсизликни уқиш мумкин эди. “Қаёқдан пайдо бўларкин бу ҳаловатсизлик?” — хаёлидан кечди унинг. Бугун тонгда Мэнли Бич пляжи ортида Норфол қарағайлари ва Сидней бандаргоҳининг адоғига давур бориб тақалган манзаралар кўтарилиб келаётган куёш нурлари остида бу ҳис-туйғу, айниқса ўткирлашди.

Ана энди қирғоқ бўйида турганларни бир-биридан фарқласа бўлади.

Соҳилдан туриб кимнингдир чақиргани ва палубадан аллакимнинг жавоб бергани эшитилди. Шунда худди кема устида қасирга ўйнагандек, ҳавода қўллар

*Русчадан
Илҳом ҲАФИЗОВ
таржимаси*

Элен Димфна Кьюсак (1902-1981) Австралиянинг Янги Жанубий Уэльс штатида туғилган. Адиба “Юнгфрау” (1936), “Кашшофлар паради” (1938), “Чикка ё пукка” (1951), “Ўлимнинг оти ўчсин” (1951), “Жанубий пўлат” (1953), “Қишлоқ пойгалари” (1962), “Руслар орасида таътилар” (1964), “Кувиндаги куёш” (1955), “Берлиннинг жазирама ёзи” (1961), “Қора яшин” (1964) сингари романлари билан машҳур.

ва бош кийимлар кўрина бошлади. Одамлар бир-бирини таний бошлаган, ҳаво-ни қийқириқ ва хуштак овозлари тутиб кетганди. Чаплаб ташланган декорация манзараси шаҳар бўлиб чиқди. Соҳил бўйидаги оломон жонланиб, шовқин-сурон ва югур-югур одамлардаги аллақандай ишончсизлик ҳиссини тарқатиб юборди.

“Бир соатда оломон ҳаммамизни ютиб юборади”, деб ўйлади Барт.

Бартнинг ёнгинасида дўсти Чилла Райэн дунёни бошига кўтаргудек шовқин солар, хуштак чалар, алланималар деб ҳайқирарди.

Ҳис-ҳаяжони жўшиб келганидан Чилла дўстининг елкасидан шундай қаттиқ кучдики, Бартнинг йиқилиб тушишига сал қолди.

— Эҳ-хе-хе-хей! У-у-у-в! — чинқириб юборди Чилла. — Атрофнинг гўзаллигини қара. Айтсанг-чи? — деди завқ билан. — Йўқ, менга қолса, кўҳна Сиднейдан бўлак ҳеч бир шаҳарнинг кераги йўқ! Тўғрими?..

Чилла ўпкасини тўлдириб тонг ҳавосидан смирди. Кемада саккиз юз чоғли азамат бирваракайига наъра тортиб юборди. Соҳилдан келаётган олқишларни эса орадаги масофа, тўлқинлар шовулланиши ва шатакчи кемалар шовқини пайсайтириб юборганди.

— Ҳап сени-я! — Чилла кема бортини шапатилаб қўйди. — Ҳап сени! Уйга қайтиш бунчалик қувончли эканини шу ёшга кириб ҳаёлимгаям келтирмабман. Қарасанг-чи, Барт, Сиднейнинг мафтункорлигини кўрсанг-чи!

Бартнинг нигоҳи док¹лар ва Домэйн истироҳат боғи узра сирғалиб борди, сўнгра қуёшдан қовжираб ётган ўтлоқлар узра тим яшил ва кўнғир япроқларини шилдираётганча, тепаликнинг ғарбий ёнбағирларига узундан-узун соялар таңлаган анжир дарахтларини томоша қилди.

Ёнгинасида қулоқни қоматга келгириб Чилла ҳайқириб юборди: у кутиб олувчилар орасида турган ўзиникиларни кўриб қолганди. Отаси билан икки укаси эгри-бугри ҳарфлар билан “Уйингга хуш келибсан, Чилла!” деб ёзилган қўлбола шиорни дастасидан маҳкам тутганча туришарди, ойиси бўлса гоҳ рўмолини силкитар, гоҳ кўзларини артиб кўяр ва жилматуриб, ёшларини эмас, балки манглай терини артаётган киши қилиб кўрсатар эди ўзини. Причал бўйлаб жиккаккина, қотмадан келган ва Чиллага ўхшаган бақироқ отасидан тортиб, қариянинг кифтига миниб олганча, унинг сийрак сочларига маҳкам ёпишиб олиб, шодон чийиллаётган уч яшар синглисигача — оиланинг барча ўн икки аъзоси саф торган эди.

“Ҳа, бундай оиланг бўлганга не етсин”, деб ўйлади Барт.

Бартларнинг уйи олис ғарбда, демак, уни кутиб олгани ҳеч ким келолмайди. Боз устига, Боб Бирма жангида ҳалок бўлган, Нэнси турмушга чиқиб кетгач, отаси билан ойиси Нелангалудаги фермасини ташлаб кетишга мажбур бўлишди. Ҳар эҳтимолга қарши, у уйига хат ёзиб, мени кутиб олгани чиқманглар деб тайинлади ва қачон етиб боришимиз ҳам аниқ эмас, деб қўшиб қўйди. Шунга қарамай, унинг қалбида, кимдир уни кутиб олгани чиқади — синглиси Нэнси-ми ёки болаликдаги ўртоғи, қўшни қиз Лэлшими деган умид йўқ эмасди.

Кема причалга етиб келди. Райэнлар бақириб-чақириб, оломонни ёриб ўтишди-да, кемада Чилла турган жойга бақамти келишди. Адоқсиз савол-жавоблар худди фейерверк сингари ҳар ёқдан ёғилар, биров-бировга қулоқ солмас, барча бирваракайига гапирар ва ҳаддан зиёд суронли қий-чув уларнинг саломаликларини босиб кетарди.

Хайрлаша туриб Чилла, ошнасининг елкасига яна бир уриб қўйди.

— Хўп, дўстим, қайта кўришгунча, — деди шанғилаб. — манзилимни биласан, бизларни унутиб юборма. Истаган пайтингда боравер. Бутун бошли батальоннинг энг сара йигити ва энг зўр жангчиси учун Райэнлар эшиги ҳаммаша очик. Хўп, чопдим бўлмаса, трапдан биринчи бўлиб тушмоқчиман. Сен, бахташ таваккал, деб мендан маҳкам ушлаб ол.

Барт жойида серрайганча қолди. У одамларнинг гала-говурига қулоқ тутганча, нигоҳини аёлларга қаратди, сўнг синчиковлик билан эркакларнинг бақириб-чақирини, хуштаквозликларини томоша қиларкан, қалбини аллақандай, — нима бўлгандаям бу нотаниш кишилар ҳам ўзимизникилар-ку, она юртимга қайтиб келдим-ку, деган илиқ бир туйғу чулғаб олди. Мана, аскар-

¹Док — кемалар созланадиган корхона.

ларнинг олди сафар халгаларини елкалаганча, Чилланинг ортидан туша бошлашди. Пастда уларни издиҳом қуршаб олди ва улар порт қопқасидан ёпирилиб кирган сершовқин, шўх-шодон одамлар бағрига сингиб кетишди.

Барт Чилланинг оила аъзолари қуршовида ҳеч бир монеликсиз порт дарвозасидан чиқиб бораётганини кузатиб турарди. Чилланинг сафар халтасида божхона ходимлари кўз олайтириши мумкин бўлган анча-мунча нарса бор эди. Очиғини айтганда, ўзининг ҳам сафар халтасида ул-бул нарсалар яширилган бўлиб, энди бу ёғи Чилланинг назорат пунктидан қийинчиликсиз ўтиб кетишига боғлиқ эди. Барт, емак-ичмакларидан орттирган нарсаларни чайқов бозорида пуллаб, эвазига сотиб олган икки дона чиройли фотоаппаратни топиб олишса, ҳоли танг бўлиши тайин эди. Фалон пул турадиган бу нарсалардан унинг сираям воз кечгиси йўқ. У ёқ-бу ёғимизни роса тинтиб, марваридларимизни топиб олишмаса, айтарлик хавф-хатар йўқ. Йигитларнинг кўпчилиги сунъий йўл билан етиштирилган марваридларни яширинча олиб ўтишаётганди. Чилла дарвозадан ўтиб бўлгандагина, Барт чуқур тин олди ва шу билан бирга уларни бир ярим йил мобайнида боғлаб турган риштанинг бир тизимчаси чирт узлиби тушганини ҳис этиб, чуқур хўрсиниб ҳам кўйди.

Мана, узок қутилган кун ҳам етиб келди! Энди у армия хизматидан камида йигирма саккиз кун озод бўлди! Тинка-мадорини қуритган югур-югурлар, ташвишлардан халос бўлади. Бироқ шу топда, ҳурриятга чиқиш бўсағасида, армия ҳаётининг бир зайлдаги зерикарли жиҳати бирданига ёқимли туюла бошлади. Барча дилсёҳдиклар ва кўнгилсизликлар унутилиб, хотирада аскарлик ҳаётининг фақат хуррам онлари — дўстлик ва биродарликда кечган дамларгина қолди. Бир неча кунгина илгари “Минбаъд турқингни кўрмасам дейман!” деб юзига солган яқин дўстлар ва улфатларининг ортидан маъносиз кузатиб қолсан.

Ҳадемай сен шундай бир олам гирдобига шўнгиб кетасанки, унда на устивор тартиб-қоидалар, на қоим интизом мавжуд. У ерда сени ҳеч ким ўйламайди, унда ўз тақдирингни ўзинг белгилайсан ҳамда ҳаёт йўлингга дуч келадиган чангалзор қонунларининг барча машаққатларию андух надоматларини ёлғиз ўзинг енгиб ўтишинга тўғри келади.

... Бир маҳал у Жэнни кўриб қолди.

Қиз пристаннинг энг чеккасидаги пакауз¹ деворига суяниб турарди. Бирданига Бартнинг юраги гурс-гурс ура бошлади. Қиз, афтидан, анча эрта келиб турган эди. Ҳар ҳолда Жэн йигитнинг номини айтиб ё қўл силтаб чақирган ва ҳатто унинг диққатини жалб этишга уринган ҳам эмас. Бартга кўзи тушмаган бўлиши мумкин эмас эди унинг! Мабодо у анчадан бери ўша ерда турган бўлса, одамлар сийраклашиб қолган борт ёнида албатта уни кўрган бўлиши керак. Йигитнинг кўнгли ёришиб кетди. Ахир уни кутиб турарди. Шунда у ҳам Чиллага ўхшаб ғалати тарзда қийқиргиси, ён-атрофидагиларнинг қулоғини батан қилгиси келиб кетди. У ёнида ошнаси йўқлигидан, бўлганида, унга Жэнни кўрсатиб, беписанд оҳангда: “Бунга нима дейсан? Мени интизорлик билан кутаётган мана шу жонон билан илгари бу ерларни шудгор қилиб юрганмиз. Хў-ў, ўша сариқ кўйлакли...” дея олмаслигидан афсус чекди.

Ҳаяжон тобора кучайиб, Барт қизга тикилар, қайрилиб менга боқармикан деб ичкара, аммо Жэн унга қиё ҳам боқмасди. Қиз нигоҳини кеманинг нариги кунжигга қаратганча, кимнидир қидирарди. Денгиздан эсаётган шамол қизнинг оч-қизғиш сочларини тортқилаб ўйнар, эгнидаги кўйлагини баданига сириб бориб, сийнаси ва хушбичим оёқларини дилбар қилиб кўрсатар эди. Жэн новча, хипчабел, аввалгидан ҳам нозик ва хушқад эди.

Палубада турганча қизни кузатаркан, у бир вақтлари Жэндан бўса олганда, унинг юзларига тепадиган нозик қизиллик ва дудоқларидаги хиёл титроқни гўё ҳозир ҳам иллагандек бўлди.

Дарҳақиқат, у Жэнга нисбатан итфезлик қилганди ўшанда, бунга Барт эътироф этади. Бундан бошқа у нимаям қилаоларди. Йигит қизнинг кўз очиб кўргани эди. Улар хўп ўйнаб-қулишди. Кейин йигит қизга бир оғиз сўз ҳам

¹ П а к а у з — қисқа муддатга юк сақланадиган оғбор.

айтмасдан армияга жўнаб кетди. Ўшандаям Жэн ўпка-гина қилиб ўтирмади, алам ўтида ёнаётганини билдирмади.

Тўғри, у Япониядан Жэнга икки-уч марта хат ёзди, ошнолари сингари совға-саломлар жўнатди. Кейин Барт, таътилга боряпман, деб хабар қилди. Хатнрия шунчаки, узоқ жимликдан сўнг, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ ёзиб юборди. Мактубида ҳам Жэнга қатъий ваъда берган эмас, оддийгина қилиб, эҳтимол, тез кунларда учрашиб қолармиз, балки у ёқ-бу ёққа борармиз ҳам, деб қўйди, холос. Хуллас, аниқ бир нарса деган эмас. Бундай пайтда эҳтиёткорлик аскарга зиён қилмайди. Ўртоқлари қизлар билан хат ёзишиб, чин севи шаробини татиб кўришди. Аммо улар ёзишма орқали қизларнинг муҳаббатига сазовор бўлишчи эмас, балки Ватандан олислик, айрилиқ ва сиқилиш аламларини енгиш учун шундай қилишарди.

Барт кемадан нагта, Жэнга тикиларкан, шўрлик хотин-қизларни ҳеч вақт ҳозиргичалик теран тушуниб етмаганлигини ҳис қилди. Шу топда Жэн унга Она-Ватан тажассумидай туюлиб кетди.

Унинг юраги гупира бошлади, ҳозир бу қиз менга қанчалар кераклигини нима учун илгари пайқаман эканман, деди ўзича. “Юрдингми, энди оласан!” — деб оёғини тираб оладиганлардан, боз устига, Райэнлардақа катта оиладан бўлганидами, Бартнинг боши никоҳ тўйида кийиладиган маросим кийимлари ва ишқий “оҳ-воҳ”ларнинг гирватида айланиб қолармиди... Бироқ Жэн ундайлардан эмас эди. Барт қимтини қўйди. Қара-я! Бўпти, у ёғи бир гап бўлар. Қиз унинг ёнида бўлишини ўйлаб, йигитнинг қалби севиначдан ҳаприқа бошлади. Жэн уни кутиб олгани чиқибдими, демак, у муносабатлари илгаригидай бўлишини хоҳлаган.

У қаддини ростлади, кифтларини керди ва қўлини карнай қилиб, бутун причал бўйлаб жўш ураётган оломон узра қизнинг исмини айтиб қичқирди.

Афтидан, мусаффо тонг ҳавоси бу қичқириқдан ёрилиб кетгандек бўлди. Шу заҳоти Жэн ўтирилиб қаради ва учрашувдан ҳайратдалигини сездириб ҳам ўтирмасдан, жилмайганча қўлини силкитди.

Барт сафар жилдини кифтига олиб, ҳануз кема устида сандиққаётган аскарлар қуршовини зўрға ёриб ўтиб, трап сари ўзига йўл очиб борарди. Ўртоқлари уни турткилар, елкасига дўстона уриб, ҳазиллар ҳам қилиб қўйишарди. Мана, у причалга тушиб олиб, Жэн томон елкаси билан ўзига йўл очиб бормоқда. Жэн бир зумгина кўринмай қолиши билан “Наҳотки кетиб қолган бўлса?” — деган ваҳимага борди. Ниҳоят, тўладан ситилиб чиқиб, Жэнни аввал турган жойида кўрди. У бир зум тўхтаб, уялганидан таралдулланиб қолди. Сўнг ушбу лаҳзаларда юракни ҳаприқтирадиган вазиятни юмшагиш ва овозига қувноқ лоқайдлик бериш учун атайлаб елкасидан халтаням олмасдан бир майдон нарида тўхтади. Овозиям ўзиникига ўхшамасди.

— Салом, Жэн! Кўришмаганимизгаям кўп замонлар бўлди-я...

У, қизнинг томоғи нозик титраб, жониқиб ютинганлигини кўрди. Жэннинг кўзлари ёшга тўлди. Сўнг жилмайганча деди:

— Салом!

Барт сафар халтасини ерга ташлади. Қизни бағрига олди. Лабларида Жэннинг қайноқ майин дудоқларини, вужуди эса нозик, хипча қаддини туйди. Қизнинг бадани дир-дир қалтирар, йигитдаги жўшқинликка журьатсизгина қаршилик кўрсатарди.

2

Барт ўзини оромкурсига ташлаганча, опаси Дорин билан бирга яшаб келатган тор, бир хонали квартиранинг ошхонасига нонуштадан бўшаган ликопчаларни элтиб қўяётган Жэнга қараб жилмайди. Гарчи Доринни унчалик очиқ чехра деб бўлмасаям, нонушта ҳўп яхши бўлганди. Сочлари қорамтирроқ, у қалар бўйчан бўлмаган Дорин ҳаракатчан ва чаққон эди. Шу топда у ёқимтой жўшқин чехрасини ўраб турган тим қизгиш-кўнғир сочлари устига қўндирилган оппоқ шляпасини тўғрилаганча, эшик ёнида турарди.

“Мени ёқтирмапти”, — деб ўйлади Барт, Дориннинг қаттиқ қимтилган лабларига ва уйилган қовоғига кўзи тушиб.

Дорин нигоҳини ошхонадан қайтган Жэнга қаратиб, чўрткесарлик билан деди:

— Ишга кечикмайин десанг, йиғиштир нарсаларингни.

Жэн опасининг гапларини англамагандек, унга мулојим табассум қилди.

Дорин синглисини қайтаришга кучи етмаётганидан баттар жигибийрон бўлаётганди. Дили чоғ синглиси билан тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқ эди. Шу тобда Жэнга ҳеч нарсани уқтириб бўлмасди. Бартни кўриши билан у бутунлай бошқача бўлиб қолади. Хулқи ҳам ўзгаради. Чехраси ёришиб кетади. Ҳа, у тамомила бегона қизга айланади: хийла питрак, ҳаракатчан.

Жэн опаси томон юзланиди ва бир зумда чехрасидаги кулги сўнди.

— О Дор!.. Ахир қандай қилиб... — У нима дейишнйям билмай Бартга иккиланиб қаради.

Доринни қандай ўй-хаёллар ранжитаётганлигини Барт энди англаб етгандек бўлди. Жэн уни кутиб олгани пристанга чиқиши, уйларига нонуштага таклиф қилиши осон бўлмаганини сезиб турарди.

— Майли, Дор. Мен озроқ кечикадиганга ўхшайман. Хонани сал-пал тартибга келгирсам бўлди, — деди қиз опасига.

У финжонларни йиғиштириб, шоша-пиша ошхона столига элтиб қўйди. Финжонларнинг жаранг-журунги, пичоқ ва санчқиларнинг тақиллашидан Барннинг хуноби орта бошлади. У Жэн билан бирга бўлгиси келарди. Ва ниҳоят, Барт ўзи билмаган ҳолда, кескин тарзда:

— Ҳали мен қадрдон она тупроққа оёқ қўймасимданоқ мисс Жэннет Блейклинни мендан айирмоқчи бўляпсизми? — деди.

Ошхона эшиги ортидан Жэннинг юзлари кўринди.

— О Барт! Бу менинг хаёлимгайм келган эмас, — деди Дорин.

Жэн индамай қолди: у жон-жаҳди билан финжонларни артаётганди. Барт ўрнидан туриб қизга яқинлашди ва унинг қўлидан сочиқни олди.

— Сенга ўзим ёрдамлашвораман, кейин иккимиз айланиб келамиз. Бир марта ишдан қолсанг, осмон узилиб туншмас, ахир сен билан кўришмаганимизгаям нақ бир ярим йил бўлди. Умуман олганда, шундай ажойиб кунда тўрт девор ичида қамалиб ўтиришнинг ўзи катта гуноҳ, боз устига, таътилим ҳам бор-йўғи йиғирма саккиз кунлик...

Жэн жим турарди. У йигитнинг юзига разм солиб тикилар экан, ундан ўзининг фикрларига тасдиқ излаётган, Барннинг гаплари ортидан аллақандай яширин, янада теран маъно қидираётгандек эди гўё.

Дорин сумкачасини олиб эшикка йўналаркан:

— Узинг биласан, — деди қуруққина қилиб. — Мен сенга соқчи эмасман. Агар бугун ишга бормайдиган бўлсанг, идорадан кўнғироқ қилиб, тоби қочибди, деб қўярман.

— Мана бу бошқа гап! — Барт ғолибона жилмайиб қўйди. — Ишхонасига сим қоқиб, Жэн қандайдир дарди харинага чалинган деб қўйсанг бўлди, биз бўлсак, — у Жэнга ўгирилди, — очиқ ҳавода сайр қилиб келамиз. Маъкулми?

Жэн бош ирғади, унинг паришон чехраси ёришиб кетганди.

— Раҳмат сенга, Дор, сенга катта раҳмат...

Барт хайрлаша туриб, Доринга ҳазиломуз қўл силтади.

— Меҳмондорчилик учун катта раҳмат! Бугун кечаси уйимга жўнаб кетаман, шундай экан, ташвиш чекмасангиз ҳам бўлади — эртага келмайман.

Дорин куч билан эшикни ёпаётган пайтда, Барт илжайиб қўйди, яна идиш-товоқ ювишга уриниб кетган Жэнга ўгирилиб қаради.

— Сен жуда ажойиб уй бекаси экансан-ку, а?

Барт қизнинг қўлчаларини кафтлари орасига олди. Жэн орқаси билан бугунга суянди. Барт бўлса энгашиб, лабларини қизнинг ёноқларига тегизди. Жэн кўзларини юмиб олди.

У қиздан бўса олди. “Эй худо, — деб ўйлади Барт, галати қайфиятда, — Тангрини ўртага қўйиб онг ичаманки, хизматдалигимда ундан ҳеч ким ўпич олмаган”. Бу фикр Барннинг вужудини шоду хуррамликка ва аллақандай кўниқилмаган итоаткорлик туйғусига тўлдириб юборди. Ўйлаганидан ҳам зиёдрок омади чопган эди унинг.

Иккинчи боб

Жэн Барт билан бирга соҳил бўйига жўнаш учун нарсаларини йиғиштира бошлади. Жомадонини кийим-кечаклари билан тўлгазаркан, опаси Дорин панднасиҳат билан овора эди. У зўр бериб синглисини денгиз бўйига юбормасликка уринарди. Аслида Дориннинг мантиқли важдарига Жэн жавоб топиб беролмаслиги турган гап. Шунинг учун у миқ этмасликни, бироқ ўз билганидан қолмай, сафарга ҳозирланаверишни маъқул кўрди ва яхшилаб дазмолланган қалта лозими, нимчаси, халат ва кўйлақларини тахлаб, бошмоқ ва шиппақларини қоғозга ўраб, жомадонининг кўнжларига ҳафсала билан жойлайверди.

Агар Жэн опаси билан баҳслашгандаям, уни бормасликка унатса бўлар эди. Жэн бўлса лом-мим демасди, вассалом. Башарти у ниманидир қилишга азм эдимки — тамом, қайтариб бўлсан, деворга гапирдинг нимаю унга гапирдинг нима...

У азалдан шунақа ўжар.

“Ойисининг ўзгинаси, — дерди отаси у ҳақда. — Бир юмушни қилишга уни кўндиришинг мумкин, бироқ мажбурлай олмайсан”. Отасини эслаб Дорин маҳзун тортди. Отаси тирик бўлганида, Жэн ҳам бундай аҳволга тушмасмиди. Дарвоқе, Жэннинг қалбида нималар рўй бераётганини отасиям Дориндан ортиқ билмас эди. Ажабтовур босиқ ва юввош қизалоқ уларнинг иккаласи учун ҳам жумбоқ эди. Дорин аллақандай айбдорлик ҳисси билан, ўшанда отам иккимиз уни ўз ҳолига ташлаб кўйиб хато қилмадикмикин, деб ўйларди. Жэн билан отаси ўртасида ўхшаш жиҳатлар шунчалик кўп эдики, уларга Жэннинг ҳамма нарсадан кўнгли тўқдек бўлиб туюлар, шунинг учун бўлса керак, уни бошқа болалар билан дўстлашмаётганига, уйга ўртоқларини этаклаб келмаётганига, ўғил болалар билан умуман қизиқмаслигига унчалик ҳам эътибор беришмаганди. Балки улар Жэнни ўз тенгқурларига ўхшаб камолга етишини ўйлаганларида, у кўнглига ёқиб қолган биринчи йигит билан апоқчапоқ бўлиб кетмасмиди.

— Нафратланасан киши, — дерди Дорин, жон-жаҳди билан тирноқларига жило бераркан, — уни сен ор-номусли қиз сифатида муғлақо қизиқтирмайсан, сен билан тўшакда бирга ётса бўлди, сен бўлсанг уни деб ақлу ҳушингдан айрилиб ўтирибсан.

Жэн тамаки ўраб чекиладиган қоғозга қуёшда тобланганда баданига суркаладиган кремли банкани ўраб, чўмилиш қалпоқчасини ичига жойлади. Юзида ҳеч бир ўзгариш сезилмади.

— Агар у ҳам сенчалик эс-хушини йўқотганида, бир оғиз чурқ этмас эдим. Бу гал зарба мўлжалга тегди. Жэн хўрсинганча пастки лабини тишлади.

Дорин темирни қизигида босиб қолмоқчи бўлди.

— У жўнаб кетиш олдидан сен менга, Барт армиядан бутунлай қайтиб келмагунча унаштириш ҳам, тўй ҳам бўлмайди, дегандинг, мен ҳам, табиийки, ҳаммасини келишиб кўйгансизлар деган фикрда эдим. Эй худо, ўтган уч ой мобайнида не кунларни кўрмадим! Бир қарасанг у таътилга келиб қолади ва мен бечора бир-бирингни дийдорингга тўйиб олинглар деб квартириям бўшатиб берганман, яна бирда Барт иккалангиз мени ёлғиз ташлаб, уикэнд¹га жўнаб кетасиз. Бир-бирингизга бундай кўнгли кўйганингиздаям лом-мим демас эдим. Унга жонингни беришга тайёр турганинг кундай равшан-ку...

Жэн қаддини ростлаб, бўйнидаги марварид мунчоқларини ўйнаганча, мум тишлаб турарди. Кейин бошини оҳиста кўтариб, опасига юзланди. Унинг юзларида шундай бир дард бор эдики, бундан опаси бошқача бўлиб кетди.

— Оҳ, Жэнгинам-а! Мен буларни жонингга тегиш учун айтаётганим йўқ! Бир кун келиб ёмон аҳволга тушиб қолмагин дейман. Янаям айтаман: Барт сенинг тенгинг эмас.

Жэн кўлини эътирозли кўтарганини кўриб, Дорин янаям жўшиб давом этди:

¹ У и к э н д — 1 (ингл.) сўзма-сўз “ҳафта охири”. 2. Шанбадан душанбагача бўлган ҳордик кунлари, “сайру саёҳат” (тарж. изоҳи).

— Ҳа, ҳа, биламан: йигитингга гап йўқ — кўркам, барча билан эл бўлиб кетадиган, ўзига яраша жозибали, ўктам йигит; сендақа макиёнларни кўндоқдан тушириб олишнинг ҳадисини олган. Ким билсин, шу пайтгача қанчадан-қанча сендақаларни йўлдан урганикин!

Жэн тилининг учи билан қуриган лабларини ялаб қўйди.

— Ўзим биламан, Дор... — қизнинг овози титраб кетди. — Нима демоқчилигинги англаб турибман. Лекин ўзингни ортиқ қийнама!..

Дорин сўнги мартаба чорасиз уриниб кўрди:

— Гуруринг борми сенинг ўзи?

— Уни севганимдан кейин гурурнинг нима даҳли бор?

— Даҳлини жуда яхши биласан. Бир бетайин йигитнинг бўйнига осилиб олишдан тийиб турадиган гурур нима қилсин сенда. Бир йил мобайнида уззукун ёнингдан жилмаган валлакат, бир ярим йиллик хизматда атиги бешта мактуб ёзишга вақт топа олмасан-я? Энди бўлса контрабанда йўли билан олиб ўтилган сунъий марваридига учиб, ўзингни унинг кучоғига отяпсанми? Турпурдим нарсагайм, кўрсанг — кўнглинг айнийди!

— Эҳтимол жуда ёмондир, — Жэннинг овози маънос ва сокин жаранглади. — Балки сен шундай қилганингда, мен ҳам сенга шундай деган бўлардим. Аммо, биласанми, Барт ёнимда бўлса, бутун борлиқ ўзгариб кетади. Ва бошқа нарсаларнинг ҳечам аҳамияти қолмайди.

— У жўнаб кетишидан олдин қўлингни сўраганмиди?

Жэн опасига қаради ва оҳиста бош чайқади.

— Йўқ. Аввал-бошданок нима иш қилганимни билар эдим. У уйланадиганлар хилидан эмаслигини ҳам...

— Хизматини тугатиб қайтунига қадар тўйни тўхтатиб турмоқчимиз, деган гапни ўзинг ўйлаб топгансан, тўғрими?

Жэн бош ирғади.

— Тўғри. Шундай демаганимда, сен мени барибир тушунмас эдинг.

— У хатида таътилга бораётганлигини ҳамда сендан кулиб олгани чиқишингни сўраганмиди?

— Йўқ. У “Канимбла” кемасида бораётганлигини ва яна кўришишимиз мумкинлигини ёзган эди.

Дорин зорланди.

— Бундан чиқди, каллаи саҳардан туриб олиб, бутун Вулумулунни пиёда босиб ўтиб, пристанда уни соатлаб саргайиб кутишни ўзингга эп кўрибсан-да?

— Ҳа, эп кўрдим. Мабодо уни кутиб олишга кимдир чиққан бўлса, кўзига кўринмасдан қайтиб кетаман, деб ўйлагандим... Асло сездирмас эдим. Бунга эса гурурим етиб ортади... — Жэн сал сўлиш олди. — Башарти ҳеч ким пешвоз чиқмаса, унда унинг кўзига ташланадиган жойда туриб олмоқчийдим... — Жэн қимтиниб қўйди. — Мана шу кўриб турганингдек...

Дорин иккиланиб бош чайқади. Жэн ҳамон жўнаш тараддуида эди. Тирноқларига жило бериб бўлган опаси маникюр қутчасини ёпиб қўйди.

— Шундай бўлиб қолди-да энди, — деди у ниҳоят. — Яна ўша томошалар қайтадан бошляпти. Огоҳлантириб қўяй: бу гал ноғораларингга ўйнаб бўлман, Барт иккалангиз истаган жойда кўнгилахушлик қилишингиз мумкин. Лекин менинг квартирамда эмас, етар, бас энди.

— Афсус, шундай бўлиб қолди... — Жэн стол ёнидаги курсига ястаниб, бошини кифтига ташлади. — Мени тушунарсан, деб ўйлаган эдим. Сен ўзинг ҳам бир вақтлари Билл билан...

Ғазабдан Дориннинг кўзлари чарақлаб кетди.

— Билл мени эрмак қилган эмас. Биз бир-биримизни тушунардик. Бир-биримизга кўнгил қўйгандик, турмуш қурмоқчийдик, башарти Таракина яқинида уни снайпер отиб ташламаганида... — Дориннинг овози бир титраб, чўрт узилди.

— Мени кечир, Дор! Мен бу ҳақда гапирмаслигим керак эди. Билл билан ўргаларингдаги муносабатларингдан яхши хабардорман. Агар билсанг, вақти келиб Барт ҳам мени эъзозлайди ва ҳаммаси ўз изига тушиб кетади деб умид қиламан.

Дорин хўрсиниб қўйди.

— Назаримда сен унчалик ҳам тўғри иш тутмаяпсан. Уйлаб кўр, балки сен унинг учун биринчиси эмасдирсан. Унинг қўлидан қанчадан-қанчаси ўтган бўлса керак шу чоққача.

Жэн ҳасрат билан жилмайиб қўйди.

— Тасаввур қилишим мумкин... Аммо билмаганим маъқул.

Дим ва тор хонага жимлик чўкди.

“Жин урсин буларнинг барини, — деб ўйлади Дорин, синглисига ўғринча тикиларкан. — Буткул ойпараст буп қопти-ку ўзиям”.

Жэн журъатсиз кулимсиради:

— Ахир сен мени жўнаб кетаётганимдан хурсанд бўлишинг керак. Анчадан буён, таътилга чиққин, деб ҳоли жонимга қўймаётганинг.

— Мен таътилга чиққин деган бўлсам, буни назарда тутган эмасман. Ҳар бир ишлайдиган одам ҳордиқ ҳам олиб туриши керак. Сизлар бўлса, у ёқда миясини еб қўйган товукқа ўхшаб на кундузи, на кечаси тиним биласиз.

— Ахир Дор! Ҳаво алмаштиришнинг ўзиёқ менга кони фойда, уззукун кенглиги бор-йўғи буфетдай қафасда, тунни эса манави каталакда ўтказсам.

— Сенга жоним ачиганидан айтаман. Жэн, бироқ сени биламан. Қарга ахлат титмасдан, денгиз бўйига чиқиб кетасанлар. Кун бўйи худди Олимпия ўйинларига тайёргарлик кўраётган спортчидек ҳовлиқиб чоқганларинг-чоқган. Эҳ, нимасиниям айтаман!..

Жэн секин опаси томон ўтирилди.

— Сен ундан нафратланасан-а?

— Ҳа, кўргани кўзим йўқ, — очик тан олди Дорин.

Жэн энди кийимларини жомалонга жойлаётганга ўхшамасди. У диван устидан кийимларини суриб ташлаб, қўлларини гарданига қўйганча, кўзларини, шифтдаги бир нуқтага тикиб ётаверди. Бу пайтда Дорин сочларига тўғнағич қадаш билан овора эди. У кўзларини ним юмганча синглисини кузата бошлади. Жэн ҳали жуда ёш, ожиза; унинг сочлари ёстиқ устида ёйилиб ётар, қўйлагининг этаги кўтарилиб, оёқлари сонига қадар очилиб қолганди.

Ҳе, башараси курсин ўша Темплтониниям ва Бартнусха кимсаларниям! Йигитнинг суллоҳлигини эслаб, Дориннинг баттар дили хуфтон бўлди. Дорин синглисига ётиғи билан тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Айнан унинг ўзини ёмон кўраман демоқчи эмасман...

У бир оғиз ноҳўя сўз билан синглисининг дилини оғритиб қўймаслик учун бир зум тин олди. Кейин ётиғи билан тушунтиришга киришди.

— Ҳозир Бартга ўхшаш йигитлар кўпайиб кетди. Уларни тўғридан-тўғри мактаб партасидан жанг майдонига ташлашди.

— Бунда уларнинг айби йўқ-ку.

— Ҳалиям мен уларни айблаётганим йўқ, бор гапни айтяпман, холос. Уларнинг бирор-бир фойдали иш ўрганишга, ўзларига бўлган ишончни ҳис этишга вақтлари бўлмаган. Урушда, ёввойи чангалзорларда кўрсатган жасурликлари билан ўзларини қаҳрамонлардек ҳис қилиб қолишди.

— Барт истилочилик қўшинлари сафига тушгунга қадар уч йил уруш ўчоғида қон кечган. Агар билсанг, бу сенга дала сайри эмас.

— Ҳа, биламан. Нақ жаҳаннамнинг ўзи бўлгандир. Нима бўлгандаям, ҳозир бу масаланинг моҳиятини ўзгартира олмайди. Башарти Барт мени акам бўлганида, ҳаёт уни не-не синовларга солганини кўриб, унга юракдан ачинган бўлардим, бироқ ҳозир усиз ҳам ташвишларим бир талай. Мен сен ҳақингда ўйлашим керак. Опалик ҳуқуқимдан фойдаланиб, сенга хўжайинлик қилмоқчи эмасман, гарчи баъзан миямга менинг фикрим сен учун қандайдир аҳамият касб этар-ку, деган мулоҳазалар келади. Ҳарқалай мен сендан беш ёш каттаман, онам вафот этганда сен ҳали гўдак эдинг.

— О, Дор, менга сен якша меҳрибон ва гамхўр опа бўлиб келгансан!..

— Билмадим, ҳар ҳолда қўлимдан келганича сенинг ташвишларинг билан яшаб келдим, айниқса отамиз ҳалок бўлгандан бери...

Жэн нигоҳини бир нуқтага тикиб турарди.

— Ҳадемай беш йил бўлади, — деб шивирлади у. — Келаси ой Дарвинга уюштирилган босқинга беш йил тўлади. Назаримда, неча-неча замонлар ўтиб кетгандек, тўғрими?

— Тўғри айтасан. — Дориннинг қовоғи солинди. — Агар вақтни йиллар билан эмас, содир бўлган воқеалар билан ҳисоблайдиган бўлсак... Отам япон бомбасидан ҳалок бўлди, кейин эса Билл... мана энди сен ҳам ўша Бартга боғланиб қолдинг.

Жэн бирдан ўгирилиб қаради.

— Сингилчам, — ёлворишга тушди опаси, — мен минбаъд сени ундан совутмоқчи, бахтинга тўғаноқ бўлмоқчи ёки сени хафа қилмоқчи эмасман. Йўқ, Жэн, асло ундай эмас! Ахир мен сен учун бошим билан жавоб бераман. Мабодо сенга бирон қор-ҳол бўлса, отамнинг руҳи қақшайди.

— Бу гапинг нотўғри! Ахир мен ёш бола эмасман-ку. Бундан ташқари, Барт ҳам бутунлай ўзгарган. У яна бир ярим ёшга улғайди. Оддий турмушда куйилиб қолади ва жанггоҳларда орттирган сурбетлигим йитиб кетади. Мен бунга аминман.

Дорин маъюс бош ирғади.

— Очиғи бу гапларингга ўзинг ҳам жуда ишонавермасанг керак. Унинг ҳаётида овунчоқ ва эрмаклари ҳаддан ташқари кўп бўлганлигидан бу ерда ҳалеганда куйилиб қолмас дейман. Учраган қизнинг бошини айлантириб ўрганган хотинбоз энди биттаси билан қаноатланиб бўпти. У ўзига ўхшаган бетайин қизларга илакишиб кетгандаку, уч пуллик ҳам ишим бўлмас эди, йўқ, у албатта сен каби анқов, аммамнинг бузоғини топиб олади. Ундақаларни сира ҳам кўрмасам қанийди!

Жэн бошини кўтариб, шифтдаги чироқ ёғдусида кумуш тола сингари тебранаётган ўргимчак инига тикилиб қолди. Бу сўзлар унинг шуурига сигмаётган эди.

Балки Дорин чиндан ҳам ҳақдир: мишиқи Жэннинг ўзи анави йигитнинг бўйнига осилаётгандир. Бартга ҳозирча дурустроғи топилмаганидан сингисини эрмак қилиб юргандир. Эҳтимол, Дорин ҳақдир. Ростданам Барт ҳеч қачон унга уйланиши ҳақида гапирмаган. Армиядан бир-икки хат ёзган, эсдалик совғалари жўнатган, холос. Кейин яна бир энлик хат йўллаб, таътилга бораётгани ва ўшанда сайрга олиб чиқиши мумкинлиги ҳақида ёзганди. Агарда буларнинг ҳаммасини ёдга олиб, ақл-идрок тарозисига солинса, — нохуш манзарага дуч келиш мумкин.

Лекин қизнинг ботинида алланима содир бўлган эдики, буни Жэннинг ўзиям идрок эта олмаган ва нималигини изоҳлаб беришга-да, ожизлик қиларди.

Дастлабки висол онлари худди кечагидек ёдида. Ўшанда у бир ошнаси билан уларнинг идорасига келиб, икки қиз, икки йигит тамадди қилгани боргандилар. Жэн истамаган, чунки бегоналар орасида ўзини ўнғайсиз ҳис қилар эди. Баланд уй тағидаги сершовқин қаҳвахонада кечган бир соатлик нонушта давомида у Бартнинг чеҳрасига тикилиб ўтираркан, ҳаёлида бутун олам бошқача тус олгандек туюлди. Бу эврилишни у на опасига, на бошқа бир сирдошига тушунтириб бера оларди. Буни у ҳатто ўзига-да изоҳлаб бера олмасди. Буюк мўъжиза рўй бериб, эртанги ҳаёти минбаъд кечагисидай бўлмаслигини билар эди у.

Ўша куннинг эртасигаёқ Барт уни кучоғига тортгани, қиз ҳам унинг истагига майл билдирганини эслаб шолғомдай қизариб кетди. “Намунча кўнгилчан бўлмасам, — деб ўйлади у, ҳиссиётларидан энтикканча йигитнинг пинжига тобора кириб бораркан. — Бунақаси кетмайди, мен уни тийилишга ўргатишим керак”. Бироқ қизнинг истаги йигитнинг хоҳишларига ҳамоханг равишда ошиб бораётгани ва эҳтиросларнинг тийиқсиз жўшқинлиги ва бир-бирларини забт этиш ораллиғидаги мангулик уларнинг висол ва ҳижрон онлари, сўнгги хайрлашув бўёси билан бугунги бағирга босиш ўртасидаги поёнсиз дамлар қадар узун эди гўё. Жэн учун дунёда ҳеч ким ва ҳеч нарса йигитнинг ўрнини боса олмагани каби, у ҳамма нарсадан азиз ва муаззам эди.

Наинки ўзни сақлаш инстинкти, балки ундан-да ишончлироқ нарса унинг қулогига Бартнинг ҳаётида бошқа аёллар ҳам бўлганлигини шипшитаётганлигига қарамасдан қизнинг қалби бу сўзларга жавобан янаям кучлироқ норозилик билдиргандай типирчиларди. У каталакдай хонанинг оғир ҳавосидан димиқиб, ҳавода майин тебранаётган ўргимчак тўридан кўз узмай ётар эди.

Учинчи боб

1

Ғарбий почта поезди, филдиракларини бир маромда тақиллатганча, зулмат бағрида елиб борарди. Филдиракларнинг тарақ-туруғи яйдоқ далаларда бўғиқ садо берар, паровоз манглайдаги бош фонус зим-зиё қоронғилик бағрини нимдошгина ёритиб берарди.

Барт бошига сафар халтасини ёстиқ қилиб, устига шинелини ёпинганча, вагон йўлаги полига узала тушиб ётиб олди. Йўловчи тирбанд вагонда бошни кифтга осилтириб мудраб ўтиргандан кўра, шуям маъқул эди. У лагердан-лагерга қатнайвериби бунақанги ўнғайсизликларга ўрганиб кетганди. Бу кеч у барибир ухлай олмади. Кун бўйи борлиқни тандирдай қиздирган қуёш ботиб кетган эса-да, ҳаво дим эди. Ҳатто зулмат бағрида елдек учиб бораётган поезднинг шамоли ҳам вагонларнинг ҳавосини янгилай олмас, бу шабада йўлақларда туриб қолган бадбўй ислар ва чанг-ғубордан янаям оғирлашган, илмилик ҳаво оқимига айланган эди.

Барт безовта бўла бошлади. Филдиракларнинг бир маромдаги тарақ-туруғи миясида акс-садо берар эди.

Поезд оқшом бағрида учиб борарди, паровоз мўрисидан ўрлаётган тутуннинг думи қоронғуликда худди кометанинг қуйруғи сингари титраб ёришмоққа тушди; паровознинг сўниқ хуштаги узоқ-узоқларда мунгли ва ғарибона зайлда сўнаётганди. Бу Мағриб почта поездининг навоси эди. Барт унга сўниб бораётган кунботар шафаги ҳали осмон буржларини ёритиб турган паллада чиққан бўлса, орадан ярим сутка ўтиб, поезд гумбурлаганча, тоғдан денгиз бўйига ина бошлаганда уйкудан уйғонди.

Поезд юришини секинлатиб, чамбараклар тарақ-туруғи маромини ўзгартираётган пайтда Барт уйкудан зилдай бўлиб турди. У пастга тушириб қўйилган вагон деразасидан бошини чиқариб олди. Чанг-ғуборли илпқ ҳаво оқими унинг елкаларига залворини ташлади. Фонусларнинг хира шуъласи ёритган камбар платформа тун зўлматида алоҳида ажралиб турарди. Поезддан икки боласини етаклаган аёл тушди. Барт болаларнинг кичиги йўлда қоқилиб, уйқули кўзларини уқалаб бораётганини кўрди. Зим-зиё қоронғилик бағридан бир эркак киши чиқиб, она-болаларга пешвоз келди.

Жимжитликда салом-алиқлар, аёл кулгиси жаранглади, кейин овозлар, эшикларнинг очилиб-ёпилиши, буферларнинг жаранг-журунги, тезлигини тобора ошираётган паровознинг вишиллашию филдиракларининг тарақа-туруғи билан омухта бўлиб кетди.

Ҳаляги аёлнинг кулгиси унинг хаёлидан кўтарилмай қолди. Қизиқ, бу ўлкалар Жэнга ёқиб қолармиди? Барт унинг соҳилбўйини ҳеч қачон тарк этмаганлигини билар эди. У Нелангалу ҳаётига мослашиб кетиши мумкинмиди? Бартнинг қовоғи солинди, оғирлигини вагон эшигига ташлаганча, поезд чироқлари нур ва соялардан нақш солаётган далаларга тикилиб қолди.

Жэн унинг кекса ота-онаси билан учрашиши мумкинлиги йигитнинг хаёлига сираям келган эмас. Йигитнинг ота-онаси мутаассиб кишилардан, ҳар иккаласиям эскича қарашлар тарафдори эдилар. Кутилмаганда ўғиллари уйига қиз етаклаб келиши уларга қанақа таъсир қилишини тасаввур этиш қийинмасди. Барт шуни ўйлаб илжайиб қўйди. Унинг ёдига отасининг аёллар билан ўта нозик муомала қилиш зарурлиги ҳақидаги насиҳатлари келди. “Бу — андишасизлик”, дерди чол, шундай вазиятларга дуч келганда. Қариянинг охиста, шопилмасдан ва шу билан биргаликда, қаттиққўллик билан айтган ўтиплари, худди шу тобда Бартнинг кулоқлари остида жаранглаётган эди.

“Аёллар билан бундай муомала қилинмайди, ўзини бундай тутиш ўта пасткашлик. Аввалбошда қизнинг ортидан хушторга ўхшаб юриб-юриб, сўнг гўёки ҳеч нарса бўлмагандек, уни бутунлай унутиб юбориш сурбетлик-ку”.

Барт ўтган сафар таътилга келганида, отаси унга шундай насиҳат қилганди. Ўшанда гап қўшни фермалик Лэлли исмли тузуккина малласоч қиз ҳақида кетганди. Отасига ҳозирги қизлар ойисининг ёшлик давридаги қизларга ўхшамаслигини тушунтириб бериш бефойда эди. Бироқ Лэллининг ўзи Барт

олисдалигида бу муаммони турмушга чиқиш билан биратўла ҳал қилиб қўяқолди. Аммо Барт аллақандай андуҳ билан “отам Жэн билан юргангани билиб қолса-я” деган иштибоҳда қолган эди.

Барт зарда билан сигаретани босиб ўчирди. Э худо, унинг Жэн билан ётганини отаси билиб қолса борми! У, ҳойнаҳой: “Шу қизга уйланмасанг, жонингни суғуриб оламан!” деб уни зўрлаб уйлантирган, тўйиниям ўзи ўтказиб бериб, йигит келинни токи ҳалоллаб олмагунча, тепасида милтиқ ўшлаб турган бўлармиди?

Поезд тун қоронғилигини ёриб, илгарилаб борарди. Шарқ томонда, поёнсиз осмон этагида баҳайбат тоғларнинг қора шарпаси тобора юксалиб борар, воҳанинг рутубатли ҳавоси ҳам тепага кўтарилган сайин қуруқлашиб, мусаффолашаётган ва Бартнинг ўзиям олдинги турмуш тарзи ортда қолиб, ҳаёти бутунлай янгидан бошланаётганини янада теран ҳис қила бошлади. Саҳар палласи кўй-кўзиларнинг туёқлари тупроқли ерни бўғиқ дупурлатганча, маъюс маърашилари, илк тонг нурлари билан бошланиб, то офтоб ботгунгача давом этадиган узундан-узун машаққатли иш кунлари, бармоқлар орасида қизғиш лойни пилчиллатиб қисқичбақа тетишлар, майсазорда чопқиллаб ўйнаганлари, плут ортидан югурганда бет-кўзларига шамол ҳовуч-ҳовуч чанг-тупроқ отганлари ва димоғларини янги ҳайдалган тупроқ ҳиди тўлдириб юборгани...

Болалиги кечган Нелангалу ҳаёти бутунлай бошқача эди, унда маъни, мақсад бор эди, барқарорлик, муайян маром мавжуд эди. Тонгдан шомгача ва яна оқшомдан саҳаргача кечадиган бу турмуш оғир меҳнатдан иборат эди. Нелангалу ҳаётига Жэн бир ҳафтаям чидолмаслигига Бартнинг ишончи комил эди.

Мана, у йигирма беш ёшнияма уриб қўйди. Ҳарбийда кечган даврини айтмаганда, Барт нимага эришдию, нималарни йўқотди?

Дарҳақиқат, армияни ҳаёт деса бўлади, ундаям ҳаммаси эмас, албатта. Унинг ўзига хос жозибасини бировга тушунтириб бериш маҳол. Қизлар билан кечган вақтихушликлар ва ичкиликбозликлар — армия ҳаётининг шунчаки кўпиги, холос. Асосийси асло бунда эмас. Энг асосийси яккаш лой-балчиққа беланиб, бадандан доимо ачимсиқ тер иси анқиб, чангалзорларда тортган дўзах азоби ва ўлим даҳшати гирдоблари аро туғилган ўртоқлик ришталарида. Сени худди ўзингга ўхшаган оддий йигитлар билан чамбарчас боғлаб қўйиб, ташқи дунёга ёт қилиб қўйган, сизлар бошингиздан кечирган, жон-танингиз билан татиб кўрган уруш даҳшатларидан буткул беҳабар, узилган сўнгги ўқ билан уруш отлиқ хунрезликка чек қўйилди, деб ўйлайдиган касларга тамомила бегона қилиб қўйган сөбит биродарликда!

Уша кунлар саргузаштларини қайтадан бошдан кечиришга қатъий ва гоят кучли эҳтиёж сезган, ўша йилларда товланган ўртоқлик туйғуларини қўмсаган Барт ўзини истилочилик қўшинлари сафига урди. Бироқ бу ҳам сароб бўлиб чиқди. Уларни қўғирчоқ аскарларга айлантириб қўйган истилочилик қўшинларидаги ҳаётида улар қон кечиб ва ҳар қадамда ўлим билан юзма-юз келиш онларида метиндек жипслашган дўстлик йўқ эди...

Барт сигаретасини полга улоқтирди ва оёғи билан эзиб ташлади. Бўлди! Бас энди. Ахир йигирма бешга кирди-я! У бўлса ҳамон икки дунё ораллигида, аросатда, уларнинг биронтасини ҳам қабул қила олмаётганди.

Унинг ҳаёлини яна Жэн банд эта бошлади ва юрак уриши тезлашиб кетди. Йигитнинг наздида Жэн у қабул қила олган ягона реал воқелик эди.

Жэн бошқа қизларга мутлақо ўхшамайди. Кюреда Америка Қизил Хоч жамиятидан суратдагидек кийинган, дўндиққина қизга илакишиб қолди. Қиз ниҳоятда эҳтиросли эди. Яхшиям у билан тезда алоқани узди. Кўп ўтмай у ҳақда ўйламай қўйди ҳам. Бошқа қизлар ҳам бўлди, кўп бўлди. Ўзингни тутолмаган кезларда ҳар қанақасига дуч келаркансан. Баъзида кўзингга малоикалардек кўриниб кетаркан. Жэн эса — бу бутунлай бошқа гап. Гарчи отаси кўпни кўрган донишманд бўлсаям, уларнинг ҳаммаси бир гўр деган бўлар эди. Зеро, чол тушуниб етмаган ва ҳеч қачон англаб етолмайдиган нарсалар ҳам бор бу кўтир дунёда. Нима бўлгандаям Жэн уни кутаётган экан, демак Бартнинг беқарор турмушида барқарор нимадир бор эди.

2

Каноболас тоғи воҳа кенгликлари бағридан қалқиб чиққач, унинг чўққилари оралиғидан Оранж чироклари порлаб кўрина бошлади. Изғиринли шамолда жунжиккан Барт яшил тусли аскарча свитерини кийиб олди.

Ярим тунда сершовқин станция одам яшайдиган оролчага ўхшаб кетарди. Бу ерда ҳаёт қайнар, асфалтда оёқ товушлари акс-садо берар, янги келган йўловчилар жонсарақ ҳолда жой излашар, поезддагилари эса уйқули кўзларини уқалаганча вагондан тушиб келишаётганди.

Барт вагон эшигини очиб, платформага сакраб тушди.

Станция буфети йўловчилар билан тирбанд, финжонлар жаранг-журунт қилар, йўловчилар қичқиришганча буюртма беришар, касса деворлари дириллаб кетарди. Иссиқ ҳавода ширинтоб буғ сузиб юрарди.

Барт чой билан сэндвич олиб, финжондаги чойга сут қўшиб аралаштира бошлади. У сутнинг ипир-ипир доиралар ҳосил қилганча оғизни куйдирадиган тимқора қайноқ суюқлик билан қўшилиб бораётганидан кўзларини узмасди.

Йигит шакар солинган идишга узалди, шунда ёнида турган қиз унга жилмайиб қўйди ва узр сўраганча пештахта устидаги қанддонни у томон сурди.

— Кечирасиз, — деди қиз, ҳомуза тортганича, — мен ҳали бутунлай уйғонганим йўқ.

Барт ҳам унга жавобан жилмайиб қўйди.

— Ҳечқиси йўқ. Бу оёқда юрганларнинг ҳаммасиниям уйғоқ деб бўлмайди. У чойини хўрилиштиб хўшлади-да, “ўҳ” деб юборди, чой ҳамон қайноқ эди.

— Ҳар гал кечаси поезддан тушганимда, яккаш ўзимни кимсасиз оролга тушиб қолгандек ҳис қиламан, — деди у қизга.

— Лекин сиз айтган бу орол одамлар билан тўлиб ётибди.

— Яхшилаб ўйлаб қарасанг, киши ўз юрагидаям ўзининг кимсасиз оролини олиб юриши мумкин экан, тўғрими?

Барт қизнинг кўз илғаб бўлмайдиган қорачиқларига синчиклаб назар солди. Платформада биринчи кўнғироқ чалинди. Навбагчи йўловчиларни поездга чиқишларини сўради. Барт қизнинг қўлтиғидан олди ва улар чошиб бораётган йўловчилар ортидан шошилишди.

— Тезроқ, тезроқ, қолиб кетмайлик тагин.

Улар бир лаҳза тўхтаб қолишди.

— Энди қаёққа борамиз?

— Биз мана шу тўртинчи вагондамиз.

— Мен бўлсам паровоз ёнидаги учинчи класс вағонидаман.

Улар платформа бўйлаб қизнинг вағони сари елиб кетишди.

Қиз вагон эшиги ёнида тўхтади.

— Ҳамроҳ бўлганингиз учун сизга ташаккур, — у қолиб қўйди. — Мен энди бориб эримни туртиб уйғотайин, у ҳалиям хуррак отиб ётгандир.

Паровоз гудоги чалинди, сўнг бўшатиб юборилган буннинг вишиллаши қолган бошқа овозларниям босиб кетди.

Барт қўлини аскарчасига ҳазиломуз чаккасига кўндириб, сўнг платформа бўйлаб чошиб бораркан, сакраб тезлигини ошира бошлаган вагон пиллапоясига чиқиб олди.

Ҳа-ҳа! Буниси қизиқ бўлди-ку. Тун ярмида унга дўндиққина жувон дуч келиб, ёқиб қолган, бир финжон чой устида у ёқ-бу ёқдан гапланиб ўтириб, вагонда “хуррак отиб ухлаётган” эри эсига тушиб кетса-я... Қиз бу гапни атайлаб айтди. Барт унинг мағрур чимирилган қошлари, ўпишига даъват қилаётган дўдоқлари, свитер сириб турган баланд сийналарини эслаб, бу “эр” дегани қандай қолиб бемалол ухлаб ётишига ҳайрон қолди.

3

Бир финжон чой унинг уйқусини тамомила қочириб юрган, қиз билан учрашув эса эҳтиросларини куткуга солган эди. У тамаки ўраб чекди, сўнг ойнаси тушириб қўйилган вагон деразасидан бошини чиқариб, кўз ўнгида ястанган тўлқинсимон ялангликка қаради. Осмоннинг шарқий кунжини ёритиб букри ой

чикди ва унинг фониди мовий тоғларнинг олис тизмалари равшан кўрина бошлади. Кўп ўтмай қоронгиликнинг шаффоф пардаси тарқала борди.

Баланд-паст тепаликлар гулгожиги ҳусн бўлиб Батерст шаҳрининг чироқлари ғужгон ўйнай бошлади. Кўп ўтмай шаҳарнинг ўзи ҳам кўринди ва шунда унинг қалбини яралаган аччиқ таассуротлар Бартнинг устига бостириб кела бошлади. Худди шу бутунгидек оқшомда ойиси, отаси, жажжи сингилчаси Нэнси ва ўзи эрталабгача саккизиғчи дивизиянинг фронтга жўнаб кетишини кутишганди. Акаси шу дивизиядалигидан бутун оила у билан хайрлашгани Батерстга келганди. Албатта, дивизиянинг жўнаб кетиш вақти сир тутилар, бироқ аскарларнинг тенг армининг ота-оналари ўз фарзандларини сўнгги бор кўриб қолиш учун уйку оғушидаги шаҳарчага етиб келишганди. Ушанда Барт ўрта мактабда ўқирди.

Барт ўшанда йўлдан катта-катта ҳарбий юк машиналарининг гумбурлаб ўтганини, бегона йўлдан нағалли ботинкаларини гурс-гурс босиб аскарларнинг одим ташлашини, бетонга олиб чиқадиган шохобча орқали ҳам оёқ товушлари қулоқларига чалиниб турганини эслади. Худди ҳозиргидек июн оқшомларидан бири эди.

Барт ойисининг бир чеккада туриб жимгина йиғлаганларини, соябони сербар шляпасини нақ кўзларига қадар тушириб олган отасини ва изгиринли ҳавола дир-дир қалтираётган кичкинтой синглиси Нэнси чолнинг пинжиги кириб кетганини ёдига келтирди. Шунда у акаси Бобнинг шартга сафдан чиқиб, уларни бир-бир ўпиб қўйганини, қўлларини қисиб хайрлашганини эслади. Шу топда акасининг унниққан юзлари одатдан ташқари жиддий тус олган эди.

Тонгги совуқдан Барт қунишиб қўйди. Шунингдек, у бекат боғида ўсиб ётган петуния гулларининг бўйини туйди: бу хушбўй ҳидни сабо келтирдими ёки кечмишлари эсга солдими, англаб етмаётганди.

Барт свитерининг устидан шинелини кийиб олди. Ҳаяжонлари босилиб, энди уни чорасизлик ва умидсизлик туйғулари чулғаб олди. Даф бўлсин бунақанги ҳаёт! Ҳарқалай отасига яхши — илгари қандай яшаган бўлса, ҳозир ҳам турмуши шу зайлда кечмоқда. Назарида отаси айнан шу касб учун туғилган-у, қилаётган ишидан ўзи мамнун эди. У бошқача яшай олмайдди ва узоқ йиллар қора меҳнатдан бош кўтармай ишлади ва келгусида ҳам очларни боқиш учун жонини аямайди — ана шу фикрдан у ўзича мамнуният ҳосил қиларди. Бошини кумга тикиб оладиган туякуш сингари унга барибир, бундан у ўзича таскин оларди. Умуман олганда, отасини тушунса бўлади, қария ўглига танбеҳ бераркан, одам ундай яшамаслиги керак, дунёга келдингми, турмуш тобора яхши бўлиши учун бор вақтинг, кучинг ва салоҳиятингни аямасдан ҳаракат қилишинг керак, деб маслаҳат қилар эди. Шундай порлоқ келажакка етиб борармикинми? Ана, Бобни олайлик. У ҳўжалик юритишни яхши кўрар, армиядан қайтгач, бошқарув ишлари унинг қўлига ўтиши лозим эди. Ажалнинг унга раҳми келмай, ўлим уни хурликка олиб чиқмагунча, Боб дўзахнинг минг битга чиғиригидан ўтди. Башарти уруш тугаб, у омон-эсон уйига қайтиб келганида, фермада ишлаб нимаям рўшнолик кўрар эди? Бутун умр жонингни жабборга бериб ишласанг ҳам, охири отангга ўхшаб қоласан: ана у иқтисодий бўҳрон давридаги қарзларидан қутула олмасдан, ҳамон жони ҳалакда. Ҳозир фермерларнинг ўша урушдаги роли ҳақида баралла гапирилмоқда. Орадан бир неча йил ўтиб, яна бир бўҳрон кўпса, фермерларнинг тағин ўн йил бурунги аялчли вазиятга тушиб қолишлари ҳеч гапмас.

Бартнинг хаёли яна Оранж станциясида танишиб қолган қизга қайтди. Қизик, эр дегани шунчалик ҳам лоқайд бўларканми? Балки улар бошқа бир жойда учрашиб қолишганида, суҳбатлари бошқача яқун топармиди... Ҳозир вақтни беҳуда ўтказиб бўлмайди. Яккаш эртанги кунни учун интилиб яшаган, бироқ у кунларни кўролмай кетган кўплаб йигитларни кўрди у. Жин урсин, ҳаммасининг охири вой бўлиб тугаркан. Хиросимани ўз кўзларинг билан кўриб, анави янки¹ ларнинг учинчи жаҳон урушига тайёргарлик кўрицаётганини эшитгач, ҳаётда ниманидир назардан қолдирмоқ учун аҳмоқ ва ношуд бўлиш керак. Уша қиз ёноқларининг нозик излари, бўлиқ кўксини эслаб, худди сийналарга қўли тегиб кетгандек, кафлларида бетийиқ истак туйди.

¹ Я н к и — америкаликларга қўйилган кинояли лақаб.

Келзодан ўтишда юришини бирдан секинлатган поезд вагонларига дарё бўйи ўтлоқларидан ўриб олинган йўнғичқанинг тароватли ва ширинтоб иси шабада билан кириб, йўлакларда туриб қолди. Барт сафар жилдини бошига ўнғайлаб, шундоқ йўлакка чўзилди. Поезд яна тезлигини ошираётганди. Барт тепасидаги лампочка ёруғидан ва шу билан бирга уни бутун йўл давомида (ҳатто уйқусидаям) таъқиб этиб, гилдиракларнинг бир маромдаги мақомига сездирмасдан эшилиб кетган таассуротлар ва майллардан халос бўлиш учун панамасини кўзларигача тушириб олди. Унга таниш жой номлари — Уоллерауанг, Литгоу, Содуолз — тушларидаям уни таъқиб этиб, уйқу ва бедорлик оралиғида бир зум тўхтаб, сўнг яна паровознинг оғир пишиллашига кўшилганча, Маунт Йорк чўққиси яқинида поезднинг шовқинли овозлари билан аллақасқларга сингиб кетарди.

Тўртинчи боб

1

Поезд Марказий вокзалга келиб тўхтагач, Барт тўғри аскарлар ётоғига йўл олди. Сўнг ваннада чўмилиб, бир оз мизғиди. Кейин соқол-мўйловини қиртишлади ва енгил тамадди қилиб, эгнига тоза кўйлаги ва писточки шортигини кийиб, Мэнли пристани ёнидаги трамвай бекати ёнида одамлар оқимини ёриб Жэн чиқиб келишини кута бошлади.

Мана ниҳоят, Жэн қўлида ихчам жомадони билан шошганча йўлни кесиб ўтмоқда. Барт қизнинг қўлидан жомадонини оларкан, лабларини унинг дудоқларига салгина тегизиб қўйди.

— Кечикканим учун узр, Барт. Мен ҳали талай вақт бор деб ўйлаб пиёда келаверибман. Шу трамвайларни кўрсам... энсам қотади.

— Гапнинг тўғри. Лекин жомадонинг зилдай-ку! Уни кўтариб юриш осонмас! Улар турникетдан битта-битта ўтишиб, “Кёрл-Кёрл” паромига трап орқали кўтарилаётган одамлар сафига кўшилишди.

Паромнинг тумшугига жойлашиб олгач, Барт икки дона сигарета тутатиб, бирини Жэнга узатди. Улар бир муддат индамасдан чекишди. Тонг куёши ўзининг заррин нурлари билан кўрфаз сатҳини жимирлатиб юборди, аммо йироқдаги соҳил бамисли кўзгу юзилагича ҳовур сингари денгизнинг буғланишидан ҳосил бўлган енгил туман пардаси билан тўсиб қўйилган эди.

Барт қўлини ўриндиқ суянчиги бўйлаб узатганча, оёқларини бортга тираб ўтирарди. Жэн бўлса, унинг ёнида бутунлай ўйга чўмганди. “У яккаш шунақа, — деб ўйлади Барт. — Ўзинг биринчи бўлиб ташаббус кўрсатмасанг, у мана шундай сипо, жиддий ҳолатда гураверади”. У енгил туман пардаси билан қопланган мовий осмон фониди аниқ кўзга ташланаётган қизга ён томондан назар солди. Жэннинг сочларини офтоб заррин тусга киритган ва енгил шамол уларни тортқилаб ўйнар эди.

Барт уни яхшироқ кўриб олиш учун қиз томон ўтириларкан, қўлини унинг қифтига тегизди. Бундан Жэннинг юзларига майин қизиллик югурди.

“Баайни термометр симобининг ўзи-я, — деб ўйлади йигит, — оғзимдан чиққан каломга ва ҳар бир хатти-ҳаракатимга шу заҳоти таъсирланади”. У ўзи топган аниқ ташбеҳдан фахрланиб кетди.

“Қизиқ, шу тоғда у нималар ҳақида ўйлаётганийкин?” — қизнинг сукутга чўмганига қизиқиб қолган Барт шу хаёлга борди. Паром юриб кетганидан бери Жэн бир оғиз ҳам сўз қотмаган эди. Тўғриси айтганда, ўзим жим бораётганди. Эсида, Бартнинг қаердадир ўқигани бор, севишганлар бир-бирини англаб етиш жараёнида шундай комилликка эришарканларки, улар шунчаки ёнмаён турган вазиятларда ҳам бир-бирларини забонсиз тушуна олишаркан.

“Кёрл-Кёрл”ни долғалар гоҳ у, гоҳ бу ёнга кўтариб ташлаган кезларда, қаердандир палубага чошиб чиқиб қувлашмачоқ ўйнаётган уч нафар болакайнинг энг кичиги бирдан мувозанатини йўқотиб, Жэннинг устига йиқила бошлади. Қиз уни кучоқлаб олиб қулашига йўл қўймади, болакай бўлса қурак тишлари тушиб қолган даҳанини ланг очиб, унга қараб илжайди:

— Кечирасан, хола.

Унга жавобан Жэн мулойим кулиб қўйди.

“У табассум қилганда, ботинидан нур қалқиб чиқаётгандай бўлади”, деб ўйлади Барт.

Болакай ўрнидан туриб, у ёқдан-бу ёққа чайқалганча, ўзиям англаб етмаган бемисл севинч билан жўраларининг орқасидан чошиб кетди.

— Аломат болакай, — деди Барт, унинг кетидан тикилганча.

— Шунақа кемшик кичкинтойларни яхши кўраман. Сен-чи, Барт, яхши кўрмайсанми?

— Йўқ, суймайман, — деди Барт аламли оҳангда. — Менимча, бундай оғир замонда фақат эси пастларгина фарзанд орттиришлари мумкин.

Жэн бошини кўтариб унга қаради ва бирдан маънос тортиди:

— Нима, оламда талотўйлар бўляпти деб яшамаслик керакми?. Ахир ниманидир жуда истасанг таваккал қилиш керак-ку.

Барт сигаретадан бўшаган қутини сувга улоқтирди. Юзлари жиддийлашиб, кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Бу қандай қарашга боғлиқ. Агар одамлар мен айтгандек фарзанд кўрмай қўйишса, унда учинчи жаҳон урушида тўйларга ем топилмай қоларди.

Барт аччиқ-аччиқ гапирарди. Жэн унга хаёлчан бөкқанича, очилмаган сигарета қутисини целлофан жилдини йиртиб ўтирарди. Унинг қошлари ораси тирришди. Гоҳ-гоҳида Бартни чулғаб оладиган бу ўйчанлик ортида нималар ётганини қизнинг ўзиям билмас эди. Йигитнинг қаншаридан то даҳанига қадар босган ажинлар юзини руҳсиз ва баджаҳл қилиб қўйганлигидан уни жилмайдиган ҳолда тасаввур қилиш мушкул эди. Олачалпоқ қуёш шуълалари Бартнинг хурпайган сочлари ва шамол ялаган юзларида ўйнар эди. “У ўзининг йигирма беш ёшидан хийла катта кўринарди, — ўйларди Жэн, қизнинг Барт билан танишганига атиги икки ярим йил бўлганига ишонгиси келмасди. Ушанда Барт ҳақиқий бўз бола эди. Энди эса унинг ёшини ўттиз бешда десангиз, ишонишлари мумкин эди. Чангалзорларда не кунларни бошдан ўтказганини билгим келади, у жавобдан астойдил қочиб, яккаш гапни ҳазилга буриб юборади. Керагидан ортиқ ичиб юборган пайтлардагина, ичини кемираётган дард юзага қалқиб чиқади.

Жэн, кўрфаз сувлари узра нариги соҳил бўйларига тикилганча, дарахтлар билан қопланган қиялик форти Баскитс Бич соҳил бўйига қалар ёйилиб келганлигини ва пляжнинг олтинранг тасмаси зайтун дарахтларининг тим яшил фониди буралиб-буралиб кўринаётганлигини борт ёнида туриб томоша қиларди. У бирдан елкасида Бартнинг қўлини ҳис қилди. Қиз ҳамон йироқдаги соҳилга кўз ташлаб ўтирар ва Бартнинг юзларига соя солган маъносликни англаб етмаётганидан кўнгли хира тортиб турарди. Йигит қизнинг кифтидан кучиб, кулоғига шивирлади:

— Роса ўн кун иккаламиз бирга яйраймиз бунда. Зўрми, а?

Шундагина қизнинг юрагидан ғашлик аригандай бўлди.

2

Уларнинг денгиз бўйидаги канада кечган кунлари шўх-шодон ўтиб турди. Тонгда денгиз сатҳи салафдек ярқираб кетарди. Зағифонлар субҳидамни ўзларининг янроқ чийиллаши билан тўлдириб юборар, ёввойи ўрдаклар эса, ҳавога кўтариларкан, денгиздан камалакдек жилвакор сув томчиларини ҳар томонга сочганча, ҳаволаниб учишарди. Олис уфқда қушлар галасидан аранг илғаланадиган нуқталар қолгандаям, уларнинг кичқириви кўлнинг ойнадек бети узра эзгин акс-садо бериб турарди.

Кейин дарахтлар япроқлари орасидан қўним топган чирилдоқларнинг тинимсиз сайрашга тушадиган жазирама кунлар бошланди.

Кейин эса, зим-зиё оқшомларда улар қирғоқни саёзликларида этни жунжиктириб юборадиган муздай сувни кечиб, қўлларида фонус ва тўр билан майда қисқичбақа тутиш завқини юракдан ҳис этишарди.

Барт, ботинидан хоҳиш пўртана янглиғ тошиб келаётган ва тийилиш душвор дамларда қизнинг вужудида ҳам шундай ҳолат юз бераётганлигини жисман

ҳис этар ва уларнинг иккаласиям бу яқинликдан таърифга сифмас лаззат олиб, завқ-шавққа тўлиб кетишарди. Ана шу лаҳзаларда уларнинг шуурини ўтмиш ва келажак ҳақидаги ўйлар буткул тарк этарди. Улар учун мана шундай мастона завқни ҳаля этган айни шу дамларгина мавжуд эди.

3

Улар Юқори кўлга бориб қуйиладиган дарёча бўйлаб сузиб боришарди. Жэн оёқларини сувга осилтириб, рул вазифасидаги эшкакни тутганча орқа ўриндиққа узала тушиб олганди. Уни мана шундай — бутун бадани куёшда тобланган, сочларини эса шамол тортқилаб ўйнаётган ҳолатда сариқ рангдаги чўмилиш кийимида суратга тушириш керак эди. Шундайлигича Бартга у айнан ёз фаслининг тимсоли бўлиб туюларди.

Барт бошини кўтариб, Жэннинг нигоҳларини тутиб олди.

— Нима ҳақда ўйлаётган эдинг? Топганга бир пенни!..

— Э,э, йўқ, хаёлларим анча қиммат туради! Бўпти, нечоғлик хотамтойлигимнинг исботига бепул айта қоламан. Сенинг қанчалик айёр тулкилигингни ўйлаётгандим.

— О-ҳо, шунақа дегин!..

— Сени илк бор учратганимда, бу қизни шамол кўтариб кетиши мумкин-ку, деб ўйлагандим. Биз биринчи бор қирғоқ пўртаналарига миниб, ким ўзарга пойга ўйнарканмиз, сен устига чиқиб оладиган тўлқинларнинг кўпини мен ўтказиб юборардим!

— Э, гап бу ёқда де! Бу менинг ютуғим эмас. Болалигимда денгиз бўйида яшаганмиз. Денгиз ёқасидаги шаҳарчада бошқа нияям қилиш мумкин? Эсимда, шамолсиз об-ҳавода ҳамиша ютавермасам-да, кучли пўртанада яккаш ўзим голиб чиқардим. Кичкиналигимдан қолган таассуротлардан бири шуки, мен отамнинг елкасига миниб олиб, қирғоқ тўлқинларида маза қилиб учардим.

— Афтидан, отанг жасур денгизчи бўлган кўринади?

— Уми? Довюррак эди, — Жэн жимиб қолди. — Уйимиз соҳилга яқин тепаликда жойлашганди, пляж қумлари айвонгача бостириб келарди. Кечагидай ёдимда, биз эрталабдан кум тепаликлари ошиб, денгизга чопардик. Жуда кичкиналигимда, у жойларни дунёдаги энг баланд тоғлар деб ҳисоблардим: у ерда супургидек қаттиқ ўтлар ўсарди. Мен югургилаб бориб, ўзимни тўлқинлар бағрига отардим. Холам бўлса, эртаю кеч сувдан чиқмайсан деб койир, отам, улғайсанг, истаганингча чўмилаверасан, деб кўярди.

— Энди улғайиб қолгандирсан?

— Сени учратиб қолганимдан кейингина улғайганимни билдим. Биласанми, ўша пайтлари, барча болалар ҳам ўсиб, улғайиб бораётганди. Мен бўлсам чўмилишу, китоб ўқиш ёки орзулар қанотида учиб юрувчи қизча эдим.

— Дасглабки учрашувимизданоқ сен мени дол қолдирган эдинг.

— Нима-а?

— Сени бунчалик кўп китоб ўқиганингни айтганман-да.

— Омадим бор экан, — деди Жэн ўйчанлик билан, — отам китоб мутулаа қилишни яхши кўрар ва мениям ўқишга ўзлари ўргатган.

Барт кўлидаги эшқаги билан сувда қалқиб бораётган бир варақ қоғозни тушириб қолди.

— Нималарни орзу қилгансан?

— Афтидан, сен ҳақингда ўйлагандирман.

Барт нур ёғилиб турган чехрадаги кишини доводиратиб қўядиган жиддий нигоҳларга тўқнаш келди. У хижолатомуз жилмайиб бошини эгди.

— Миннатдорман, хоним. Мен бўлсам ўзингни баҳайбат тўлқинларга тап тортмасдан сакраганингни кўрганам захоти севиб қолганман. Ҳаққи рост, замонавий сув париларини айнан мана шундай шаклу шамойилда тасаввур қилганман.

¹Бу ерда ва кейинги ўринларда австралияликларга хос миллий сузиш усули сёрфинг назарда тутиляпти. У кишидан қатта эпчиллик ва довюрракликни талаб қилади. Спортчилар океан соҳилига яқин улкан пўртаналарга сёрфингга чиқиб олиб, ким ўзарга баҳслашадилар.

- Думсиз сув парисини десанг-чи.
Икковиям шодон кулиб юборишди.
- Айтишим керакки, сен пляждан то палаткагача бўлган уч юз метрлик масофада мендан ўзиб кетгач, бу мусобақа хусусидаги тасаввуримни бирмунча ўзгартирдим.
- Э-э, кўйсанг-чи! — Жэннинг юзларида том маънодаги хижолат зоҳир бўлди.
- Ахир сен мени қандайдир денгиз амазонка¹ сига айлантириб кўйдинг-ку.
- Ҳали шу топгача бирон-бир амазонканинг на бунақанги ёқимтой чеҳраси, на хушбичим қомати бўлган, — деди Барт ҳазилнамо таъзим қиларкан. — Хўп, майли, ётар энди мақтовларингиз.
- У эшқаклар сари эгилди.
- Ҳозир нонуштага жой топамиз-да, сен боядан бери суқ билан тикилаётган манави қапшайган қопга нималар солганингни билиб оламиз.
- Ана, холос!
- Ахир шунга яраша меҳнат қилдим.
- Ҳаҳ, бу эркакларнинг мақтанчоқлигини-я! Йўлнинг тўртдан уч қисмида эшқак эшган ким ўзи?
- Йўқ, нима бўлгандаям, менинг очлигим ҳаддан ташқари толиқишдан, — сўзида туриб олди Барт.
- Бўлмаган гап! Ахир эрталабки нонуштани бир ўзинг паққос урдинг-ку.
- Мен сени мана шундай пазандалинг учун севиб қолганман-да.
- Ана, холос! Фақат шунинг учунгинами?
- Ва яна кўплаб фазилатларинг учун!
- Барт қизнинг куёшда тобланган терисига қизиллик югура бошлаганини пайқаб жилмайди.
- Тушақол энди! Мана яхши жой.
- Барт қайиқни шохлари сувга эгилиб турган шиоки бутасига боғлади. Жэн кифтида сафар жилди билан қирғоққа сакради.
- Қани, бўлақол, тезроқ гулхан ёқиб юбор-чи, мен бирпасда нонушта тайёрлаб ташлайман.
- Кўп ўтмай сайхонликни ёнаётган эвкалипт япроқларининг иси тутиб кетди, тутун тигиз новдаларни четлаб, осмонга ўрлай бошлади. Барт гирдини қурум босган декчани сувга тўлдириб, аланга ёнига кўйди. Жэн бўлса, уриб юмшатишган лаҳим гўштларни темир панжара устига жойлаб, тошлардан тикланган ўчоқ устига ўрнатди. Бир неча дақиқа ўтар-ўтмас, этнинг ёғи оловга томиб, “виш-виш” қила бошлади. Панжарада қовурилаётган лаҳим эт ҳиди ёнаётган эвкалипт барглари иси билан омухта бўлиб, иштахани қитиқлар эди.
- Жэн юмшоқ қалин нон тўграмларига ёғ сурқаб, устига помидорни паррак-паррак қилиб тўраб, тишлаганда “курс-курс” этадиган кўкатлар билан ёпди. Барт декчанинг қопқоғини очиб, бир чимдим қуруқ чой ташлади-да, яхши қайнасин деб оловга итарди.
- Сўнгра улар банксия соясида салқин дағал ўтлар устига чўзилишди. Барт финжонларга чой қуйиб, енгил тин олди. Ҳа, Жэн билан оддийгина дала сайри ҳам, казо-казолар даврасидаги тўкин-сочин тушликлан чандон беҳроқ.
- Эҳтимол, амброзия¹ бундан мазалироқдир, — деди у. — Аммо-лекин менинг илоҳлар билан ошначилигим йўқ-да.
- Жэн пишиб кетган гўштга тишларини ботитаркан, лаззатланганидан кўзлариниям юмиб олди.
- Мен ҳам.

4

Жэннинг қўлида фонус, Бартнинг қўлида майда қисқичбақа тутиладиган тўр, қўл соҳили яқинида сув кечиб боришарди. Фонус ёруғи доирасида сув

¹Амазонка — 1) Қадимги юнон мифологиясида: қадимда Қора денгиз соҳилларида яшаб, қўшни мамлакатларга босқинчилик юришлари қилган жангари аёллар; 2) Сувори аёл; 3) отда юришлик учун алоҳида бичимда тикиладиган узун аёллар кўйлаги.

²Амброзия — умрбоқийлик ва мангу ёшлик берадиган илоҳлар таоми. Бағоят мазали тансиқ таом.

ярқираб кўринар, доирадан ташқарида бўлса шу қадар зим-зиё қоронғулик ҳукмрон эдики, бутун кўк гумбази узра битта-ю битта юлдуз кўлнинг у бошидан бу бошига қадар ёруғ чизиқ тортган эди.

Нариги қирғоқ бўйида бошқа овчиларнинг фонуслари ярқираб кўринар, овозлари кулоққа чалинар эди.

— Бу ёққа! Бу ёққа! Барт! — Жэн ҳаяжонланганича, фонусини ҳавода силкитар эди. — Бу ёқда улар бижиб ётибди...

Жэн фонусини сувнинг бетига яқин олиб борди, энди Барт чироқ ёруғида товланаётган гала-гала майда қисқичбақаларнинг йилтиллаб кўринаётган шаффоф таңачалари, худди маржон доналари сингари бақрайган кўзларини яхшилаб кўриб олиши мумкин эди.

— Бу ёққа! Тезроқ!

Барт тўрни сувга ташлагани ҳамон у зилдек бўлиб қолди ва тезгина тўрни юқорига кўтарди, чироқ ёруғида сув томчилари пастга ёмғирдек куйилди, тўр бўлса майда қисқичбақаларга тўлиб чиқди.

Улар овлари бароридан келганидан қувониб, қирғоқдаги қамишзорлар орасидан сокин тўлқинларнинг фосфор янглиғ милтиллашини ва бир маромда шитирлашини эшитганча ётоқ жойлари сари боришди.

Бешинчи боб

1

Ўн куннинг тўққиз кунни ўтди ва қолган бир кунни Жэн шунчалик эъзозлай бошладики, энди унга ҳар бир дақиқа, ҳар бир сония ганимат эди.

— Умрим бино бўлиб бунақа маза қилиб дам олмаганман, — дея қизни ишонтирмакка тутинди Барт.

Улар тонги чўмилишдан қайтишаётганди. Уларнинг бутун вужудидан сув томчилаб, кумда нам излар қолиб борарди.

— Бунақанги ҳордиқни Парвардигор ҳаётда бир мартагина эҳсон этар байки, — дея давом этди Барт. Жэнни вақт-вақти билан чулғаб оладиган ва суяк-суягигача ўтиб кетиб, шилвиратиб кўядиган толиқиш бугун яна қайтиб келди ва ҳатто тонглаги чўмилиш ҳам бу ҳолсизликни қизнинг вужудидан ҳайдай олмади. Эртадан бошлаб яна ҳижрон азобида қийналишини ўйлаб, Жэнни ҳалигдан ҳам-андух эза бошлади.

Ўша оқшом сув баланд кўтарилди; улар айвонда нонушта қилиб ўтиришаркан, сувнинг қозиқоёқларга шалоп-шулуп урилишини ҳамда қозиққа боғлаб қўйилган эски қайиқнинг бир маромда тақиллашини эшитар эдилар.

— Кейинги бир ярим йил мобайнида бунақа мазали овқат емагандим, — деди Барт стаканга пивонинг қолганини қуяркан. Қовурилган лешч балиғи, ўзимиз тутган майда қисқичбақалар билан пиво — кутганимдан ҳам зўр бўлиб чиқди.

Жэн капта эринчоқлик билан чўзилди.

— Илоҳий таътилнинг илоҳий якуни.

— Ҳа, бунақа дам олишлар ҳар қандай дайдини бир умрга соҳилбўйи одамига айлантириб қўйиши ҳеч гапмас. Таассуфки, Чилла чодирчани топириб юборди, йўқса бутун таътилни шу ерда ўтказардик.

У айвон панжарасига яқин келди ва олис-олисларга, кўлнинг тимқора силлиқ сатҳидан кўтарилиб турган нариги соҳилнинг ғира-шира шарпаларига назар солди. Бартнинг тўлиб-тошиб гапирганидан Жэннинг ҳам юраги ҳаприқиб кетди, бироқ кўп ўтмай уни маъюслик чулғаб олди.

Барт бутун ҳавони лиммо-лим тўлдириб юборган хуш бўйларни тўйиб-тўйиб симирди. Кўлнинг ойнадек силлиқ юзи юлдузли осмон остида ялтираб турар, қирғоқ бўйлаб эса қисқичбақа овловчиларнинг фонуслари тебраниб борарди. Барт нимадир демоқчи бўлиб Жэн томонга ўтирилди. Бироқ қизни уйку элитганди.

Чироқ ёруғида қизнинг чеҳраси ҳорғин кўринар, гарчи ёноқлари анордек кип-қизил эса-да, кўзларининг тағи кўкариб турарди.

Барт таътилининг сўнги тунида Жэннинг дарров ухлаб қолганидан оғрингандек бўлди. Сёвгилиси ёнидалигини сезгандек, Жэн кўзларини очди. Барт унинг ёнига ўтирди.

— Кечир, — Жэн гуноҳқорона жилмайди, — ухлаб қолибман.

Барт қизнинг қўлларидан тутди.

— Оҳ, менинг гўзалим! — деди ҳазилу мунг аралаш, унинг нозик бармоқларидан ўпаркан. — Энг сўнги кечада ухлаб қолишларини қаранг-а.

— Эрталаб кўп чўмилиб юборганга ўхшайман.

Барт унинг бош бармоғини озор етказмасдан тишлади.

— Энди эса сени қўлларимда кўтариб тўшакка олиб бораман.

— Идиш-товоқлар нима бўлади?

— Олийжаноблигим билан сени батамом таслим қилиш учун идишларниям ўзим ювиб ташлайман. Фақат кейинчалик бу одат тусига кириб қолмаслиги шарти билан.

Барт қизнинг елкаси ва тақимидан кучиб даст кўтариб олди.

— Уҳ-хў, кўринишдан қушчадай енгилсан-у, аммо-лекин тошинг бир тоннадан кам эмас экан.

— Икки тонна деявер, — шивирлади у дудоқларини Бартнинг гарданига босиб.

У қизни тўшакка авайлаб ётқизиб, блузкаси тутмаларини ечди. Сўнгра ёстиқ тагидан пижамасини олиб узатди. Айвонни ёритиб турган чироқ ёғдусида қизнинг танаси заррин тусда товланарди. Барт унга қараб жавради:

— Шундай бир қонун чиқариш керакки, токи сен каби гўзаллар пижама кийишмасин.

Барт қизнинг устига чойшаб ёпиб, кейин пашшахона тўрини тортиб туширди.

У ботин-ботинидан жунбушга келаётган истакни базўр енгиб, қизнинг дудоқларини секин ўпиб қўйди.

— Ана энди, дўмбоғим, тезгина ухлагин.

— Барт, менга жуда ноқулай бўляпти!

— Идиш-товоқларни ювиб бўлгунимчаям ухلامасанг унда сира аяб ўтирмайман..

Пашшахона атрофини яхшилаб бекитгач, эшикни ёпиб ташқарига чиқди.

Барт стол устидан идиш-товоқларни йиғиштириб олиб, тозалаб ювди. Сўнг қисқичбақа чиганоклари ва бошқа чиқитларни тўплаб, устига қуриган шохшабба ташлаб, ўт ёқди. Кейин ҳосил бўлган кичкина гулханчага кўз тикканча узоқ ўтирди. Ниҳоят, гулханча ёниб битди.

Барт кун бўйи жуда толиққан эса-да, дам олиш ҳақида ўйламас, бироқ Жэннинг ёнига кириш, истакларига эрк беришдан ҳам чўчирди. Яхшиси, у очик ҳавода, шабнам остида ётади. Шуниси маъқул.

Юлдузлар уфқ ортига ўтиб кетгач, у оёқ учида уйга оҳиста кириб, хобгоҳда кўзлари қоронғуликка ўргангунича кутди.

Кейин энгил-бошини ечиб, эҳтиёткорлик билан ўзини пашшахона ичкари-сига олди. Лекин қизнинг ёнига чўзиларкан, барибир унга туртиниб кетди. Жэн бир сесканиб тушди-да, уйку аралаш унинг исмини тилга олди. Барт гап қўшмади, нафасини ютиб, индамасдан ётаверди...

2

Барт алоқ-чалоқ тушдан дилгир бўлиб уйғонди ва уйкуси қочиб, қоронғуликка кўз тикиб ётаверди. Тушига Тоби кириб чиққанини ҳисобга олмаганда, бошқа ҳеч нарсани эслаёлмади.

Айвон панжаралари ортидан дарахтларнинг ҳира шарпалари, қорайиб турган тепаликлар ҳамда ўроғи ингичка тортиб кетган оймомо кўзга ташланиб турарди. Жэн йиғитнинг кифтига бошини қўйганча ширингина ухлаб ётар эди. Қизнинг сочлари Бартнинг юзларини қитиқлар, у бор бўйича, елкасидан то товонига қадар суюклисининг хипча танасини баданига илиқ тегиб туришини ҳис қилаётган эди. Бу уларнинг соҳилдаги сўнги оқшоми эканлиги ёдига

тушиб, бирдан маъносиз торғиди. Эртадан бошлаб Жэн ишига қайтади. Йигит бўлса, маъносиз югур-югурлар гирдобига шўнғийди.

Бурдалаб ташланган кино тасмасининг пойма-пой кадрлари янглиғ унинг хотирасидан яқин ўтмиш лавҳалар бирма-бир ўта бошлади.

Барт уларни бутунлай хотирасидан ўчириб ташлагиси келар, бироқ улār ҳар сафар йигитнинг кўз ўнгида ўзининг рад этиб бўлмайдиган даҳшатли қиёфаси билан намоён бўла бошларди. У Финшафенда юз берган бир воқеани эслади: Улар ифлос окопларга биқиниб олганча, миқ этмай ётишаркан, кутилмаганда чангалзорлар орасидан япон қизларининг шўх кулгилари, ишвали овоздаги ҳазил-хузуллари кулоққа чалина бошлади. Қизлар жангчиларни окопдан чиқишга даъват қилишаётгани аниқ эди. Ушанда Тобининг тоқати тугаб, қўлида милтиғи билан брустверга чиқиб олиб, чангалзорлар орасида пусиб олиб гап отаётган қизларни сўка кетди. Шунда бирданига пулемёт тариллаб қолди ва Тоби атрофга қон сачратиб, дўстлари устига кулаб тушди. Йигитнинг энсаси узилиб кетганди: у чидаб бўлмайдиган аянчли бир қиёфада ўртоқларига тикилиб ётарди. Бироқ Тоби тирик эди, унинг қарашларида азоб-уқубат ва чорасизлик зоҳир эди. У нафаси бўғилиб, хириллаганча, “мени отиб ташланглар” деб ёлворарди. Ўртоқларида морфий тугаган, Элф қорнидан ўқ егач, барини ишлатиб юборишганди.

Улар Тобини отиб ташлай олишмасди ҳам, чунки ўқ овози окопда ҳали одам борлигини ошкор қилиб қўярди. Шу боис улар Тобининг танасини ҳаёт тарк этиб, кўзларидаги нур сўнгунга қадар унинг азоб-уқубат чекиб ётишига сабр-тоқат билан қараб ўтираверишди. Барт буларни эсласа, ҳозир ҳам худди ток ургандек сапчиб тушади. Тобининг: “Худо ёрлақасин сени, Барт, ҳалос қилсанг-чи, мени бу...” деган узук-юлуқ шивирлаганлари кулоқлари остидан кетмасди. Тобининг жон таслим қилаётгандаги илтижоли кўзлари тобора хира тортиб, қотиб қолмасдан бурун парда билан қопланаётган эди. Ушанда улар: “Мана, ниҳоят ҳаммаси тугади!” — деб қувончдан бақиргилари ҳам келганди.

Барт Жэнни маҳкам кучоқлаб олди. Жэн, ҳа, фақат Жэнгина уни кўрқинчли ўй-хаёллардан, жунгли таассуротларидан, қон ва тер иси анқиб турувчи кийим-бошларини эслашдан қутқариши мумкин.

“Башарти мен ҳар қачон ҳам Жэннинг бағрига қайта оладиган бўлганимда, — дея ўйлади Барт, — унда ҳаёт қандайдир аҳамият касб этган бўлур эди. Бироқ Жэн сингари қизлар бир умр қута олмайдилар-ку, айниқса, кутиш мумкин бўлган нарса мавҳум бўлса. Йўқ, у жудаям лобар қиз, интизорлик тортавериш жонига тегиб кетди. Кейин бошқа йигитлар ҳам қараб ўтиришмайди...” Йигит қизни маҳкамроқ кучди, Жэн ҳам унинг пинжига кириб олиб, пирин сўзлар айтиб пичирлади. У қизни ўзига ипсиз боғлаб олса бўлмасмикан? Бунинг йўли жуда осон. Унга уйланиб олади. Унашиб қўйилса бўлди. Бироқ у ўз ҳаётини ким биландир никоҳ ишлари орқали боғланиб қолишини ўйлаганда, ботинида нимадир жунбушга кела бошларди. Йўқ, эҳтиёт бўлгани маъқул. Эр-хотинлик масъулиятини зиммага олиш осон, аммо кейин хато қилиб қўйганингни англаб етгач, уни тузатиш қийин кечади.

Худди Бартнинг ўй-фикрларини уқиб олгандек, Жэн бирданига дағал ва ўжар бўлиб қолди, қиз уни итариб юборишга чоғлангандек, қўлини кўксига тираб турганлигини ҳис қилди. Йигит уни яна ўзига тортиди, лекин қиз унга ён бермасдан, кучоғидан чиқиб кетди. Жэннинг нафас олиши жадаллашиб, хириллаб қолди. Барт қизнинг қийналиб нафас олаётганидан кўрқиб кетди ва ўрнидан туриб, шошилганча болиши тагини пайпаслаб, фонарни қидира бошлади. Шу чоқ кучли йўтал қизнинг бутун вужудини ларзага солди. Жэн рўмолчасини сугуриб олиб оғзини бекитди. Бир оздан сўнг ўзига келиб, рўмолчани оғзидан оларкан, унда қон доғларини кўрди.

Жэн йигитнинг кифтига бошини қўйди. Барт унинг нафас олиши маромига тушганлигини ва энди у ўзини хотиржам тутаётганлигини ҳис қилди.

— Сув келтирайми? — сўради Барт. Ўзининг ҳам оғзи қуруқшаб кетганди. Жэн бош ирғади.

¹Б р у с т в е р — ҳандақдан чиққан тупроқ уюми.

У қизни авайлаб ётқизди-да, сапчиб ўрнидан турди, аммо ошхонага қараб бораркан, тиззалари дир-дир титраётганини сизди. Барт эшик ёндоридан маҳкам тутганча, бирон дақиқа туриб, кўлдан қўтарилаётган рутубатли, салқин ҳавони худди шифобахш ичимлик ичаётган каби ташналик билан симира бошлади.

3

Тонгга бориб Барт сездирмасдан хонадан чиқди. Бир муддат ўтиб, Жэнни ухлаб қолгандир деган хаёлда оёқ учиди ичкарига кирса, у ёстиқдан бош кўтармай, жилмайганча қарши олди. Йигит қаравот четига омонат ўтирди. Ҳаво очиқ эди, олачалпоқ қуёш шуълалари кўлнинг саҳнида рақс тушар ва Жэн ҳам ўзининг олдинги ҳолатига қайтганди. Бу оқшом у Жэнни деб даҳшатга тушганига ишонгиси келмас, тиззалари қалтираб, бамисоли ботинида нимадир узилиб кетгандек бўлиб туюлди.

— Сенга бир финжон чой келтиргандим, — деди у Жэнни оҳиста ўпиб қўяркан.

— Жуда соз!

У Жэннинг болишларини қоқиб қаппайтириб бергач, қиз чойни майда-майдалаб қултиллагиб ичишига қараб қолди.

— Ўзингни қандай ҳис қиляпсан?

— Жуда яхши, азизим. Шунақанги галва кўтарганимдан ниҳоятда хижолатдаман.

— Қўйсанг-чи, — дея қўл силтади Барт. — Бир нарсага ҳайронман: бу... бу... нимадан бўлиши мумкин?

Жэн қимтиниб қўйди.

— Балки лёшч балиғи қилтаноғини билмасдан ютиб юборгандирсан? Биттаси учлик устихонни ютиб юбориб, шунақа бўп қолганди. Ўлгудай кўрқиб кетганди ўзиям.

Жэннинг чехраси ёришиб кетди.

— Шундай бўлган чоғи. Ўзим ҳам, ҳиқилдоғимга суяк қалалиб қолгандир деб, зора итариб юборса деган илинжда йирик нон бурдасини чайнамасдан ютдим.

Барт хурсанд бўлди, худди елкасидан тоғ ағдарилгандай сизди ўзини.

— Ҳарҳолда шаҳарга қайтишимиз билан сени дўхтирга кўрсатаман.

— Ол-а, энди қандайдир балиқ қилтаноғи деб дўхтирга боришим керакми? Ўша қилтаноқ кечаси қаттиқ йўталганимда отилиб чиқиб кетгандир.

— Барибир дўхтирга кўрсатмасак бўлмайди, — деди у ўзини жиддийликка солиб.

Жэн финжонни нари суриб қўйиб, қўллари билан тиззаларини кучиб олди.

— Соат нечада жўнаб кетамиз?

— Автобус тушдан кейин бўлади. Маъқулми?

— Ҳа, айна пайт. Мен Дориннинг ишдан қайтишига овқат тайёрлаб қўйишим керак. Ҳозирданоқ туриб нарсаларни йиғиштиришга киришмасак бўлмайди.

Жэн ўрнидан кўзгалиши билан, Барт хўжайинларга хос оҳангда уни жойига ётишни буюрди.

— Йўқ, йўқ, азизим, сен ётавер, туриб юришинга рухсат бермайман, капани ўзим йиғиштириб қўяман. Умун олганда, кечаги томошани ўзинг атайлаб уюштирганга ўхшайсан, хонани тозалашдан қочиб шундай қилгансан, тўғрими?

— Оббо муттаҳам-ей! — Жэн тантиқлик билан бурнини жийирди. — Фаҳмладинг-а, мен бўлсам, сени лаққа туширдим, деб юрибман.

Шифтга қараб ётган Жэн, ланг очиқ эшик ўрнидан мовий осмонда мовий булуллар сузиб юрганини кўрди. У бир неча қайта сўлагини ичига ютиб, томоғи оғримаётганлигига ишонч ҳосил қилди. Оғриқ қолганди, у ўзини аъло даражада ҳис этаётганди. Албатта, у балиқ қилтаноғи эди. Қиз, Бартнинг хуштак чалганча айвонда у ёқдан-бу ёққа одимлаётганини эшитиб ётарди.

Жэн пижамасининг устидан халат кийиб олиб, ошхонага, Бартнинг олдига чиқди. Барт эса ташқарида, сочиқларини дорга илиш билан машғул эди. Қизнинг кўзларини туман қоплагандек, эшикка суянганча, бутун вужудини қамраб олган бахт нашидасидан севинчга тўлиб, бирданига завқ-шавқ-ла кула бошлади, шунда Барт унинг ёнига келиб, то дудоқларига лабини босмагунча Жэн бир зум ҳам тўхтамасдан кулаверди.

4

Улар автобус ойнасидан денгизни томоша қилиб кетишаётганди, денгизни эса шимоли-ғарбдан эсаётган шамол тўлқинлантираётганди. Жэннинг назарида ўша кунни денгиз сувлари ҳар қачонгидан кўкишроқ, долғаларнинг кўпикли ўрқачлари эса оқишроқ. Наррабин ва Коларой пляжларининг қумлари эса ҳар вақтдагидан нафис тилла рангида товланар эди. Ди Уай лагуна¹ сининг силлиқ сатҳи қанотлари оппоқ чағалайларга тўлиб кетган, бу жой соҳилнинг қумли тепаликлари орасида баайни тинчлик ва осойишталик маъноси каби ёйилиб ётарди. Мэнли пляжи ортида кўкка буй чўзган қарағайлар жимир-жимир қилаётган барра булутлардан-да баланд ложувард осмон саҳнида қорайиб кўринадди. Минг хил рангда ҳаёт қайнаб тошган бу оламда, бу икки ошиқ-маъшуқларнинг дудоқларидан дамодам кулги куйилиб келаётган бу хилқатда ғам чекиш ва бахт-саодат ҳақида ўйламаслик мутлақо мумкин эмас эди.

“Буни қара-я! — деди ўзига ўзи Барт. — Шунчалик ваҳимага тушаман деб сира ўйламагандим, Жэн мен учун қанчалик аҳамият касб этишини тасаввуримга ҳам сиғдирилмасдим. Умуман кимгадир дахлдор бўлиб қолишимни билмагандим ҳам”.

“Менинг Жэним борлиги, омадим чопганлигидан деб биламан, — дерди ичида Барт. — У билан ҳар қалай ўзингни дадил ҳис қиласан, ўзингга бўлган ишонч ортади. Эҳтимол, ҳақиқий бахт-саодат деганлари шудир”.

Ошнаси Чилла уни бу аҳволда кўриб, биқинига бармоғини нуққанича: “Аҳ! Бу ёққа қарасанглар-чи! Барт Темплтоннинг ҳам бўйнига ола хуржун тушипти-да, ниҳоят!”

Барт ўринликка ўнғайроқ жойлашиб олди-да, кафти билан Жэннинг кифтини секин уқалай бошлади. Қиз унга боқмасдан жилмайиб кўйди ва йигитнинг қалбини аллақандай янги бир туйғу шодликка тўлдириб юборди: агар шу кезде автобус йўловчилар билан тирбанд бўлмаганида, албатта, у энгашиб Жэнни ўпиб олган бўларди.

Олтинчи боб

1

Дўхтир унинг томоғини кўриб:

— Ҳаммаси жойида, — деди.

Дўхтирнинг хурпайган сочлари, кенг елкаси, бақувват оппоқ қўлларига тикиларкан, Жэн бир оз енгил тортди. Қиз зотилжам билан ётиб қолгандаям, мана шу врач уни даволаганди. Дўхтир ҳамиша унга бир хил таъсир қилар эди. У хонага илдам одимлар билан кириб келар, ўзини эркин тутиб, илиқ муомаласи билан уни бир зумда тинчлантирарди. Мана ҳозир ҳам қизга назар соларкан, унинг катта-катта бақрайган кўзларидан ўт чақнаб, тикандек бароқ қошларидан бири ҳайратомуз чимирилди.

— Асло ташвиш тортманг, қимматли мисс Блейкли, кўринишингиз аъло. Плевритдан асар ҳам қолмаган. Айтишим керак, сиз жирканч нарсадан осонгина қутулиб олдингиз. Вақт ўтиши билан ўпкангиздан озроқ суюқлик чиқариб ташламасак деб кўрққан эдим, бироқ муолажа самара бериб, қолгани ҳам сўрилиб кетибди. Энди сиз кўпроқ жисмоний тарбия машқлари билан шуғулланишингиз, бўш вақтингизни очиқ ҳавода ўтказишингиз керак деб ўйлайман.

¹Лагуна — денгиздан ажралиб ҳосил бўлган саёз қўл, кўрфаз.

Жэн бош ирғади. Унинг кўзлари севинчдан порлади. У ҳар гал рўмолчасидаги ўша қон доғларини эсласа, даҳшатга тушарди. Бу ҳақда доктордан сўрашга юраги белтамас, чоғланган заҳоти овози титраб кетарди:

— Унда ҳалиги қон-чи, доктор?

— Қонни каллангиздан чиқариб ташланг, азизим. Сиз балиқ қилганоғини юти юборган бўлсангиз ҳам ажаб эмас.

У оталарча ғамхўрлик билан Жэннинг кифтига қоқиб кўйди.

— Биламан, ташвишланыпсиз.

У қизнинг тепасида хушфеъл, очиққўнгил инсон сифатида, кўзларидан ишонч аломатлари чақнаб, юксалганча турарди.

— Очиғини айтаверинг, ҳалиги йигит узоқдалигида анча хавотир чекдингиз, шундайми?

Жэн лабларини тишлади. Кейин бирданига кўзларини пирпиратганча ёнига ўтирилди. Доктор кулиб юборди.

— Бўлди-бўлди, йигитингиз қайтиб келди-ку, ахир. Энди ҳаммаси изига тушиб кетади. Ҳалемай тўйларингиз ҳақида эшитиш умидидаман. Бу сиз учун турган-битгани фойда.

Улар эшик томон йўналишди ва шу топда докторнинг гап оҳангида оталарча ғамхўрлик туйди.

— Биласизми, сиз қизлар, йигитларингиз армияга жўнаб кетишлари билан асабий, тажанг бўлиб қоласизлар. Бироқ энди ҳаммаси юришиб кетади.

Дўхтир унга конверт узатди.

— Мен ёзиб берган дори-дармонлар сизни эрталаблари безовта қилиб келатган йўталдан халос бўлишингизга ёрдам беради.

У бир муддат қизнинг қўлидан ушлаб турди ва Жэн ундаги хотиржамлик ва ишонч ўзигаям ўта бошлаганини ҳис қилди. У котиба столи устига ўн шиллинг у олти пенс пул кўйиб, зиналарни бйр-бир босиб пастга тушди ва баайни янги ҳаётга қадам ташлаётгандек некбин кайфият билан кўчага чиқди.

2

Бўзранг булутлар сидирга момик гумбаз ҳолида кўп қаватли уйлар устида осилиб турар эди. Шаррос қуяётган илиқ ёз ёмғири қалин деворга ўхшар, агар қўлингни узатсанг — ўша деворга бориб қалаладиган эди. Жэн бир муддат танаси худди қоплон терисига ўхшаб кетадиган чинор остига яширинди ва ёмғир томчиларининг япроқларига келиб урилишга қулоқ тутди. Қиз, тасаввурда пайдо бўлган мусиқа маромига ҳаракатларини мослаб рақс тушаётгандек, оғирлигини бир оёғидан иккинчисига оларди. Дўхтирнинг умидбахш сўзлари унинг қулоқлари устида ёқимли кўшиқдек сас берарди.

У троллейбус кутяпти. Барт билан учрашгани шаҳарга тушмоқчи.

У соатига қараб олди-да, шаҳарга Вулумулу орқали пиёда етиб боришга вақтим бор деб ўйлади. Ёмғирпўши тугмаларини бўғзигача қадаб, бошини бўйинбоғ билан ўради ва хиёбон бўйлаб шаҳдам одимлаб кетди. Қуйма темир панжалар ортидаги кўҳна боғ-роғлардан рутубатли тупроқ ҳиди келади. У ҳали ҳеч қачон сариқ ёронгулларни бугунгичалик тиниқ рангда кўрмаганди.

3

Барт кутиб турган тепалик устига чиқиб боргач, Жэндаги ҳаяжон янаям зўрайди. Йигит уни узоқданоқ кўрди. Қизил ёмғирпўшда келатган қиз ҳар қачонгидан сарвбўй ва дилбар бўлиб кўринди кўзига. “Мана, шоввоз Барт, ростакам латофат қандай бўлишини бир кўриб кўйсанг-чи!” — деди у ўзича.

Жэн етиб келди ва Бартни кўриб кўзлари севинчдан чақнаб кетди. Унинг юқорига жадал юриб чиққани боис, юзлари дув қизариб, енгил ва тез-тез нафас олаётгани нимочиқ дудоқларидан билиниб турарди.

— Салом, — деди Барт, — тез келдинг.

Жэн жилмайиб кўйди.

“Тилимдан илиндим, — деб ўйлади йигит. — Уни чорак соатдан буён кутаётганимни билиб қолди”, дея хижолатомуз илжайди.

— Дўхтирга бордингми?

Қиз бош ирғади.

— Дўхтирнинг нима деганлигини айтмасанг ҳам билиб турибман.

Қизни юзларидан табассум аримасди.

— Шу қадар соғлом кўринасан-ки, мабодо у сендан икки ҳисса хизмат ҳақи талаб қилгандаям таажжубланмас эдим. Ўзи нима деди у сенга?

— Шу, биз назарда тутган нарса — балиқ қилтаноғи экан. Яна айтдики, икки юзим нақш олма каби эмиш.

— Ў-ҳў, Американи кашф қилиб юборибди-ку! — Барт қизнинг қўлтиғидан олди. — Яна нималар деди?

— Спорт билан шуғулланишим; кўпроқ очиқ ҳавода юришим ва тўйиб-тўйиб овқат ейишим керак экан.

— Айтмовдимми, буниси менга ёқади, айниқса еб-ичиш масаласида. Қани, айт-чи, қаерга борамиз?

— Хоҳлаган жойингга.

— Гардензга борсак-чи? У ерда яхши ошхона бор. Биринчидан, навбат кутиб ўтирмайсан, иккинчидан, ҳеч ким сени шоширмайди, учинчидан...

— Бўлди, бўлди, етарли шу ёғиям.

— Ҳа, айтганча, расмларимизни олдим. Ёмон чиқмабди.

— Вой, бунча яхши!

Улар “Артс Гэлери” галереясининг орқасидаги Домэйн истироҳат боғини оралаб ўтувчи йўлга бурилишди. Ҳавода ҳалигина ўриб олинган йўнғичқа ҳиди кезинар ва бошлари узра дарахтларнинг ҳўл япроқлари шовуллар, бунда улар ёмғир тинганиниям сезмай қолишди. Жэн энгил тин олди, у кўпдан бери ўзини бу қадар сархуш ҳис қилмаган эди.

4

Сайрга мўлжалланган катер кўрфаздан ўтиб, пристанга қайтаётганди. Саксафон садолари оркестр куйларига қўшилиб, сув юзасида парвоз қиларди. Барт Жэнни энгил кучганча сочларидан ҳидлади.

“Рақс майдончасидаги биронта қиз Жэннинг босган изигаям арзимайди, — деб ўйлади у ифтихор билан ва бир зум ўтмай, янги бир фикр миясидан яшин янглиғ учиб ўтди: — Эҳтимол, Жэнга ўхшаган қиз бу оламда умуман йўқдир”.

Мусиқа садолари тинди, бироқ у ҳамон қизни кучоғидан бўшаттиси келмасди. Жэн энгил тин олиб, секин кўзларини очди. Барт унга қаради: унинг тунги кўйлаги ёқалари ўймасидан бўйни ва елкалари кўринди. Жэн ҳар қадам ташлаганда, шифон кўйлагининг нафис бурмалари майин тебранар эди.

— Мабодо сени шу либосда денгиз бўйида кўриб қолсам, қасам ичишга шайманки, шаҳарга сув париси адашиб келиб қолган деб ўйлар эдим.

— Сув парилари шаҳарга адашиб келишмайди, — жилмайди Жэн. — Бу, улар учун хавфли эканини билишади.

Жунглининг ёввойи оҳангларида сараланган жаз поппурри¹ си янгради ва уларнинг икковиям, қалблари ногора дупур-дупурига монанд уриб, чаққон рақс тушиб кетишди. Мана Деннисон кўрғониям кўринди, портнинг тош минораси ой ёғдусида оқариб кўзга ташланади. Мағриб тарафдаги осмон гумбазида бўлса кўприкнинг улкан равоғи осилиб туради. Мусиқа тинди, Барт Жэннинг кифтига ёмғирпўшани ташлади. Улар палуба пиллапояларидан тушиб боришаркан, тахта зинапояни узатгунларича кутиб туришди. Йигит қизнинг қўлидан маҳкам ушлаб олганди. Уларнинг қонида қувноқ рақс жўшқинлиги ҳамон босилмаган эди.

¹П о п у р р и — оммабоп халқ куйлари, балет, опера ва оперетта наволаридан сараланган пьеса.

— Келишинг яхшию, кетишинг чатоқ-да, — деди йигит алам билан қовоғини солиб.

Жэн Бартниям ўзи билан бирга олиб кетгиси келаётганди, бироқ Дорин энди гапга унамайдиган бўлиб қолган. Илгари Бартни эргаштириб борганида опаси дугоналаридан бириникига чиқиб кетарди. Энди бўлса “ҳеч қаёққа бормайман!” деб оёқ тираб олади. Албатта, униям айблаб бўлмайди...

Еттинчи боб

1

Кейинги вақтларда Жэн ўз калитини йўқотиб қўйганлиги учун опаси квартиранинг иккинчи калитини почта қутисига қолдириб кетар эди. Жэн кутидан бир парча қоғозга ўралган калитни олиб, қоғоз букламларини текислашга тушди. Қоғозда алланималар битилган эди.

Қизиқ, нега энди Дорин синглисига хат ёзиб қолдирди экан? Жэн опасининг йирик-йирик ҳарфлар билан ёзиб қолдирган хатига кўз югуртирди:

“Мёрликида ётиб қолмоқчиман, шундай экан, квартира сенинг тасарруфингда, худога топширдим сени! Кулбамиз бўшаганда сим қоқиб қўярсан”. Хатнинг тагида телефон рақами аниқ-таниқ битилганди.

У хатни Бартга узатди. Йигитнинг чеҳраси бирданига ёришиб, қизни кучиб олди. Кейин иккаласи даҳлиздан чопқиллаб кетишди.

— Вақтни ўтказмайлик. Мана энди мен ҳақиқатан ҳам мўъжиза рўй беришига ишона бошладим. Опанг бўлса, нақ фариштанинг ўзи.

Каталакдек хона дилни очадиган даражада шинам ва файзли: бўз ўртук ёпилган диванлар четига ёстиқчалар қўйиб ташланган, стол ўртасидаги ёрон-гул солинган гулдондан электр чироғи нурида ажиб товланади. Ҳамма нарсада Дориннинг жонкуярлиги кўзга яққол ташланарди. Деворга осиглиқ ҳарбий кийимда тушган суратдан Дорин уларга покиза дил билан боқиб турарди. Барт унга ҳайрон бўлиб тикиларкан, ўнг қўлини чаккасига кўндириб салом берди:

— Агар опангдан нарироқ юрмасам, бир кунмас бир кун уни севиб қолишим муқаррар.

Жэн жилмайиб, газ плитани ёқди-да, қаҳва тайёрлашга тутинди. Опасининг кутилмаган марҳамати уни шу пайтгача нотаниш бўлган сурурли бир ҳаяжонга солганди. Жэннинг юраги ўз-ўзидан ҳаприқиб тушди, бир зум кўз олдини парда қоплаб, столга финжонларни кўяётиб, қўллари дир-дир титрай бошлади.

Жэн мўъжазгина ошхонада икковларига егулик тайёрлашга уннаркан, ўзи билан ўзи гаплашарди. “Биргаликда ўтказган ҳар оқшом биз учун нақадар аҳамиятли, — дерди у ўзига ўзи. — Бизларнинг ўртамизда шундай бир ришта вужудга келадики, уни янги айрилиқнинг ҳижрон азоблариям узишга қодир бўлмайди, қачонлардир мана шундай оқшомлардан бирида у ҳам менга ўхшаб буни англаб етади ва ўшанда у мени зинҳор-базинҳор ташлаб кетмайдиган бўлади”.

Барт ҳам гўёки ўлим ҳукми муҳлатининг ортга сурилганини эшитандек бўлди. Улар басма-басига бир-биридан ўпич олишар, шодон кулишар, Дорин пишириб қўйган шоколадли тортдан қолган қисминни еб, қаҳвахўрлик қилишар ва бундан йигитнинг кўнгли ёришгандан ёришиб борарди.

Сўнгра Барт диван устидан чойшаб ва болишларни олиб ташлаб, чироқни ўчирди. У Жэнни бағрига босаркан, миясида бир фикр чарақлаб кетди: буниси унинг ҳаётида илгари юз берганларига сираям ўхшамас эди. Йигитни бутун борлигини аланга қоплаб олди, эҳтиросларнинг вулқондек пўртанаси уни кўтариб олиб, комига тортиб кетди ва энди у ўзига бутунлай даҳлдор бўлмай қолган, бу ёғига у ўзини идора қила олмай қўйган, қандайдир қудратли бир куч измида қолган эди. Уларнинг вужуди бир-бирига қоришиб кетгандек эди гўё...

Эрталабга яқин Жэн даҳшатли босинқирашдан уйғониб кетди. Барт ёнгинасида, камбар тўшақда у билан ёнма-ён ётар, назарида устидан йигит танасининг баҳайбат сояси босиб келаётгандек эди. Қиз унинг кучоғидан чиқмоқ истаб, йигитнинг қўлини силтаб ташлади.

Барт сесканиб кўзларини очди, бир муддат тек туриб, нимагадир сергаклик билан кулоқ тутди, сўнг сапчиб турди-да, деворни пайпаслаб чироқни ёқди. Қизнинг кўзлари ичига тортиб кетган, ўқтин-ўқтин нафас оларди. Кўкрагида нимадир шигилларди. Шунда Жэнни қаттиқ йўтал тутиб, у оғзида илиқ қоннинг ёқимсиз шўртоб таъмини туйди. Барт курсидаги сочиқни юлқиб олиб, Жэннинг даҳанига тутганида, матода тим қизил доғ намоён бўлди. Йўтал хуружи ўтиб кетгач, Барт унга дўхтир ёзиб берган сувоқ дорини зўрлаб ичирди, аммо дорининг таъсири бир дақиқалик эди. Кўп ўтмай янгитдан бошланган хуруж унинг вужудини ларзага сола бошлади.

Бутунлай ҳолдан тойган Жэн ниҳоят, ўзини ёстиққа ташлади. Барт унинг ёнига чўкди ва ёниб бораётган қизнинг мадорсиз кўлларини кафтлари орасига олди. У қизнинг бўйин томири жониқиб тепаётгани ва нимочиқ оғзидан титраб-қақшаб нафас олаётганини кўриб турарди. Қиз бир оз тинчиб, нафас олиши маромига туша бошлагач, Барт уни уйқу элтаётганини сезди. Хонага хирагина нур сизиб кираётганидан сездик, тонг отибди. “Тезроқ дўхтирни олиб келиш керак, тезроқ!” Барт шоша-пиша кийина бошлади.

У эшик ҳалқасига қўл теккизар экан, қиз кўзларини очиб, худди олис-олислардан қайтиб келаётгандек унга тикилиб қаради. Барт унга яқин келиб, манглайига тушиб турган бир тутам ҳўл сочларини текислаб кўйганича, деди:

— Мен дўхтирни олиб келаман.

Қиз бош чайқади.

— Бизникида тунаганингни билиб қолишади, у деярли шивирлаб гапирди. — Яхшиси, Доринга кўнғироқ қилақол, лекин бу ерлан эмас.

Барт телефон рақами ёзилган Дориннинг хатини қидириб топди. — Дарров қайтаман, — деди кейин ва Жэндан ўпич олгани эгилди. Қиз кўзи юмуқлиги-ча жилмайиб қўйди.

Барт ташқарига чиққанида тонготар пахмоқ булутларни заррин тусга бўяган, денгиз тарафдан майин шабада эсарди...

2

Барт, бамисоли Жэннинг тор квартирасида ўпкасига ўтириб қолган бузуқ ҳаво ҳамда бутун вужудини қуршаб олган қўрқинчли ҳайдаб солмоқчидек, тонг ҳавосидан тўйиб-тўйиб симирди. Кўча муюлишидаги телефон-автомат олдида хийла овора бўлди, адашиб бошқа номерга тушганда эса, уйқусираган овозда биттаси бошлаб сўкди. Кейин кўчага қайтиб чиқиб, саҳар мардондан сут сотиб юрган йигитдан пулини майдалаб олди.

— Эҳ-ҳа, — деди сутфуруш ачинганнамо, чақа узата туриб. — Опна, рангинг бир ҳол-ку. Балки ёрдамим керакдир?

Барт миннатдорчилик билдириб, телефон-автоматга қайтди. Рақамларни териб бўлгач, бегона қизнинг уйқули, норози оҳангдаги овози эшитилди. Барт Доринни суриштирганида, ундан-да зардали қилиб:

— Каллаи саҳардан Дорин нимага керак бўп қолди? — деди.

У, Жэннинг тоби қочганини айтган заҳотиёқ гўшакни Дориннинг ўзи олди.

— Ярим соатларда, балки ундан ҳам тезроқ етиб бораман, сен унғача врачни уйғотиш чорасини кўриб қўй, — деди шоша-пиша.

Барт телефон ҳужрасидан чиққач, нима қиларини билмай бир муддат хиёбонда туриб қолди: врачни қидириб топсинми ёки Жэннинг олдига қайтиб борсинми?

У ортига бурилиб, Жэнникига жўнади. Дўхтирни ярим соат олдин айтиб келди нима-ю, ярим соат кейин нима, ҳозир бу аҳволни ўзгартиролмайди, яхшиси, аввал Дорин келсин, кейин дўхтирга боради. У ёқда Жэн ёлғиз бўғилиб ётгандир, деган ўй уни шундай қамчилай бошладики, у охириги мавзени тўхтамасдан қошиб ўтди. Хонага кириб борганида, Жэн ухлаб ётарди, уни ҳатто лўкидонни шақиллашям уйғота олмади.

Дорин кириб келганида ҳам Жэн уйқуда эди. Дориннинг ранги ўчинқираб турарди. Овозларини паст овозда гаплашишсаям, Жэн уйғониб кетди ва кўзга-либ қўйди. Опаси яқин келиб, синглисининг ёнига ўтирди. Жэн қўлини Дориннинг қўли устига қўйди.

— Мени кечир, Дор, дам олиш кунингниям расво қилдим.

— Бирон жойинг оғрияптими? — Дорин энгашганча сингисининг оқариб кетган афтига тикилиб қаради.

— Зигирчаям. Қон келгани ва нафас олиш қийинлашганидан кўрқиб кетдим.

Дорин нигоҳини Бартга қаратиб, хиёл енгил тортди.

— Мең бўлсам яна зотилжам деб ўйлабман. Оғриғи йўқми, демак...

Барт бош ирғади, уни Дориннинг сўзлари хотиржам қилган эди. Башарти Жэннинг ҳеч қаери оғримаётган экан, унда касалик унчалик жиддий эмас. Чиндан ҳам аҳвол чатоқ бўлса, у оғриққа чидай олмаслиги керак эди. Барт врач чақиргани эшикка томон юраркан, айрича бир самимият билан Доринга жилмайиб кўйди.

Барт врач яшайдиган колониал услубда қурилган уй эшигининг тунги кўнғироқ тугмачасини босди. Бироқ ичкаридан жавоб бўлмади. Уйни айланиб чиқди, аммо барча деразалар берк, уй худди кимсасиздай эди. Барт йўлакка қайтиб кириб, пиллапоя олдида журъатсиз туриб қолди. Кейин у кўнғироқ тугмачасини қайта босди. Сукунатни чўзиқ жириглаш бузиб юборди.

Ичкарида кимнингдир юргани, зинапоялардан тушиб келгани эшитилди ва эшик очилиб, аёл киши кўринди.

— Дўхтир йўқлар, — деди у қовоғи солиниб, — шанба, якшанба кунлари бўлмайдилар. Агар истасангиз, шундоқ муюлишда врач аёл туради, у соҳибга ўриндошлик вазифасиниям ўтайди. Чақириқлар бўйича боради.

Барт миннатдорчилик билдириб кўчага чиқди ва муюлишга етиб, ҳалиги уйни қидиришга тушди. Врачни кўриб юраги қинидан чиқиб кетаёзди. У ёш, бағоят ёш жувон эди ва мана шундай эрта тонгдаям эғнига шоша-пиша ташлаб олган ялтироқ ҳалати, таралмаган жингалак сочлари билан зап жозибали кўринарди. Барт аёл шифокорларга кўп ҳам ишонавермасди, айниқса манавиндай кўҳликкиналарга. Дарҳақиқат, кўҳлик жувон юз-хотир қилиб ўтирмасдан, дам олиш куниям каллаи саҳардан уни уйғотиб олганларига эътироз билдирди. Аммо йигитнинг айтганларини диққат билан тинглаб, жиддийлашди. Ҳатто ўн дақиқача кута олсангиз, машинамда бирга кетамиз, дея илтифот ҳам кўрсатди.

Барт кимсасиз кўчада бетоқатлик билан у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Кўнғироқлар тонгги ибодатга жом чалди ва унинг садолари католиклар жомесининг баланд гиштин деворлари узра сузиб чиқиб, кўча чўлу биёбондек хувиллаб ётганлигини таъкидлар эди, холос. Барт шифокорнинг зинадан тушиб келишини кўриб, энсаси қотди. Аммо у машинасини тор кўчалардаям шундай моҳирлик билан бошқариб бораркан, йигит дастлабки таассурот алдамчи эканига иқрор бўла бошлади.

Врач квартирага мусаффо тонг ҳавоси янглиғ ёпирилиб кирди. Барт вестибюлда қолганча қарсилаб ёпилган эшик ортида туриб қолди. Бу адолатсизликку, ахир! Врач эшикни унинг юзига ёпиб, гўёки у ичкаридаги воқеаларга тумшуғини суқиб юрмаслигини эслатиб қўйгандек эди. У ёқда нима ҳақда гаплашаётганларини эшитмоқ учун Барт эшикка суянди, бироқ ҳеч нарсани англаб бўлмасди. У кўчага қайтиб чиқиб, автомашина зинапоясига ўтирганча чека бошлади.

3

Ичкарида эса, Жэн врачга чўчиб қараб турарди. Оғзининг чеккасидан учи чиқиб турган термометр, билагидан тутган совуқ ёт кўллар, уни осойишта ҳолатидан чиқарганлиги қизга ёқмаётганди. Ниҳоят, аёл термометрни олиб, эшик ёнига борди.

— Бу ер худди шахтанинг тубига ўхшайди, тўғрими? — деди у. — Мана шу тор каталакка қанча тўлайсизлар?

— Икки фунту ўн беш шиллинг, газ ва чироқдан ташқари, — деди Дорин. Савол унга ўринсиз ва густохона туюлди; унинг ботинида ваҳима билан зарда олишарди: бу қиз термометрга қараб ниманиям аниқлай оларди!

Ниҳоят, врач термометрни четга қўйиб, Доринга кишини довдиратиб қўядиган хайрихоҳлик билан илжайди.

— Қароқчилардан қолишмайди-ку, улар! Бу ердаги кўнлаб уй эгаларига нисбатан Нед Келли¹ жентльмен-ку. Сиз АВАСда бўлганмисиз? — деди девордаги фотосуратга нигоҳ қаратиб.

Дорин бош ирғади.

— Мен ҳам бўлганман. Ватанга хизмат қилиб нимагаям эришдик. Шунинг ўзи сизга ибрат бўла қолсин.

Дорин врачнинг жилмайганини кўриб, ўзини бир оз енгил тортгандек ҳис қилди.

— Ҳа, излай-излай топган бошпанамиз шу, — тушунтиришга ҳаракат қиларди Дорин. — Лекин шуни топгунимизчаём Сиднейни ҳафталаб кезганмиз.

— Хабарим бор, — ёш жувоннинг овози сокин ва ҳушёр эди. — Ҳар куни дуч келаман. Нимаям дердим, сёнга маслаҳатим: мабодо яна уруш бўлиб қолса, уйингда жим ўтир, хўпми, қўлига курол ушлашга иштиёқманд анойилар бо-ришсин. Кейин сен ҳарбийдан бўшаган биронтасидан шунга ўхшаган ҳужра учун икки фунту ўн беш шиллингини шилиб оласан. Ҳа... Мен қизни кўриб бўлгунимча бизларга бир финжондан аччиқ қаҳва тайёрлаб бер десам, нима дейсан?

Дорин ошхонага чиқди. У юмуш билан банд бўлгани имкон туғилганидан ва бир муддатга бўлсаём Жэнни ўйлашдан чалғиши мумкинлигидан мамнун эди. Бояқиш Жэн эса ҳорғин ва сўлгин алфозда қовжираб турган кўзларини уларга тикиб ётарди.

Жэн шифокорнинг саволларига истар-истамас жавоб берарди; врач стетоскопини қизнинг кўкси бўйлаб юргизаркан, у қаттиқ тепаётган юрагини тинч-лантиришга беҳуда уринарди. Кейин улар Жэнни ёлғиз қолдириб, ошхонада қаҳва ичишди. Сал очилиб турган эшикдан уларнинг бўғиқ овозлари келаётган эса-да, Жэн қулоғини нечоғлик динг қилмасин, ҳеч нарсани англаб етмади.

Сўнг гурунг тугаб, унинг қаршисида врач пайо бўлди.

— Ҳозир мен сизга укол қилиб қўяман.

Жэн ишонмаётгандек унга тикилди.

— Бу сизга яхшилаб дам олишингизга ёрдам беради.

Жэн, унга ҳеч нарса керак эмаслигини айтмоқчи бўлди. У яна кўп нарсалар демоқчи эди, аммо айтишга улгурмай, тирсагидан юқорироққа ҳўлланган муздек пахта текканини, спиртнинг ўткир исини ва ниҳоят қўлига игна санчилганини сизди. Кейин врач кетди.

Дорин эшикни ёпиб, хонага оёқ учида қайтиб кирди.

Врач жунжикканча автомобилга суяниб чекаётган Барт қаршисида тўхтади. Йигит гўлдираганча узр сўраб, унга йўл берди.

— Яхшиси, ёнимга ўтира қолинг, машинада бир оз айланамиз, сиздан баъзи нарсаларни сўрашим керак. Бу ерда нимаям қилардингиз, уларга халақит берганингиз қолади. Бир оз ором олсин деб мен унга укол қилдим.

— У жуда ҳам... — Барт тутилиб қолди, — оғир касалми?

Машина жойидан жилди ва тор кўчага бурилди.

— Очиғини айтганда, — деди у ниҳоят, — нечоғлик оғир касаллигини ўзим ҳам билмайман. Тана ҳарорати 38,8, у қон тупурган. Стетоскоп билан бирон нарсани аниқлай олмадим, бироқ бу у соғлом дегани эмас.

— Соғлом дегани эмас, деганингиз нимаси? Ахир, унда на ўпка яллиғланиши ва на зотилжам бор? Шундай эмасми?

— Соддалиқ қилманг! — кўрслик билан деди врач. — Гўёки сиз шу ёшга кириб, қон тупуриш нималигини эшитмаган бўлсангиз?

Бартининг бутун ботини чок-чокидан ситилиб кетгандек бўлди.

— Албатта, бу ҳақда эшитганман, — у бир оз хижолат чекиб, ТВЦ ва шу каби ваҳимали сўзлар ҳақида гапиришга журъат этолмай қолди.

— Демак, ТВЦ ҳақида эшитгансиз, шундайми?

У аёлнинг сўз оҳангидаги истеҳзони англаб, қизариб кетди.

— Эшитганман, албатта, аммо сиз ҳали Жэнда...

— Нима учун Жэнингизда бўлиши мумкин эмас экан?

¹XIX асрнинг 70-йилларида мамлакатнинг Виктория штатида давр сурган қароқчилар.

У аёлга синчковтик билан қаради: у машинасини ишонч билан дадил ҳайлаб бораркан, олд томонидан кўра ёнидан қараганда ёши хийла катта кўринарди.

— Менга қаранг, — деди Барт зарда билан, — мен сиз ўйлаганчалик аҳмоқ эмасман. Бор-йўғи бир ой бурун Жэн ўзининг доимий врач томонидан обдон текширилган. Бу, Жэн билан денгиз соҳилида бирга дам олганимизда юз берган оғир йўтал хуружидан кейин бўлганди. Мабодо сизга Жэн бу ҳақда оғиз очмадимми?

— Айтди... — деди у хаёлчанлик билан. — Бунақанги хуруж унга илгари ҳам бўлган, денг ҳали.

— Ҳа, тахминан уч хафта олдин. — Барт аниқ эслашга уринарди. — Тўппа-тўғри. Биз у ерда ўн кун туриб, ўн олтинчида қайтиб келдик. Бу орада мен уйимизда бир ҳафта бўлиб қайтдим. Хуруж охирги кеча юз берганди.

Барт ўзига тикилиб турган жувоннинг чехраси ўзгариб кетганини ҳатто пайқамай қолди.

— Биз ўшанда халқум томирчаларидан бирини балиқ қилтаноғи тилиб юборган деб ўйлагандик. Жэннинг ўзи бу ҳақда сизга гапирмадимми?

— Йўқ, опасиям ҳеч нарса дегани йўқ.

— Ахир опаси бу ҳақда билмас эди-да. Соҳилбўйидан қайтганимизнинг эртасигаёқ дўхтирга олиб бориб кўрсатганман. Врач кўриб, ҳаммаси жойида деганди.

Шундагина йигит суҳбатдошининг юзиде хавотир аломатини пайқади.

— Албатта, сиз бошқача хаёлга бормассиз... Йўқ, йўқ...

Бартнинг хаёлидан қачонлардир унинг кўзига тушган плакатлар, огоҳлантириш тарзидаги ёзувлар, суҳбат ва лекциялар ўта бошлади. У ўзича мулоҳаза қиларкан, эс-ҳушини йиғиб, вазминлик билан иш тутмоқчи бўлди. Бу чаласавод хотин ваҳима қилишни билади, холос. Нима бўлгандаям Жэнни доимий врач синчиклаб кўриши лозим. У тиббиётда шуҳрат қозонган, тажрибали, бообрў одам; анави гўр қизга ўхшаб бор-йўғи тиббиёт мактабини битириб, башанг кийиниб олганча гўдаиб юрадиганлар хилидан эмас. Ҳарҳолда Барт уларнинг қай бирига ишонишни яхши билади.

— Ўшанда врач қизингизга нима деб маслаҳат берганлигини айта оласизми?

Барт врачнинг айтганларини сўзлаб берди. Шунда аёл секин сўкинди.

— Бизга шунинг ўзи етарли эди. Модомики дўхтир очиқ ҳавода бўлишни, офтобда товланишни тавсия қилибдими...

— Шундан сўнг сизлар кўпроқ тоза ҳаводан нафас олиб, танангизни қуёшда тоблаб, спорт билан машғул бўлгансизлар, шундайми?

— Албатта. Бизнинг ўрнимизда сиз нима қилган бўлардингиз?

У нафасини ростлаб, индамай машинасини уйининг олдида бурди.

— Афсуски, мен ҳам шундай қилган бўлардим.

— Йўқ, ростини айтинг, дўхтир, Жэн ҳам ТБЦдан олган бўлиши мумкин, дейишдан...

— Ҳа, дардга чалинган, деб кўрқаман. Албатта, мен ҳам ҳато қилишим мумкин. Ахир сизга айтдим-ку, стетоскоп билан силнинг дастлабки аломатларини ҳамиша ҳам аниқлаб бўлавермайди. Аниқлашнинг бирдан-бир бехато усули — бу рентген. Қизингизни иложи борица эртароқ рентгендан ўтишига ёрам беринг.

— У эртагаёқ ўтиши мумкинми?

— Шундай қолдиргандан кўра эртанинг ўзида боргани яхши.

— Яхши. Бунда бизга ёрдам бероласизми?

— Ҳа, мен буни бепул ташкил этишим мумкин.

Барт кўл силтаб қўйди.

— Жэнга бепул хизматнинг сираям кераги йўқ. Мен унинг энг яхши касалхонада кўриқдан ўтишини хоҳлайман.

Врач ҳайрон бўлиб елка қисди ва машина маторини ўчирди.

— Билганингиз, лекин айтиб қўяй, бу ўтакеткан аҳмоқлик. Рентгендан соғлиқни сақлаш бўлими орқали ўтсаям бўлади. Бу сизга ўн шиллинг орти пенсга тушади. Бошқа жойда ундан ҳам қиммат — нақ ўн гинейя.

Г и н е я — қадимги инглиз тилла тангаси.

— Гап бундай, дўхтир, буларнинг барини ўз зиммамга оламан. Мен арзонга учадиганлардан эмасман. Жэнни энг зўр шифоқорларга кўрсатаман. Сиз уни шаҳардаги энг тажрибали врач ёрдамида имкони борича тезроқ рентгендан ўтказиб бероласизми?

— Албатта, агар сиз шуни истасангиз. Аммо бу сизга уч гинейга тушади, боз устига, врач маслаҳатидан ҳам ўтиш керак.

— Э-э худо... — Барт машинадан отилиб чиқди-да, эшикни қўйиб юбормасдан тураверди. — Бунинг неча пулга тушиши мен учун аҳамиятсиз эканини қандай тушунтирсам экан! Умуман олганда, мени ким деб ўйлаётганингизни тушуниб турибман. Бу ердаям Дориннинг қўли бор. Сиз мени бориб турган аблаҳ деб ўйлаясиз. Нимаям дердим. Эҳтимол, аблаҳдирман, аммо сиз ўйлаганчалик эмас, ишончингиз комил бўлсинки, Жэнни даволатишга қетадиган барча харажатларни, шунингдек, сизнинг ҳақингизниям тўлашга тайёрман.

Врач кўзларини ним юмганча ҳамон машина ичида ўтирарди. Унинг қўллари руль чамбарагида эркин ётар, дудокларининг чеккаси истеҳзоли кўтарилиб турарди.

— Оббо қахрамон-ей, қахрамоннинг ўзи-я! — аёлнинг гаплари ҳақоратомуз эшитилди. — Эртага эрталаб соат ўнда қўнғироқ қилинг, жавобини айтаман.

Аёл яна бир бор кинояли жилмайиб, хайрлашгани қўлини кўтарди.

Барт ортига бурилди: унинг ботинида саросима ва газаб бир-бири билан олишарди. У тепалик устига чиққанда, газаб ўз-ўзидан қаёққадир ғойиб бўлди ва саросиманинг ўзигина қолди. Жэннинг қулбасига элтгувчи йўлга бурилгач, тўхтаб қолди. Эсига ёш жувоннинг Жэнни безовта қилмаслик керак дегани тушиб, қалбида юракни сиқадиган ғам-андух туйди ва Уильям-стрит чорраҳасидан ўтиб, Дарлинг-хёрст — Роуд бўйлаб юриб кетди ва шунда ногоҳ дуч келган трамвайнинг “тарақ-туруғ”и бирданига якшанба тонгининг уйқули сукунатига бостириб кириб келди. Муюлишдаги емакхона очиқ эди. Барт ичкари кириб, дудланган чўчка нимтаси, тухум, қуймоқ ва чойга буюртма бериб, ўтирганча, газетанинг якшанба сонини ўқишга тугинди. У саҳифаларга тез-тез кўз югуртирар, аммо шуурига ҳеч вақо етиб бормаётган эди.

Барт қуймоқдан тотинди-да, ликопчани суриб қўйди, сўнг аччиқ қора чойдан финжонлаб ичаркан, қотган бир бурда нонга сариеғ суркаб узоқ ўтирди.

Ҳалиги нонни ютаман деб томоғига тикилиб, ҳиқиллаб қолди, кейин униям четга суриб қўйди. Қўли билан энгагини силаб кўриб, соқоли ўсиб, тикандек қадалаётганини сездди. Жэннинг олдига боришдан олдин соқолини олиб, душга тушиши ва бир оз мизғиб олиши керак. Шунда у Чиллиани ва Райэнларнинг бу ердан ўн дақиқа пиёда юргулик наридаги, яъни Гленмор — Роуддаги эски қулбасини эслади. Чилла — мана унга бошига иш тушганда ким ёрдам бериши мумкин!

Саккизинчи боб

1

Барт тушкун кайфиятда ботаника боғи яқинидаги Мэжуори кўчасини ўраб турган пальма дарахтлари остидаги ўтлар устига чўзилди. Сўнг соатига қаради. Назарида дўхтир яшайдиган кўпошёнали уйнинг подъездига Жэн билан Дорин кириб кетганига бир сутка бўлгандек эди. “Уларнинг бунчалик ҳаяллаб кетишини қандай тушуниш мумкин?” Бу яхшиликками ёки!.. Жэннинг ўша якшанба тонгидаги озиб-тўзиб кетган, уқубат чеккан ва кўзларининг ости кўкарган алпозда ётганини эслаб, йигитни шубҳа ва умидсизлик босди. Кейин у ёмон хаёллардан қутулмоқ учун Жэнни бугун эрталаб йўлак зинапоясида кўзлари ёниб турган, вужудида ҳаёт жўш урган ҳолатини эслашга уринди ва у қизни умуман бирон дардга чалиниши мумкин деган фикрни рад этиб, яна ўзича ёш врачни ваҳимачи, деб сўкиб қўйди.

Чошғоҳ пайтида очиқ осмондан қуёш заминни қиздиргандан қиздирарди. Пальманинг найзодор япроқлари орасидан олачалпоқ қуёш нурлари Бартнинг устига ёғиларди. Кўк крапивник шохдан-шоҳга жонсарак сакраб, долчин тусли

жажжи дугонасига ўзининг тилида алланималар деб чирқиллайди. Каптарлар гўдайганча “гу-гу” лаб, Бартнинг оёқлари остида ўрмалайди. У бутун вужуди билан тагида майсаларнинг нозик ҳароратини, атрофида эса эврилишлар ва сас-садоларга тўлиқ оламини ҳис этаркан, қайларадир хасталиклар мавжудлигига ишонгиси келмас ва бу дард Жэннинг танасидаям ин қуриб олганлигига унданда инонгиси келмас эди унинг. Барт у ёнидан бунисига ағдариларкан, Жэн тушиб келадиган пиллапоялардан кўз узмай ётарди. Унинг тасавурида қиз шу топда ўзининг ўйноқи кулгиси, иболи ва айбдорона табассуми билан “Вой, кечир мени, илтимос, сени қанчалик ташвишга қўйдим”, деётгандек эди.

Барт итоатсиз қўллари билан қоғозга тамаки ўрашга уннади.

Кейин эса кўзи опа-сингилларга тушди. Улар секин уйдан чиқишиб, подъездининг устки пиллапоясида бир зум тўхташди. У сапчиб туриб, уларга пешвоз чиққани йўлни кесиб ўта бошлади. Жэн уни қўлтигидан олди. Шунда қизнинг лабларида синиқ кулги балқиди. У қизга қараб енгил тортди. Ҳа, унинг кўриниши ҳар галгидай. Барт ҳаммаси яхши бўлиб кетишига ишонарди. Шу топ у Дориннинг йиғлаётганини кўриб нафаси ичига тушиб кетди.

Жэн опасининг тирсагидан тутди.

— Бирон жойга бориб нонушта қилиб олайлик, очимдан ўлай деяпман.

Бартнинг тили танглайига ёпишиб қолгандек эди.

— Дўхтир нима деди?

Ўз оғзидан чиққан сўзларни ўзи аранг эшитди. Жэн ҳамон йигитдан кўзларини узмас, ҳануз зўраки кулги дудоқларини тарк айламаган эди.

— Бу ҳақда чойдан кейин гаплаша қолайлик, хўпми?

— Ахир мен билишим керак.

Барт энди шанғиллаб чиққан ўз овозидан чўчиб тушди.

— Дўхтирнинг айтишича, мен санаторийгами ёки шунга ўхшаган жойга бориб даволанишим керак экан.

Шу заҳоти йигитнинг кўзлари тиниб, бутун борлиқ теграсида чирпирак бўлиб айланаётгандек туюлди. Жэннинг сариқ кўйлаги, кифтлари узра ясланиб ётган оч жигаранг сочлари — гўёки буларнинг ҳаммаси чарақлаган кўёш остида бир зумда чаплашиб кетгандек бўлди, кейин туман тарқалиб, у яна жилмайганча турган Жэнни кўрди. — У янглишган бўлиши керак. Бу ... бўлиши мумкин эмас...

У тутилиб қолди.

Жэн, пастга тушайлик дегандек, Бартнинг қўлини маҳкам сиқди.

— Йўқ, ҳаммаси рост, мен касал эканман.

2

Уйга қайтишгач, Дорин Бартга батафсил сўзлаб берди. Жэн каравотига узала тушиб, шифтга синчковлик билан разм солиб ётаверди. Қизнинг улар нима ҳақда гаплашаётгани билан иши йўқ эди. Гўёки унга дахли йўқдай.

— Демак, ўпкада, “хиралашган жой” дегани шу экан-да? — деди Барт.

— Врачнинг айтишича, дард унинг ўпкасига дахл қилган. Бахтимизга, бу касалликнинг енгил кўриниши эмиш, ҳарҳолда дўхтир шунақа деяпти. Тўғри-я, Жэн?

Жэн бош ирғади. Эҳтимол, врач шундай дегандир. Лекин, Жэн деярли ҳеч нарсани эслолмаётганди.

Дорин сўзида давом этди:

— Агар у ҳозир шифохонада даволаниб, кейин санаторийда муолажа олса, ҳаммаси яхши бўлиб кетиши керак.

— У қанчага чўзилишини айтмадимми?

— Билишимча, олти ойга яқин.

— Олти ой! — Барт ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Афтидан, олти ой, шундайми, Жэн? — Дорин синглисига ўтирилди.

— Ҳа, олти ой.

— Ахир бунинг иложи йўқ. — Барт дўхтир чиқарган ҳукм ва унинг оқибатларини ҳазм қила олмаётган эди. — Йўқ, яхшиси, бошқа дўхтирга мурожаат қиламиз. У албатга...

У сигаретасини лабига қистирганча, кучли ҳаяжонда чўнтагидан гугурт қидира бошлади.

— Бориб ошхонадан олақол, — деди Дорин.

Барт сигаретасини ёқиб қайтганида хийла ўзига келиб қолганди.

— Албатта бошқа шифокорниям фикрини билишимиз керак, — деди хаёлчанлик билан. — Менга ўша аёл дўхтир анча ваҳимачига ўхшаб кўринди.

Дорин унга тикилиб қаради.

— Фикри ожизмича, Жэн плевритга чалинганда уни ўша сен айтган “ваҳимачи” даволаганда эди, бу нарсалар юз бермас эди. Ҳарҳолда, биз бутун Сиднейда йирик мутахассис ҳисобланган олимнинг фикрини эшитдик, унинг фикри ренгтен суратлари билан ўз тасдиғини топди, ўйлайманки, яна пул сарфлашдан ҳеч қандай маъни йўқ.

Унинг сўзларида алам бор эди. Барт Жэннинг яқинига бориб, тўшагининг бир четига ўтирди-да, қўлларини унинг қўли устига қўйди. Йигитнинг муздек кафтлари орасида Жэннинг қўллари чўғ бўлиб ёнарди.

— Бўлди, ҳечқиси йўқ, қизалоқ, санаторийга борасан. Дўхтиринг нима деди ўзи, қачон жўнашинг керак экан?

Жэн қуриган лабларини ялаб қўйди, бироқ индамади.

— У, аввал бирорта касалхонада бир ой даволаниб, кейин санаторийга бориши керак экан, — деди Дорин.

— Бормайман, — Жэннинг овози титраб кетди, — боролмайман. У ёқда даволаниш учун ҳафтасига олти гиней, тиббий хизмат учун яна алоҳида тўлаш лозим. Бу бизга тўғри келмайди. Фақат давлат шифохонасига боришим мумкин. У ерда пул олишмайди.

— Вой Жэни тушмагур-ей! Ўз билганингдан қолмайсан-а! Дўхтиринг нима деганини эшитдинг-ку, бепул санаторийга жойлашиш учун камида уч ой кутишинг керак экан. Ахир биз бунча кутолмаймиз.

— Уч ой-а! Қандай бемаънилик! Бунақаси кетмайди, нақ уч ой кутса-я! Ахир бу унинг...

У тутилиб қолди. “Ахир бу уч ой тақдирини ҳал қилиб қўйиши мумкин-ку”, деб юборишига сал қолди.

— Биз уни дарҳол хусусий санаторийга жойлаштирамиз, — деди кейин ўзини ўнглаб. — У қаерда жойлашган?

— Блю Маунтинз — Мовий тоғларда.

— Мовий тоғларда! — такрорлади Барт андек шубҳа билан. — Эй худо, ахир бу юз чақирим нарида-ку! Сал яқинроғи йўқми?

— Берирокдаям бор. Лекин барибир бўш жой йўқ.

— Ҳеч қанақанги хусусий санаторийга бормайман, бизни бунга имкониятимиз йўқ, — деди Жэн руҳсиз ва бемажол бир оҳангда.

Барт, уни кеча ёш врач-аёл, машинасида кетаётиб унга кинояли боққанидаги сингари, ичидан газаби қайнаб кела бошлаганини ҳис этди.

— Мен кечиктирилган маошим ҳисобидан анча пул олдим. Кейин чегарадан олиб ўтган марваридни ҳам қора бозорда пулладим.

Жэн бошини чайқади.

— Мен сендан пул ололмайман.

— Сен мендан ҳеч вақо олмайсан. Шунчаки мен жамғармаларимни биргалликдаги ишимизга тикмоқчиман, холос. Ва умуман, ахборотинг учун, буларнинг бари менгаям дахлдор.

— Йўқ, — деди Жэн қатъий ва лекин беозор оҳангда. — Йўқ, йўл қўймайман сенга.

— О, худо хайрингни берсин, кел, бу ҳақда тортишмайлик. — Барт Доринг томон ўтирилди. — Хуллас калом, ўзинг унга айтсанг-чи, жиннилигини бас қилсин-да энди.

Дорин ҳам бош чайқади.

— Олижаноблигингни қадрлайман, — деди у совуққини, шу лаҳзада Барт Дориннинг гап оҳангида адоват туйди, — бироқ синглим пулларингни ололмайди.

Барт сапчиб туриб кетди. Вужудида унинг ўзигаям нотаниш бўлган туйғулар исён кўтарди.

— Умрим бино бўлиб бунақанги аҳмоқона, тутуриқсиз гапни эшитмаганман. Бунақанги сохта гурур, ахир бу ғирт бемаънилик-ку, бундан баттар бўлиши мумкин эмас!

Дорин қимтиниб қўйди.

— Ана, ўзинг кўндира қол бўлмаса, менга нима дейсан? Ҳаммаси унинг инон-ихтиёрида.

Барт, Дориннинг кўзларида йилтираган нафрат ўтини кўриб ҳайратда қолди, сўнг ўгирилиб, қайта Жэннинг тўшагига ўтирди-да, эгилганича қўллари-ни секин қизнинг елкасига қўйди.

— Кулоқ сол, ҳой бола, — унинг овози хириллаб чиқди, — менга сен соғайиб кетсанг бўлгани, билдингми? Буларни мен бошқа биров учун эмас, балки ўзим учун қиялман, уқдингми? Ҳа, ҳа, опанг Дорин “палид” ҳисоблаган одам учун қиялман.

Жэннинг лабларига синиқ кулги қалқди. Бундан йигитнинг юраги сиқилди.

— Агар биз унаштириб қўйилганимизда, мана шунақа машиналарга ўрин қолмасди, менга бунақа адоватли қарашмасди. Шунга билиб қўйди, — дея Доринга ўтирилди, — Жэн икковимизни унаштириб қўйилган, деб ҳисоблай-веришинг мумкин.

Жэн худди нафас олишдан тўхтагандек қотиб қолди.

— Башарти сенинг ўжарлигинг ва такабурлигинг олдида шунчалик муҳим аҳамият касб этадиган бўлса, — деди Барт, — энди Жэннинг кўлидан тутиб, унда мен, ҳозирнинг ўзидаёқ, опангнинг гувоҳлигида, барча расмиятлар бўйича сендан сўрайман: менинг қайлигим бўлишга розилик берасанми? Жавоб бер!

Жэн Бартнинг кўзларига тикилиб турарди, шу лаҳза қизнинг дудоқларини кулги тарк этди, қорачиқларини лиммо-лим тўлдирган кўз ёшлари мижгонларини ювиб туша бошлади.

— Айнан худди шу йўсинда қўлингизни сўрайман, деб сира ўйламагандим, мисс Блейкли. — У, томогини нимадир сиқиб, кўзларини ачиштириб келаётганини, теран ҳис этиб, фикрини зўрға ҳазил тарзида ифодалай олди: — Бироқ мен яқин кунларда, рост шундай қилмоқчи эдим.

Дорин ўрнидан туриб, ошхонага чиқди. Барт “лов” этиб, газ ёнганини, кейин чойнак тақиллаганини эшитди.

— Жэн менинг дилбарим, кел энди, шу бутундан эътиборан ўзимизни унаштирилган деб ҳисоблаймиз. Тўғрими?

Сўзлар ҳавода муаллақ туриб қолди. Жэнга, улар бамисли шамол пайтидаги телеграф симлари сингари, гувиллаб эшитилаётгандек бўлиб туюлди. Қиз кўзёшларини кафтининг орқаси билан сидириб ташлади ва унинг лабида табассум балқиди. У гўёки йигит қалбининг тўрига етиб бормоқчидек, унга узоқ тикилди, сўнгра лаблари қимирлаб, секин эмас қатъият билан “Йўқ!” деди.

Барт бир зумга ҳанг-манг бўлиб қолди. Кейин не қиларини билмай Доринга ёлвора кетди. Менга ёрдам беринг, Жэнни кўндириш, у йўқ демасин, ўжарлик қилмасин, дерди. Дорин истар-истамас, завқ-шавқсиз, синглисини кўндирмоққа уринди. Ниҳоят, улар мурасага келишди. Жэн учун бепул давлат санаторийсида холи жой бўлишини уч ой кутиш ғирт аҳмоқлик эди, шунинг учун ҳам у Бартга пуллик санаторийда даволаниш ҳақини тўлашга розилик берса-да, уларнинг ўрталарида никоҳ ўқилиши ва бундан келиб чиқадиган мажбурият ҳамда масъулиятларни зиммасига олмайди, чунки шундай бўлган тақдирда, йигит истаган пайтида ўзини бу масъулиятлардан соқит қила олмас эди.

Ниҳоят, улар ҳаммасини келиштиб олишди ва Барт Жэннинг каравоти четига буткул сўлгин кайфиятда чўкди.

— Э-э, худойим-ей, севган қизингни ўзингга тан маҳрамликка кўндириш бунчалик қийин кечади, деб сираям ўйламагандим.

Жэн унга назокат, меҳр-муҳаббатга тўлиқ табассум билан жилмайди. Барт уни бағрига босиб ўпмоқчи бўлди, бироқ у юзини олиб қочди.

— Мени ўпишинг мумкин эмас, бу — хавфли.

— Бу, керак бўлса, чунонам хавфлики, — у қизнинг дудоқларига лабларини босди, — мабодо жудаям билгинг келса, бу бомба портлашидай гап.

Тўққизинчи боб

1

Жэн касалхонанинг тор тўшагида ётганича, янги шароитга кўниқишга ури-нарди. Каталакдек тор, қоронғи ва димиққан хона, табиийки, Жэнга ёқмади. Бироқ, шикоят қилишдан маъно йўқ эди: врачнинг илк уқдириши шу бўлди-ки, у бориға шукр қилиши, уни қабул қилганлардан миннатдор бўлиши лозим экан... Касаллиги хусусида ҳеч кимга оғиз очмаслиги керак. У сил эмас, шунчаки нафас йўллари андек яллиғланган бемор; ҳолос... Бу гап ўзигама маъқул тушди. Мудом касали ҳақида ўйлаш азоб. Бундан ташқари, касалингни сил эканлигини эшитганлар ўзларини тортиб қолишлари, сен билан жиноят-чига муомала қилгандек муносабатда бўлишларини айтмайсизми...

Жэн бировга айтиб бўлмайдиган дардининг қанчага чўзилиши, неча ойлар давом этиши ҳақида ўйлашга ҳам кўрқарди. Бу ўйнинг залворини кўтаришга чоғи келмаслигини ҳам биларди. Касалхонанинг биринчи куни шу қадар чўзи-ляштики, ҳали бу ерда ойларни қандай ўтказаркин?!

Жэн атайин ҳамхоналари билан гаплашмасликка ҳаракат қилди. Чунки, уни бу ерга янглиш ётқизишган. У бемор эмас, келгусидаям касалликка чалинмай-ди. Унинг кўриниши ҳам ҳамхоналариникидан фарқ қилиб турганига ишончи комил. Дарҳақиқат, у шу пайтгача бугунгидек бардам сезмаганди ўзини. “Ҳа, врач адашган, — дея ўзини астойдил ишонтиришга уринарди Жэн, — ташҳис нотўғри. Мен соппа-соғман. Врач хато қилган”.

У қаттиқ тўшақда узала тушиб ётаркан, бутун вужудини майда тер боса бошлади. Деразадан тушаётган кўёш нури хонани тандирдай қизита бошлаганди...

Зерикиб, беҳаловат бўлди. Ўзини китоб билан чалғитмоқчи эди, лекин ўқиганлари калласига кирмади. Беморларнинг маза-матрасиз гап-сўзлари ким-дир кўйиб, ўчириш эсидан чиқиб кетган радиоприёмникдан жаз мусиқаси ва реклама роликларининг шовқини ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, қизни эс-хушидан айираёзганди...

Врач хулосасини эшитганидан бери бутун ҳафта давомида хаёли ўзида бўлмади. Атрофдаги воқеликни — одамларнинг лабларини қимирлатиб гаплашишлари, у ёқдан-бу ёққа ўтиб-қайтишлари ва нималар биландир машғулликларини кўриб турарди-да, кўрганлари унга алоқаси йўқдай эди гўё. Узини худди экинлар орасидан юлиб олинган бегона ўтдай ҳис этарди.

Ҳаёт энди унинг ёнидан ўтиб борарди.

Ҳис-туйғулари хира тортиган, асаблари таранг. Умуман олганда, соғломлиги-ни кўра била туриб, беморлар билан лик тўла хонага қамаб кўйиш адолатдан эмас-да!..

Жэн, маллатоб жингалак сочларига лента тақиб олган кўшни қизга ўғринча қараб кўйди-да, беҳосдан тушган зарба янглиғ миясига келган фикр уни дов-диратди: “Ахир, мана шу қизга ва унинг шеригига қараб, уларнинг ҳоли танг деб бўлмади-ку”.

Худди унинг фикрларини уқиб олгандек, кўшни қиз унга ўтирилди.

— Менга қара, қизалоқ, — деди хирилдоқ овозда бидирлаганча, гапининг ярмини ямлаб, — сен Бетти иккаламизнинг олдимизда ҳалеб бурнингни кўтараверма. Сен, мен ва Бетти учаламиздаям ТБЦ бор, ҳозирданоқ қулоғинг-га яхшилаб кўйиб ол: биз тубиклар баҳамжиҳат бўлмағимиз лозим. Уқдингми?

У дудоқларини тиниқ лаббўёқда қалин қилиб бўяркан, Жэнга тик боққан-ча деди:

— Менинг исмиМ Линда. Анавиники бўлса — Бетти. Сеники-чи?

— Жэн...

— Шуни билиб кўйки, Жэн, бизлар эҳтимол, бу тўрт девор орасида ойлаб қамалиб ётармиз! Шундай экан, ўзимизни ўзимиз овутиб, кайфиятимизни чоғ қилишга тўғри келади. Чунки, жин теккан бу жойга ҳеч ким оёғиниям босмайди. Бу юкумли касалликдан ўлгидай кўрқишади, билдингми? Бу ерда қанча вақт бўласан?

— Бир ойча бўлсам керак.

— Бетти иккимиз аллақачон тил топишиб кетганмиз, шундай экан, қандай бўлсак, шундайлигимизча билаверасан бизни.

Жэн дув қизариб кетди.

— Мен ўзимни сира катта олаётганим йўқ, шунчаки...

У жим бўлиб қолди. Айтмоқчи бўлганлари сира тилига келмасди.

— Бу ерга тушмасингдан бурун қаерларда бўлдинг?

— Қаерларда бўлдинг, деганинг нимаси? Албатта, уйда-да.

Беттининг болаларча думалоқ чеҳрасидан катта-катта мовий кўзлари ҳайрон бўлганча тикилиб турарди.

— Ё тангли, — тили чучукланиб деди у, — ҳали сен билинчи маттами?

— Ҳа.

Линда ерга қаради.

— Унда тушунарли.

У сал мулойимлашди:

— Бетоблигингни қачон билиб қолдинг?

— Ўтган ҳафта.

— Э-э, худо! — деб юборди Линда. У кўзгучани баланд кўтариб, қошига ҳафсала билан қалам торта бошлади. — Кечирасан, сен билан бундай оҳангда гаплашганим учун, бир қарасам, опанг лаш-лушларингни тутунча қилиб ўзи билан олиб кетяпти, гап нимадалигини биласизлар, деб ўйлабман.

— Ё тангли, — суҳбатга қўшилди Бетти, — бу ҳақда бидинчи мадотаба эшитиш одамни нечоғлик ладзага солишини жуда яхси биламан. Хасталигимни айтганимда, зўдга ўзимни тутиб олганман. Ундан олдин бемалол теннис ўйнаб юлганман.

Жэн ҳаммасига тушунгандек маънос бош ирғади.

— Э, қизалоқ, бора-бора кўникиб кетаркансан бу қисматга, — унинг хириллоқ овози мулойим, ёқимли бўлиб бораётганди. — Ҳозир сени руҳан эзаётган нарсалар бизнинг ҳам бошимиздан кечган. Бетти тўғри айтади, силга чалинганимни илк дафъа эшитганимда, энг маъқули, — шартта трамвайга ўтираман-да, соҳилбўйидаги жарликка бориб, жонидан тўйган сиднейликларга ўхшаб ўзимни пастга отаман дегандим. Беш йил бурунги гаплар бу. Энди бу ҳақда ўйламай ҳам қўйдим. Агар биронта жонон олдимда кеккайиб ўзини кўрсата бошласа, ўзим ҳузур қилиб патини юлиб ташлайман.

Қизнинг қаҳрли оч жигарранг кўзлари ёниб кетди.

— Агар ҳалеб шалвирайвермасанг, ҳаётнинг ўзи у қадар ёмон нарса эмас. Бетти иккаламиздан тортинмай сўрайвер. Келганимизга икки ой бўлади. Унчалик ёмон жой эмас.

— Лекин бир оз тор...

— Агар билсанг, улар бизнинг орқамиздан мўмай-мўмай пул топишади. Бека бу ернинг ҳар бир квадрат метрини пуллаб, Сиднейдаги ҳамкасабаларидан бир неча баробар кўп фойда кўради.

— Ҳаққи рост. Ўтган йили шу йўл билан у Англия саёҳатига пул ишлаб олганди.

— Худди шундай. Энди эса биз уни Америкага жўнатиш учун жонимиз азобда.

Жэн бир сесканиб тушди. Нафасини қайтарар даражадаги иссиққа қарамасдан, аъзои бадани жунжикиб кетди.

2

Жэн овқатга қўл чўзгандай бўлдию патнисни нари суриб қўйди. Бунга кўзи тушган Линда танбеҳ берди.

— Менга қара, Жэнни, очингдан ўлмоқчимисан! Ҳеч ким раҳмат айтмайди бу ишинг учун. Аксинча, қурумсоқ бекамиз титраб-қақшаб берадиганиниям камайтиради. Олдинга нима қўйишса, битта ушоқ қолдирмай ялаб-юлқаб қўй. Бўлмаса, силланг қуриб қолади...

Жэн патнисни қайта олдиға тортиб тилар-тиламас ея бошлади.

Сўнгра у, Бетти билан Линданинг ўзларига стрептомициндан укол қилишларини кузатиб турди. Улар игнани баданларига шунчалик чуқур санчишардики, буни кўрган Жэннинг кўнгли беҳузур бўлиб кетди.

— Албатта, — деди Линда, Жэннинг кўзларидаги саросимани илғаб. — Албатта-де, қизалоқ, бу ишни ҳар тўрт соатда қилиб турганингдан кейин кўзинг пишиб кетаркан. Сени бу ерга нима учун ётқизишган ўзи?

— Улар ичимга ҳаво юбормоқчи бўлишяпти.

— Ҳа, пневмотораксни бошлашаркан-да? — деди Линда бамайлихотир.

— Ундан сўнг қаерга жўнатишаркан?

— Тоғдаги санаторийга.

— Қайси тоғдаги?

— Пайн Риждаги.

— Кўйсанг-чи! — деди юзлари ёришиб кетган Бетти. — Сенинг омадинг чошибди! Иккинчи қайта ётганимда у ерда бўлганман. Ўзиям зўр жой-да... Ушанда ҳамма даволанувчилар ёшлар эди. Эҳ, роса маза қилган эдик-да, — Бетти бир зум хотирага берилиб, тин олди. — Эҳтимол бу ҳаётимдаги энг яхши дамлар бўлгандир...

Жэн ўзини ёстиққа ташлаб, шифтга хаёлчан тикилди.

Линданинг унги раҳми келиб, одатдагидек юмшоқ овозда деди:

— Ҳа, бу аралаш санаторийларда даволаш жараёни жуда зўр бўлмасаям, дурустгина ҳордиқ чиқариш мумкин.

У Жэн томонга қаради.

— Балки врачинг нуфузли кишидир. Ўзи сени ким даволайди?

— Мёрчисон Лейд.

— Қария Мёрч десанг-чи. У, албатта, сен учун биронта йўланма тўғрилай олади.

— У яхши дўхтирми?

— Уни ТБЦ хасталиклари бўйича Австралияда энг зўр шифокор ҳисоблашади. Лекин битта камчилиги бор, у ўзига шунча кўп мижоз оладики, кўпда қирқ мингтадан ошиб кетган беморлари орасида сени кимлар биландир адаштириб юради. Ахир бу хатарли-ку. Сен унинг ёдидан кўтарилган кезларда эсига солиб турадиган одамнинг бўлса, ундан зўр дўхтирни топиш маҳол.

Жэн хаёлга чўмди. Бетти билан Линда тана ҳароратларини ўлчаб, ёза бошлади.

— Бу ерда ётганларни тез-тез келиб кўришга рухсат беришар? — деди Жэн, ҳечқурса, соғлом одамлар дунёсидан ўзига суянч қидириш илинжида.

— Хоҳласалар эртадан-кечгача ёнингга ўтиришмайлими! Ахир, улар ўзлари билан егуликлар олиб келишади-ку. Демак, касалхона омборидан маҳсулот тежаллади, бундан ташқари, яқинларинг ул-бул юмушларингни қилиб беришлари мумкин. Бу шифохона ходимларига энгиллик дегани, тушундингми?

— Ҳар куни кучқурун-а!

— Ахир, бу бор нарса, — деди қизишиб Линда. — Ниҳоятда кўп келишади. Менга қолса, фақатгина яқшанба куни эрталаб соат саккиздан тўққизгача келиб кўришга рухсат этиладиган касалхонага бориб ётардим — вассалом.

Бетти дугонасига ҳайрон бўлиб қаради.

— Вой, Лин, — деб чийиллади у. — Бизлални келиб кўлиб тўлишмаса, нима бўлади ахил!

Линда китобини қўлига олди.

— Унда қабул соатлари бўлмас ва биз шўрликлардан хабар олишмаётганиниям пайқамас эдик.

У стол чироғи ёруғини ўзига мослаб, ёстиғини тўғрилади ва эшикка терс ўтирилганча мутолаага шўнғиди.

— Мабодо кимнидир кутаётган бўлсанг, унда ўзингга оро бериб ол, улар ҳар дақиқада келиб қолишлари мумкин.

Жэн хийла саросимада тайёргарликни бошлаб юборди: кифтига ёйилиб тушган сочларини тарашга тутинди, юзларига астойдил уна сурди, лабларини ҳафсала билан бўяди. Сўнг эгнидаги касалхона курткасининг ёқасига тасма боғлаб, бир зум ўйланиб қолди — янгисини тақсаммикин, буниси боя сал мизганимда гижимланибди, деб ўйлади.

Кираверишдаги эшик кўнғироғи жиринглади. Жэн сўнгги марта кўзгуга бир қараб олди-да, кейин интизорлик билан кута бошлади.

Ўнинчи боб

1

Барт кўнгирак тугмачасини босди. Беўхшов дириллаган овоз эшитилди.

Ҳеч ким жавоб қилмади. Эшик очилишиниям кутиб ўтирмасдан, аскарча ботинкасини гирчиллатганча оёқ учида даҳлиздан ўтиб, ичкарида истараси иссиқ аёл овқатланиб ўтирган хона олдида ўнғайсиз туриб қолди. “Касалхона бекаси бўлса керак”, — деб ўйлади у.

— Кечирасиз, мен мисс Блейклини кўрсам дегандим.

У касалхона муҳитига яраша секинроқ гапиришга ҳаракат қилса-да, овоз барибир буйруқнамо эшитилди ўзига.

Бека бош ирғади.

— Ўнг томондаги учинчи эшик, ҳов ана ёпиқ турибди. Илтимос, ичкаридан эшикни ёпиб қўйинг.

У эшик олдида бир муддат иккиланиб тургач, кейин тақиллатди. Ичкаридан синиқ овоз эшитилди.

— Кириг!

Барт эшикни очиб, Жэнга кўзи тушиши билан юраги бир қалқиб тушгандай бўлди. Ўзини босишга уришиб, караволлар оралиғидан тикилиб-сиқилиб ўтди. У Жэннинг ёнгинасида бегона қиз билан ўтирганидан ўзини ўнғайсиз ҳис қилди. У қизнинг олдида бир қути конфет ва оқшомги газетани қўйиб, қўлларидан тутди. Шу топгача кўкрагини сиқиб келаётган нарсга қўйиб юборгандек бўлди.

— Салом!

— Салом!

У энгашиб қиздан бўса олди ва шу лаҳзада дастлабки ўнғайсизликлар йўқолаётганини ҳис этди.

Барт тўшак четига ўтириб олганча, қизнинг қўлларидан ушлади, сўнг улар кўнглига таскин берадиган шунчаки аҳамиятсиз нарсалар ҳақида гапира бошладилар.

— Бу ер анчайин расво экан, тўғрими? — деди у атрофга ўғринча кўз югуртириб.

— Йўғ-е, унчалик ёмон эмас.

— Ростданми, бу ернинг шароити сенга маъкулми?

— Албатта яши, Барт, — ёлғонлади қиз.

— Овқати дурустми ишқилиб? Суриштириб билишимча, тез соғайишнинг биринчи шарти — овқат экан.

— Еб-ичишимиз бинойидек, — яна ўтрик сўзлади Жэн.

— Мен сенга шоколадли конфет келтирдим. Ширинликдан тўйиб-тўйиб егин-да, тезроқ семиришга ҳаракат қил. Қанча тўлишсанг, шунча яхши. Барибир, ҳоналаринг тор экан, нима дединг?

— Йўғ-е, нималар деясан? Жой етарлик, тўғри, қизларнинг айтишича, бу ерга жойлашиб олганимнинг ўзиёқ роса омадим чопганидан экан. Мабодо да-воловчи врачнинг обрўси бўлмаса, жуда узоқ, ҳатто ойлаб бўш ўрин кутишга тўғри келаркан.

Ҳалигина Жэннинг юрагида ҳасратлари тўлиб-тошиб турганди: жойнинг торлиги, овқатнинг бемазаллиги, касаллар билан бировнинг иши йўқлиги... Ҳамма-ҳаммасини Бартга тўкиб солмоқчи эди. Энди бўлса, Жэн атиги бир нарсани хоҳларди — у ҳам бўлса — Барт олдиндан пулни тўлаб, Жэнни ётқизган бу хастахонада барча қулайликлар муҳайё қилинган деб уни ишонтирса бўлгани. Барт жўнаб кетгандан кейин у алламаҳалгача уйқуси келмай, Беттининг хириллаб нафас олишини ва айвонда — уларнинг деразаси тагида кимнингдир қаттиқ хуррак отаётганини эшитиб ётди.

2

Эндигина кўзи илинган экан, соатнинг кулоқни қоматга келтириб жиринглашидан чўчиб уйғонди. Урнига туриб ўтирди — юраги гурс-гурс тепар, нимадир бўғзини сиқар, асаблари таранг тортилган эди. Шунда Линданинг каравоти тепасида чироқ ёнди ва Бетти мингирлаганича нариги ёнига ағдарилиб олди. Линда илжайганча Жэнга қаради.

— Кечир, безовта қилдим, сен бунга кўника беришинг керак. Мен сени бу ҳақда огоҳлантиргандим.

Ҳа, Линда огоҳлантирганди. Ҳар қалай, унга оддий турмуш билан бу ердаги аҳвол ўртасидаги жарликни ҳеч бир нарса мана шу ярим тундаги воқеачалик таъкидлаб бера олмас эди. У энди ухлаш ўрнига, икки дугонанинг бўғиқ овозда гаплашиб, ичига худди тиниқ шаробга ўхшаган суюқлик солинган шприц билан бир-бирларини укол қилишларини кузатиб ётишга маҳкум эди.

Улар чирокни ўчириб яна ухлагани ётишди, лекин Жэн энди ухлаёлмасди. Дераза ортидаги айвонда хуррак овози янаям зўрайди. У устидаги аёлни отиб юборган бўлса-да, исиб бораётганди. Соат қаттиқ чиқиллайди. У Барт ҳақида ўйлай бошлади. Назарида опаси билан Барт уни касалхонага ётқизишда жулаям шошқалоқлик қилишган. Наҳотки ҳалитдан уларнинг жонига теккан бўлса? Эҳтимол, Барт иккаласи Доринни безор қилиб юборишгандир, опаси бу тўғрида неча бор айтганди. Балки Дорин ҳам қачонлардан буён ўзи учун яшагиси келиб юргандир. Ажабмаски, Барт ҳам ундан кутулиш учун баҳона қидираётган бўлса. Хаёлидан шу фикрлар ўта бошлади. Барт ҳақида шундай бемаъни хаёлларга боргани учун ўзини ёмон кўриб кетди. Бироқ уйқусиз кечган тун ва касалликнинг ҳосиласи ўлароқ, ушбу аҳмоқона мантиқ қизнинг изтиробларию шубҳаларини бир-биридан ошириб юборди. Йўқ, энди Жэннинг уларга бошқа кераги йўқ.

3

Тонг ёриша бошлади. Кўчада сут сотувчининг идишлари дангиллар, кимдир резина бошмогини тапиллатиб ўтиб борарди. Аллакимнинг ошхонасида идиш-товоқлар даранглаб кетди.

Касалхона ходимаси уларга чой келтирди. Линда билан Бетти ҳароратларини ўлчаб, каравотлари тепасидаги жадвалга қайд этиб қўйишди.

Жэн илмилик чойни ичгиси келмай, ҳўллаб қўярди. Унинг хаёллари беихтиёр денгиз бўйида кечган кунларга кетди. Тонг палласи кўл тарафдан майин шабада эсиб, қапа ёнидаги дарахтларнинг бутуқларида кушлар сайрай бошлади. Ёнгинасида Барт ухлаб ётибди. Бир лаҳзада уни ташқи оламдан ажратиб турган девор очилиб, Жэн ўзини қайтадан ҳурриятга эришгандек ҳис этди. У энди озод ва бахтиёр эди. Айни шу сонияларда ўтган кечанинг барча даҳшатлари унга кулгили бўлиб туюларди. Кейин у эртанги кун бериши мумкин бўлган барча нарсаларни кўз олдига келтирди. Ҳалигина хаёлидан кечган саодатли дамлар хира тортиб, бора-бора шууридан йўқола борди. Сўнгра у нигоҳларини баайни тутқун, ростакамига банди каби қоронғи зулматга қаратди. Врач олти ой, деди-я. Олти ой! Чидаб бўлмайдиган узундан-узоқ олти ой мобайнида Бетти, Линда ва улар сингарилар мана шу камбар оламга кўникишга, ушбу қамоқxonанинг жабру жафоларидан зорланмасдан, итоатда кун ўтказишга мажбурдирлар.

Ун биринчи боб

1

Жэн касалхона бекаси хонасидаги столга ёзиглик жун тўшакда узала тушиб ётарди.

Унинг қорнида аллақандай, ғалати бўшлиқ ҳолати, бирда Барт айтганидек, “қорнида бамисоли капалаклар учиб юргандек” ҳолат мавжуд эди. “Кўрқишимнинг ўзи жиннилик, деди у ўзига ўзи, бунинг сираям ваҳимали жойи йўқ”. Доктор Мёрчисон Лейд унга операция тўғрисида батафсил тушунтирган эди, аммо ҳар сафар докторнинг йўғон, чапдаст столга ёйиғлик асбоблари устида енгил сирғалишини кўриб, кўрқувдан қайд қилиб юбормасам гўрга эди, дерди.

Дўхтир икки шишадаги аллақандай суюқлик ва ўроғлик резина найчалар солинган чоғроқ тоғорани яқинига қўйиб, стол устига игналар ва антисептик воситаларни жойлаштираркан, бекага бепарволик билан гап уқтирарди. Жэн дўхтирнинг жиҳозларига қарамасликка ҳаракат қиларди.

“Жиннилик қилма, — бот-бот койирди ўзини, — ана, Линданинг айтишича, пневмотораксдан кўра, тишни олдирган ёмон”. Унинг титроқ лабларида кулги балқиди. Сираям кўрқмаслиги керак. Ундан олдин Линданинг навбати эди, Линда қабул хонасига, худди ҳожатга бораётгандек, бепарқлик билан кириб кетди ва у ердан чиққач, Жэнга кўз қисиб, далда бергандек бошиниям иргаб қўйди.

Жэннинг устидан чойшабни сидириб ташлашди, унинг белигача яланғоч, белидан пастига пижамаси ташлаб қўйилган танаси дилдираб бораётганини улар кўриб туришарди. Хўжайка, худди дайди итни силаб-сийпалаётгандек, қизнинг кафтига секин уриб-уриб қўйди.

— Ҳаммаси яхши бўлади. Қани, ёнингга ағдарил-чи, қўлларингни гарданга ол, ана шундай. Намунча қалтирайсан? Ё тавба, худди эси йўқ болакайга ўхшайди-я, тўғрими, дўхтир?

Бека лаби-лабига тегмай вайсар, унинг жарроҳлик хонасини тўлдириб юборган беғараз сафсатаси бу ерда ўринсиз эди. Жэн кўз қири билан бека қўлига йод солинган шиша ва пахта тампони олганини кўрди. Қизнинг баданига сурилган йоддан ширинтоб ўткир ис келди. Сўнгра у, бека ўртаси ўйиб олинган тўртбурчак юпка қоғозни кўкрак соҳасининг йод сурилган жойига ёйиб қўйганини кўрди. Афтидан, улар игнани худди шу ерга санчишадиган эдилар.

Доктор Лейд столга энгашиб, қаттиқ панжалари балан унинг томир уришини пайпаслаб кўрди.

— Андек асабийлашаяпмиз-а?

Унинг сўзларида аллақандай хотиржамлик оҳанги зоҳир эди.

— Ҳаяжонланмаслик керак, мисс Блейкли. Дастлабки ва иккинчи муолажада биз оғриқни сездирмаймиз, шундай экан, азият чекмайсиз.

Унинг танасига игна кирган заҳоти аъзои баданини совуқ тер қоплади, сўнг бутун вужудига қарахтлик ёйилди. Доктор бўлса, худди ҳеч нарса рўй бермаётганидек, у билан очилиб-сочилиб гаплашарди.

“Ваҳимага туша кўрма, — дерди у ўзига ўзи. — Бу чиғириқдан минглаб одамлар ўтишган ва ҳафта сайин ўтишмоқда. Сира кўрқинчли жойи йўқ. Бу соғайиб кетишинга ёрдам беради. Ҳадемай кутуласан”.

Бироқ асаблари идрокига бўйсунмай қўйганди. Бутун вужуди ларзага келмоқда эди.

— Ана энди кўрқмасангиз ҳам бўлади, мисс Блейкли. Дастлаб бир оз асабийлашаётганингизни тушуниш мумкин, лекин бунинг ҳеч бир кўрқинчли жойи йўқ. Сиз мутлақо оғриқни сезмайсиз, озроқ сиқув бўлади, холос. Биз ўпка пардасини тешиб ўтганимизда “пақ” этган овоз эшитилди, ваҳимага тушманг — бу ҳаммаси яхши кетяпти дегани. Тайёрмисиз?

Хўжайка Жэннинг билагидан тутганча томир уришини кузатарди. Жэн бикинида игнанинг ўтмас санчиғини ҳис этди. Сўнг сиқувни пайқади. У аллақандай ваҳима ичيدا қолган, назарида шу топда кўкрак қафаси кучли сиқувдан ўпирилиб кетадигандек эди гўё. Линданинг бирда унга, кимнидир пневмоторакс қилишаётганда ўпкасини тешиб қўйишган, дегани ёдига тушди. Улар беҳосдан қалтис ҳаракат қилиб, игна билан нозик тўқимани йиртиб юборишса, нима бўлади? Баногоҳ-а? Иттифоқо “пиқ” этган товуш эшитилди. Бемажоллик тўлқин янглиғ бутун танасига ёйилди. Кўз ўнгини қоронгилик чулғади. Қизнинг жасади гўёки аллақандай бўшлиқда осилиб қолгандек бўлди. Унинг қарахт ҳолга солган босим залворини айтмаса, оғриқ йўқ эди. Худди автомобиль филдирагига дам солишаётганга ўхшарди. Тасаввурида бутун танасига ҳаво ёпирилиб кириб, аъзои баданини тўлдириб юборгандек бўлди. У ҳавонинг бостириб келаётганини ҳис қилибгина қолмай, бутун вужудига бир текисда кучли босим ўтказаятганини пайқаятганди.

У хонага қайтиб боргунга қадар, тепасида мамнуният билан ва ишнинг кўзини биладиган одамдек дўхтир унга қараб турганлигини англаб етгунча, талай вақт ўтиб кетгандек туюлди. Дўхтир қизнинг қўлини силаб кўяркан, жилмайганча деди:

— Унчалик ҳам кўрқинчли эмас, тўғрими?

Жэн ўзига келиб олиб, дўхтирга “йўқ, унчалик эмас” деб жавоб беришга ҳаракат қилди.

— Ўзи шундай бўлади, — деди унга Линда, қизнинг бўздек оқариб кетган юзига тикилганча.

Жэнни ҳозиргина палатага олиб келишган ва шу топда у финжондан чой хўпларди...

2

Ўша кунни кечда Дорин билан Барт уни кўргани келиб, Жэнни операцияга доир саволлар билан кўмиб ташлашди:

— Пневмоторакс қандай ўтди? Кўрқдингми? Оғритдимми?

— Йўқ, фақат ўгирилганингда, худди ичингдан ҳаво чиқиб, сўнг яна ёпирилиб киргандек бўлади.

— Оғриги йўқ, де?

— Йўқ, оғримасди.

Жэн уларнинг энгил тортиб, хурсанд ҳолда бир-бирига қараб кўйишганини кўрди.

Сўнгра улар кетар жафосига Жэнни бир-бир ўлиб, меҳр-муҳаббат-ла айрилишди.

“Ҳечқиси йўқ, мен бу ерда атиги бир ой ётсам, “тешик битиб кетади”, кейин, кейин бўлса — олти ой санаторийда бўламан. Соғайиб кетиш учун умримнинг олти ойини чегириб ташлашга тўғри келади. Олти ой дегани нима бўлти? Бу ердан чиққанимдан сўнг касалхонани умуман эсламайман”.

Унинг нигоҳи Линдага тушиб, бояқишнинг беш йилдан бери азият чекаётганини ёдга олди. Сўнгра у Беттига қаради, у йигирма бирга кирган бўлса, шундан уч йилини шу зайлда кечириб келади. Буларни эслаш Жэнни даҳшатга солди. Жэн уларнинг кечмиши ҳақидаги ҳикояларини тингларкан, бу оламда уларга ўхшаган қанчадан-қанча қизлар ҳаётдан чекларига тушганича завқ-шавқ олишиб, бахт-саодатдан шуурларини гафлат чулғаб яшашаётганликларини ва бир кун келиб, улар ҳам дунёда шундай дард борлигидан хабар топиб қолишадиганда, бу мудҳиш янгиликдан улар умид қилган бахтли орзу ҳаваслар чилпарчин бўлади, ўша касаллик уларни ҳам ҳаёт кемасидан очиқ уммонга улоқтириб юборади.

Ун иккинчи боб

Вақт сездирмасдан ўтиб борарди, қизнинг назарида унинг ҳаёти икки паллага бўлингану, биттасида Бетти билан Линда жойлашган ва унинг ўртаси чуқур ўпқондан иборат хасталик эди, чунки улар бу ҳақда ўйлаш ва сўйлашдан сира чарчашмасдилар; иккинчисида бўлса, Дорин билан Барт туришарди. Жэн бу икки палла ўртасидаги жарлик устидан кўприк солмоқ учун опаси билан Бартга нуқул ҳаётининг хасталикдан иборат қисми тўғрисида сўзлар эди.

— Яна бир ҳафта чидаб бер, — деди йигит қизнинг кўлини сиқиб кўяркан, — сени санаторийга жойлаштирамиз, аминманки у ернинг шароити дурустроқ.

Жэн гапириб юборишдан зўрға тилини тийиб, бош ирғади. Санаторий шаҳардан юз километрча олисда эди. Қизга санаторий материкнинг қоқ ўртасида ё бошқа сайёрада ўрнашгандек эди. Жэн кўзларини Бартдан узолмас, чунки у қайтиб кетгач, узоқ тун-кечаларда Бартнинг унга суюкли бўлиб қолган бичимларини эслай олмасликдан кўрқарди. “Атрофимни зулмат чулғаган танҳолик пайтларимда, — деб айтгиси келарди унинг, — бармоқларим билан юзингга тушиб турган сочларингни, қош-кўзларингни силаб эркалашни, тикандек соқолинггни бутун вужудим билан ҳис этишни истайман...”

Аммо у бу гапларини тилига чиқара олмасди.

— Буни қара-я, уч ҳафта ўтиб кетибди, — Барт унинг кўлини ёноғига ишқади. — У қадар кўрқинчли эмас экан, тўғрими?

Жэн бош чайқади.

— Ҳа, унчалик эмас, — дея жилмайиб кўйди.

Аслида эса, у бор овози билан: “бу ер нақ жаҳаннамнинг ўзи!” деб бақариб юборгиси келарди.

“Йўқ, керак эмас, у бу ҳақда билмагани маъқул... Шароитлари зўр, деб муғамбирлик қилавериши лозим. Бартнинг дили оғримаса бўлгани”.

Барт унинг кўлини маҳкам сиқди. Жэн мана шундай табассум қилганда, ёмғирли тундан сўнг оламтоб бамисоли бирланига бутун борлиқни чароғон этиб юборгандек бўлди. У яна беш ой Жэнсиз яшайди. Шунда унинг миясига лоп этиб беш ой эмас, роса олти ой кутиши кераклиги тушиб, ҳисобга олманган бир ой жаҳлини чиқариб юборди. “Яна олти ой-а, эй худо, ахир мен жинни бўлиб қоламан-ку! Врачлар янглишаётган бўлишмасин тагин. Энди балки пневмотораксдан сўнг бир оз енгил тортган бўлса, ҳали санаторийда икки ҳафтада бир марта ўпкасига ҳаво юбориб туришса, ўшанда тузалиши жадаллашар? Тагин бу дўхтирларнинг ўзлари уйлаб топишган шунчаки бир лўғтибозлик эмасмикин? Ваҳима қилишга жуда уста-да улар”.

Нохосдан Бартнинг миясига бир фикр келди: “Анави икки қиз олаётган муолажани Жэнга ҳам қилиб кўришса бўлмасмикин? Дориси қанча турсаям тўлардим, наф қилса бўлгани.

— Ҳалғи — стрептомицин деган дорини сенга ҳам қилишса қандай бўларкин?

Жэн бош чайқади.

— Керакмас, у жуда қиммат туради.

— Қиммат бўлсаям майли, қанча туради?

Қиз аламдийдалик билан жилмайди ва шолғомдай қизариб кетди:

— Тўла бир курсининг баҳоси тўрт юз фунтга яқин.

— Ҳе, жин урсин? — Барт нима қилишини билмай қолди.

Жэн овозини пастлатиб деди:

— Беттининг ота-онаси уйларини гаровга қўйганмиш, Линда бўлса, Линда, “жоним ва танимни тикканман”, дейди.

Бартнинг қовоғи солинди. Тўрт юз фунт ахир бу катта пул-ку. Қизиқ, Беттининг отаси шунча пулни банкдан қарзга ололармикин?

Жэн уни ташвишдан кутқаришга уринди.

— Бахтимизга биз бу ҳақда ташвишланмасак ҳам бўлади... Дўхтирнинг айтишича, хасталикнинг мендаги кўринишига бу фойда бермас экан. Линдага ўхшаб ҳалқумдан теккан ёки Беттидаги каби нафас йўллари шамоллаганларга қор қиларкан.

Барт Беттининг думалоқ чеҳрасига боқди, сўнг уни хириллаб нафас олишига эътибор қилди. “Кўриниши ажабтовур, — деб ўйлади йигит, — шўрлик уч йилдан бери санаторийма-санаторий кўчиб юрибди”. Линдага тикилиб қараркан, юраги эзилди. Бечора беш йилдан буён касал экан. Қиз жуда ёш бўлса-да, қаримсиқ кўринарди. Йўқ, Жэн асло бу кўйга тушмайди. У дўхтирнинг барча кўрсатмаларини оғишмай бажаради ва олти ойга қолмай Жэн тузалиб кетишига ишончи комил.

Албатта, Жэн соғайиб кетади! Ташқаридан кўргани келувчиларнинг махсус кўнғироғи эшитилди. Барт энгашиб, Жэннинг дудоқларидан мириқиб ўлди. Аввалига қиз бунга монъелик қилди. Лекин Барт беозор бир қатъият билан айтганини қилди. У, бамисоли: “Биз бир-биримизга қаттиқ боғланиб қолганмиз” дегандек, лабларини Жэннинг даҳанига қаттиқ босди.

Барт қайтиб кетгандан кейин ҳам Жэнни хушқоллик тарк этмади. Йигит келтирган хушбўй атиргуллар тўшак устида ётарди. Фалон пул турадиган бу гулларни сотиб олмасаям бўларди-ку.

— Нима, бу дейман, йигитинг сени касалинг юқумли эканини сира эшитмаганми?

Жэн дастлаб Линданинг гапини англамади, кейин эса худди томирларида қон қотиб қолгандек, алланечук ҳолатга тушди, баайни юрагидан қони қочиб, бўм-бўш бўлиб қолгандек эди. Линда шприцни тепага кўтарганча, тўшагининг устида ўтирарди.

— Ким? Менга айтяпсанми? — тутила-тутила сўради Жэн.

— Албатта, сенга-да. Ахир, йигитинг бизларни эмас, сени кўргани келади-ку.

Линда унга синчковлик билан тикилди ва истехзоли кулгидан оғзининг четлари қийшайиб кетди.

Жэннинг устидан бир челақ муздай сув қуйиб юборилгандек бўлди. У тилини қуриган лаблари устидан юргазди.

— Узи йигитинг бундан бохабарми — йўқми?

— Албатта, хабари бор.

— Хасталигинг қанақалигини биладимми?

— У мен тўғримда билиши мумкин бўлган ҳамма нарсани билади.

Линда шодон кулиб юборди.

— Демак, йигитинг сил нималигини чиндан ҳам билмайдиган каллаварам экан.

Жэннига яна томирларидаги қон сизмай қўйгандек, юраги уришдан тўхтаб қолгандек туюлди. Диққати оша бошлади.

— Мабодо билгинг келаётган бўлса, Бартдаям калла бор, ақл бор.

— Шундай де-я? Нимаям дердим, лекин ҳадемай уям бу дардни юқтириб олгани маълум бўл қолса, “АЛВИДО, МУҲАББАТ!” — деб чапагингни чалиб қолаверасан.

Орага ўнғайсиз жимлик чўкди.

— Қўй, қўй энди, — деб қолди Линда.

Қизнинг кўҳликкина чехрасига жиддийлик қалқди. У ўзига укол қилаётганди. — Сизларнинг келажагингиз ҳали олдинда.

— Нима олдинда? — Жэннинг оғзидан чиққан бу каломлар бамисоли милтиқнинг ўқидай варанглаб кетди.

Линда жавоб бермади.

Жэн Локлинни тарк этаётганди. У тўшаги четида ўтирганча, опаси Доринни унинг лаш-лушларини жомадонга багартиб жойлаётганини кузатарди. Жэн бу ерда атиги беш ҳафта ётди ва энди кетаётганига сира ишонгиси келмасди. Афтидан, маҳбуслар ҳам қамоқдан чиқишда ўзларини шундай тутишар.

“Елкамнинг чуқури кўрсин, — деб ўйларди Жэн ҳамон опасини кузатганча, — энди мени зинҳор бунақанги касалхонага ётишга мажбур қила олишмайди. Ахир бу ер турмадан ҳам бадтар-ку”.

Дориннинг жиддий юзларига, хушбичим шляпаси остидан чиқиб турган тим-қўнғир ғажақ сочларига қараб, Жэн ўзида опасига нисбатан миннатдорлик туйғулари қуйилиб келаётганини, Дорин унга ҳам ота, ҳам она ўрнини босиб, доимий ғамхўрлик кўрсатишларидан қўнгли ийиб, тошиқиб, келгусидаям уни ташлаб қўймаслигига ишончи комил ҳолда ич-ичидан қувониб ўтирарди.

Дорин қадини ростлади.

— Ҳаммаси тахт.

Жэн эгнидаги шифохонанинг қавима куртқасида тўла ва ажабтовур кўри-наётган Беттини ўнгани энгашиди.

— Хайр, Бетти, кўришгунча. Стрептомициндан эртароқ қутулишингни тилайман!

— Ё тангли, жудаям зўл бўлалди-да, ўзиям! — завқ-шавқ билан қичқириб юборди Бетти. — Чамамда, ўзимга яна юзта укол қилсам бўлди, икки юзтадан зиёд олганимгаям ишонгим келмайди.

— Бўлмасам-чи! — Линда сигаретасининг кулини кулдонга мўлжаллаб қоқди.

— Дастлабки беш юзгасини олиш яқкаш қийин кечади.

Жэн каравотининг ёнида серрайиб туриб қолганди.

— Хайр, Линда.

Линда бошини кўтариб, унга равшан, лекин ўтли қараш қилди.

— Кўришгунча! Кетаётганинг чакки бўлди-да.

Жэн бир муддат таралдуланиб қолди. У Линдага қўлимни узатсамми, йўқми, деб иккиланарди. Линданинг ўзи бу муаммони ҳал қилиб қўя қолди: у чой-шабнинг устидан китобни олиб, орқасига ўгирилиб олди. Жэн қизнинг гашни келтирадиган қафти ва ичига тортиб кетган лунжини кўра олди, холос.

Жэн хижолат чекканча эшик олдида туриб қолди, сўнг чошгоҳдан кейин қуёш тандирдек қиздирадиган тор хонага яна бир қур нигоҳ ташлади-да, баланд овозда:

- Хайр, қизлар! Омадларингни берсин! — деди.
- Сенгаям, Жэн, — деди Бетти чучук ва ингичка овозда.
- Омад ёр бўлсин, Линда, — яна такрорлади Жэн.
- Сенгаям, — жавоб қилди Линда елкаси оша. — Ҳаммадан ҳам омад бизга

жуда керак.

Касалхона бекаси, бир вақтнинг ўзида ҳам идора, ҳам қабулхона, ҳам жар-роҳлик хонаси вазифасини ўтайдиган ошхона эшигидан қўл силтаб хайрлашди. Жэн вестибюлнинг ҳар икки томонидаги эшиклари ланг очиқ тор, ғарибона хоналарга қароватлар тирбанд жойлаштирилган бефайз манзарани кўрмасликка, фақат олдинга боқишга ҳаракат қиларди. У дезинфекциянинг кишини қарахлантириб қўядиган ўткир исини сезмаслик учун нафас ҳам олмаётганди. Касалхонадан чиққанидан сўнггина ўпкаларини тўлдириб нафас олди. Уйнинг олдидаги боғчадан мусаффо ёқимли ҳаво тараларди. Устига бетон плита ётқизилган камбар йўлакнинг ҳар икки тарафида майсалар ям-яшил тусга кирган, исланд қизгалдоғи очилиб ётарди. Дарвоза олдидаги кўкка бўй чўзган мирзатеракнинг сарғайган сўлгин япроқлари майин шабадала бемажол ўйнардди. Мана шу сарғайган япроқларгина орадан қанча фурсат ўтганини эслатди қизга. У илк бор шифохона қопқасидан кириб келганида беҳос шамол кўзгалган ва мирзатераклар узра кучли шовур кўтарилиб, қизнинг диққатини тортган эди. Ушанда бу япроқлар ям-яшил эди.

Ун учинчи боб

Ҳамшира Воон уларни эшиклари сербар айвонга туташ бежиримгина хонага бошлаб борди. Локлиннинг тору танг палатасига нисбатан анчагина бемажол, кенг-мўл икки кишилиқ палата эди бу.

— Ҳозир ором соати бўлгани боис, ҳаммаёқ жимжит, — изоҳ берди ҳамшира. — Бошқа пайтлар беморлар баралла ўйин-кулгу қилиб, кайфларини чоғ қилишди. Бу ер сизгаём ёқинига ишонаман.

У самимий жилмаяр ва уларнинг таширифидан чинданам хурсанддек эди. Бироқ ҳеч нарса Жэннинг тушкун кайфиятини кўтара олмас эди.

Беморлар айвонда тўқима оромкурсиларда дам олишарди. Уларнинг аксарияти кўзларини юмиб олишган, бироқ сездирмасдан янги беморни кузатишаётгани аниқ эди. Бир қарашда уларни бемор деб ҳам бўлмасди. Мутлақо соғлом, мутолаа ҳам қилмасдан, ўзларини бўш тутиб, сукут сақлаб ётишларида қандайдир ғайритабиийлик бор эди.

Чеккадаги хонадан йўтал товуши келди. Кимнидир ичидан қулқуллаб чиқаётган бунақа ҳўл, сокин йўтални Жэн ҳали сира эшитмаганди ва у ҳали-бери тинадиганга ўхшамасди.

Бироқ ҳамшира Воон бу йўтални эшитмаётгандек эди.

— Мана бу бизнинг чувринди Рэфлз, — деди у завқ билан ва энгашганча олдиларига чоғиб келиб, янги кишиларга қизиқиш билан қараётган пахмоқ юнгли кучукча қулоқларини силанга тушди.

— Бу хўжайканинг ити, у янги беморлар билан таништиришимизни сўрайпти. Бу мисс Блейкли бўлади, Рэфлз.

Рэфлз кўзларигача осилиб тушган бароқ жунлари орасидан Жэнга бир қур саволомуз қараб турди-да, сўнг лўкиллаганча ичкарига кириб кетди.

Бужун дарахтлари сарғайган япроқларини тўкаётган ва четаннинг шингил-шингил бошлари яланғоч бугаларда машъаладек порлаб турган чорбоғ сукунат оғушида. Заррин қуёш нурлари қарағай шохлари орасидан борлиққа таралади ва енгил шамол кўзгалганда, худди атрофни чулғаб олган жимжитлик уйқусида у ёнидан-бу ёнига ағдарилаётгандек бўларди.

— Биз сени кўргани ҳар ҳафта келиб турамыз, тўғрими, Дорин? — деди Барт Жэннинг қўлларини оҳиста сиқиб қўяркан.

— Бўлмасам-чи, — деди Дорин негадир кўзларини опқочиб.

— Ҳадемай сен бу ерда дўстлар орттирасан, — давом этди Барт. — Икки кишилиқ хонада зериксанг, унда ёшлар палатасига ўтқазишларини сўраймиз. Хўжайкани айтишича, бунда сен тенги қизлар кўп экан.

Жэн аввал Бартга, сўнг Доринга ўзоқ тикилди. Дориннинг кўзлари ёшга тўла, энгаги дир-дир титрарди.

— Ҳа, албатта, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, — деди ўзини тетикликка олиб, — Локинда ҳамма менга омадинг бор экан, дерди.

Бундан Дориннинг чеҳраси хиёл ёришди. У соатига қаради:

— Ҳадемай такси келади. Мен унғача нарсаларингни жойлаб тураман, сизлар Барт билан чорбоғни айланиб турунглар, чунки хўжайкани айтишича, биз кетишимиз билан бека сени тўшаққа ётқизади. Шунинг учун у ёқ-бу ёқни кўриб ол.

Дорин ичкарига йўл олди, Барт билан Жэн бўлса, пиллапоярлардан секин тушиб, яланглик орқали дарахтзор томон кетинди. Улар қарағай шохлари орасига яширинган ўриндикни излаб топишиб, бир-бирининг қўлидан ушлаганча жим ўтиришди. Уларни ҳар ёқдан сукунат қуршаб олганди.

Жэн тутилганча биринчи бўлиб гап бошлади:

— Ҳаммаси учун сенга ташаккур, Барт. Сен менга мудом гамхўрлик қилиб келдинг, меҳр-мурувватингнинг чеки йўқ.

У қизни ўзига тортиб, гўёки кимдандир ҳимоя қилаётгандек, ношудлик билан кучди. Сўнг Жэннинг ўзига қаратиб олиб, юз-кўзларидан ўпа кетди. Ниҳоят лабларини қизнинг дудоқларига босиб, ўпичларини санашга тушди.

— Бу янаги келгунимча менсиз ўтадиган кунларинг учун. Энди сенга ишониб бир сир айтаман. Ҳеч кимга айтмасликка сўз берасан, хўпми?

Қиз бош ирғади.

— Сени севаман, Жэн, — деди.

Қиз кўзларини яширди.

— Мени эшитяпсанми?

Шунда қиз, худди кўзёшлари унинг барча шубҳа-гумонлари, хавотир ва ҳадикларини ювиб кетадигандек, бетини Бартнинг қафтлари орасига яшириб, тийиб бўлмайдиган шилдат билан йиғлай бошлади. Йигит чўнтагидан фикимланган рўмолчасини олиб, қизнинг кўзларини артди.

— Бўлди, бўлди энди, менинг тентаккинам, — деди у титроқ овозда. — Етар энди. Ҳарҳолда мени бу ерда беморларнинг дилини сиёҳ қилишда айб-лашларини истамасанг керак?

Жэн бош ирғаб қулимсирашга уринди.

— Шундай бўлсин, — дея қизни эркалаб қўйди Барт, — энди сенга топшириқ — обдон соғайиб кетишга ҳаракат қилиш керак, тушунарлими?

— Тушунарли.

— Ёдингда бўлсин, авваламбор, мен ўзимнинг келажагимни ўйлаб қилишман бу ишни ва охир-оқибат, мен ҳам бу ҳаётдан ўз ҳиссамни олишим керак.

Қизнинг лабларидан ўпаркан, сўзида давом этди:

— Мен бу ҳисса салмоқли ва тош босадиган бўлишини истайман. Шундай экан, қани, бир енг шимариб ишга киришиб кетинг-чи, мисс Блейкли, йўқса, бир келганимда хивчин билан нозик жойингизга шундоқ бошлаб савалайки, худо ҳаққи!

Улар минган такси ҳамда машина эшигидан ҳилпираб турган Бартнинг асарлик дастрўмоли то муюлишда кўздан йўқолгунча Жэн опаси билан қўл силкитиб турди. Кейин хонасига қайтиб келиб, секин ечина бошлади. Чувринди Рэфлз қўшни каравот тагида уни кузатарди.

Ун тўртинчи боб

Кун ўтган сайин Жэн санаторий ҳаётига кўникиб борди. Дастлаб уни ваҳимага солган нарсалар бора-бора одатий ҳаёт тарзига айланди. У ўз истагига қарши ўлароқ, бошқа касалларнинг қилиқларига одатланаётган, муолажаларининг икир-чикирларига аглаб етаётган ва ҳатто улар лаҳжасидаги сўзларниям ўзлаштириб олганди.

Албатта, Локлиндан сўнг Пайн Риж нақ жаннатнинг ўзи эди. Локлинда у ҳақ-хуқуқсиз бир мазлума эди, бу ерда эса хасталик уни имтиёзли ҳолга солди. Бунда ҳаёт касаллик талабларига бўйсунар, у ёқдан эса врач белгилаб қўйган устивор тартиб-қонунларга риоя қилишга мажбур бўларди.

Бошида Жэн, ором соатларига риюя қила олмайман деб ўйларди — ўн яримдан ўн икки яримгача қимирламасдан ётишинг керак — бу пайтда мутолаа қилишга, иккинчи соатда эса ҳатто гаплашишга рухсат берилмасди; бир яримдан икки яримгача юз-тубан ётиш лозим эди ва бу пайтда тўшакдан ёстиқлар олиб кўйиларди, ниҳоят тўрт яримдан беш яримгача ўз жойларида ёки шезлонгда ётиши шарт эди.

Юра оладиган касаллар боғдаги ёки айвондаги шезлонгларда ястаниб ётишарди. Кап-капга эркаклар ва аёлларнинг шу топгача давра қуриб, чақчақлашиб ўтирганлари ва кўнғироқча чалиниши билан худди болалар каби индамасдан ўринларидан туриб кетишлари бемаънилик бўлиб туюлди.

— Мен жинни бўлиб қоламан, — деди у тўшагига чўзиларкан.

Жэн кўзларини маҳкам юмиб олганча, ўнғайсиз ва дилгир бир ҳолатда тўшагидан узала тушиб ётар, бутун вужудини босиб келаётган дилтанг ўйлардан кутулишга, уни қуршаб олган ташқи оламдан ўзини олиб қочишга уринарди.

— Ҳадемай кўникиб қоласиз, — жавоб қилди унинг янги ҳамхонаси миссис Карлтон. — Ахир бу ҳам даволаш муолажасига киради. Бирмунча вақт ўтиб, буларни сиз ҳам заруратдек қабул қила бошлайсиз.

Жэн, тонг қотиб қолди, ҳамон кўзларини чирт юмганча узала тушиб ётган алпозда, “наҳотки одамлар буларни зарурат деб қабул қилиш ҳақида ўйлай бошласалар?” деб ўйларди. Ҳа, айнан Линда билан Бетти ҳам бунга тақдири азал деб билишди. Энди миссис Карлтон ҳам қисмат деб атамоқда. Санаторий кун тартибидан, соғайиб кетишлик учун тўшакда қимирламасдан дам олиб ётиш керак, дейилган. Ҳа, у қимирламасдан ётади ва тузалиб кетишга ҳаракат қилади. Юрганда қувватни тежашга ўрганиш ҳадисини ўзлаштириш каби бу ҳам даволаш муолажаси курсига кириб боради. Агар сен олти ой ичида соғайиб кетишни хоҳлар экансанми, унда шу ва шунга ўхшаш тартиб-қоидаларга амал қилишингга тўғри келади. У, бу ердан олти ойдан сўнг чиқиб кетади. У албатта шифо топиб кетади. Буларни асло азалдан шундай бўлиши лозим эди, деб қабул қилмайди.

Вақт Пайн Рижда ҳамма жойдаги сингари кечмас эди. Бунда вақт на девор, на кўл соат, на тақвим билан ўлчанар эди. Олти ой Жэнга энди унча узоқ муҳлат бўлиб туюлмас, чунки ён қўшнисини миссис Карлтон бир ярим йилдан бери тўшакка қадалиб қолган эди. Агар бу ерга учинчи марта олти ойлик муҳлатга ётқизилган қўшни хонадаги қизни оладиган бўлсак, унга олти ой ҳеч гап эмасдек эди. Келган кунийёқ танишиб қолган Леонард исмли вазмин, сочлари тим қора кишининг санаторийда учинчи йил ётиши.

Олти ой Жэн Барт ҳақида ўйлаган сайин, бу муҳлат унга адоқсиз туюлаверди. Узоқ айрилиқ ҳақидаги ўйлар уни қайтадан изтиробга сола бошлади.

Жэн Бартни у якшанбадан бу якшанбагача кўра олмаслигини ўйларкан, адоқсиз ва тоқат қилиб бўлмас етти кун мобайнидаги дақиқалар ҳамда сониялар қилт этмай турган ҳавода дарахларнинг шохларидан узилиб тушаётган япроқлардан-да, секин ўтар эди.

Сукунатга чўмган санаторий биноси бағрида таҳлика бекиниб олгандек эди гўё. Бунда нимага ётганлигини фаромуш қилишнинг иложи йўқ, чунки дамбадам кимнингдир йўталгани эшитилиб қолади. Бирда чекка хонада ётган қиз ҳўл ва майин пиқиллаганча йўталиб қолар, бирда эшиги айвон билан туташ хонадан эркак кишининг нафаси сиқилиб бораётгандек қаттиқ хириллагани қулоққа чалинарди. Бу товушлар Жэнни ваҳимага соларди. “Уларга нима бўлди-кин?” деб эзиларди қиз. У чорасизлик билан, қанийди санаторийда тунги энага бўлса-ю, мана шундай таҳликали дамларда азият чекаётган беморларга ҳеч-қурса ўзининг шу ердалиги билан далда бериб турса, деб худога илтижо қиларди. Пайн Рижда тунги энагалик ўрни йўқ эди. Мабодо нимадир керак бўлиб қолса, ўзинг учун жон койитишинг лозим бўларди. Тун зулматда каравотлар тепасига ўрнатилган чироқлар хира нур тарата бошларди. Албатта, тугмачасини босса жиринглайдиган кўнғироқ ҳам бўлиб, ундан ҳеч ким фойдаланмас эди.

— Бундан кўра эрталаб ўлиб ётган ҳолингга топганлари яхшийди, — дейди миссис Карлтон иржайганча, — ҳаммасидан биратўла кутулардинг.

Мана шундай уйқусиз оқшомларда миссис Карлтоннинг борлиги, оҳиста шивирлаб гапириши, Жэн ҳали ҳеч кимга, ҳатто ўзига ҳам изҳор этолмаган аллақандай қўрқувдан ҳимоя қилар эди.

Ўн бешинчи боб

1

Жэн Пайн Рижга келган ойнинг охирларида бир куни тонгда алоқ-чалок тушидан чўчиб уйғонди. Тушида у адоғи кўринмайдиган коридор бўйлаб қандайдир даҳшатли махлуқдан қочиб бораётганмиш. Миссис Карлтон тўшаги тепасидаги чирокни ёқди. Жэн оғзида термометр, тим қора сочлари қордек оппоқ болишга ёйилиб ётарди. У қаддини ўнглаб, термометрни қўлига олди. Аввалига, эрталаб соат олти яримда, кейин кечқурун яна шу вақтда ҳароратини ўлчаб кўриш муолажаси унга вақт ўтказиш учун ўйлаб топилган болалар ўйинидек туюлган эди.

Бироқ кейинчалик у худди миссис Карлтон сингари бу талбирни шундай бир тантанали жиддийлик билан ўтказардики, тўшак тепасидаги жадвалга тана ҳароратини қайд этиб қўяр, ундаги ўзгаришларни, яъни бир кун мобайнида ҳарорат кўтарилиши ёки ҳафта давомида пасайишини синчковлик билан кузатар эди. Миссис Карлтон Жэнга бу ернинг тартиб-қоидалари ва муолажалари ҳақида хўжайкадан ёки санаторийнинг заботи зўр ходимларидан кўра яхшироқ тушунтириб берди. Чунки Пайн Рижда ҳам, Локлиндаги каби, ишлар бошдан ошиб ётса-да, ходимлар етишмасди.

Шу топда миссис Карлтон, оғзида термометр билан болишларга суянганча, нигоҳини ланг очик деразадан ташқарига қаратиб ётарди. Тонг қуёши аллақачон тоғ тизмаларини қизартириб улгурган, тоғлар қуршовидаги водий эса қалин ва майин туман пардаси билан қопланиб, қор босган ёбонга ўхшаб кетарди. Кунчиқар ёқда оламтоб момик булутларнинг узук-юлуқ бурдаларини ёритиб юборган, уларнинг думалоқ каноралари гулбарг янглиғ заррин тусда товланарди. Миссис Карлтон ингичка заиф қўлчасини чўзиб чирокни ўчирди. Унинг кўм-кўк кўзлари ёниб турарди. Озиб-тўзиб кетган, буткул силласи қуриб, ёноқлари ичига тортган, бўртиб чиққан жағлари ориқлигини янаям таъкидлаб турса-да, у лобар аёл эди. Бу аёлда, Жэн ҳали шу топгача одамларда учратмаган, нурли ва равшан бир ҳаловат мавжуд эди.

Худди Жэнни фикрини ўқиётгандек, миссис Карлтон бошини қиз томон бурди: нигоҳлар тўқнаш келди. Миссис Карлтоннинг боқиши — бу ҳаля қилинган бўсадан-да беҳроқ — чунки унинг қарашлари самимият ва бировни англаш ҳиссига шу қадар тўлиғки, бу лаҳзаларда бир оғиз каломга ҳам ҳожат қолмайди.

Миссис Карлтон термометрни оғзидан олиб, симоб устунчасига қаради. Камондек эгилган бир текис қошлари истеҳзоли чимрилди. У термометрни гилофига жойлади-да, ўзи ҳам тезгина тўшакка ўралди. Кейин ётган ерида Жэнга қараб жилмайди.

— Бугун кўринишингиз ажабтовур.

— Ҳа, ўзимни яхши ҳис қиляпман, — деди қиз ҳам жилмайиб, — лекин, сиз уйғотган пайтингизда босинқираб, галати туш кўриб ётган эдим. Қандайдир махлуқ қувлаб келаётганди. Зим-зиё коридордан қочиб бораётганмишман. Яхшиям уйғотганингиз...

Миссис Карлтон жилмайиб қўйди. У табассум қилганда, офтоб худди тонгги туманлар ичидан мўралаётгандай бўларди.

— Аминманки, Фрейд бу тушгаям аллақандай ваҳимали маъно топган бўларди. Менимча, кечки овқатда тановул қилинган сосискалар туфайли шундай бўлган.

— Ҳаҳ ўша сосискалар, — Жэн ирганиб бурнини жийирди. — Бу ердан соғайиб чиқсам, қайтиб оғзимгаям олмайман бунақа нарсаларни.

— Мен эса хўжайканинг касалларни айланиб чиқишда, томир уришини пайпаслаб кўраркан, пулемёт каби “сосиска, тухум қуймоқ, жизза”, деб сайрашини эсдалик учун пластинкага ёздириб олиб, кейин умр бўйи эшитиб, маза қилиб кулиб юрсам, деб ўйлаб қўяман.

— Қизиг-а, у қандай қилиб бир вақтнинг ўзида ҳам беморларнинг томир уришини санаб, ҳам уларга таом буюртма бера олади, — деди ишонқирамай Жэн.

— Бу фикр бир вақтлар мениям ўйлантирган, аммо бундай олганда, бунинг бизга нима аҳамияти бор? Томиримизнинг уриши уни айтарлик қизиқтирмайди, аксинча, биз тушликка қайси овқатларга буюртма берамизу, қайсилари тежалиб, фойдага қолади. Шунини ўйлайди.

— Наҳотки, камшир шунчалик таъмагир бўлса?

Миссис Карлтон қошларини учириб, томоқ қириб қўйди.

— “Таъмагир” деган сифат унга қанчалик тўғри келишини билмайман. Ҳамма бало шундаки, бунақанги сихаттоҳлар аслида шахсий бойлик орттириш манбаи сифатида қаралади. Пировардида бунақанги хусусий санаторийларни пансионга ям ўхшатиш мумкин, бирлаң-бир фарқи шундаки, бу ердан сен истаган вақтингда чиқиб кета олмайсан, бу ердан чиққач, кейин қаерга ям боришинг мумкин? Иккинчи қайта келишимда, жой бўшагунча ойлаб навбат кутганман.

— Мен, яхшиси, уйга жунаворган бўлардим.

Ташқари ёришиб келаётганди, Жэн тўшагида ўтирган кўйи жон-жаҳди билан сочларини тарапга тушди.

— Уйинг бўлмагач, қаерга ҳам борасан киши? — миссис Карлтон ўта хотиржамлик билан гапирарди, аммо бундан Жэннинг эти жимирлаб кетди: ахир Дорин билан Барт бўлмаганда, у ҳам дайдига айланарди. У ўзининг ожизлиги ҳақида ўйларкан, бирданига юраги орқасига тортиб кетди. Мабодо опаси эрга тегиб, тўнаб қолса нима бўлади? Башарти Барт ҳам, бу адоқсиз сарф-харажатлар, ташвишу соғайишни қутишлардан безор бўлиб, ундан совуб кетса-чи? Агар йигит ҳозир нозирлик билан бир вақтлари зиммасига олган мажбуриятлар унга ҳаддан ташқари машаққатли туюла бошласа-чи? Ёки бўлмаса, бир кун келиб, бир вақтлари у сидқидилдан севган қиз Жэнет деб аташга лойиқ бўлмай қолса-чи!

2

Нонуштадан сўнг уларнинг хонасига бир қанча беморлар тўпланишди. Леонард Мэкстон мусиқа ҳақида сўзлади. Яқинда улар миссис Карлтоннинг радиопрёмнигидан скрипка куйларини тинглагандилар.

Дилбарлиги билан ақлни оладиган олтиндек сап-сарик сочлари қалин, тепса-тебранмас Рода шезлонгда узала тушиб ётганча ўйчан ҳолда сигарета буруқситарди. Леонард сочлари қорадан келган, ўрта бўй яғриндор, гирдиғум киши эди. Баъзан Жэн, умрим бино бўлиб Леонарддек таъвияни учратмаганман, деб ўйларди. Ҳаммадан кўра у спортчига ўхшаб кетар, бир вақтлари машшоқлик қилиб, оркестрда етакчи скрипкачи бўлганлигини Жэн ақлига сиғдира олмас эди.

Миссис Карлтоннинг айтишича, уруш оёқланаётган кезларда у концерт бригадаси таркибида олис ороллардаги қўшинларга гастролга бораётиб, соғлигини йўқотган. Пайн Рижга ётқизилган йили хотини Америка армиясининг капитани билан қочиб кетган. Бу воқеани эшитган Жэн Леонарднинг бошига тушган ачиқ қисматни англаб етгандек бўлди. Мана шунинг учун ҳам у, эҳтимол, вақти-вақти билан босиб ичар ва бир неча кун бадар кетар эди.

Ҳар гал, Жэн билан миссис Карлтон радио овозини кўтариб, “Мусиқа ихлосманллари учун” дастурини тинглашаркан, палатада аллақайқдан Леонард пайдо бўлар ва шунда уччаласиям сукутта чўмганларича мумтоз наволардан баҳра олишарди.

Бугун, симфония тугаши билан, Леонард дабдурустан машҳур дирижёрлар ҳақида ҳикоя қила кетди. У қачон мусиқа мавзусида гап бошласа, юзида ясама мунофиқлик ниқоби йўқолар ва Жэннинг қаршисида қачонлардир буюк скрипкачи бўлишни орзу қилган юмшоқ табиатли, таъби нозик ва мунис инсон пайдо бўларди. У Лейпцигда сабоқ олган даврни эсга оларкан, бирлаң жим бўлиб қоларди. «Йўк, мен бунчалик осон таслим бўлмас эдим», — дерди қиз ўзи ҳақида ўйларкан.

— Менимча, ҳар ким ўзи хоҳлаган ишни қилмаслик бу фирт жинниликдир, — деб юборди Жэн туйқусдан ва қовун тушириб қўйганини фаҳмлаб инламай қолди, чунки бу сўзлар унинг ўзиниям айбситаётгандек эди, у бўлса бундай бўлишини сираям истамаганди.

Леонард нигоҳини Жэнга қаратиб жилмайиб қўйди. Унинг нотекс тишлари муштдек найчасини маҳкам қисиб турарди. У шошилмасдан оғзилан муштугини олиб, нимҳазил оҳангда Жэнга таҳдиднамо сўз қотди.

— Ҳамма бало шундаки, — деди у ясама қувноқлик билан, — ҳалигадавур сизлар ўз хоҳишларингизни имкониятларингизга чамалаб иш тутиш зарурлигини билмайсизлар.

— Асло ундай эмас, — эътироз билдира бошлади Жэн, хаёлида кечган фикрни ҳайдаб солишга уринаркан.

— Сиз Леонард, — деди унга мулоим жилмайганча миссис Карлтон, — ўтакетган вайсақи-эзма профессорсиз. Ҳадеб мижғовланиш билан менда яхши таассурот қолдиришга уринмай кўяқолинг ва мен сизни Жэн орқали қутулиб кетишингизга йўл қўймайман. Менга қолса, қолган умримда хузур-ҳаловат кўрадиган азалий касал бўлиб қолишга розиман.

Унинг чакноқ кўзлари бир текис ётган қошлар тагидан хаёлчан боқарди. Бу сўзлар Жэнга унинг нигоҳини тўсиб турган эртанги кунни очиб юборган бир парда мисоли эди. Бундан Жэн даҳшатга тушиб, ўзини четга олди. Наҳотки инсон бир умрга дардга чалиниб қолишни орзу қилса?

— Сиз хаёлпарастсиз, — деди Леонард. Бундан уларнинг икковиям кулиб юборишди. — Кэтрин Мэнсфилд¹ нинг ўзгинасисиз.

— Йўқ, йўқ! — миссис Карлтон норози бош чайқаб, ўзига хос бўлмаган эҳтирос билан сўз қотди. — Йўқ, юз бора йўқ! Кэтрин Мэнсфилдга сира ўхшайман! У ўттиз тўрт ёшида оламдан ўтган. Мен бўлсам, Волтер сингари сурункали дард туқсон йил умр кўрсам, дейман.

Бамайлихотир айтилган бу сўзлар замирида қатъий ишонч бор эди. Рода янги сигарета тутатди.

— Эй худо, бунчаям шўх бўлмасангизлар, — деди у эринчоқлик билан гапни чўзиб. — Мен бўлсам, соғайиб кетганимдан кейин ўттиз етти ўлчамлаги туфлимдан санаториянинг чанг-ғуборларини қоқиб ташлаб, сўнг ўзимга азамат бир эркак топиб олардим-да, ҳовуримдан тушиб қаторлатиб олгита фарзанд туғиб берардим унга.

— Тўнғичингизни ўзим чўқинтириб бераман, хўпми? — деди миссис Карлтон.

— Мен бўлсам... қолган бешаласини, — дея илиб кетди Леонард.

Рода кўлини боши узра кўтариб, шезлонгга ястаниб олди-да, ширин орзулар оғушида шифтдан кўз узмай ётаверди.

“У жудаям мафтункор ҳайкалга ўхшайди, — деб ўйлади Жэн, — бакувват-лалигини-чи... Унинг хасталигига сираям ишонмаган бўлардим”.

Йўлакка олиб чиқадиган эшик тақиллади.

— Кираверинг, — деди миссис Карлтон.

Эшик очилиб, юзлари кўёшда унниққан, қалин оқ-сарик сочли киши кўринди.

— Кириг, Макс, — миссис Карлтон унга кўлларини узатди.

Леонард эса муштук тутган кўлини силкитиб кўя қолди.

— А-ҳа, салом, Макс! Биз сизни душанбадан бери кутамиз.

Макс Ковентри ишшайиб қўйди.

— Хўжайкаям худди шундай деганди. Мен бўлсам каминага тегишли икки кунлик озиқ-овқат тежалаётганидан у роса севингандир, деб ўйлабман.

Миссис Карлтон бош чайқалди.

— Бу ишингиз яхши эмас, Макс! Нималар қилиб юрибсиз ўзи?

Макс “жим” дегандай бармоғини лабига босди.

— Айтинг-чи, кечикиб келишингиз тагин ҳамшира Вооннинг кечаги дам олиш кунни билан боғлиқ бўлмасин тагин?

Макс унинг оғзини қафти билан бекитди.

— Жимм, — дея шивирлади у, — худди жосуснинг ўзи-я!

Рода унинг кўлини самимий ҳолда нари итарди.

— Нимаям дердим, сизни айблай олмайман, — деди у ёқимтой илжайиб ва жомадонини тўшак устига қўйди.

— Мана, буюрган нарсаларингиз. Айтганларингизнинг ҳаммасини келтирдим, деб ўйлайман.

У тутунчаларни еча бошлади.

¹Кэтрин Мэнсфилд (1888-1923) — инглиз адабаси, силдан вафот этган.

Ўн олтинчи боб

Ҳамшира Воон уларнинг палатасига бошини суқди.

— Дўхтир Мёрчисон Лейд шу ерда, Жэн. Ҳозирлигингни кўравер.

Жэн ўрнидан турди, яна аввалгидек томогини нимадир сиқа бошлади, юрагини бўлса кўркув тимдалар эди. Ҳамшира Воон халат келтириб, қизнинг кийинишига кўмаклашаркан.

— Ҳали вақт бор, шопилма, — деб юпатарди у, — сира ҳаяжонланмаслигинг керак.

Аммо барибир Жэн ўзини босолмас, халатининг тугмаларини солаётган қўлларини тўхтовсиз титрарди.

Ҳамшира Воон унинг қўлларини сиқиб қўйди.

— Энди ошхонага бор. Дўхтир Мёрчисон Лейд ҳалиям чой ичиб ўтиргандир. Кўп ҳам хавотирланма...

Жэн вестибюлдан секин юриб борарди. Яхшиям ҳамшира Воон бор: унинг ёқимли табассуми муолажа олдидан қизни титроққа солаётган ваҳимани салгинга бўлсаям йўқотарди.

— Дўхтирни кутгириб қўйманглар, — деди хўжайка, айвондаги беморларни хоналарига киришга ундаркан. — Билиб қўйинг, у кишининг беморлари жудаям кўп. Бу ердан то Спрингвудга қадар дўхтир йўқлаб чиқиши керак бўлган яна камида ўттизта касал бор, шундай экан, уни кўп ҳам овора қилманглар.

Дўхтир Лейд хонага илдам кириб бориб, Жэннинг қўлини жиддий ва илдамлик билан қисиб қўяркан, бироз тўлишганини мақтаган бўлиб, хўжайкага, тана ҳароратиям тушибди, деди-да, муолажага киришиб кетди.

— Азизим, беканинг арз қилишича, ором олиш тартибига риоя қилмасмишсиз, — деди у тепадан пастга домангир қараш билан, одатда, Жэн иш маҳали бирон ҳужжатни машинкада нотўғри кўчирса, бошлиғи ана шундай қараш қиларди. — Ҳордиқ, менинг жонгинам, ва яна ҳордиқ керак сизга. Бу энг муҳим омиллардан биридир. Хасталигингизни даволашда бир эмас, нақ уч доктор зарур, — у ҳазиллашаётганини жилмайиш билан пеш қилиб яна деди, — мен ўзим, ёрдамчим ва рентгенологни назарда тутаётганим йўқ, асло, мен бутунлай бошқа уч шифокорни: дўхтир Ҳордиқ, дўхтир Парҳез ва дўхтир Мусаффо Ҳавони айтяпман.

Жэн дўхтирга қулоқ тушишга уринар, бироқ у чувринди Рэфлзга тўшак бўлиб, устига чойшаб ёпиғлиқ ёғоч каравотчада ётганини эслаб, кучук иси ҳатто антисептиклар ҳидиниям босиб кетгани ва бугун кечки овқатга дудланган сосиска берилиши ёдига келиб, лабларида зоҳир бўлишга таҳдид солиб турган асабий истехзони базўр ичида сақлаб турар эди.

Дўхтир қўлида игна билан қизнинг устига энгашди. Жэн зўр бериб игна ўпка пардалари тешиб ўтадиган изтиробли лаҳзаларга ўзини шайлашга тутинди. Гарчи у аҳволида бирон ижобий ўзгариш сезмаган бўлса-да, бу усул соғайишига ёрдам беради, деган фикрда қоим турар эди. Ҳамма, пневмоторакс ижобий самара беради, деб уни ишонтиришга ҳаракат қиларди.

Дўхтир Мёрчисон Лейд шифокорларга хос самимият билан жилмайиб, қизнинг қўлига энгил уриб қўйди.

— Ой охирида сизни рентгенга тушириб, муолажалар қандай самара бераётганигини билиб оламиз. Хўжайканинг айтишича, сиз итоатқўйлик билан дўхтирларнинг барча талабларини бажаряпсиз экан, бироқ дўхтир Ҳордиқ билан ҳам ҳисоблашишингиз лозим бўлади.

Жэн зўрма-зўраки жилмайиб қўйди. Дўхтир худди ақли заиф бола билан муомала қилгандек тутаётганди ўзини. У врачдан кўп нарсаларни сўраб билгиси келар, бироқ Лейднинг у билан валақлашиб ўтиришга сира вақти йўқ эди.

— У ниҳоятда банд одам, мисс Блейкли. Иши бошидан ошиб ётган пайтда, доктор Мёрчисон Лейднинг ҳар бирингиз билан соатлаб гаплашиб ўтиришдан хомтама бўлмаслик керак, — деди хўжайка қатъият билан, Жэн дўхтир Лейддан нолимоқчи бўлиб огиз жуфтлаганда.

Жэн муолажадан сўнг хонасига қайтиб келгач, ботинида ғазаб жунбушга кела бошлади. Қизиқ, у бошқа беморлар билан ҳам шундай камгапмикин?

“Йўқ, у мен билан гаплашиб олинга вақт топйиши шарт эди, — ичида бот-бот қайтарарди у. — Ахир аҳволим қай ҳолатда эканини билишим керак-ку. У ўйлаганчалик аҳмоқ эмасман. Аҳволимни бетимга дангал айтиши керак эди. Шунга қараб даволанишга, соғайиб кетишга ҳаракат қилар эдим. Мен тузалиб кетишим лозим. Ахир бу Бартга жуда қимматга тушади-ку.

У ойига бир марта кўриқдан ўтарди. Муолажанинг ўзи у қадар бўлмаса-да, тоқатсизлик билан кутиш ва қатъиятсизлик унда нохушлик уйғотган эди. У, дўхтирнинг қизни елкасига фонендоскопни қўйиб, оддий кўз илғамайдиган нарсаларни сеҳрли кулоқ ёрдамида наҳотки билиш мумкин бўлса-я, деб турли ўйларга борар ва ўйларининг тагига етолмас эди.

Дўхтир Мёрчисон Лейд беморларни кўриқдан ўтказиш ва муолажаларни эпчил бажарарди. Ошхона ўртасида турган Жэн ўзини бамисоли суд ҳайъати қаршида турган жиноятчидек ҳис қилди. Елкаларини тупшириб, бошини кўксига осилтирганча, белига қадар қип-яланғоч ҳолда дўхтирнинг ҳукмфармо буйруғига итоат этиб турарди.

— Бошингизни эгинг, йўталинг, нафас олинг. — Қизнинг орқасида дўхтирнинг стетоскопи ўрмаларди. — Йўталинг... Нафас олинг... — Так-так.

Нимани эшитаётганин? Унинг ботинида қандай ўзгаришлар рўй бераётган экан? Жуссасининг тўсиқ вазифасини бажарувчи пардаси қовурғалар ва кифтлардан иборат исмат деворлари дўхтирга нималарни кашф қилиб бераётган экан-а?

— “Ўттиз уч” денг-чи.

— Ўттиз уч! Ўттиз уч!

Нимага энди мана шу “ўттиз уч” деган ибора унинг шуурида мудҳиш ҳукм сингари акс садо беради? У дўхтирдан бу нимани англатишини сўрамоқчи бўлар, лекин жўрват етолмасди. Дўхтир қизнинг нафас олишига кулоқ тутганча, орт елкасига бармоқлари билан уриб кўярди. Қиз дўхтирнинг бадбуруш, соғломлик уфуриб турган башарасига қараб, тили калимага келмай қоларди. Дўхтир уни ёш болалек кўрар, Лейднинг олдида Жэн ҳам ўзини сабийдек тутар ва атчигини чиқаришдан ҳайтиқарди.

— Йўталинг, нафас олинг... Етади!.. — Йўталинг, нафас олинг... Бўлади!

Бу алламбало гимнастика машқига ўхшаб кетарди. Дўхтир Жэнга пала-партиш буйруқлар беради, қиз индамасдан бажараверарди, фақат фонендоскопгина қизнинг ботинида нималар содир бўлаётганидан воқиф эди. Баъзан эса Жэнга, фонендоскопнинг суяқдан ясалган косачаси дўхтирнинг турқи сингари дамдўз бўлиб туюларди. Эҳтимол, бу матоҳ на унинг ўзига, на дўхтирга бирон нарсани очиб бера олар, бу фикр унга аллақандай ичиқораликдан иборат хузур бағишлар эди. Бир кунмас бир кун, Жэнни ўз танаси алдагани каби, дўхтиргаям фонендоскопи панд беради. Вужуд ичида эса алланечук эврилишлар юз беради, янги тўқималар пайдо бўлиб, мавжудлари барбод бўлади, балки кутилмаганда организмда янги аъзолар шикастланади, эҳтимол, унинг нариги ўлкасиям зарарлангандир... Эҳтимол, шояд.

Ўн еттинчи боб

Леонард дераза ёнидаги шезлонгга жойлашганча, уларга китоб ўқиб беради. Унинг овози паст ва шу билан биргаликда йўғон эди. Жэн симчўплар ёрдамида нимадир тўқир, миссис Карлтон эса Леонардга тикилиб қолганди. Леонард миссис Карлтонга тез-тез китоб ўқиб турар, Жэн, одатда, Леонард шеър ўқигандагина кулоқ солар, унда ҳам, овоз жаранги, шеърини сатрлар ритмикасигагина эътибор бериб, маъзини чақиб ўтирмасди. Бугунги шеър эса сатрларга жо бўлган ғам-андухи билан уни бехосдан ҳайратга солди:

Ўзим кашф этмаган оламга
Мен бир мусофир, келгинди...

Ушбу сатрларга бекинган аянчли маънони дафъатан идрок этаркан, Жэннинг нафаси ичига тушиб кетди. Шеър гўёки унга аталиб ёзилганди. “Мен

бунга чидай олмайман. — У ҳатто гужанак бўлиб ётиб олди. — Оҳ, тезроқ ўқиб тугата қолсайди-я!”

Леонард ҳам унинг фикрини англаб етгандек, китобдан бошини кўтарди.

— Уйлайманки, Хаусман¹ бугунчалик етар бизга, — деди у китобни ёпаркан.

Миссис Карлтон аввал Жэнга, сўнг эса яна Леонардга қаради:

— Мен ҳам шу фикрдаман.

Леонард жуссасини шезлонгга ташлаб, Бартга атаб полувер тўқиётган Жэнни жон-жаҳди билан ишга шўнғиб кетганини кузатарди.

— Мисс Блейклига бир қарасангиз-чи, ҳали у ишқўмаслик санъатини англаб етмаган кўринади.

Миссис Карлтон назокат билан Жэнга тикилди.

— Ҳеч қачон тушуниб етмаса керак, деб кўрқаман. Уни бу ернинг биз каби кунда-шундалари сингари руҳсизлик ҳолатига гирифтор бўлишига нимагадир ишонгим келмайди.

Жэн қизариб кетди. Гап у ҳақда кетганда, у доим шу ҳолга тушарди.

— Йўғ-е, миссис Карлтон, ростдан ҳам гап унда эмас, мен шунчаки, шунчаки... сира бўш ўтира олмайман.

Уй-хаёллари уни денгиз бўйида кечган кунларга олиб қайтди. Ёдига ўзини соҳилбўйи тўлқинларига тап тортмай отгани, бағрини кумга босиб ётганида эса офтоб баданини куйдиргани, сўнг Барт иккаласи кўлда чўмилиб, узоқларга сузиб боришгани, севинчлари ичига сиғмай дарахтга тармашиб чиққанлари, қайиққа тушиб кўлда сузганлари, ундан кейин эса — уриб юмшатилган лаҳм гўштни темир панжарада, картошкани эса чўғда пишириб еганлари тушди.

— Мен мана шундай кўл қовуштириб сира ётолмайман! — оғзидан чиқиб кетди унинг. — Бунга бардошим етмайди.

У оёқлари билан аёлни тепиб юборди.

— Мен сени тушунаман, Жэн. — Миссис Карлтоннинг кўзлари сўник эди. Баъзан ўзимгаям, бизларни ҳалдан зиёд ором олдирётгандек туюлади. “Ҳордиқ, фақат ҳордиқ!” — деб нуқул қулоғимизга куйишади.

— Сиз буни жиддий айтяпсизми?

Жэн, Леонард нигоҳини миссис Карлтонга қаратганини кўриб қолди. Қиз шу топда унга тикилиб турганча, бирданига қутилмаган нарсани кашф қилганлигини англади: энди Леонарднинг юзларида истеҳзо аломати кўринмас, шу сонияларда ундан бемисл назокат уфуриб турарди. Айнан мана шу дамларда унинг чеҳрасида барқ урган белгини у илгари сираям кўрмаганди. “Эҳтимол, руҳий тушқунлик деганлари шу бўлса керак, — деди у ўзича, йўқ, бу ерда битта чорасизликкина эмас, балки завқ-шавқ ҳам зоҳир эди бунда”.

Кейин эса истеҳзоли ниқоб яна унинг қиёфасини банд этди. Леонард уларга сигарета узатарқан, ўзиям биттасини тутатиб оромкурсига чўзилди.

— Қачонлардир, — деди у, — ҳордиқ чиқаришнинг руҳий таъсири хусусида диссертация ёзаман: сил касаллиги оламида истироҳат бошқа барча эзгу амаллардан аъло туради, ором ола билиш кишидан кунг — иқтидор талаб қилади, чунки бу иштиёқ изчил машқлар воситасида тақомилига етади.

“Мана шулар ҳақида улар қандай қилиб бемалол гапира оладилар? — деб ўйларди Жэн. — Уларнинг ақл-идроки бошқачароқ ишлайдиёв назаримда. Улар барча нарсаларга бутунлай бошқа нигоҳ билан қарашади. Ҳа, дарҳақиқат, ушбу сихатгоҳ оламида мен уларга гирт бегонаман. Бу соялар дунёсидир, ундаги одамлар эса шунчаки шарпалардир. Фақат биргина ўзим уларнинг ичида жонлиман...”

Хонага теран сукунат чўкди, энди фақат Леонарднинг сархонали муштугини бурқситиб, тамаки чекаётганлигини ва тутун занжирли ҳалқачалар шаклида бир-биридан узиб, юқорига ўрлаб бораётганини, кейин эса ҳавога таралиб кетаётганини кўриш мумкин эди.

Миссис Карлтон хаёлчан бош ирғаб қўйди.

— Ёдингиздами, “Макбет” да, “носоеғлом ақл-идрокни фориғ ётолмайсан” дейилган. Эҳтимол, Макбет ҳам ҳордиқ чиқаришни билмагандир.

¹Хаусман Альфред (1859-1936) — инглиз шоири.

— Бироқ менинг идроким асти хаста эмас, — қизгин баҳс олиб бораётган Жэн, кўзларига ёш куйилиб келаётганини ҳис қилди.

— Албатта ундай эмас. Мен мисол келтирдим, холос. Гарчи менга, эндигина дам оламиз, деганда, устимизга бизни изтиробга соладиган шубҳа-гумонлар бостириб келади, ахир бу ҳам ўпкаларимизни исканжага олган силдан асло енгил эмас. Дунёни сув босса, тўпигига чиқмайдиган бегам, бепарво Родамизга қаранглар. Уни бу ерга ётқизишганда, касали хийла ўтиб кетганди, мана энди қарабсанки, у ҳадемай буткул соғайиб кетади.

— Родани ҳеч вақо, ҳатто Жорж Армстронг телбаларча севиб қолганлигим ташвишга солмайди. Бояқишнинг ҳарорати ҳалиям қўтарилиб боряпти, аҳволи чатоқ.

Санаторияда ҳеч нарсани сир тутиб бўлмасди. Касаллар бир-бирининг мидан-сиригача билишади. “Уларнинг нигоҳлари рентген нурларидан ҳам ўткир, — ўйларди Жэн жаҳл билан, — эски беморларнинг билмаган сири йўқ, билишни иложи бўлмаса, унда ўзлари фаҳмлайдилар”. Жэнга нима бўлганиниям англашармикин?

— Менимча, Рода соғайиб кетиши керак, — гап айнан унинг ўзи тўғрисида кетаётгандек, ҳаслчанлик билан деди Жэн.

— Албатта тузалиб кетади, негаки Родага икки дунё бир қадам. У шунчаки бир чиройли махлуқ, — Леонард бу ташбеҳни узил-кесил ишонч билан айтди. — У бамисоли очофат ҳайвон сингари озикланади. Толиққан жонивор каби осуда ухлайди ва махлуқларга хос анойи, жўн қувончлар оғушида яшайди. Худди Рэфлздек...

Оёқчаларини тапишлатганча, хонага пилдираб кириб келган лайчани Леонард хуштак чалиб чақирди. Итнинг пучуқ бурнидан тепароқда, пахмоқ жунлари орасидан кўзлари чақнаб турарди. Рэфлз бир муддат пайсалланиб қолди, сўнг миссис Карлтонни тўшаги томон йўрғалаб кетди. Олдинги оёқчаларини тўшакнинг устига чиқариб олгач, тумшугини осилтириб, аёлга лузумсиз завқ-шавқ билан тикилиб қолди.

У лайчанинг тумшугини қаншлаб қўйди.

— Саёқ бўлсанг-да, жуда яхши кўраман сени, Рэфлз. — У итнинг кўзларигача тушиб турган жунини тараб қўйди ва бундан завқланган Рэфлз “пиш-пиш” қила бошлади.

— Мабодо сиз шу пайтгача опикун шайдо кучукни кўрмаган бўлсангиз — мана кўз олдингизда... — Леонард файласуфларга хос нигоҳ билан бу томошани кузатар эди. — Галати ит-да ўзиям!

— Аммо-лекин ёқимтой, — деди миссис Карлтон, — итнинг ипакдек майин қулоқларини ўйнаганча. — Итваччанинг шоколад егиси келибдими?

Рэфлз кўзларини хиёл яшириб яланган бўлди. Миссис плиткали шоколадни ушатиб, бир бўлагини унга тутди. Лайча кўзларини тепага қаратганча, оғзидан сўлаги оқиб, ширинликни қарс-курс ея бошлади, еб бўлгач эса, тумшугини қайта миссис Карлтоннинг тўшагига осилтириб олди. Ниҳоят, орқа оёқларида туришдан толиқиб, миссис Карлтонга сўнги бор суюкли қараш қилиб, каравотни тагида хириллаб ухлашга тушди.

— Бечора Жорж, — деди миссис Карлтон ачинганнамо. — У ҳўп яхши йигит, ишонаманки, Рода унга ёмонликни раво кўрмайди.

Леонард қимтиниб қўйди.

— Бу билан бирон нарсани ўзгартириб бўлмайди. Дарвоқе, шунга қарамасдан ҳадемай буларнинг ҳаммаси ойдинлашади. Мен, ҳўжайканинг ҳамшира Воонга, Жоржнинг қариндош-уруғларига кўнғироқ қилиб, уни олиб кетишсин деб тайинлаганини эшитдим.

— Бўлиши мумкин эмас. Аҳволи оғирлашмасдан олдин у анча тўлишиб қолганди.

— Шундай. Бироқ биласизми, гап нимада: у алоҳида парваришга муҳтож, махсус энага учун хизмат ҳақини тўлашга қодир эмас. Мана шунинг учун ҳам уни уйига жўнатиб юборишмоқчи.

— Қандай даҳшат-а! — Жэн қўрқувдан Леонардга қараб қўйди.

— Даҳшатлиги бор гап. Нима қилишниям билмайман: ҳўжайканинг кўз ўнгида дарднинг баттар хуруж олиши оғир жиноятми ёки пулнинг йўқлигимми?

Пуллар... Бу сўз Жэнни жонига шунчалик тегиб кетганки, бу ерда бўлса бир дақиқагаям бу отинг ўчгурни эсдан чиқариб бўлмас эди. Касалларнинг оғзида ҳам мудом пул эди.

— Сил дегани — лўлига ўхшаган каззоб бўларкан, — давом этди Леонард, оғзидан тутунни ҳалқа-ҳалқа қилиб чиқараркан. — Олдинига олти ой ётасан. “Ярим йил ўтиб, буқадай бўлиб кетасан ёки бир йилдан сўнг ўласан”. Аммо-лекин бу орада на соғайиб кетасан, на ҳаётдан қўз юмасан, пулларинг бўлса, кумга сингандек йитиб кетади, шунда сен буткул умидсизликка тушиб, пул ишлаб топгани ва қайта бу ерга келгани чиқиб кетасан.

Миссис Карлтон ғамгин жилмайди.

— Ҳаммаси тўғри. Улар энди эски мақолни “Ҳамён ёки ҳаёт” деб ўзгартиришларига тўғри келади.

Жэн жимгина тўқишда давом этарди. Ундаги Жорж Армстронга бўлган ачиниб ҳисси ўрнини эртанги кун қайғуси эгаллаб олди. Ўзининг дарди ҳам зўрайиб кетса нима бўлади? Ёнида уззукун ўтирадиган энагага пулни қаердан топишади? Ўттиз икки шиллинглик ҳафталик нафақаси қанчалик режа билан ишлатилмасин, тугаб борапти.

Ун саккизинчи боб

1

Тоғларга чинакам қиш келди ва олисдаги санаторияга қатнашдек мароқли сафар Барт учун машаққатли синовларга айланди. Аёзли кунлар Бартнинг ғашига тегар, таъбини хира қиларди. Назарида у ҳеч қачон энди ёзга етиб ололмайдигандек ҳис этарди ўзини.

Шу зайлдаги кунларда у Жэннинг олдидаям сукут сақлаб ўтираверарди. Тоғларни туман қоплаб олар, оёқ остида ер пилч-пилч қиларди. Ут ёқилмаган хонада ўтираверишдан суяклари қақшаб оғрий бошларди. Висол онлари дилда қадар билан ўтар, бунда асло Жэннинг айби йўқ эди. Йўқ, йўқ, қиз туфайли эмас эди. Жэн уни бутун вужудидан уфуриб меҳр-муҳаббат тафти билан қарши олардики, қизнинг ҳис-туйғулари уни ёгин-сочинли ҳавода кийиладиган ёмғирпўш мисоли йигитни наинки ёгингарчиликлардан, балки унинг бошига тушиши мумкин бўлган барча кўнгилсизликдан ҳимоя қиларди.

Йигит қизнинг қўлларини кўтариб, лабларини момиққина қафтларга босди. Жэн эса бармоқлари билан Бартнинг қуюқ сочларини тарашга тушди. Қаттиқ, намиққан сочлар нозик бармоқларга бўйсунмай жингалакланиб борарди. Улар узоқ жим туриб қолишди. Қиз қалбини меҳр-муҳаббатга лиммолим ҳис-туйғулар чулғаб олган у севгилисининг бошини кўксига босганча қўйвормас, унга юпанч бўлсам дер эди. Аммо-лекин қиз қимирлашпаям журъат этолмасди. У Бартнинг феълени жуда яхши билар, нима учун ғам-ғуссага болганиям унга маълум эди, қизга унинг ҳар бир ҳаракати, тоқатсиз имо-ишоралари, ҳатто узоқ жим туриб қолишиям воқиф эди.

Жэн ғам-андуҳ билан Бартнинг бу ерга ҳар келганида ҳам маънан, ҳам жисмонан ҳожатлари раво бўлмасдан ич-этини еб ортига қайтиб кетишини ва унга ёрдам беришга ожизлигини ўйлаб изтиробга тушарди. Ҳар бир жонзотга хос меҳр-муҳаббатингни юрагиндан жой олган эркак кишини қалбига тўкиб солганинг билан, сен унга на севинч, на ҳузур-ҳаловат бағишлай олмасанг, бунақанги ҳаётнинг нима кераги бор? Барт бошини унинг тиззаларига қўйиб, ўй-хаёлларга ғарқ бўлиб ётганидан Жэнни оёқлари увишиб қолганига қарамасдан, қимирламасликка ҳаракат қиларди.

Кейинги пайтларда миссис Карлтонни ҳеч ким сўроқламас эди. Уни доридармонлар қарахт қилиб ташлаган, — у энди наинки яқин кишиларига, атрофни ўраб турган одамларга, балки ўзининг ўй-хаёллари ва орзу-тилакларига-да зарурати қолмай, касалликнинг, жудоликлари умид-ҳавасларнинг баридан ўзини ихота қилиб олганча бадбинлик огушида ётарди.

Тумандан жунлари жиққа ҳўл бўлган пахмоқ Рэфлз эшикдан тўғри миссис Карлтоннинг тўшаги сари йўналди. Лайча ирkit оёқларини тўшак устига чиқа-

риб олиб, миссис Карлтоннинг уйқули чехрасига бир муддат тикилиб турди-да, сўнг аёлнинг қўлини бир ялаб, нари кетди. Залда патнисларнинг жаранг-журунги эшитилди. — Беморларга чой улашилаётганди.

— Бир финжон чой ичсанг... Сал исиб қолармидинг.

— Барт совқотганидан қунишиб ўтирди.

— Сенинг чойингни ичмайман. Ахир у ўзингтаям керак.

— Ҳали тушликдаги бир финжон сутим турибди. Ичақол. Пирожний ҳам ширин. Уни фақат якшанба кунлари беришади.

Жэн чойдан қуйиб Бартга узатди. Барт чойни катта-катта ҳўплаб тугатгач, қиз ҳаво совуқ ва намлиги учун барвақтроқ йўлга чиқишни сўради. У тўшакдан сапчиб туриб енгил тортганини Жэнга сездирмаслик учун, баланим бироз қизиб, қоним юришсин деган маънода бир-икки ер тепиниб, қўлларини бир-бирига “қарс-қурс” ура бошлади. Кейин қиздан ўпич олгани энгашди, Жэн юзини четга бурди, Бартнинг лаблари қиз даҳанининг бир четига тегиб ўтди, холос.

Бўса беришдан бонш тортгани учун йигит қиз томонга на энгаша, на уни куча олди; қўлларини унинг кифтига қўйганча тураверди.

Кўчага чиққач эса, худди аллакимнинг муздек, ҳўл қўллари каби туман Бартнинг юз-кўзларини сийпалаб ўтди. У станциягача чопиб борди. Паровоз гудогини эшитгач, сўнгги икки юз қадамча йўлни бор кучи билан чопиб ўтиб, ўрнидан жила бошлаган поезднинг охириги вагонига шинди.

2

Эму Плейнзда туман шивалиб ёғаётган ёмғир билан алмашинди. Энди поезд ҳаммаёгини рутубат босган ялангликда елдек учиб борарди. Уйларнинг мўрисидан ўрлаётган тутун томлар устига ёйилиб кетар, деразалардан чироқлар ёнаётгани кўзга чалинарди. Параматага етай деганда, шом қоронгулиги янглиғ кўнгли сим-сиё бўлди. Жэннинг олдида яна бир соат қолиб кетиши мумкинлигидан эмас, балки барча ўз ташвишлари билан бўлиб, уй-уйларига шўшаётган бир пайтда, ёлғиз ўзи изғиринли кўчада қолаётганидан надоматда эди. Унинг олдида узун қиш кечаси: қиладиган иши, борадиган жойи йўқ. Албатта, аскарлар меҳмонхонасига бориб, йигитлар билан покер ўйнаб вақт ўтказиши мумкин эди. Лекин буни сира истамади. Меҳмонхоналарда танда қурган бекорчилар билан улфатчилик қилишдан безиб қолганди у. Қачон қарасанг, шу аҳвол: хурмачангдан тошиб чиқмагунча ичаверасан-ичаверасан, чўнтагингда борини қиморга совурасан, яна ўша тугуриқсиз ҳазиллар ва яна кўз кўриб кулоқ эшитмаган (одатда ўйлаб топилган) зафарлар...

У бунақанги дағал ва зерикарли ўйин-кулгилардан тўйиб кетган эди. Тўғри, у казармага бориб, ҳаммадан бурун тўшакка ўраниб ётиб олиши мумкин, бироқ бу фикр унда нафрат ҳиссини кўзғатди. У шу зайлда тамадди қилиб олгани вокзал кафесига кирсамми ё аскарлик меҳмонхонасига жўнаворсамми, деган мулоҳазалар далласида беҳаловат оломон қуршовида хийла вақт туриб қолди. Шунда Жэн оёқсига бериб юборган хатни эслаб қолди. Ҳа, хатни эгасига етказиши керак. Баҳонада у билан яқиндан танишиб олади. Дорин яхши қиз, садоқатли ўрток.

У буларнинг ҳаммасини пухта ўйлаб кўрди: йўқ, унинг на казармага, на меҳмонхонага боргиси келаётганди. Дорин эса бу кеч банд бўлиши ҳам мумкин. У йўл кўрсаткичига хаёлчан назар ташлаб, имиллаганча, бир неча кунга таътилга чиқиб, уйга бориб келсамми, деб ўйлади. Бу ерда ҳамма нарса жонга тегиб кетганди. У ёқда, ҳарқалай, иш билан банд бўлади. Ишчи кучи етмаётган айни паллада атиги уч-тўрт кунга борсам, қария хурсанд бўларди. Ҳар ҳолда лагерлар ва меҳмонхоналарда саланглаб юргандан кўра, юртига бориб келгани маъқул — санғиб юриш яхшилиқка олиб бормайди.

— Яна тунги поездда жўнаб кетяпман, дея кўрманг...

Нохуш мулоҳазалардан мияси ганғиб турган бир пайтда шундоқ ёнгинасида жаранглаган овоздан чўчиб тушди. Қараса кўҳликкина жувон, дарҳол таниди. У билан бир неча ой муқалдам чойхўрлик қилганди. Қиз андак бошқачароқ, андак пўримроқ ва яна эгнидаги пўстини ва тимқора сочларининг устига кўндирилган мўйна телпаги билан янада кўркароқ кўринди.

Йигит кулимсираб қўйди.

— Тўғриси айтсам, айнан шу ҳақда ўйлаб тургандим.

— Қанақа одамсиз ўзи! Қачон қарасанг — қасққадир жўнаб кетаётган ёки қаердандир келаётган бўласиз.

— Зийрак экансиз.

— Ростини айтсам, сиз шу топда Марказий Австралиядан то шу ергача ёмғир остида пиёда юриб келиб, энди қаерда бир оз исиниб олсам экан, деб турган дайлига ўхшайсиз.

— Ромчи бўлиб кетинг-е.

— Ахир бувимнинг набирасиман-да.

“Қизиқ қиз экан-ку!” — деб ўйлади Барт. — Ёнидан ўтган ҳар қандай эркак завқланмасдан қараб кетолмайди”.

— Ростданам тунги рейсда жўнаб кетяпсизми?

— Йўқ.

— Йўқми? — У қошларини чимирганча энгашиб, йигитни кўз қири билан кузатди. — Унда...

— Казармага борсамми деб турувдим, бироқ сизни учратгач, фикримдан қайтганга ўхшайман.

— Дуруст, — қиз қўлқопши қўллари билан унинг қўлтиғидан олди. — Мен бўлсам ҳозиргина эримни узоқ йўлга кузатиб қўйдим. Бор-йўғи икки ҳафтага кетаётган бўлса-да, йўл ҳозирлиги билан худди Жанубий Кутбга жўнаётгандек эди ўзиям. Шу боис тамадди қилишга улгурмадик, мана энди очимдан ўлай деяпман.

Қизнинг кўзлари айёрона порлади.

— Агар шунчалик оч қолган бўлсангиз...

— Қорним пиёз пўсти бўлиб кетди.

— Яхши. Кросс яқинида бир жой бор. Сиднейда, яна денг, якшанба оқшомида, бунақаси кам бўлади.

У тарадудланарди. Қиз йигитнинг шошиб қолганини ўзича англаб, унинг қўлини сал сиқиб қўйди.

— Тушунарли, кармонингиз уйда қолган ёки ойликка ҳали анча вақт бор, аммо сиз кўп ҳам ташвиш чекаверманг, эрим ҳар доим бир талай пул ташлаб кетади...

— Шундай денг-а!..

— Мен очимдан ҳушдан кетиб қолай деб турсаму, сизнинг қайсарлик қилишингизни...

— Тагин сиз мени...

— Азизим, зинҳор ундай деб ўйламайман. Мабодо сизга енгил бўладиган ва сиз ҳамон ўша олижаноблик хуружидан қутула олмаган бўлсангиз, унда ростини айта қолай, эрим бу пулларни сизлар чангалзорларда қорнингиз билан судралиб жанг қилганда, чайқов бозорида ишлаб топган. Шундай экан, бу пуллар ҳақли равишда сизга тегшли. Қани, бўлақолинг, ҳозир такси ушлаймиз.

— Бўпти.

Улар кула-кула таксига чиқиб олишди, аёл ҳайдовчига қаҳвахона манзилини айтди. Барт унга ён томондан қаради. У аёлларни кийинишига унчаам тушунмасда, ҳарҳолда, жувон мода бўйича ясашиб олганлигини англаб етди. Унинг ўзига хос кийиниш услуби бор эди. Шунингдек, аёлнинг эгнидаги мўйнали пўстин ҳам унинг эрига қимматга тушганлигини биларди. Бунақасини Барт Токиода кўрганди. Пўстинни япон аёллари анча қимматга сотишар, шунга қарамасдан, учувчи йигитлар уларни харид қилишиб, сўнг жанубга бориб, уч баробар қимматга пуллашарди. Аёлнинг эри пўстинни чайқовдан олганми ёки бошқа жойданми, нима бўлгандаям, анчага тушгани аниқ.

— Одоб юзасидан оладиган бўлсак, ҳали сиз исиминиям билмайсиз, — деди йигит жувонга сигарета таклиф қиларкан.

— Наҳотки билмасам? Ҳа, дарвоқе, билмас эканман.

— Барт. Барт Темплтон.

— Меники бўлса Магда. Магдален сўзидан олинган.

— Менга ёқди. Магда дея қолсам-чи?

Аёл кулимсираб қўйди.

— Миссис Брукс деб аташларини маъкул кўрсангиз, марҳамат.
 — Бўпти, Магда бўла қолсин.
 Аёл ўриндиқнинг бир бурчагига ястаниб олганча, йигитни ошкора синчковлик билан кузата бошлади, бироқ жувоннинг қараши самимий ва дўстона эди.
 Сиднейнинг тўрт тарафийам сув эди, ёмғир тинмасдан қуярди. Худди дарёга ўхшаб кетадиган ҳўл асфальт йўл сатҳида рекламанинг қизил ва яшил неон чироқлари сузарди, такси тормозларини чийиллатиб Уильям-стритга бурилди. Бундай оқшомда ёлғизликдан сиқилиб кетасан, киши.

3

Улар пиллапоярларни бир-бир босиб ресторанга киришди. Магда пўстини ёқаларини очиб юбориши билан атрофга нафис ва сезилар-сезилмас атирнинг муаттар ҳиди таралдики, айнан менга шундай туюляптимикин, деб Барт чуқур-чуқур нафас олди. Муъжазгина столга кўланка ташлаган чироқ ошиқона муҳит яратганди. Келтирилган таомлар жудаям хушхўрлигидан улар иштаҳа билан ея бошлашди. Афтидан, бу ердагилар Магдани яхши билишар, унинг бир оғиз гапи билан тезгина муҳайё қилишарди. Ичимликдан Бартнинг аъзои-баданига илиқлик югурди, ва ундаги дилгирлик бир зумда йўқолди. У исиб олиб, ўзини дадил ва жўшқин сеза бошлади.

— Мана энди сиз очиққан дайдига унча ўхшамай қолдингиз.

— Сезяпман.

Аёл сигаретаси қулини узун қирмизи тирноқлари билан уриб туширди-да, йигитга бир қур назар солди.

— Сизни ўшанда кўрганимдан буён хиёл озибсиз. Ишингиз кўпми дейман?

— Бу дунёнинг ташвишлари тугамас экан, — жилмайганча деди Барт.

— Бир оз улғайибсиз ҳам. — Магда столга таяниб, энгашганча Бартнинг юзига узоқ тикилди. — Ҳозир айтаман... ёнокларни ичга тортиб кетиши — бу сизга улуғворлик бахш этади. Тагин сиз кинода роль ўйнамоқчи эмасмисиз, ишқилиб?

— Ҳозирги пайтда йўғ-у, лекин ЧИПС Реффертини ўрнига тушишни таклиф қилишганди.

— Нима бўпти, мен мутлақо ҳайрон бўлмас эдим, менимча, сизда мавжуд бўлган нимадир унга етишмайди.

— Балки малла сочларимдир?

— Бўлиши мумкин. Эҳтимол, бу рамздир.

— Рамзми ёки ташқи белгими?

— Аломат? Ниманинг — қаноатланмасликнингми ёки мижоз жўшқин-лигининг?

Аёл виқор ва таннозлик билан унга тикка боқди.

Барт қимтиниб қўйди:

— Бўлиши мумкин.

Овқатдан сўнг Бартнинг қўлига ҳисобни узатишганда, туси андек ўзгарди. Қоғоздаги сумма каттагина бўлса-да, чўнтагида етарлича пули борлигидан кўнгли тўқ эди. Магданинг чайқовчи эри каби Бартнинг ҳам нонушта ҳақини тўлаб қўйишга қурби етиши йигитга аллақандай зардали қаноатланиш ҳиссини уйғотди. Унинг кайфияти бузилганини тушунгандек, аёл сигаретасининг қолдиғини эзгилаб ташлаб, четига қимматбаҳо тошлар терилган соатчасига қаради.

— Ўҳ-хў! Қарийб тўққиз ярим, мен туришим керак.

Йигит пўстинни олиб узатди. Магда кийимнинг сербар енларига қўлларини тикиб, бир лаҳзага ортга ташлаган бўлди-да, йигитга суяниб қолди. Барт унинг кифтидан кучанча бир муддат ўзини тийиб турди-да, сўнг соҳилдан чекинган тўлқинлар уни зим-зиё денгиз қаъридан қайта чиқариб ташлаётгандек, ҳафсаласиз қўлларини туширди. У таом ҳақини тўларкан, чўнтагида келгуси маошгача аранг етгулик майда пуллар қолганини маънос фаҳмлади. Улар зинапоярлардан кўтарилиб, шилта, совуқ кўчага чиқишди.

— Бир кўрай-чи, балки сизга такси ушлаб берарман.

— Кераги йўқ. Мен шу яқин орала, Мэклизэй- стритда тураман.

Аёлнинг нималар деяётганини зўрга англаб етган Бартни саросима босди.

Магда ҳашаматли уйнинг вестибюлига етакловчи пиллапоянинг қуйи поғонасида тўхтади. Энди уларнинг бўйлари баробарлашган эди.

— Эрим жўнаб кетгандан бери уйни йиғиштирганим йўқ. Йўқса сизни ичкарига таклиф қилган бўлардим.

Жувон унга қаради, йигит унинг нигоҳидан Бартни ичкарига чорлагиси келаётганини пайқади.

Барт иккиланарди. У ҳозир “менга барибир, бўпти, кирганим бўлсин”, деб юборса бас, жувон уни ичкарига таклиф қиларди. Магда кутаётганди. Йигитнинг хаёлидан казарманинг муздай тўшаги, танҳоликдаги узундан-узун қиш оқшоми ўтди. Кейин бирдан хаёлига Жэн тушиб:

— Йўғ-е, раҳмат, керак эмас, — деди у аллақандай ўнғайсизлик билан. — Қайтиб бормасам бўлмайди, боз устига, ярим тунда соқчиликни қабул қилиб олишим керак.

У ёлгон гапираётганди, Магда ҳам буни сезиб турарди. Бироқ у сир бой бермади.

— Таассуф, Таассуф! Бироқ бугунги марҳаматингиз ҳақини бир куни тўкин дастурхон билан қайтараман. Ушанда йўқ демасангиз бўлгани, йўқса виждон азобида қоламан. Телефон китобчасидан мана бу манзил орқали фамилиямни излаб топасиз.

Барт миннатдорчилик билдирди. Унинг тили аранг айланар. Шунда у ўзини телбаларча тутаётганлигини англаб етди.

— Нимаям дердим, фурсат топиб, бир кун ёдингизга соларман.

Аёл қўлини узатди.

— Ёдингиздан чиқмасин-а.

Магда зинадан кўтарилиб бораркан, бежирим туфлисининг баланд ўқчаси зиналарга енгил тегиб ўтарди. У ёп-ёруғ вестибюлда туриб қўлларини силжитди. Барт ортига бурилиб, кўча бўйлаб трамвай бекати сари одимлаб кетди.

Ун тўққизинчи боб

Чоршанба куни чошгоҳдан сўнг бўсағада Бартни кўриб Жэн кўзларига ишонмади. Водийдан, баайни қайнаётган қозондан кўтарилгани сингари туман буралиб кўкка ўрларди. Туман айвонга ёйилиб бўлган, у Жэнларни хонасигаям сизиб кирган ва ҳар бир буюм, жиҳозда ўзининг рутубатли изини қолдирганди. Эшик олдида турган йигит ниҳоятда улкан кўринар, тез юриб келганидан бўлса керак, шинели ёқасидан то этакларигача тизилган намлик қатралари бамисоли қадалган нозик инжулардек тебранарди.

— Салом, — у қизнинг ҳароратли кўлчасини ўзининг муздай кафтлари орасига олди. — Ҳозир сен арвоҳни кўриб тургандайсан.

— Ҳа, аввалига ўзимгаям шундай туюлди.

— Ҳар ҳолда арвоҳга ўхшамайман. Лекин у ёқда зобитлар куён бўлганимни сезиб қолишса, ҳолимга вой. Уртамиздаги гапку-я, менга бунинг сариқ чақалик аҳамияти йўқ.

— О-о, Барт! Бу қандай ажойиб-а!

— Албатта ажойиб-да, менинг сеноринам.

Барт миссис Карлтон томон юзланди.

— Ишонаманки, ультрабинафша нурлар бу ерга шалаббо ит сувратида бостириб киришига эътироз билдирмасиз, ва яна умид қиламанки, хонимлар бу исни ҳақоратли деб ҳисоблашмайди, бир оз... — У дағал матодан тикилган шинелини искаб кўрди, — бир оз эмас, айнан итларга хос.

Миссис Карлтон жилмайганча йигитга қўлини узатди.

— Қўйсангиз-чи, Барт! Ультрабинафша нурларни қабул қилишнинг бундай қулай усули бўлмас.

— Кучук иси анқиб турсаямми?

— Итлар жони дилим, энди англашимча, сиз менинг эрдельтерьеримга жуда ўхшаб кетаркансиз, — бир вақтлари эрдель зотли итим бор эди.

Барт қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

— Миссис Карлтон, сиз ноёб аёлсиз. Ишончим комилки, у ажойиб итнинг қалби кабир бўлган.

— О-о, ҳар қандай арслон ҳавас қилса арзирди! Уни албатта ёқтириб қолган бўлардингиз.

— Шубҳасиз. Итингиз қаерда ҳозир?

Жувоннинг қовоғи осилди.

— Биласизми, бу ерга иккинчи қайта ётишим билан рўзгоримиз пароканда бўлиб, биз уйдан воз кечдик, қатта итнинг ташвишлариям...

Барт унинг қўлини дўстона сиқиб қўйди.

— Биладан.

Йигит кўзгудаги аксига қаради.

— Эрдельтерьер ледингиз, шундайми?

— Асил зотидан.

— Ихм... Бу гап орамизда қолсину, мен юз бичимимни ҳартугул тузукрок деб ўйлагандим.

Аёл унга ўйчан тикилиб қолди.

— Ҳар кимнинг таъби ўзига. Биласизми, менинг итим ҳам маълум даражада бемисл эди.

Улар бараварига кулиб юборишди. Шундагина Барт аёлнинг чеҳраси бир оз ёришганини англади.

— Кўринишингиз яқпанба кунидан хийла дуруст.

— Ҳа, бугун ўзимни яхши ҳис қиляпман. Ишончим комилки, сизнинг бугунги ташвишингиздан сўнг тушлик пайтида бузоқ гўштини зўр иштаҳа билан чайнайман.

— Худо ҳаққи, керак эмас, — ялиниб-ёлворишга тушди Жэн, — мабодо бунга хўжайка кўриб қолса борми, Бартни бу ерга келтирмай қўяди. Билиб қўйинг, бугун кечки нонустгага дулланган сосиска беришаркан.

Миссис Карлтон кўзларини қисганча, бир сесканиб тушди.

— Сосиска! Куним шунга қолдими-я?!

Гарчи бунинг кулгили жойи бўлмаса-да, улар яна кулиб юборишди: шунчаки уларнинг асаб толаларини қитиқлаб қандайдир ток ўтгандай бўлди. Барт бу ерга ўзи билан шунча илиқлик ва куч-қувват олиб келгандики, эндиликда улар на борлиқни, на паға-паға кезинаётган туманни, на чорбоғдаги дарахтлардан чак-чак томаётган томчиларни пайқашарди.

Миссис Карлтон навбат билан уларнинг иккисигаям қараб қўйди.

— Маълумингизки, мен ўзимни уятсизларча талғайтириб юборганман, шунинг учун сизларнинг ижозатингиз билан бугун пенсинги уйқуни барвақтроқ бошламоқчиман. Мени маъзур туттайсизлар. Майлими?

— Биз сизга халақит бермаймизми?

— Э, йўқ, ташвиш чекманглар. Ухлайдиган бўлсам, хонада кимошди савдосидек қий-чув кўтарилсаям ухлайвераман.

Барт қўлини миссис Карлтоннинг тўшаги ёпинчиғи устига секин қўяркан, деди:

— Биласизми, мен Жэннинг сиздек ҳамхона топганидан жуда мамнунман.

— Бу ҳаммамизнинг ҳам омадимиз.

У йигитнинг кўзларига тикилганча жилмайиб қўйди.

— Шу ерда экансиз, кутубхонада Жэн учун янги китобларга буюртма беришимизда ёрдамлашсангиз. Ҳозир бизда Япония ҳақида янги китоб мавжуд. Уни менга эрим жўнатган. Китобни сиз ҳам олиб ўқишингиз мумкин.

Миссис Карлтон секингина Бартнинг қўлини сиқиб қўйди.

— Энди мен ётиб ухлайман.

У деворга ўтирилиб олди.

Барт курсини Жэннинг каравотига яқин суриб, қизнинг қўлчаларини силаб қўйди-да, кутубхона каталогини варақлашга тушди.

— Нимаям дердим, бу қизиқ, — деди у, — ҳозир мен сенга бирмунча энгилроқ китоб танлаб бераман, ҳечқурса маълум муддатга. Қани, нимадан бошлаймиз?

Танлаб бўлишгач, улар бир зум жим туриб қолишди. Сўнгги ойлар мобайнида Барт худди бугунгидек ўзини хотиржам ҳис қилмаганди. Йигитнинг кафтлари орасидаги Жэннинг нозик қўлчаси улар иккаласи кашф этган оламда Бартни тутиб турган лангарга ўхшарди. Бу гал у қизни ўпмади. Негадир бугун Жэндан бўса олгиси келмаётганди. Унинг ёнида туриб ўтли муҳаббатининг тафтини бугун борлигим билан ҳис этсам бўлди, дер эди. Йигитга шунинг ўзи етарли эди.

Шу топда улар забонсиз ва каломсиз бир-бирларини тушуниш, қўл тегизмасдан ёр висолига эришиш саодатига етгандилар. Чунки улар бирга эдилар.

Барتنинг чакаги тинмас, Жэнга ҳазиллашиб тегажоглик қилар, казармадаги воқеаларни бот-бот ҳикоя қилиб берар, бундан иккаласиям завқланишар, йигитда аллақандай эврилиш содир бўлиб, у янаям юксалиб бораётганини, ҳис-туйгулариям янада барқарорлик ва теранлик касб этаётганини, Жэн ҳам бундан-буён Пайн Рижда ойлаб ётишдан саросимага тушмай қўйганлигини англаб етди.

Қиз унга бугунги келиши икки ҳисса хушнудлик бағишлаганини айтди. Чунки бу ташриф энг чекка палатада ётган қизнинг тўсатдан вафот этгани боис туғилган нохушликни тарқатиб юборганди. Улган қизни Жэн умуман кўрмаганди. Фақат у ҳақда санаторийдаги миш-мишлар ва ўша палатадан эшитилиб турган бетўхтов йўтал овозидан биларди. Негадир Жэнни оғир хаёл босди: ёнгинангда шунча вақтдан бери ўзинг каби бир қиз ажал билан олишиб ётган бўлса-ю, сен бу ҳақда ҳеч нарса билмасанг ва у бандаликни топширгандан сўнггина ҳаммасидан хабар топсанг. Аммо шу топда у Бартга тикиларкан, унинг юзларидан қон томиб турганини кўриб, ўлим ҳақида ўйлаш нечоғлик душворлигини тушунди.

Жэн гултувақдаги сунбул пиёзчаси ингичка ям-яшил майса бўлиб бош кўтарганини Бартга кўрсатди. Иккисиям уйғониб келаётган ҳаёт даракчисига бир оғиз сўз қотишгаям ҳаддилари сиғмай кучли изтиробга тушган ҳолда қиш фасли бор бўйича ўз ҳукмини кўрсатган шу тонгла сунбул игналек банд чиқариб, баҳор қайта қайтиб келишидан, шу билан бирга Жэн ҳам ҳурликка чиқиб, улар яна бирга бўлишларидан хабар бера бошлаганидан севинчлари ичларига сиғмай туришарди. Бир сиқим тупроқ орасида жон сақлаётган пиёзчага жэн кириб, қанот ёза бошлаганди. Баҳорда яна гуллайди у.

Жўнаш олдиан Барт Жэндан енгилгина ўпич олди. Шу боис у кетгандан кейин ҳам бир мудлат Барتنинг ташрифиди туман қошлаган совуқ хонани илитиб тургандек бўлиб туюлди.

Йигирманчи боб

Эртаси кечқурун Барт опа-сингилларнинг мўъжазгина квартираси эпинини қокди. Унинг вақт-вақти билан ҳафтани ўртасида Дориндан хабар олиш одати бор эди. Улар асосан Жэннинг соғлиғи ҳақида гаплашардилар. Эгнидаги алвон ранг халати Доринни болалардай ёш ва чаққон қилиб юборганди. Сочлари ҳам олатдагидан бошқача елкалари оша ёйилиб тушганди.

“Кўҳликкина-ку, — ҳайратланиб хаёлдан кечирди Барт, — илгари сираям эйтибор бермаган эканман”.

Дорин уни очиқ чехра билан кутиб олди, энди қиздаги совуқ муносабатдан асар ҳам қолмаганди.

— Киравер, ўз уйинглагидек тутишинг мумкин ўзингни. Кечирасан, ағдар-тўнтар бўлиб ётибди ҳаммаёқ. Ҳозиргина бошимни ювиб, сочларимни радиаторда куритмоқчидим.

Барт Жэннинг эски чоғроқ диванига чўкканича, Доринни кузата бошлади. Хона ҳавоси бузилган, бунда ҳамма нарса ўтмишни ёдга соларди. Барт ёлғизликдан нолиб, Доринга ёрилгиси келар, бироқ унинг ғам-ташвишлариям ўзига етиб ортарди. Жэн олисдалигидан дардлашадиган кишининг йўқлиғи уни бир зумга умидсизлантириб юборди.

Дорин ўрнидан турди ва курси суянчигига илиб қўйилган пальтосини олиб, радиаторни устига ёйиб ташлади.

— Бундай расво ҳавода кийим мутлақо қуримайди. Менинг бўлса плаш сотиб олгим йўқ.

У хонани йиғиштираркан, кулимсираганча унга ўгирилиб қаради.

— Ҳозир чой қўяман. Анчадан бери ўзимниям чой ичгим келиб турувди, ёлғиз ўзим эринаётган эдим.

Дориннинг хона ичда у ёқдан-бу ёққа эпчил ва батартиб юриши унга ёқаётганли. Қизнинг Барт олдида ўзини бемалол тутиши, чойнак ва финжонларни жой-жойга қўйиши ва самимийлиги унга хуш келарди. Дориндай опаси борлиги Жэннинг омади чопганидан.

— Кеча Жэнни кўргани борувдим.

Дорин кўлида чойнак ушлаганча ҳайрон ўтирилди.

— Ҳа, шундай. Бўш пайтдан фойдаланиб, поездда жўнавордим.

— Кўриниши қалай?

— Аъло даражада. Бир ярим кило семирибди.

— Ў, зўр-ку, Барт! Келаси ҳафта рентгенга тушираркан, ўшанда қай даражада саломатлиги тикланаётганлигини билишимиз мумкин. Рентген хулосасини билмагунча сабрим чидамаяпти.

— Аминманки, ҳаммаси яхши бўлади. Ҳозир кўриниши зўр, — Барт у ёққа борганини эслаб кулимсираб қўйди-да, оёгини радиатор томон узатди.

— Биласанми, ўша миссис Карлтон менга борган сайин ёқиб боряпти. Жэнга бу аёлдай ҳамхона текканиям бир омад.

— Албатта. Айниқса у ёқда аллақандай шаллақи кампирлар бўлишини эслайдиган бўлсак.

— Ва яна хўмрайган холаларниям айтсанг-чи.

— Душанба куни беморлар орасида бир қиз вафот этганини газетадан ўқидим.

— Ростданми? Жэн менга бу ҳақида айтмади-ку. Мен у қизни тузалапти деб ўйлагандим.

Барт ўзида аллақандай нотинчлик ҳис қилди.

Дорин жойига ўтириб, унга чой қўйиб узатди.

— Унинг олдида борганиндан хурсандман. Айниқса, бояги кўнгилсиз воқеадан кейин.

— Кеча у ердаги аҳволни кўриб, даҳшатга тушдим. Эшик ва деразалар ланг очиб қўйилган, хонани тўлдириб юбормагунча туман ичкарига сизиб киравереди, киравереди. Бунинг фойдаси бор эмиш. Бироқ нафидан зиёни кўп деб ҳисоблайман. Этларим жимирлаб кетди.

— Ҳа. Сенга бир яхши хабар айтмоқчиман. Иш жойимдан маълум қилишларича, келгуси ҳафтанинг адоғида таътилимнинг бир қисмидан фойдалансам бўларкан. Шунинг учун санаторийга яқин жойдаги пансиондан ўзимга жой буюртма бердим.

— Мана буниси зўр бўпти! Менам шанба, якшанба кунлари сен билан бирга боришим мумкин.

— Жудаям соз бўларди-да. Билсанми, мен гапга нўноқроқман, лекин шу нарсани билиб қўйишингни истардимки, Барт, Жэнга қилган ва қилаётган барча яхшиликларингни қадрлайман.

— Худо ҳақи! Кўй энди, яна ҳаммасини бошидан бошламайлик, майлими?

— Майли, айтганинг. Бироқ аввалида мен сенга нисбатан тўнғизлик қилдим, бу бор гап. Айтмоқчиманки, сен тўғрингда фикрим бутунлай ўзгарди. Менимча, сен ажойиб йигитсан.

— Кўйсанг-чи! Шу топда бир-биримизни ҳадеб мақтайверишни истамас эдим. Ахир ўзинг ҳам Жэн учун қанчалик жон куйдирыпсан.

— Э, бу бутунлай бошқа нарса! Чунки у менинг синглим. Отамни ўлдириб кетишгач, оилада иккимиз қолганмиз.

Дорин беғоят мулоимлик билан унга тикилиб қаради.

— Мана энди сен ҳам борсан.

— Тушунаман, Дорин, мен бундан бағоят хурсандман.

— Лекин, баъзан Жэнни деб кўп пул сарфлаётганингни ўйласам, хижолат тортаман. Шунчалик ҳам харажат қилинсан-ки...

Йигит бетоқат қўл силтаб қўйди.

— Зорланмаслигингниям биламан, олийжаноб йигитсан. Ҳали келмасингдан олдин қарзларимизни қараб чиқдим. Мана қара, дорифурушдан икки ҳафтада

олти фунту тўрт шиллингу ўн пенс қарз. Яна шунча қўшимча харажатлар бўлишини сира ўйламапман. Яна де, нимаки керак бўлса, ҳаммасини ўзим олиб боряпман.

— Сен пулларингни ҳадеб совураверма, ахир квартира ҳақиниям тўлаб боришинг керак.

— Буларни-ку, иложини топарман. Яна хизматдан ташқариям иш олмоқчиман. Ҳарҳолда уям... Истардимки, Жэн санаториядан соғайиб чиққач, бошпанаси борлигидан кўнгли тўқ бўлсин.

Дорин ҳисоб-китобларини сарҳисоб қилишда давом этди.

— Мана бу санаторий ҳисоби, ҳафтасига олти гинейдан етмиш кунга қирқ икки фунт бўларкан, икки гинейсини солиққни сақлаш жамғармаси тўларкан. Ахир бу даҳшат-ку, Барт! Нима бўлгандаям уни бепул сихатгоҳга жойлаштириш керак эди, деб ўйлайман.

— Яна уч-тўрт ой навбат кутиши керакмиди?

Дорин боз хўрсинганча ҳисоб-китоб варақларини титкилай бошлади. Ўтган сафарги пневмоторакс ва мана буниси учун уч гиней. Қирхонага ва қандайдир таҳлил учун етти шиллингу олти пенс, эҳтимол, яна шу ҳафтада тушириладиган рентгентга уч гиней. Пул тежалсин деб Жэн чекишнIAM ташламоқчи бўлди, бироқ ўзим кўнмадим.

— Бемаънигарчиликни қара-я! Ҳозир чекиш унга бирдан-бир эрмак-ку.

— Тўғри, лекин қимматлиги-чи, Барт.

Дорин сарф-харажатларни текшириб бўлиб жамлашга тушди:

— Қирқ икки, қирқ беш, қирқ олти, қирқ тўққиз фунт. Унга бошқа бир овунчоқ топишни ўйлаб қўриш керак.

— Мендаги пуллар яна бир неча ойга етади. Фақат Жэн соғайиб кетса бўлди, қолган ҳаммасига тузураман. Айтишларига қараганда, унинг соғайиши яхши кечяпти.

— Бу тўғри. Сихатгоҳдагилар Жэннинг бунчалик тез тузалаётганидан ҳайрон бўлишмоқда, лекин барибир жудаям қиммат да.

— Жэн даволанишга муҳтож эканми, мен унга қандай бўлмасин пул топаман. Ҳали олмаган маошим турибди, мукофотимга бериладиган нафақам ҳам бор. Жэн унгача тузалиб кетади, деган умиддаман.

Барт қулиб қўйди.

— Мен нафақамни беш йил мобайнида туғилажак кичкинтойларимизга ул-бул нарсалар харид қилишимиз учун олиб тураман.

— Минисс Карлтон ҳам, Линда ҳам ва ҳалиги истараси иссиқ Леонард ҳам, яъни уларнинг ҳаммаси аввалига бор-ўғи олти ой ётсак бўлди, деб ўйлашарди. Шулар эсимга тушса, юрагим орқага тортиб кетади.

Барт курсини нари суриб қўйди.

— Бундай ўйлаш керак эмас. Улар балки талаб этиладиган амалларнинг барчасини бажармагандир. Жэн бўлса бутунлай бошқа.

— Мен ҳам шу фикрдаман.

— Аниқ билишим керак бўлган нарса шуки, Жэн қачон санаторийдан чиқади-ю, мен қисқа муддатли таътил олиб, ўзимга иш излаб топаман.

— Унда нима бўлади?

— Ўшанда мен зудлик билан Жэнга уйланиб оламан.

Дорин “тақ” этказиб қўлидаги финжонни столга қўйди.

— Кулоқ сол, Барт. Ахир у обдон даволаниб олмагунча сенга ортиқча даҳмаза бўлишини наҳотки тушуниб етмасанг? Озроқ сабр қилиб туришинг керакдек бўлиб туюлмайдигими сенга?

— Жин урсин ўша кутишнIAM!

— Аммо бемор хотин билан...

— Беморми, соғломми — Жэн менинг хотиним бўлади. Ўзимга қанча тез иш топсам, шунча яхши.

У ҳаменидан бир таҳлам пул олиб, Доринга узатди.

— Бу пуллар қарзларингни узиб олишинг учун. Мабодо яна қарзларинг бўлса, айтавер. Сени охирига чақангача сарфлаб юборишингни истамайман.

Дорин пулни олиб, синчковлик билан санаб чиқди. Эллик фунт! У тарадудланиб қолди.

— Эҳ, Барт, бу пулларни нечоғлик олгим келмаётганини билсанг эди...

— Худо ҳаққи, олавер, Дорин.

— Биласанми, нега бундай деяпман. Синглим санаторийдан чиққанидан сўнг сизлар турмуш қуриб, уй-жой қилиш, хоналарни жиҳозлашга кетадиган маблағларниям шу сарф-харажатлар ютиб юборишидан қўрқаман. Алам қиларкан.

— Кел, энди шу ҳақда гаплашмайлик.

— Буларнинг баридан ташвишдаман, Барт. “Тўғри иш тугапмизмикин?” деб яккаш ўзимга шу саволни бераман. Анчадан кейин “тўғри” — деб ўзимни ишонтираман. Жэнни яхши даволашяпти. Қолаверса, сен ҳам ҳеч қанақа чиқимлардан қочаётганинг йўқ. Баъзан ўйлаб қоламан: шанба куни унинг олдида қайтаётганимда чехраси очиқмиди? Тўғри-да, унинг боқишларидан юрагим эзилиб кетади. Қизгина бояқиш эса ўзини қувноқ ва хушчақчақ кўрсатишга ҳаракат қилади, биз бўлсак уни кимсасиз оролга ташлаб келаётгандаймиз.

— Ҳақсан.

Барт бир муддат бош эгиб жим қолди. Кейин Доринга кескин ўтирилди.

— Энди бу ёғи оз қолди. Жэннинг тузалиб кетиши учун нимаики керак бўлса қиламан. Пайн Риж билан хайрлашини менга қанчалик қувонч бағишлашини билсайдинг.

— Мени айтмайсанми?! Синглимни жуда ҳам соғинганман. Биласанми, хизматдалигимни айтмасам, биз мудом бирга эдик. Ўшандаям тез-тез учрашиб турардик. Мени Викториядан бу ерга ўтказишганда, у атиги бир ой ёлғиз қолганди. Холам унинг бу ёққа келишини сираям истамаганди, бироқ опа-сингил бир-биримизсиз жудаям зерикардик, айниқса, отамни ўлдириб кетганларидан кейин.

— Ҳа, қийин бўлган экан.

— Баъзан уни бу ерга чақириб олмаслигим керак эди, деб ўйлаб қоламан, аммо Жэннинг ўзи хоҳлаганди. Холам унга яхши қарагани билан синглим яхши яшаган эмас.

— Мабодо бу ёққа келмаганида, мен уни асло учратмаган бўлармидим...

Дорин жим бўлиб қолди.

— Жэн учун сендан яхши опа топиш амри маҳол, Дорин, — деди Барт.

Дорин бош чайқади.

— Мен хасталикнинг олдини олиш чорасини кўришим керак эди. Ҳаммасига ўзим айбдорман. Ўтган йилиёқ уни рентгенга юбориш лозим эди. Врач, “ҳаммаси яхши” деганига ишониб ўтирибман. Наҳотки, мен ҳам ўз ақлим билан иш тута олмасам...

Барт унинг кифтидан кучди.

— Бунинг менгаям дахли бор, келгусида баҳамжиҳат келишиб иш тутамиз. У энгашиб қизнинг юзларидан ўпиб қўйди.

— Келгуси ҳафтанинг бошларида ўзим сенга кўнғироқ қиламан, балки нонуштани бирон жойга бориб қилармиз. Кўнғилга уриб кетмаслик учун айш ҳам қилиб туриш керак-да, ахир.

Дорин жилмайиб қўйди. “Нақ Жэннинг ўзи” ташқарига йўл оларкан Бартнинг қалбида Дориннинг табассуми учқунланиб турарди. Хўп ажойиб қиз-да, Дорин тушмагур!..

Йигирма биринчи боб

1

Туман икки ҳафтагача тарқалмади, Жэн рентгенга тушадиган куни эса эрталабдан совуқ тушди; киров айвон деворларини ошпоқ қилиб юборди, оғиздан чиқаётган ҳовур тепага пага-пага бўлиб кўтариларди. Дарахтларнинг қип-яланғоч новдалари шишадек тиниқ осмон фонидида кўзга аниқ ташланади. Аллақандай қушча келиб кўнган нозик бутоқ силкина бошлади. Бундай фарахли кунларда нуқул ҳаётни ўйлайсан. Анавилар туманнинг инсон соғлиғи учун нечоғлик нафи борлиги ҳақида қанча вайсамасинлар, аммо у бутун водийни, уйлар ва атроф-жавонибни хира, бўзранг рутубати билан кун сайин, ҳафта сайин қоплаб олаверса, бутун борлиқни чулғайдиган совуқ намлик, ҳаттоки ковак ва ўйиқларгача сизиб кирадиган бўзтусли ҳовурдан анчайин толиқиб қоларкансан

киши. Ҳозир эса офтоб булутлар тизмасини ёриб чиқиб бугун оламни нурга тўлдириб юборганди.

Миссис Карлтон Жэнга ўгирилиб қаради.

— Бу рентгеннинг яхши чиқишидан хайрли белги.

Жэн ҳам бу фикрга қўшилди, чунки бу ҳафта хосиятли кунлар келаётганидан нишона берганди.

У остонада ичига чўмилиш анжомлари солинган резина қопчасини силкитганча турарди. У ваннага отланаётганди: роса икки ой давомида шундоққина тўшак устида ювиниш кишини гижинтирадиган даражада ноқулайлигидан, энди ваннага тушиш унинг учун мисли байрам эди. Бундай кунда ҳамма нарса мўъжиза бўлиб туюлади. У, бугун ҳаммаси хайрли бўлиши керак, деган некбин кайфиятда эди.

— Бундай пайтда, Яратганнинг ўзи бандаларидан меҳр-муҳаббатини дариг тутмаслигига ишонгинг кела бошлайди. Тўғрими?

Миссис Карлтон индамади.

Жэн унга тикилиб боқаркан, аёлнинг хомушлигидан ҳайрон бўлди.

Миссис Карлтон секин бош чайқади.

— Ҳали сиз худога ишонмайсизми? — сўради Жэн.

— Йўқ, ишонмайман. Лекин ишонгим келади.

— Қанчадан-қанча одамлар ишонади-ю. Ахир улар бежиз: “Яратганнинг карами кенг” ёки “Худонинг буюргани шу”, ёхуд: “Тангри қўллайди”, дейишмайди.

— Нималар дейишмайди. Мени бу ерга иккинчи қайта ётқизишганда, худога ишонч менга мадад беради, деб ўйлардим. Ишонишга ҳарчанд уринардим. Диний китобларни тиловат қилар ва ўзимга ўзим саволлар берардим, шунингдек, бундай пайтларда ҳамма бажариши керак бўлган амалларни қилардим. Лекин барибир ўзимни ишонтира олмадим.

— Наҳотки, баъзан сизни даҳшат босмаса?

Миссис Карлтон узоқ жим туриб қолди.

— Бўлиб туради, — деди у ниҳоят.

— Нималардан кўрқасиз? — сўрашда давом этди Жэн. Баъзи-баъзида миссис Карлтоннинг ўзини вазмин тутиши замирида худди ўзидаям бўлиб турадиган ўша кўрқув ҳисси яширинган эмасмикин.

Жавоб мутлақо кутилмаганда янгради. Миссис Карлтон унга бирдан порлаб турган кўм-кўк кўзларини тикиб деди:

— Мен бир вақтнинг ўзида ҳам ўлишдан, ҳам тирик қолишдан кўрқаман.

Жэн эшик олдида тик қотганди ва шуурига бу сўзларнинг муздек бўлиб урилганини ҳис қилганди. Баайни ўзиям буни англаб етгандек, миссис Карлтон кулиб юборди.

— Э, мана шундай куёш чарақлаб турган тонгда, қайғули мавзуда гап очганимни қара-я! Қани, оппоғим, менга эътибор бермасдан, ваннага тушиб бир айрагин-чи. Ёқимтой энага мениям елкамни совунлаб ишқаб қўйса, ўзимни бутунлай бошқача ҳис қилган бўлар эдим.

Упкалари имкон қадар зўриқмаслиги учун илдам юришдан тийилиши лозимлиги ҳақида уни огоҳлантириб турилгани боис, у ваннахона сари оҳиста юриб кетди.

Жэн миссис Карлтоннинг фикрларини мулоҳаза қилар ва кўзларида акс этган кўрқув ҳиссини ўзи ҳам кўриб турганди. Яқинда хўжайка миссис Карлтонни врач билан айвонда гаплашиб турганини Жэн эшитиб қолди. Врач миссис Карлтонга торокопластика қилиш шарт деб ҳисобларди. Бундан Жэннинг вужуди ларзага келди. Гарчи бу операцияда қовурғалардан бир-иккитаси кесиб ташланиди, деган фикрнинг ўзийқ кишини даҳшатга солса-да, барибир ушбу жарроҳлик амалига сабот-матонат қилиш керак эди. Бу ахир тананинг дабдаласини чиқариш билан баробар-ку! Агар унинг жасадиниям шу қўйга солишса, унда Жэн қоматини асло Бартга кўрсатмаган бўлур эди.

“Мен бу операцияга сира ҳам розилик билдирмаган бўлардим, — дер эди киз ичида бағоят қатъийлик билан. Духтирларнинг гапига асло кўнмас эдим”. Сўнг унинг шуурида гира-шира эсла қолган аллақандай таассурот ўтди: ҳа, эслади, дарди хуруж қилмасидан олдин миссис Карлтон худди шу ҳақда гапирганди. Афтидан, ҳамма шундай деса керак.

Жэн ўзи, Рода, Леонард ва Макс Ковентриларни “Мовий тоғлар” госпиталига олиб кетаётган машина ойнасидан атрофни кузатаркан, бу кунининг латофати қалбини тоқат қилиб бўлмайдиган ҳаяжонга тўлдириб юборди. Ерқин, мусаффо ҳавода водий узра ёйилган кўкимтир парда ҳар қачонгидан ҳам тиниқроқ ва куюкроқ эди. Шунчаки очик ҳавода бўлиш, баданингда офтоб нурларининг инжа навозишларини туйиш, эвкалиптларнинг гадир-будур танасини, пичоқ каби ўткир ва қаттиқ камбар барглари томоша қилиш — буларнинг ҳаммаси ростакамига роҳат-фароғат бағишларди кишига. Тоғ дараси то уфққа қадар ёйилиб бориб, кумтош қоялар фониди ложувард тусда товланиб турарди. Кучли шамол қизнинг юзларини ялаб ўтди. Тоғ йўли қоялари оралаб шу қадар иланг-биланг бўлиб кетгандики, бурилишларда ҳатто одамни энтиктириб юборарди.

Госпиталга кета туриб, унинг юраги ҳаяжондан тез-тез тепа бошлади. Бўлмасам-чи, бутун борлиқ таърифга сизмас осойишталикда қотган бугунгидек кунда нимадир хайр-езгуликдан дарақ берар эди. — Вой худойим-ей! — деб илтижо қиларди у, — эй, Парвардигор, ишқилиб, ўпкамни сурати яхши чиқсин-да, бу мен учун жуда муҳим. Барт учун, Дорин учун, ўзим учун Сенга ёлвораман. Мен наинки ўзимни деб, балки улар учун ҳам муножот қиламан. Ахир улар мени деб нималар қилишмади? Жуда ҳам кўп маблағ совуришди. Сендан илтижо қиламан, эй Худойим, ишқилиб, рентгеним яхши чиқсин. Ана ўшанда мен тузала бошлайман. Ушанда Дорингаям, Бартагаям бошқа дардисар бўлмайман. Эй, бор худоё, сендан ўтиниб сўрайман!

Жэн қайси Тантрига юкинаётганини билмас, чунки мактабда баъзан худо ҳақида муаллимлари оғзидан эшитган бўлса-да, бу ҳақда жуда кам биларди. Мактабда бунга у кўп ҳам қизиқавермасди. У ёқда, кундуз кунларининг биллурдай тиниқлигида, табиатнинг теран сукунати бағрида Жэннинг ўтинчларини сомё бўлиб тинглашдан умидвор эди у. Мактабда руҳоний уларга мўъжизалар тўрисида гапирарди. Демакки, у сувни шаробга айлантира олдим, башарти, У ўликни тирилтира олган экан, Жэннинг битта-ю битта илтимосини — яъни рентген суратини тиниқ қилиб чиқаришни-да, уддасидан чиқа олади. Аммо қила олармикан? Агар буларнинг ҳаммаси куруқ сафсата бўлиб чиқса-чи? Ана, миссис Карлтон худога ишонмайди-ку.

— Мана бўлди — рентгенчининг овози хотиржам ва ёқимли эди. У қизга жилмайиб қўйди.

— Натижасини қачон билсам бўлади?

Қиз ўзининг овози ўзига панд бераётганлигини, овози худди тобора секин айланаётган грампластинка сингари чўзилиб бораётгандек туюлди.

— Эрта ё индин. Анигини айтолмайман. Ҳозир ишимиз жудаям тигиз.

У зўрга “раҳмат” ва “кўришгунча” дея олди ва нигоҳини тўғри олдинга тикканча, аста-секин одимлаб, йўлакка чиқди.

Албатта, ҳозироқ унга жавобини айтишлари мумкин эди. Шу топда нимадир унинг томоғига қадалар ва у машинага кириб улгурмасидан, баралла йиғлаб юборишдан кўрқарди. Нима кераги бор экан чўзишнинг? Улар плёнкани бир зумда тайёрлаб беришлари мумкин эди-ку!

Жэн машинада шерикларини кута бошлади. Водий узра чўккан жимжитлик аввалгидан-да теран, Маунт Солитари чўққиси эса, янаям танҳодек кўрина бошлади. Мабодо бир ўзим Маунт Солитари чўққисиди яшаганимда эди, — деб ўйлади у, — ўшандаям худди ҳозиргидек ўзимни ташқи оламдан буткул узилиб қолгандек ҳис қилмаган бўлар эдим.

Поезд туннелдан секин ўтиб, борар, қўшалоқ паровозлар тик баландликка таркибни пишқирганча зўриқиб тортиб чиқаётганди. Паровозларнинг мўрисида тутун буруқиб чиқарди. Шу пайт паровоз оғоҳлантирувчи хуштагини чалди. Шосседан гоҳ тепага, гоҳ қуйига машиналар бетўхтов қатнар, автобуслар ортларидан чанг-тўзон кўтариб ўтишса, автомобиллар моторини гуриллатганча тоғ йўлининг кескин бурилишларида кўринмай кетарди. “Буларнинг ҳаммаси — ҳаёт, — деб ўйлади Жэн ва бирданига йиғлаб юборди, — шу топда бу одамлар қасққадир кетишяпти, нималардир қилишяпти. Уларнинг ҳаммаси қушдай эркин. Нима учун энди мен ҳам озод бўлмаслигим керак эди?”

Давоми бор

Жон ДОНН

Жаҳоннинг бор ҳайрати

МУҲАББАТ ЖАНГИ

То бизни ром қилар ишқнинг жаранги,
Қизиқтирмас асло лашкарлар жанги.
Мисли шаҳристонсан синоат, тилсим,
Ўз севган ёринга бўларсан таслим.
Исёнчи голландлар бизга на дарқор,
Оломон хўп қайсар, ҳокимлар маккор,
Қай бирин кўнглига топиб бўлар йўл,
Сергалва ҳар уйдан мудом йироқ бўл.
Французлар мудом бизлардан кулар,
Ҳатто Тангримизни унутди улар;
Бизнинг хур-парилар уларга азиз,
Қутқара олмасмиз бу элни, эсиз!
Ирландиянинг-ку йўқолган тинчи,
Бу телба элга ҳам зарур бир синчи,
Эҳтимол бир ҳуқна қилганми яхши,
Ёхуд қон олсинми табиб ё баҳши.
Сафарга чиқсакми шайлаб кемани,
Уммонда кезишдан бор қандай маъни?!
Не ажаб, саргардон, хору зор, ночор,
Ҳудонинг қаҳрига бўлсанг гар дучор.
Кеманинг қафасдан фарқи йўқ сира,
Ҳеч гапмас фарқ бўлса гар бу асира.
Ва ёхуд гар кема қаср — қошона,
Вале эътиқоддан йўқ ҳеч нишона.
У аҳли жиноят учун ароба,
Ақли ноқис учун паноҳ хароба:
Ким йўлга отланар сароб ортидан,
Не ажаб, айрилса она юртидан.
Бахт-нажот топарман ўчоғингда мен,
Жоғ олиб, жоғ берай кучоғингда мен.
Қалбимни қўшқўллаб топширай сенга,
Ки сен ҳам ўз қалбинг ҳаля қил менга.
Ким молу дунё деб қонли жанг қилар,

Русчадан
Абдуҳамид
ПАРДАЕВ
таржималари

Жон ДОНН (1572-1631) Англия тарихидаги олтин даврда, Шекспир билан бир замонда яшади. Унинг онаси Уйғониш даврининг йирик давлат арбоби Томас Морнинг невараси эди. Дастлаб диний билим олган Жон кейинчалик Оксфорд ва Кембриж университетларида таҳсил кўрди. Шоир муҳаббат мавзусидаги оташин лирик шеърлари билан машҳур. Инглиз шеърлятида ишқ-муҳаббат мавзусида Жон Донн олдинги тушадиган шоир йўқлиги эътироф этилган. Шоир умрининг сўнгги ўн йили мобайнида Лондондаги авлиё Павел ибодатхонасининг руҳонийси сифатида ҳам шуҳрат қозонди. Жон Донн шеърлари вафотидан кейин алоҳида тўплам сифатида дунё юзини кўрди. Унинг туркум шеърлари ўзбек тилида илк бора янграмоқда.

Висолнинг шавқ-завқин қайдан ҳам билар;
 У ёнда ваҳшийлик, бунда эҳтирос,
 У ёнда ёв голиб, бу ёнда мен — рост!
 Жангда боз қонхўрлик чиқар авжига,
 Биз асир бўлғаймиз ишқинг мавжига.
 Жангда қирғин-барот, бу ёнда меҳр,
 Жангда қаҳру ғазаб, бунда ишқ, сеҳр.
 Янчса гар инсонни уруш теваси,
 Фарзанд ҳар покиза ишқнинг меваси.
 Не ажаб, куч-қудрат, гайратга тўлиб,
 Фарзандлар улғайса баҳодир бўлиб.
 Барчанинг шарт эмас кирмоғи жангга,
 Қуролсоз ҳам зарур ахир Ватанга.
 Улар қурол-яроғ ясагтай сўзсиз,
 Етказиб берайлик жангчиларни биз!

* * *

Оташин ишқимга тош отма бас, тош,
 Наҳот ҳеч бўлмаса бошқа бир ишинг,
 Наҳот кунинг ўтмас санчмасанг нишинг,
 Наҳот сен шунчалар бебош бағритош!
 Могу мулк жамғаргил, мансаб-мартаба,
 Кошоналар тикла бамисли Каъба,
 Саройга дохил бўл ушалиб коминг,
 Муҳрлангай тилло тангага номинг,
 Фақат ёлғиз қора ниятингдан кеч,
 Оташин ишқимга тош отмагил ҳеч.

Ишқимдан ким зарар кўрибди, ёху,
 Қай зотлар таъзирин берар у бошлаб,
 Ер юзин кўз ёшим оларми қоплаб?
 Ё кўклам йўлингга гов бўларми у?
 Муҳаббат ўтида ёнганим учун,
 Минг бир ҳалокатга дучорми очун?
 Сарбозлар қиличин қўймас қўлидан,
 Лўттибозлар қайтмас қинғир йўлидан,
 Наҳотки буларнинг барига сабаб,
 Оташин қалбимда ишқим нозиктаб?

Майлига, ишқимиз ўхшат ҳар нега,
 Шам десанг ҳам майли, бир ёниб-ўчар.
 Капалак де умри бир кунда кечар,
 Илло, ҳар банда ўз фикрига эга.
 Ёнгаймиз гар ишққа алёрлар айта,
 Тирилгаймиз қақнус сингари қайта.
 Иккимиз айирмай йигит ҳам қизга,
 Бир тану бир жон деб қарагил бизга.
 Дарди ишқ бирлан гар боз хаста жонмиз,
 Тоабад пайваста, пайваста жонмиз.

Токи биз айландик бир тану жонга,
 Гарчи кенг дунёни тангу тор қилиб,
 Панд берар бўлсалар бағримиз тилиб,
 Дўнгаймиз мангулик шеъру дostonга.
 Кун сайин ишқимиз токи баркамол,
 Жонгинам, биз учун завол йўқ, завол.

Асрлар кетидан асрлар ўтиб,
 Гар не салтанатлар кетгайлар йитиб,
 Бизнинг пок ишқимиз, жонгинам, инон,
 Ўшар афсонага дўниб бегумон.

* * *

Шавкат-шони билан қирол-султонлар,
 Жасур жангчилар ҳам баён-ултонлар,
 Ҳатто бошимизда парвона қуёш,
 Умрига қўшилди яна йил ҳамда ёш...
 Шу бир йил, бир йилда олам ва одам,
 Мулки жаннат сари қўйди бир қадам.
 Фақат бизнинг оташ ишқимиз жонон,
 Кучайиб бормоқда кундан-кун чунон.
 Ишқимиз ўтгани сайин кун, сана,
 Авж олар, тантана қилар, тантана.

Севгилим, пайт етиб баҳукми Худо,
 Маликул мавт қилар бизларни жудо.
 Ишқимиз шоҳиди шу кўз-қулоқлар,
 Муҳаббат шаробин ичган дулоқлар,
 Қай бири айланиб оташга — обга,
 Қай бири қўшилгай хоки туробга;
 Ва лекин руҳимиз мангу безавол,
 Юксалиб самога, тоғуси камол.
 Гарчи бир нафаслик бу даврон, ҳаёт,
 Безавол руҳимиз мангу барҳаёт.

Гар юксак шуқуҳи боқий оламнинг,
 Дунёдан кетгиси келмас одамнинг,
 Ахир то бир тану бир жонмиз бизлар,
 Ҳар не ишга қодир султонмиз бизлар.
 Пайваста жонлармиз иноқ ҳам ахил,
 Ҳеч ким ишқимизга қилолмас дахл.
 На замон, на макон, на рашк, зиддият,
 На ҳасад, на ҳижрон ва на бадният,
 Оташ ишқимизга сололмас соя,
 Шоҳона қисса бу — билмас ниҳоя!..

БҶРОН

Кристофер БРУКка

Дўстгинам, Худойим айлаган тортик,
 Мен учун ҳатто бор дунёдан ортик.
 То олис сафарга чиқдим чоғланиб,
 Ҳажрингда ўртандим такрор доғланиб.
 Мудҳиш ўйлар дилга галаён солар,
 Наҳот ёт элларда ўлигим қолар.
 Ҳеч гап эмас ахир, гар қодир Худо,
 Бирйўла баридан айласа жудо.
 Соҳилда тураркан кемалар токи,
 Шундай ўйларга ҳам бордим ҳаттоки.
 Ва лекин Оллоҳнинг марҳамати кенг,
 Ниҳоят шамол ҳам қанотланди денг.
 Йитса бас дегандай очлик тапвиғи,

Овқат танламас ҳеч оч қолган киши,
 Бизга қанот бўлган енгил шаббода,
 Барчамиз маст қилди бамисли бода.
 Бироқ ошинодай феъли фаройиб,
 Қайгадир кўп ўтмай бўлди-ю гойиб.
 Уммонда стимдай қолиб кетдик биз,
 Қисматнинг қаҳридан нолиб кетдик биз.
 Ва лекин музофот, кишвар таланиб,
 Ёвлашиб, лашқари сонсиз қалашиб,
 Қасдлашган сингари икки буюк шоҳ,
 Ҳамла қилди бўрон қутуриб ногоҳ.
 Уммон қозондайин қайнаб-тошарди,
 Тўлқинлар ҳаттоки бошдан ошарди.
 Бирдан қаҳри келиб Раббиял аъло,
 Бизнинг бошимизга ёғдирди бало.
 Ухлай-да, дардимга тонай деб дармон,
 Ором топдим гарчи бир оз беармон.
 Уйғондим: бузилган дунёнинг тархи,
 Кун билан туннинг ҳеч йўқ эди фарқи.
 Қай томон шимолу қай томон жануб,
 Қутурган уммонни бўларми таниб?!
 Увиллаб-гувиллаб, кўтариб сурон,
 Даҳшат солар такрор ажларҳо бўрон.
 Бамисли қиёмат-қоим нақ, яқин,
 Қарсиллар гулдирак, боз чақар чақин.
 Тўғонни бузгандай гўё бирйўла,
 Челақлаб ёғарди шиддатли жала.
 Кимлардир қон қақшаб бамисли бола,
 Яратган эгамга қиларди нола.
 Азроил тургандай гўё, алҳазар,
 Титраб тўрт томонга ташларди назар.
 Қай каслар умидин узиб баридан,
 Жой топган хилватдан, кема қаъридан.
 Кун кеча бамисли булутдай улкан,
 Қирқ ямоқ увада бўронда елкан.
 Кема ҳам қалдираб гичирлар эди,
 Гўё нажот истаб пичирлар эди.
 Бас келиш учун биз уринган сайин,
 Бўроннинг шиддати ошарди тайин.
 Сурон ҳар биримиз кўру қар қилиб,
 Май на ҳам қиларди боз биздан кулиб.
 Бундайин даҳшатлар қаршисида, бас,
 Ҳаттоки дўзах ҳам даҳшатли эмас.
 Билиб айтган азал эл суйган баҳши,
 Азоб-укубатдан жон берган яхши!
 Чанг солиб бўғзига ёғду-зиёни,
 Зулмат қоплар экан то бор дунёни,
 Худодан то бўлмай энг олий фармон,
 Ой-офтоб ёғдуси биз учун армон.
 Алвидо! Бўронда ғоят ҳолим танг,
 Шеърый номам сенга битдим мен аранг.

* * *

Шаҳло кўзлар мени қилолмас асир,
 Ойдин рафтор ҳам қилмас ҳеч таъсир.
 Эҳтирос жодуси кўр қилар сени,
 Вале осон эмас ром этиш мени.
 Англагил қалбимнинг ҳақ ниятини,
 Билсам бас эҳтирос моҳиятини.

Соҳиби коинот, соҳиби жаҳон,
 Бўлгани сингари кўзлардан пинҳон;
 Аҳди башар учун не маъкул, манзур,
 Каминадан йироқ, бегона, узр!
 Ҳаёт-мамот: дунё то қалтис ўйин,
 Одамзот ўзлигин англаши қийин.
 То қисмат ҳукмида: Тангри ҳукмрон,
 Дардимизга дармон — надомат-армон!
 Одамзот бахт топар, топар саодат,
 Сабр-тоқат ила қилиб ибодат!

* * *

Кел, бағримга босай тез, менга ором бегона,
 Тиникиб, ишқ жангига ҳозирландим мардона.
 Шундай кўшин ҳам душман яқинлашгани сайин,
 Қақшатқич зарба учун шайланар ёвқур тайин.
 Бамисли Сомон йўли камаринг еч оҳиста,
 Белларингга қўлларим токи бўлғай пайваста.
 Кўйиб бергил, жонгинам, нафис кўксингга қалқон,
 Зебигардонинг ўзим ечиб олайн осон,
 Келақолгил, малагим, ҳатто томчи қолдирмай,
 Сипқорайлик илоҳий висол жомин пайдар-пай.
 Жисму жонингга мендан кўра минг бор яқинроқ,
 Ҳамма-ҳаммасин ечгил, йироқроқ тутгил, йироқ.
 Ва ечгайсан кўйлагинг, ё Раббим, ўзинг қара,
 Ҳаттоки жаннатда ҳам учрамас бу манзара.
 Гўзалдан-да гўзалим, малаксиймо фариштам,
 Сен боғи беҳишт ила боғловчи нафис риштам.

СОКИНЛИК

Кристофер БРУКка

Ниҳоят бўрондан аранг кутулдик,
 Танбал сокинликка бироқ тутулдик.
 Ҳолдан тойиб бўрон гар тинар бир кун,
 Вале сокинликка борми ҳеч якун?!
 Биз қанча шошмайлик йўлга чоғланиб,
 Кемамиз бир жойда турар боғланиб.
 Билолма бу қандай эрка бир қилик,
 Уммон сатҳи гўё кўзгудай силлик,
 Чор атроф бамисли тандирдай қизиб,
 Бошдан-оёқ тинмай тер оқар сизиб.
 Гўё қуш қаноти каби қайрилган,
 Увада бир елкан абгор майрилган.
 Аросатда қолган бағримиз эзиб,
 Дайди шамол қайда юргандир кезиб.
 Бир жойда қилт этмай турарканмиз то,
 Тополмаймиз дўст не, душманни ҳатто.
 Ночор ҳолимизни баттар қилиб танг,
 Ҳамла қилар бизга бир тўда наҳанг.
 Барчани жонидан тўйдирди бу ҳол,
 Ким кема саҳнида чўзилган беҳол.
 Ким қилиб дарғазаб маллоҳ аҳлини,
 Қадамлаб ўлчар боз кема саҳнини.
 Уммон суви қизиб — қайнаб турган пайт,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

114

Ким ҳам чўмилишни орзу қилар, айт?!
 Темур асир олган Боязид мисол,
 Хоинлик қурбони Самсондай увол,
 Тўсилган тўрт томон барча йўлимиз,
 Нотавон ҳам ночор, қисқа қўлимиз.
 На муҳаббат мени чорлагай олға,
 На телба замона сўқир, сердолға,
 Ҳаёт деганлари то қимор фирром,
 На бойлик, мартаба қила олар ром.
 Гадонинг ҳам шоҳнинг қисмати битта,
 Ажалга ем бўлар бир кун, албатта.
 Вале то қўлларда ҳаёт жоми бор,
 Минг битта балога айлагай дучор.
 ...Бундай пайтда бўрон талаб қилиш заб,
 Дўзахда оташдан арз қилишдай гап.
 Кундан-кун сарбаланд гар камолимиз,
 Тақдирга тан бермоқ бор аъмолимиз.
 Йўқ эмас Худонинг муҳри гар танда,
 Осий ҳамда ожиз бандамиз, банда.
 На қувват, на истак... Бу не фосиқлик,
 Муродга етказар бардош, босиқлик!
 Табрифингга тил ожиз, жозиба-ҳуснингга хос,
 Етмиш минг томиримда қайнаб-тошар эҳтирос.
 Шавқи висол иккимиз то сармаст айлар аста,
 Бир тану бир жон каби бир бутунмиз — пайваста.
 Илоҳий онлар учун шукрона айта-айта,
 Муҳаббат шаробига қонайлик қайта-қайта!

ЧИҚАЁТГАН ОФТОБГА

Уйғотмоғинг бизларни беҳуда, эй шаҳсувор,
 Севишганларнинг ўзга қонун-қоидаси бор.
 Ваъзхонлик қил беармон митти ўқувчиларга,
 Ишга киришмоқларин эслат тўқувчиларга.
 Танбал аҳли овулни дала-даштга чорла тез,
 Аҳли саройни овга чорлаб ўрмонларни кез.
 Ёр васли то маст айлар кунми-тунми, эрта-кеч,
 Ботганинг-отганингнинг қизиги йўқ бизга ҳеч!

Юксалгандан юксалиб, оламини чулғар нуринг,
 Ўзингдан-да мунаввар шавку завқинг, суруринг,
 Маликамнинг чеҳраси кўздан бўлмаса ғойиб,
 Маҳв этардим лаҳзада имо бирлан ғаройиб.
 Бошпана излармисан бетимсол, жаннатмакон,
 Шоҳу маликалар қай бир гўшани қилмиш макон?
 Улар билсанг на жаннат, на Сулаймон тоғида,
 Инсон — шоҳ-малика ҳур муҳаббат ётоғида!

Мен — шоҳ-султон, маликам — давлатим, тожу тахтим,
 Тилло тожу тахтдан ҳам зиёда севгим, бахтим.
 Бепоен само бўйлаб сарсари кезма ортиқ,
 Ҳароратинг, бор тафтинг бизларга айла тортиқ,
 Қайноқ ётоғимизда, айтсам гар ичиб қасам,
 Жаҳоннинг бор ҳайрати ҳам ғайрати мужассам.
 Шаҳсуворим! Беҳуда сайру саёҳат нечун,
 Ёғдуларинг сен фақат сочгайсан бизлар учун!

ГЕРОДОТ

Мелпомена

«Тарих». IV китобдан

1. Доро Бобилни қўлга киритгач, ўзи шахсан бош бўлиб, скифларга қарши юриш бошлади. Осиёда ўша пайтда жангчи кўп, ҳар тарафдан унинг мамлакатига ҳаддан зиёд маблағ оқиб келарди. Бир пайтлар скифларнинг Мидияга бостириб кириб, мидияликларни енгганлари, бу билан эса тинчлик шартномасини бузганликлари учун уларни жазолашни хоҳлаб қолди. Илгари айтганимдек, скифлар киммерийларни таъқиб қилиб² Осиёга кирдилар, мидияликлар салтанатини парчалаб буздилар ва 28 йил давомида Юқори Осиёда ҳукмдорлик қилдилар. (Скифлар келгунгача Осиё мидияликлар қўлида бўлган). 28 йиллик жудоликдан сўнг ватанларига қайтганларида уларни мидияликлар билан урушдан ҳеч қолишмайдиган бир бало, яъни кучли душман қўшини кутиб олди. Эрларининг узоқ муддат дом-дараксиз кетганлари учун скиф аёллари ўз қуллари билан алоқага киришганларининг ҳосиласи эди бу душман.

2. Скифлар одатлари бўйича барча қулларини кўр қилиб кўярдилар. Бунга бия сути сабабчидир. Скифлар бу ичимликни куйидагича тайёрлайдилар: найсимон суяк қувурни биянинг авратига тиқиб ҳаво пуфлайдилар. Бир одам пуфласа, иккинчиси у билан баробар бияни соға бошлайди. Айтишларича, ҳаво пуфланганда биянинг эмчаги пастга осилиб тушармиш. Соғиб олинган сутни катга ва чуқур ёғоч товоқларга соладилар-да, атрофига кўр қулларини ўтқазиб чайқатишни буюрадилар. Кейин, тиндирилган сутнинг юзини сузиб оладилар. Сутнинг ана шу қисми қадрланиб, пастдагисини улар учун унчалик аҳамияти йўқ. Қулларини кўр қилишларининг сабаби шу экан³. Ер ҳайдамай фақат чорва билан шугулланадиган халқ-да, булар.

3. Скиф хотинлари ва қулларнинг алоқасидан туғилган йигитчалар ўзларининг кимлигини билиб, Мидиядан қайтган скифларга қарши чиққандилар. Авваламбор улар, Тавр тоғларидан⁴ бошлаб то Меот⁵ кўлигача чўзилган оралиқда чуқур зов қазиб ерларини чегаралаб олишди⁶. Скифлар кўлдан кечиб ўта бошлаганларида қулваччалар қаршилик кўрсатадилар. Орада жуда кўп жанглр бўлиб ўтса-да, скифлар душманларини енголмади. Улардан бири шундай деди: “Эй, скиф аскарлари, биз нима қиляпмиз? Ўз қулларимиз

¹ Мелпомена — Геродот 9 жишлик “Тарих” асарининг бизнинг ота-бобо аждоқларимиз — скифларга бағишланган тўртинчи боби. “Тарих” китобининг ҳар бир боби греклардаги санъат соҳаларининг пир қизлари — Музалар номи билан аталган. Мелпомена — трагик асарлар пиридир.

² Айтилаётган воқеалар мил.ав. 594 йилда содир бўлган.

³ Геродотнинг бировлардан эшитиб ёзган бу тушунтиришлари қимиз тайёрлашга алоқалор бўлиши мумкин.

⁴ Тавр тоғлари — ҳозирги Қрим ярим оролининг шарқий қисмидаги тоғ.

⁵ Меот кўли. Ҳозирги Азов денгизи.

⁶ Ҳозирда Керч ярим оролида. Киммерийлар гови деб аталади.

Русчадан
Зоҳир АЪЛАМ
ағдарган

Геродот (милоддан аввалги 490-425 йилларда яшаб, «тарих отаси» номини олган юнон тарихчиси. Унинг тарихий воқеаларга бағишланган асарлари орасида Урта Осиёда яшаган массагетлар ҳақида, массагетлар маликаси Тумариснинг ахоманийлар подшоси Кир II билан бўлган жангининг баёни алоҳида ўрин тутади.

билан урушаяпмизми?! Ахир улар одамларимизни ўлдиришса, биз кучсиз-ланамиз; биз уларни ўлдирсак, ўз кулларимизни камайтирамиз. Шунинг учун, менимча, найзаю камонларимизни қўйиб, уларга қарши қамчи билан борайлик. Чунки бизни қурол билан кўрганлари учун ўзларини бизга тенг, яъни озод тугилган деб ҳисобламоқдалар. Бизни қурол билан эмас, қамчи билан кўрсаларчи, ўзларининг қул эканликларини эслайдилар-да, қаршилиқ қилишга юраклари бетламайди.

4. Буни эшитиб, скифлар маслаҳатта кўндилар. Куллар ростдан ҳам кўрқдилар, жангни-да эсларидан чиқариб, қочиб қолдилар. Шундай қилиб, скифлар Осиёда ҳукмронлик қилдилар; мидияликлар уларни қувганидан сўнг, юқорида айтилган воқеалар билан юртларига қайтдилар. Доро эса, ана шу сабабларга кўра, уларнинг адабини бериш ниятида қўшин тўплади.

5. Скифларнинг айтишларича, улар бошқалардан кўра ёш эл ҳисобланади. Юртларида ҳали ҳеч ким яшамagan замонда бу ерга биринчи бўлиб Таргитай деган одам келиб жойлашган. Таргитайнинг ажлодлари, скифларнинг айтишича, ота томондан Зевсга, она томондан Борисфен дарёсининг қизига тақалади. (Кўп айтишларига қарамай, мен бу гапга барибир ишонмайман). Таргитайнинг: Липоксаис, Арпоксаис, кенжаси — Колоксаис деган уч ўғли бўлган. Уларнинг подшоҳликлари даврида Скиф ерига осмондан тилладан ясалган омон, отнинг бўйинтуруғи, ойболта ва коса тушган⁷. Бу нарсаларни биринчи бўлиб тўнғич ака кўрган. Олмоқ ниятида яқинлашганда тилла буюмлар ўт бўлиб ёнган. Тўнғич тисарилган-у, ўртанча ўғил яқинлашган. Бироқ, буюмлар яна ўт бўлиб ёнган. Хуллас, олтин буюмларнинг алангаси икки катта акани қайтарган. Аммо, кенжа ўғил яқинлашганда ўт ўчган ва у буюмларни уйига олиб кетган. Шу сабабдан акалари подшоҳликни кенжага беришга рози бўлишган.

6. Айтишларича, ака-укаларнинг каттаси — Липоксаисдан скифларнинг авхат қабиласи, ўртанчасидан катиар ва траспий; кенжаси — шоҳдан эса таралат деб аталувчи қабилалар тарқаган. Бу қабилалар биргаликда сколотлар, яъни шоҳ қабила деб аталади. Эллилар уларни скиф деб юритишади.

7. Скифлар ўз халқларининг келиб чиқиши ҳақида шуларни ҳикоя қилишади. Уларнинг ҳисобича, Таргитай шоҳлиги замонидан Доронинг бостириб кириши даври ораси рошпа-роса 1000 йилни ташкил этармиш. Юқорида зикр қилинган олтин буюмларни эса скиф шоҳлари эъзозлаб, кўпдан-кўп қурбонликлар билан шарафлаб, кўз қорачиғидай асрашади. Агар байрам кунлари кимдир шу буюмлар билан бирга очик ҳавода ухлаб қолса, бир йилдан ортиқ яшамас экан. Шунинг учун бундай кишига, отлиқ ҳолда бир кунда қанча жойни айланиб чиқолса шунча ер беришади⁸. Ерлари ниҳоятда кўплигидан, ривоятларга кўра, Колаксаис ўғилларининг сонига қараб уни учта шоҳликка бўлган. Тилла буюмлар сақланадиган маконни у энг катта подшоҳликка айлантирган. Айтишларича, скиф ерларининг шимол тарафидаги масканларда, учиб юрувчи патлардан бўлак ҳеч нарсани кўриб ва у томонларга бориб ҳам бўлмас экан. Дарҳақиқат, еру кўкни пат босиб кетса, ҳеч нарсани кўриш мумкин эмас⁹.

8. Скифларнинг ўзлари ва шимол тарафдаги қўшнилари ҳақида берган маълумотлари мана шунақа. Аммо, Понтда яшовчи эллилар бу ҳақда бошқача нақл қиладилар. Герционнинг буқаларини боқиб юрган Геракл ўша пайтларда кимсасиз бўлган (ҳозир эса скифлар яшайди) ерларга бориб қолади. Герцион эса Понтдан анча узоқда, Оксаннинг Геракл устунларидан ҳам нарида, Гадири яқинидаги бир оролда (эллилар уни Эрифия деб аташади) яшарди. Эллиларнинг ўзлари ҳам исботлай олмаган тахминга кўра, оқими кунчиқар тарафдан бошланадиган Океан ерни батамом қуршаган экан. Хуллас, Геракл ўша тарафлардан ҳозирги кунда скифлар юрти дейиладиган жойга келиб қолган. Бу ерда совуқ ва ёғингарчиликка учраган. Чўчқа терисига ўралиб, ухлагани ётганда, (ўтлагани қўйворган) отлари қандайдир ғаройибот сабабли йўқолиб қолган.

⁷ Геродот айтаётган олтин буюмлар скифларда муқаддас ҳисобланиб эъзозланган. Гелермес кўргони қазилганда тилла ойболта топилган.

⁸ Рус ёзувчиси Л.Н.Толстойнинг “Одамга қанча ер етади” номли эртаги Геродотнинг шу сатрлари таъсирида яратилган.

⁹ Геродот қор бўронни шундай тасвирлаган бўлиши мумкин.

9. Уйқудан уйғонган Геракл отларини излаб бу юртни бошидан охиригача кезиб, Гилея деб аталувчи жойга келиб қолган. У ердаги бир горда, ярми аёл ярми илон бир маҳлукқа дуч келган. Маҳлукнинг бўксадан тепаси аёл шаклида пасти эса илон бўлган. Хайрон қолган Геракл, шу ерда адашиб юрган отларни кўрмадингми деб сўраган. Отларинг менда, деган илон-аёл, лекин мен билан ишқий алоқа қилмагунингча уларни сенга бермайман. Геракл бундай мукофотга эга бўлиш учун илон-аёл билан кўшилишган. Бироқ илон-аёл Гераклни ёнида кўпроқ олиб қолиш учун анчагача отларини бермай юрган. Гераклда эса отларини олиб тезроқ кетиш истаги жуда кучли эди. Ниҳоят, бир кун илон-аёл шундай сўзлар билан отларни қайтариб берган: “Ўзидан ўзи келиб қолган бу отларни сен учун сақлаб қўйгандим. Сен уларнинг бадалини бердинг. Ахир мен сендан уч ўғил орттирдим. Хўш, улар улғайганларида нима қилай? (Ўзимга қарашли бу юртда) қолдирайми ёки сенинг қонингга жўнатайми? Аёлнинг саволига Геракл шундай жавоб берган экан: “Ўғилларинг эр етганда энг яхши йўл қўйидагичадир: мана бу камонимни сенга кўрсатаётганимдек қилиб тортишни, мана бу камаримни тақишни удласидан чиққанини ёнингда қолдир. Мен айтганимни эшполмаганини эса ўзга юртларга жўнатиб юбор. Агар шундай қилсанг ўзинг ҳам хурсанд бўласан, истагимни ҳам бажарган бўласан”.

10. Шу сўзларни айтиб, Геракл камонларидан бирини (ўша давргача у икки камон олиб юрарди) тортди. Кейин камарини тақиб кўрсатди-да, (камарининг учига олтин қоса танғилган эди), уларни қолдириб ўзи кетди. Фарзандлари улғайганда, она уларга Агафирс, Гелон ва кенжасига – Скиф деб от қўйди. Кейинчалик Гераклнинг ўғити эсида борлиги учун уни бажарди. Агафирс ва Гелон деган ўғиллари бу вазифани уддалай олмадилар ва она уларни ватандан бадарга қилди. Кенжа ўғил – Скиф эса вазифани уддалагани учун ватанга эга бўлди. Скиф подшоларининг бари, мана шу – Гераклнинг ўғли бўлмиш Скифнинг авлодларидир. Гераклнинг белбоғидаги олтин қоса шарафига скифлар шу кунгача белбоғларига қоса танғиб юрадилар (Онанинг ўз ўғли Скифга қилган яхшилиги шу бўлди).

11. Бу хусусдаги яна учинчи афсона ҳам бор, (шахсан мен ана шунисига кўпроқ ишонаман): Скифларнинг кўчманчи қабилалари Осиёда яшашарди. Массаетлар уларни ҳарбий куч билан сиқиб чиқарганларидан сўнг¹⁰, улар Араксни кечиб ўтиб киммерийларнинг ерларига кириб келганлар (ҳозирда скифлар яшайдиган юрт, айтишларича, аввал киммерийларники бўлган). Скифлар яқинлашиб қолгач, кўп сонли душманга қарши қандай чора кўришни муҳокама қилиш учун киммерийлар йиғинга тўпландилар. Икки хил таклиф ўртага ташланди. Икки тараф ҳам ўз таклифини қаттиқ ҳимоя қилганига қарамай, подшоҳларнинг айтгани маъқул кўрилди. Халқ бунчалик катта кўшин билан урушмасдан, бошқа ерларга кўчиб ўтишни, подшоҳлар эса, ўз ерларини босқинчилардан қаттиқ туриб ҳимоя қилиш кераклигини таъкидладилар. Шундай қилиб, халқ подшоҳларнинг айтганига кўнмади, шоҳлар эса халқ қарорига бўйин эгишни истамадилар, халқ бошқа ерларга кўчишга, ўз ерини эса жангу жадалсиз босқинчиларга тапшаб кетишга қарор қилди; подшоҳлар эса халқ билан бирга қочқинликка кетишдан кўра ўз юртларида урушда ўлишни маъқул тондилар. Улар ватанларида роҳат-фароғатда яшаганларидан, беватан қувғиндиларнинг бошига не балолар тушиши мумкинлигини яхши туярдилар. Хуллас, икки қарор халқни иккига бўлди ва улар бир-бири билан уруш бошладилар. Оға-инилар ўртасидаги урушда ўлганларнинг барини Тираса дарёсининг соҳилига кўмишди-да (подшоҳларнинг турбагларини шу кунларда ҳам кўриш мумкин), ватанларини тарк этишди. Скифлар эса эгасиз қолган юртни эгаллаб олдилар.

12. Шу кунларда ҳам Скиф ерларида киммер кўрғонлари, дарё кечуларини кўриш мумкин; бундан ташқари, Киммерия номли вилоят, Киммер Боспори деган номлар сақланиб қолган. Маълумки, киммерлар скифлардан қочиб Осиёга қўчганларида ҳозирги Синоп эллин шаҳри жойлашган ярим оролни эгаллаганлар. Уларни тақиб этаётган скифларнинг, адашиб Мидияга бостириб

¹⁰Геродот аккад маъбаларига суянмоқда. Мил.ав. 700-йилларда скифлар массаетлар (улар ҳам скиф қабилаларидан бири) тақибидан қочиб, Ғарбий Туркистондан Дашти қипчоққа (ҳозирги Қозғистон ва Россия жанубидаги ерлар) сурилганлар.

11. Ҳозирги Днестр дарёси

кирганлари ҳам маълум. Киммерийлар ҳамisha Понт қиргоғи бўйлаб юрганлар, скифлар эса Кавказнинг чап тарафидан юриб, Мидияга кириб борганлар-да, сўнгра мамлакатнинг ичкарасига қараб бурилганлар. Бу воқеаларни эллинлар ҳам, варварлар ҳам бир хилда ҳикоя қиладилар.

13. Қолаверса, Проконнеслик Каистробий ўғли Аристей ўзининг эпик достонида Фебга шайдо бўлиб, исседонлар юртига бориб қолганини ёзади. Унинг баёнига кўра, исседонлар ортида бир кўзли — аримасплар яшашади; аримасплардан сўнг — олтин кўриқловчи кузгун кушлар; улардан кейин эса — денгиз бўйида, гиперборейлар истиқомат қиладилар. Номлари айтилган бу халқларнинг (гиперборийлардан ташқари) бариси, ҳамisha бир-бирлари билан уруш ҳолатидалар. Аримасплар исседонларни қувғин қилганлар, исседонлар ўз навбатида скифларни, Жанубий денгиз бўйида яшовчи киммерлар эса скифлар таъқибидан ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Шундай қилиб, скифларнинг ўз юрглари ҳақида айтганига Аристейнинг ҳикояси тўғри келмайди.

14. Бу дostonни ёзган Аристейнинг қаерлик эканлигини айтиб ўтдим. Энди у ҳақда Проконнес ва Кизикда эшитганларимни сўзлаб бераман. Аристей Проконнеснинг энг атоқли оилаларидан чиққан. Бир куни у тўқувчилик устахонасига келган-у, ўша ерда ўлиб қолган. Мовутчи устахонани ёпиб, маййитнинг қариндошларига хабар бериш учун кетган. Бу орада шаҳарда Аристейнинг қайтиш қилгани ҳақида овоза тарқалган. Шунда Артаки шаҳрида яшовчи кизиклик бир киши бу хабарни инкор этган. Яъни, ҳозир мана шу Кизикка келаётганимда Аристейни йўлда учратиб суҳбатлашдим, деган. Боз устига, қизишиб, тортишиб, ҳақлигида туриб олган. Бу пайтда маййитнинг қариндошлари кўмишга керакли ҳамма нарсани тайёрлаб тўқув устахонасига келишган. Эшикни очиб киришган-у, Аристейнинг на ўлигини, на тиригини топишмаган. Бирок, етти йилдан сўнг Аристей Проконнесда яна пайдо бўлиб, ҳозирги кунда эллинлар “Аримасплар ҳақида эпос” деб атайдиган дostonини ёзиб, яна йитган-кетган.

15. Бу икки шаҳарда мана шуларни гапиришади. Италиянинг Метопонтия деган жойида, Аристейнинг иккинчи йўқолишидан 240 йил ўтиб (Буни Проконнес ва Метопонтиядаги воқеаларни қислаб, шахсан ўзим аниқлаганман) куйидаги ҳодиса содир бўлган. Метопонтияликларнинг гапларига қараганда, Аристей уларнинг юртига келиб, Аполлонга бағишланган худойихона куришни, худойихонанинг ёнида эса “Проконнеслик Аристей” ёзуви бўлган ҳайкал тиклашни талаб қилган. Ахир Аполлон бари Италия шаҳарлари орасида фақат сизларнинг шахрингизга (Метопонтга) ташриф буюрган. Унинг кузатувчилари ичида мен ҳам, яъни ҳозирги Аристей ҳам бўлганман. У пайтда қарға сифатида Аполлоннинг ҳамроҳи эдим¹³, деган. Ва бу гапларини айтиб бўлиб яна йўқолган. Метопонтияликлар Делфага элчи юбориб, бу одам арвоҳнинг ташрифида қандай маъно борлигини сўрашган. Пифия арвоҳнинг буйруқларига кулоқ солишни, бу нарса уларга яхшилиқ келтиришини айтган. Метопонтияликлар Пифиянинг айтганларини бажаришган. Дарҳақиқат, ўша шаҳарда Аристейнинг ҳайкали ҳозир ҳам турипти. Ҳайкал унинг пири Аполлон худойихонасининг ёнига эгитилган. Худойихона эса бозор майдонида. Ҳайкалнинг атрофига лавр буталари экилган. Аристей ҳақида гап етар.

16. Сўз бошлаган мамлакатимизнинг шимолий тарафидаги худудлар ҳақида ҳеч кимнинг бир аниқ маълумоти йўқ. Шахсан мен ўша худудларни ўзим кўриб келганман, деган биронта одамни учратмадим. Ҳатто, юқорида элаганимиз Аристей ҳам дostonида ўзининг исседонлар юртидан юқорига ўтмаганлигини, исседонлардан шимолроқдаги ерлар ҳақида эса исседонлардан эшитган ривоят, афсона, хабарларга асосланиб ёзганлигини айтади. Мен ҳам энди, шу шимолий мамлакатлар ҳақида эшитганларимни иложи борица батафсил ва аниқ баён этаман.

17. Борисфенликларнинг¹⁴ банларгоҳига (у понт бўйидаги скиф юртининг тахминан ўртасида жойлашган) энг яқин ерларда истиқомат қилувчи каллипиллар — эллин скифларидир. Улардан кейин скифларнинг ализон деган қабиласи

¹²Аримаспи — сўзнинг туркийча талқини — ярим ёпик (кўзга нисбатан) қисик кўз.

¹³К а р г а — Аполлоннинг муқаддас қуши.

¹⁴Олвия шаҳри

яшайди. Бу икки қабиланинг ҳаёт тарзи бошқа скифларники билан бир хилдир. Фақат дон экадилар, нон ёпиб ейдилар. Пиёз, саримсоқ, ясмиқ, тариқ тановул қиладилар. Ализонлардан шимолроқда деҳқончилик билан шуғулланувчи скифлар яшайдилар. Булар дон-дунни ейиш учун эмас, сотиш учун экадилар. Ниҳоят, улардан ҳам юқорида неврлар яшайдилар. Неврлардан шимолда эса, билишимча, кимсасиз бўш ерлар жойлашган. Бу маълумотлар Борисфеннинг ғарбий тарафидаги Гипакис дарёси бўйларига тааллуқлидир.

18. Денгиз тарафдаги Борисфендан кейинги ерларда Гилея жойлашган. Гилеянинг шимолида зироатчи деҳқон скифлар яшайдилар. Гипакис дарёси бўйида яшовчи эллинлар уларни борисфенитлар деб, ўзларини эса олвиополитлар деб атайдилар. Айтилган зироатчи скифлар шарқий тарафдан Пантикапа¹⁵ дарёсигача бўлган уч кунлик масофани; шимол тарафда эса, Борисфен юқорисига қараб ўн бир кунлик сузиш масофасидаги ерларни эгаллаганлар. Уларнинг юқорисидан жуда узоқ жойларгача дашт чўзилиб ётипти. Дашт ортида андрофаг деган, бироқ скифларга қирмайдиган қабила яшайди. Улардан кейин шимолда ҳақиқий кимсасиз дашту биёбон бўлиб, менинг маълумотимча, у ёқда биронта ҳам одам бўлган эмас.

19. Зироатчи скифлардан шарқ томонда, Пантикапа дарёсининг нариги қирғоғида кўчманчи скифлар яшайди; улар умрида ер чопмайди, ҳеч нарса экмайди. Гилеядан ташқари Скифиянинг ҳеч бир ерида дарахтзор учратмайсан. Кўчманчилар Герра дарёсигача бўлган ўн кунлик йўлга тенг вилоятни эгаллаганлар.

20. Герра дарёсидан кейин шоҳлар мулки деб аталувчи ерлар бошланади. Бу юртда скифларнинг энг жасур ва энг кўп сонли қабиласи яшайди. Бу скифлар бошқа скифларни ўзига қарам деб ҳисоблайдилар. Буларнинг юрти жанубда Тавриягача, шарқда эса кўр кулларнинг болалари қазиган ўр-зовургача ва Меотия денгизилаги Кремна деб аталувчи бандагоҳгача чўзилган. Ерларининг бошқа қисмлари эса ҳатто Танаис дарёси билан чегараланади¹⁶. Шоҳ скифлардан шимолроқда энди скифларга алоқаси бўлмаган меланхенлар истиқомат қилади. Улардан ҳам шимолда, менинг билишимча, одам яшамайдиган ботқоқликлар бошланади.

21. Танаис дарёсининг орти¹⁷ скиф юртига қирмайди. Бироқ, дарёдан кейинги ерларнинг илк қисми савроматларга қарашлидир. Савроматларнинг бу қисм ери Меот кўлининг ботиқлигидан шимолга қараб ўн беш кунлик масофада чўзилган бўлиб, унда на экилган ва на ўзи ўсган биронта дарахт йўқ. Савроматларнинг чекидан кейинги чек ер будинларники бўлиб, у қалин ва аралаш дарахтлардан иборат ўрмон билан қопланган.

22. Будинлардан сўнг етти кунлик масофагача дашт чўзилган. Даштнинг шарқ тарафида кўп сонли ва ўзига хос бўлган фиссагетлар қабиласи яшайди. Уларнинг тирикчилиги ов биландир. Уша юртларда уларга қўшни бўлиб иирклар¹⁸ яшайди. Улар ҳам ов билан тириклик қиладилар. Ов усуллари эса қуйидагидек экан. Овчи камон билан дарахтда пойларкан (ахир ҳамма ёқ ўрмон эмасми) оти кўзга ташланмаслик учун қорнида ётишга ўргатиларкан. Отнинг ёнида ит. Ўлжа яқинлашганда овчи камон билан ураркан-у, отига миниб қуваркан. Ит эса унга эргашаркан. Мана шу ииркларнинг нарёғида эса бошқа скиф қабилалари истиқомат қилинади. Булар шох скифларнинг истибодидан қутулиб, шу ерларни эгаллаган скифлар экан.

23. Шу кейинги скифларнинг еридан ташқари ишғари айтилган бари ўлкалар қалин тупроқли текисликдан иборат. Ундан буёғи эса нотекис бўлиб тошдек қаттиқдир¹⁹. Мана шу тошлоқ қаттиқ замин узра узоқ сафардан сўнг баланд тоғлар остонасида одам истиқомат қиладиган ўлкага етиб келинади. Айтиш-

¹⁵П а н т и к а п а — ҳозирги Жанубий Буг ва Днепрнинг қуйилиш жойлари

¹⁶Шоҳ скифларнинг ерлари ғарбда ҳозирги Днепр, шимолда Конская ва Донец дарёлари, шарқда Азов денгизи, жанубда Тавр тоғлари билан чегараланади. Танаис — Дон дарёси.

¹⁷Бу тасвирларда биронта савдо йўлининг саёхатномаси ётади, шекилли.

¹⁸И и р к л а р — В.В. Латишевнинг фикрича, Уралнинг шимолидаги мижарларнинг аждодлари.

¹⁹Шўр босган даштларда (қадим денгизнинг туби) тупроқ юзасидаги қаттиқ қатламни Геродот тошдек деб тасвирлаган.

ларича, уларнинг эркагу хотинлари туғма кал эканлар. Бурунлари япасқи, даханлари кенг экан²⁰. Уларнинг тили (бироз) айрича, бироқ кийимлари скифча, таомлари эса понтик²¹ деб аталувчи дарахт мевасидир. Баландлиги бутадек, бу ўсимликнинг меваси дуккаклиларга ўхшаш-у, бироқ данаги бор. Пишган мева латтага ўраб сиқилганда, улар “асхи”²² дейдиган қора шарбати чиқади. Ана шу шарбатни ялашади ёки сутга қўшиб ичишади. Асхини қуюғидан нон ҳам ёпишади. Бу халқнинг яйлови ёмонлиги учун чорваси кўп эмас. Ҳар бири бир дарахт остида яшайди. Қишда дарахт оқ кигиз билан ёпилиб, ёзда очиб қўйилади²³. Бу одамлар муқаддас, авлиё ҳисобланганлари учун уларга ҳеч ким тегинмайди. Улар қурол ҳам олиб юрмайдилар. Қўшниларида низо чиқса, тўра сифатида буларнинг олдига келишади. Биронта қувғинди уларникидан паноҳ топса, унга ҳеч кимнинг тегишга ҳаққи йўқ. Бу элни агрипшейлар деб аташади.

24. Онда-сонда скифлар келиб турганликлари учун бу кал одамлар улардан беридаги юртларга яхши маълумдирлар. Улар ҳақидаги маълумотларни нафақат скифлардан, балки Борисфендаги ёки умуман Понтдаги бошқа бандаргоҳ шаҳарлардаги эллинлардан ҳам осондликча олиш мумкин. Агрипшейлар олдига келганда скифлар улар билан етти тилмоч орқали етти тилда гаплашарканлар.

(25—45 боблар скифларга алоқаси йўқлиги учун қисқартирилди. — тарж.)

46. Доро ҳарбий юришлар уюштирган мамлакатлар ичида, скиф халқлари, скиф қабилаларини мустасно қилганда, Евксин Понтида маданиятдан энг узоқ, ўқимаган қабилалар яшайди. Дарҳақиқат, Скиф Анахарсидан²⁴ бўлак, уларнинг ичида биронта машҳур одам йўқ. Бизга таниш халқларнинг ичида, скифларгина битта бўлса-да, лекин одамзот ҳаёти учун жуда муҳим бир маҳоратга эгалар. Яъни юртларига бостириб кирган душманнинг биронтасини ҳам соғ-омон чиқиб кетишига йўл қўймайдилар, шунингдек, агар ўзлари имконият яратиб бермасалар — уларни биронта душман қувиб етолмайди. Чунки скифларда на шаҳар, на бир кўрғон бор, уйларини ўзлари билан олиб юрадилар. Уйлари эса ўтов ёки соябонли (томи ёпиладиган) аравадан иборат бўлади. Ўтов ерга ёки аравага қўйилаверади. Бунақа шароитдаги халқ енгилмас ва олинмас бўлади-да, ахир.

47. Скифларнинг бу хусусиятларига эса албатта, юртларининг табиий шароити ва дарёлари ўрни яхшигина тиргак бўлади. Скиф юрти қалин ўт босган, серсув текисликдан иборат. Мана шу текислик узра эса, Мисрда қанча канал бўлса, деярли шунча дарё оқиб ўтади. Дарёларнинг энг йириги ва денгиздан мамлакат ичкарисигача кема қатнайдиғанларини айтиб ўтаман. Аввалам бор беш ирмоғи бўлган Истр, ундан сўнгра эса Тирас, Гипанис, Борисфен, Пантикап, Гипакирис, Герр ва Танаислардир. Бу дарёларнинг тавсифи қуйидагича.

48. Истр — бизга маълум дарёларнинг энг каттаси. Қишин-ёзин суви бир хилда бўлиб, у Скифия ғарбидан биринчи дарёдир; Истрга бошқа дарёлар қўйилганидан у жуда катта ва тошқин. Қўйиладиган дарёларнинг бештаси скифларнинг ўз ерлари — Скифиядан оқади. Уларнинг биринчисини скифлар Пората, эллинлар Пирет деб аташади. Кейингиларининг номи Тиарант, Арар, Напарис ва Ордессдир. Улкан дарё бўлган Пората шарқ томон оқиб бориб, Истрга қўйилади. Тиарант деб аталувчи иккинчиси ғарбий йўналишга эга бўлиб Поратадан кичикроқдир. Арар, Капарис Ордесслар эса биринчи ва иккинчи дарёларнинг ўрталиғидан оқиб Истрга қўйиладилар.

49. Истр беш ирмоғининг бошланиши ҳам бевосита скифиянинг ўзидадир. Марис деган дарё эса агафирслар мамлакатидан оқиб келиб Истрга қўйилади. Шимолдаги Гем тоғининг чўққиларидан Атлант, Аврас ва Тибисис номли учта катта дарё ўз маншанини олади. Яна: Фракиядан ва фракиялик кробизлар юртидан оқиб келувчи Африс, Кноес ва Артанес деган дарёлар-да Истрга қўйиладилар. Кейин, Родоп тоғлари ва пеонлар маконидан бошланувчи ҳамда Гем тоғини

²⁰С.И.Лурьенинг фикрича — булар бошқирларнинг ўтмишдоши.

²¹Афтидан, Prunus Padus Зубтурум бўлиши керак. Хитойдаги жунғорлар ҳозир ҳам унинг мевасини сутга қўшиб ейишади.

²²А с х и — ачи, аччиқ (ачуғ) сўзи муаллиф томонидан ёки русча таржимада бузиб ишлатилган. Ҳозирги бошқирларда “ахша” деган овқат бор.

²³Оғиздан оғизга ўтиб Геродотга нотўғри етиб борган ўзимизнинг ўтов бўлиши мумкин (Тарж.).

²⁴А н а х а р с и с — миллати скиф, файласуф, греклар уни Грециянинг энг буюк етти донишмандидан бири деб санайдилар.

ўргасидан кесиб ўтувчи Киос дарёси ҳам Истрга қуйилади. Иллириядан эса шарқдаги Трибалл пастекислигига Ангр дарёси оқиб бориб Бронг дарёсига, Бронг эса Истрга қуйилади. Шундай қилиб, Истр бу икки катта дарёни қўшиб олади. Шимолдаги омбрикларнинг юртдан тагин-да шимолга қараб, Карпис, шунингдек, Алпис дарёлар оқиб бориб, улар-да Истрга қуйиладилар. Чунки Истр, Европанинг энг ғарбида, кинетрлардан кейин жойлашган келтлар еридан бошланиб, бутун Европа бўйлаб оқади. Хуллас, Истр Европани бошидан-оёқ кесиб ўтиб, Скифиянинг бир чеккасида океанга қуйилади.

50. Хулоса шуки, номлари айtilган ва яна айtilмаган кўпгина дарёлар Истрга қўшилгани туфайли у улкан дарёга айланади. Сирасини гапирганда Нил ундан-да серсув ва каттадир (мабодо иккови қиёсланса). Нилнинг сувини оширадиган биронта дарё ёки булоқ келиб қўшилмаслигини ҳисобга олиб қўйиш керак. Истр сувининг қишин-ёзин бир хилда туришининг сабабини эса, афтидан қуйидагича изоҳласа бўлади. Қишда бу ўлкаларга ёмғир ёғмаслиги, бироқ сурункали равишда қор ёғиши натижасида дарё суви сақланиб туради. Ёзда эса, қишдаги қалин қор эриб, турли йўллар билан Истрга тушади-да, уни тўлдиради. Яна, бу ерларнинг ёзи ҳам серёмғирлиги дарёнинг тўлиб оқишини таъминлайди. Куннинг қизиги қанчалик кўп тушса, шунга мос равишда дарёдаги сувнинг тўлиқлиги қишдагидан кўпроқ бўлади. Бири иккинчисининг ўрнини босгани учун мутаносиблик бузилмайди.

51. Агар Истр, Скифиянинг биринчи дарёси бўлса, ундан кейингиси Тирас ҳисобланади. Буниси Скифиянинг неврлар юрти билан шимол чегарасида жойлашган катта қўлдан²⁵ бошланади. Унинг денгизга қуйилиш жойида тирит деб аталувчи эллинлар яшайди.

52. Гипанис учинчи дарё бўлиб, бошланиши Скифиядадир. У ҳам катта қўлдан оқиб чиқади. Атрофларини ёввойи оқ отлар макон қилган қўлни “Гипанис онаси” дейишадик, бу нарса айни ҳақиқатдир. Гипанис қўлдан чиққанда қисқагина муддат, яъни тўрт кунлик оқим масофасида суви чучук туради-да, сўнгра денгизгача қолган беш кунлик оқимида, суви тамом шўр-тахир таъм олади.²⁶ Чунки, унга ўзи кичкина бўлса-да шунчалик тахир бир булоқ қуйиладик, бутун дарёнинг сувини тахирлаштиради (ваҳоланки, Гипанис анчагина дарёлардан каттадир). Тахир булоқ скиф билан адишонлар мамлакатларининг чегарасида жойлашган бўлиб, жой ва булоқнинг оти скифчасига Эксампей, эллинчасига эса Муқаддас йўллардир. Гипанис билан Тирас ўзанлари адишонлар ерида бири-бирларига жуда яқинлашиб келади; сўнгра тескари тарафларга буриладилар, уларнинг орасидаги масофа кенгайди.

53. Тўртинчи дарё – Борисфен, Истрдан кейинги энг каттасидир. Бу дарё, нафақат скиф дарёлари, менимча, Нилни ҳисобламаганда (ахир Нил билан ҳеч қайси дарё тенглашолмайди-ку), бошқа кўп дарёларнинг ичида-да неъматлари жуда сероблиги билан ажратиб туради. Борисфеннинг соҳил бўйларида чорвабоп қалин ўтли яйловлар ястаниб ётади: балиқлари, яна энг яхшилари, жуда кўп; суви тотли, жуда тиниқ (Скифиянинг лойқа дарёлари билан солиштирса), хуллас, жуда даромадли дарё. Унинг қирғоқларидаги экинлар серҳосил, экинни йўқ жойларда эса баланд ўт ўсади. Табиийки, Борисфеннинг қуйилиш жойида чўкинди тузлар йиғилади. “Антакен” дейилувчи йирик-йирик суяксыз балиқ ўта сероб. Борисфен денгизидан шимолга қирқ кун сузилгандаги масофагача, яъни Герр еригача ўрганилган. Ундан у ёғига, шимолда у қайси қабилаларнинг ерларидан оқиб ўтишини ҳеч ким айтиб беролмайди. Миришкор-скифларнинг еригача, ўн кунлик сузиш масофасида, афтидан кимсасиз ерлардан оқади, шекилли. Нил билан бирга (Нилнинг бошланиш жойини, менимча, биронта эллин ҳам айтиб беролмайди) яна мана шу дарёнинг бошини мен аниқ кўрсатиб беролмайман. Денгизга яқинлашганда у қудратли дарёга айланади ва бу ерда унга Гипанис ҳам қўшилиб, иккови битта кўрфазга²⁷ қуйилади. Икки дарёнинг

²⁵Геродот Тирас дарёси бошланадиган қўл деярлик жой ботқоқлик бўлиб, ҳозирги Припят дарёсининг маншасидир.

²⁶Жанубдан эсувчи шамол ҳозирги Жанубий Буг дейилувчи денгиз сувини ҳайдаб киритади.

²⁷Ҳозирги Днепр билан Жанубий буг қуйиладиган ва денгиздан Китбурун тили билан ажратилган Днепр кўрфази.

орасидаги понасимон ер парчаси Гипполай буруни деб аталиб, унда Деметранинг ибодатхонаси бор. Ибодатхонанинг рўпарасида Гипанис бўйида борисфенитлар яшашади.

54. Бу дарёлар ҳақидаги маълумотларим ана шулардан иборат. Улардан кейинги бешинчи дарё — Пантикапдир. Пантикап ҳам шимолдан оқиб келади ва кўлдан бошланади. У билан Борисфен орасидаги ўрталикда миришкор скифлар яшайди. Пантикап Гилея узра оқади. Кейин ундан чиқиб Борисфенга қўшилади.

55. Гипакирис деган олгинчи дарё бир кўлдан бошланиб, чорвадор скифлар ерини кесиб ўтади-да, Ахиллес (машқ) майдонини ўнг тарафда қолдириб, Каркинотида шаҳри яқинида денгизга қўйилади.

56. Герр деган еттинчи дарё Борисфендан бизга маълум қисмининг сўнги нуқтасида шохобчланиб чиқади. Ажралиш ерининг оти Герр бўлгани учун дарёга шу ном берилган. У денгиз томон оқаркан, шоҳ скифлар билан чорвачи скифлар ерига чегара хизматини ўтайди ва Гипакирисга²⁸ қўшилиб кетади.

57. Ниҳоят, саккизинчи дарё Танаисдир. У юртнинг юқори қисмидан оқади. Катта кўлдан оқиб чиқиб, ундан-да катта — Меотида кўлига (кўл шоҳ скифларни савроматлардан ажратиб туради) қўйилади. Танаисга Сиргис деб аталувчи бошқа бир дарё ҳам қўйилади.

58. Скифияни суғорадиган муҳим дарёлари ана шулардир. Скиф ерларида ўсувчи ўт-ўлан бизга маълум бошқа ўтларга нисбатан молнинг ошқозонидаги ўтни кўпроқ ишлаб чиқаришга мойил. Бу ўлган моллар ёриб кўрилганда-да исботланган.

59. Кўриниб турибдики, кун кечиринг учун зарур бўлган нарсалар скифларнинг шундайгина кўли остидадир. Энди уларнинг урф-одатларига, топинадиган худоларига ўтадиган бўлсак улар қуйидагича. Авваламбор, Гестия улар учун биринчи, Зевс билан Гея иккинчи ўриндадир (Геяни улар Зевснинг хотини деб ҳисоблайдилар). Апполон, Самовий Афродита, Геракл, Ареслар қадрланувчи кейинги худолардир. Бу худоларни скифларнинг бари тан олади. Шоҳ скиф дейилувчилари эса кўшимча равишда Посейдонга²⁹ ҳам қурбонлик қилиб турадилар. Скиф тилида Гестия — Табити, Зевс — Папей (менимча, шундай аталиши жуда тўғри), Гея — Апи, Апполон — Гойтосир, Самовий Афродита — Аргимпаса, Посейдон — Фагимасад деб аталадилар. Скифлар худолар шарафига манотлар — кичик ҳайкалчалар ясамайдилар, саждагоҳлар, эҳромлар қурмайдилар. Ёлғиз Аресгина бундан мустасно бўлиб, унинг шарафига обидалар қурилади.

60. Байрамларда худоларга аталган қурбонликлар барча скифларда бир хилда ато этилади. Бахшида жониворнинг олдинги оёғи боғлаб қўйилади. Қурбонликнинг эгаси орқадан арқонни тортиб уни йиқитади. Жонивор йиқилаётган пайтда коҳин аталган худо номига илтижо қилади. Сўнгра коҳин ҳайвоннинг бўйнига сиртмоқ солиб, сиртмоққа тикилган таёқни бураб бўғиб ўлдиради. Бу пайтда ҳали олов ҳам ёқилмайди, бағишлов ҳам ўқилмайди, ичкилик ҳам назр қилинмайди. Қурбонлик тамом бўтилгандан сўнг, териси шилиниб пиширила бошланади.

61. Скифияда дарахт (ўрмон) кам бўлгани учун эт пишириш учун қуйидагича усул ўйлаб топилган. Териси шилинган ҳайвоннинг гўштини суякдан ҳам ажратишиб, қозонга ташлашади. Уларнинг қозонлари лесбосликларнинг вино аралаштирувчи идишларига айнан ўхшайди-ю, бироқ анча катта бўлади. Гўштни қозонга солгач, суякни ўтин сифатида ёқишади. Агар қозон топилмаса, гўштни молнинг ошқозонига тикиб устидан сув солишади-да, тагидан суякларни ёқишади. Суяк яхши ёнади, молнинг ошқозонига суякдан тозаланган гўшти бемалол сигади. Яъни, буқаи ёки бошқа қурбонлик жониворми, ўзини ўзи

²⁸Геродот бу ерда Гипакирисни бошқа дарё билан чалкаштирган.

²⁹Г е с т и я — грекларда уйдаги ўчоқбоши худоси. Зевснинг опаси. Зевс — грекларда. Бош худо. Гея — (грекчада “Ер” дегани) Гигантларнинг, одамларнинг онаси ҳисобланган. Турбатдагиларнинг (қабрдагиларнинг) паноҳқори. Апполон — грек ақидаларида асосий худолардан бири. Самовий Афродита (Афродита) — севги худоси. Посейдон — денгиз худоси. Арес (Арей) — уруш худоси. Скиф худоларининг номи туркий тилда осон изоҳланади.

³⁰Скиф худоларининг номи татар олими М.Закиев туркий тилларга суяниб қуйидагича изоҳлаган: Папей — бобо, чакмоқ; Апи — аби, она; Гайтасир — Қоя-тош-эр; Арес — Ер-сув; Табити — Топувли-топувчи.

пиширади. Емак тайёр бўлганда худойининг эгаси гўшт ва ичак-човоқнинг бир қисмини худога атаб оёғи остига, ерга ташлайди. Худойига бошқа ҳайвонлар ҳам, кўпроқ эса от аталади.

62. Барча худоларга ҳам худди шу аҳволда қурбонлик қилинади. Аресга бағишланган худойи эса қуйидагича бўлади. Скифиянинг ҳар бир вилоятида Аресга аталиб, пичан боғларининг уюмидан ясалган, эни-бўйи деярли 3 стадий, баландлиги эса камроқ келадиган, ибодат тепаликлар бор. Уч томони тик, бир томони эса чиқса бўладиган қиялик қилиб ишланган. Катта майдон ўртасида турлади. Вақт ўтиши, ёгингарчилик оқибатида тепаликлар чўкади. Шунинг учун ҳар йили устига янгитдан юз элликтадан пичан боғламларини ташлаб туришга тўғри келади. Ҳар бир тепаликнинг устига битта кўҳна темир қилич ўрнатилган бўлиб, у Ареснинг маноти – рамзи ҳисобланади ва шу қиличга бошқа худоларга нисбатан кўпроқ ҳар йили отлар, қора мол ва бошқа ҳайвонлар қурбонликка келтирилади. Скифлар ҳар юзга асирдан биттасини қурбонликка қўядилар, бироқ бу нарса мол қурбонлигидан бошқачароқ кечади. Энг биринчи асир бошига вино қўл билан, сепилади, кейин идиннинг устида тиг санчиб ўлдирилади. Идиндаги қонни тепага олиб чиқиб, қиличга суркалади. Қонни тепага олиб кетишаркан расм-русумларига кўра пастда қолган мурдаларга қуйидагича муомала қилинади, яъни: ўнг елкаларини қўлига қўшиб кесиб олинади-да, осмонга отишади. Моллар ҳам қурбонликка сўйилгач, барча тарқаб кетади, кесиб, отиб юборилган, қўллар тушган жойларида, баландларидан алоҳида ётаверадилар.

63. Скифларнинг Худойи маросимлари ана шунақа. Чўчқаларни худойига сўйишмайди ва умуман ўз юрларида чўчқа боқишни исташмайди.

64. Скифларнинг ҳарб ишларига оид удумлари эса қуйидагичадир. Скиф ўзи ўлдирган биринчи душманининг қонини ичади.³² Бошқа ўлдирилган ғанимларининг барини калласини узиб подшосига келтириб кўрсатадилар. Шундагина у ғанимат ўлжадан улуш олади, акс ҳолда унга ҳеч нарса берилмайди. Калланинг бош териси эса қуйидагича олинади. Тери гир айлантриб қулоқларнинг яқин жойидан кесиб чиқилади-да, сочдан ушлаб silkитганча калла туширилади. Кейин тери буқанинг қовурғаси билан сидирилиб этдан тозаланади, қўл билан эзгиланади. Ошлангандан кейин эса скиф жангчиси уни сочиқ сифатида ишлатиб, отининг жиловига осиб, фахрлиниб юради. Шундай сочиқлари кўп бўлган одам энг жасур, азамат ҳисобланади. Баъзи бировлар эса бу териларни худди эчкиникидек бир-бирига улаб бўрка, плашч тикиб кийишади³³. Баъзи бировлар эса, душмanning ўнг қўл терисини тирноғи билан сидириб олиб ўзларининг садоқларини қоплатадилар. Инсон териси ҳақиқатан ҳам қалин ва яқтираб чиқадики, бошқа ҳар қандай теридан чиройли туради. Ниҳоят, кўп скифлар душмanning бош-оёқ терисини шилиб, тахталарга тортиб кийдиришади-да, отда бирга олиб юришади.

65. Урушга оид скиф одатлари ана шунақа. Душманларининг каллаларини (барини эмас, энг ашаддийсини) қошигача бўлган қисмидан аралаб тозалашади. Камбағалроқ одам унинг сиртига хом тери қоплайди-да ишлатаверади. Бойлар эса каллани устига хом тери, ичига эса тилла суви юргизиб, кейин коса ўрнида қўллайдилар. Калла суяклари қариндошлариники ҳам бўлиши мумкин (агар улар душманга айланиб, шоҳ олдидаги судда енгилган бўлсалар). Уйга ҳурматли меҳмонлар келганда скифлар ана шундай қосаларни намойиш қилиб уларнинг бир замон қариндош бўлганликларини, кейин душманга айланиб енгилганликларини айтиб мақтанадилар. Ва бу нарса скифларда кишининг мардона ишлари қаторига киради.

66. Йилига бир марта ҳар бир вилоятнинг ҳокими вино аралаштириладиган идиш ясатади. Зиёфат қақирилганда бу идишдаги винодан фақат душман ўлдирганларгина ичадилар. Ҳали бу ишни уддалай олмаганлар бир чеккада мулзамгина бўлиб ўтиради. Скиф учун бу ҳол шармандаликнинг энг оғири ҳисобланади. Аксинча, кўп душман ўлдирганларга бирданига икки коса шароб тортиладики, у иккала қадаҳни-да бирданига ичади.

³¹ Отни худойи қилиш, от-гўштини ейиш фақат туркий халқларда бор.

³² Қ о н и ч и ш — бу нарса душман қони билан унинг қувватини ўзига олиш ниятида қилинган.

³³ Херодотнинг бу ҳикояси ҳозирги Россия территориясидаги скиф қўрғонларидан топилган ашёлар билан исботланган.

67. Скифларда кароматчилар жуда сероб. Баъзилари фолни тол хивичларида очишади. Боғлам-боғлам тол хивичларини бир жойга тўкишади-да, боғламни ечиб хивичларни қатор териб чиқишади. Сўнг уларга қараб кароматларини айта бошлашади. Айтиш асносида эса хивичларни яна битталаб териб яна уюм ясайдилар. Фол очиб каромат қилишнинг бу услуби уларга ота-боболаридан мерос қолган³⁴. Хотинчалин эркак — энарейлар гапига қараганда эса, фол очишни уларга Афродита бахш этган экан. Энарейлар фолни жўка пустининг титигида очишади. Титикни уч қийқим қилиб кесишади. Қийқимларни бармоқларига ўрашади-да, уни ечаётган пайтларида кароматларини айтиб турадилар.

68. Скифларнинг подшоиси касалликка чалинса фолчиларнинг энг донгдорларидан учтасини келтиришни буюради. Улар юқоридаги услубда фол кўрарканлар айтганлари одатда куйидаги мазмунда бўлади. Палон жойлик, пистончи (номлари айтилиб), подшоҳлар ўчоқбошисининг худолари номига сохта қасам ичибди. Шу сабабли подшоҳимиз дардга мубтало бўлган дейишади. (Гап шундаки, скифлар энг қаттиқ ва муқаддас қасамларидагина подшоҳ ўчоқбошиси худолари ва пирларининг номларини тилга оладилар). Қасам-хўрликда айбланганни шу зумдаёқ ушлаб келтиришади. Фолчи унга: худолар, сени уларнинг номлари билан ёлғон қасам ичганлигингни айтишди, дейди. Айбланувчи жон-жаҳди билан бу айбни инкор қилади ва сўзида қаттиқ туриб олади. Шунда подшо, олдингидан икки баробар кўпроқ фолчи келтиришни буюради. Агар янги келганлар ҳам айбланувчининг гуноҳини тасдиқлашса, шу заҳотиёқ унинг калласи олинади, мол-мулки чек ташлаш йўли билан биринчи гуруҳ фолбинларга ўтади. Мабодо, иккинчи гуруҳ фолчилар айбланувчини оқлашса, яна янгидан янги фолчи гуруҳлар чақирилаверади. Хуллас, фолчиларнинг кўпчилиги айбланувчини охир-оқибат оқлашса, унда биринчи гуруҳ фолчилар ўлимга маҳкум этилади.

69. Фолчиларнинг қатли куйидагича юз беради. Буқалар кўшилган аравага хашак ортилади, унинг орасига эса оёқ-қўли боғланган фолбин тикилади. Кейин хашакка ўт кўйиб буқаларни кўрқитиб ҳайдашади. Баъзан фолбинларга кўшилиб буқалар ҳам куйиб нобуд бўлишади. Баъзан эса арава шотиси тезроқ ёниб адо бўлса ўт-бўти куйган буқалар ўлмайд қоладилар. Фолбинларнинг бошқа айблари учун ҳам, яъни ёлғон кароматчи сифатида жазоланганда ҳам худди шу услуб сақланиб қолади. Шоҳ жазоланганларнинг болаларига ҳам шафқат қилмайди, ўғилларини ўлдиришади, қизларига эса тегмайди.

70. Дўстлик, қўноқлик ҳақидаги шартномаларининг йўсини куйидагичадир. Катта сопол товоққа шартнома иштирокчиларининг қони кўшилган вино куйилади (қон баданга бигиз тикиш ёки уни пичоқда тилиш орқали олинади). Кейин товоққа қилич, ўқлар, ойболталар чўмдирилади. Узундан узоқ қасам, дуо сўзлари ўқилгандан сўнг шартнома аъзолари ва йиғиндаги энг атоқли инсонлар товоқдаги қонни ичишади.

71. Подшоҳларнинг турбатлари (гўрлари) Геррада жойлашган. (Борисфеннинг шу еригача кемалар қатнайди). Шоҳ ўлганда авваламбор скифлар тўртбурчак шаклда катта чуқур қазийдилар. Чуқур тахт бўлгач, ўлиқни аравага кўядилар-да, уни мумлайдилар, кейин ошқозонини кесиб ичини тозалайдилар; сўнг уни қизилбарг ўсимлигининг талқони, хушбўй зираворлар, анис ва селдерей уруғлари билан тўлдирадилар.³⁵ Кейин ошқозон тикилади-да, майит аравада бошқа қабиланиннг маконига олиб борилади. Ҳар бир қабила одамлари, худди шоҳ қабиласининг скифлари каби, қулоқларининг кичкина бир парчасини кесиб ташлайдилар, сочларининг маълум қисмини халқа шаклида қирадилар, қўлларини турли жойларидан тиладилар, пешоналари ва бурунларини тирнайдилар, чап қулоқларини камон ўқи билан тешадилар. Шундан кейин марҳумни аравага ортиб яна бошқа вилоятга олиб бориб, ўзлари қайтадилар. Подшо танаси шу тарзда бутун мамлакатни айланиб яна Геррага, шоҳлар қабристонига — юртнинг энг чеккасида яшовчи қабилага қайтиб келади. Бу ерда шоҳ танаси сомон тўшамала, (бўйрала), чуқурнинг ўртасига қўйилади. Икки тарафдан ерга найзалар санчилади. Найзаларнинг учига

³⁴ Тотемистик тусдаги сигиниш. Тотем — ибтидоий даврдаги касб, уруғ қабила даражасидаги бирлашманиннг топинадиган нарсаси: ҳайвон, ўсимлик ва ҳ.к. бўлиши мумкин.

³⁵ Бу услубда мумийлаш олтойликларда (Хиунг-ку) ҳам қўлланилиши илмий адабиётларда таъкидланган.

тахта ёпинчиқ қўйилиб, усти бўйралар билан қалин тўшаллади. Чуқурнинг қолган кенг майдонига эса аввалдан бўғиб ўлдирилган жория, соқий, ошпаз, отбоқар, тан қўриқчи, чопар, отлар, уй молларидан битта биттадан, шунингдек, тилла идишлар қўйилади (скифлар шохларнинг турбатлари учун кумуш ёки мис идишларини мутлақо ишлатмайдилар). Шундан сўнг бари биргаликда ёпишиб турбатнинг устига турпоқ торта бошлайдилар. Натижада жуда улкан тепалик ясаллади ва бу тепаликни мумкин қадар қаттароқ қилишга уринадилар.³⁶

72. Орадан бир йил ўтказиб, улар яна бир қарра қўйидагича дафн маросимини ўтказадилар: раҳматли подшоҳнинг хизматкорлари орасидан энг содиқларини танлайдилар (буларнинг бари асл скифлардан бўлишади, чунки подшо танлаб тайинласа ҳар бир скиф хизмат этишга бурчлидир. Подшоҳнинг пулга сотиб олинган қуллари бўлмайди). Хуллас, танлаб олинган 50 киши бўғиб ўлдирилади (буларга қўшимча 50 та энг чиройли от ҳам бўғилади), ичак-чавоқдан тозаланган мурдаларнинг ичи кепак билан тўлдирилиб тикилади. Кейин иккига бўлинган арава гилдирақларининг ҳар бирини иккитадан ерга қоқилган устунчаларга ўрнатишади. Тўғин (гардиш) қабариги пастга қаратилгани олдиракда, қабариги тепалагиси кейинроққа қўйилади. Бундай устунчалар ва ярим тўғинлар жуда кўп ўрнатилади. От жасадлари узунасига (бўйнидан орқасигача) бақувват қозиққа (сихга) тортилади-да, гилдиракнинг ярим тўғинларига қўйилади. Олдинги тўғинга отнинг бўйин қисми, кейинги гардишга сони ва бели қўйилади. Отларнинг оёқлари ерга тегмай осилиб тураверади. От жасадларига кийгизилган сувлуқ ва жиловларнинг учлари устунларга маҳкамланади. Ўлдирилган 50 йигитнинг жасадлари-да бўйинларигача қозиққа тортилиб, отларга ўтказилади, қозиқнинг пастки қисми, от жасадларидан ўтказилган қозиқдаги тешикка маҳкамланади. Ана шу (“отлиқларни”) шох турбатининг атрофига тикланади-да, кетишади.³⁷

73. Скифлар подшоҳларини ана шундай дафн этишади. Оддий бандаларнинг қайтиши етканда эса, яқин қариндошлари унинг жасадини аравада бутун вилоят ёки маҳалла бўйлаб, дўст ва қўноқларининг уйларига олиб боришади. Ёр-биродарларнинг ҳар бири марҳумни кутиб олади. Ош-овқат қилинади. Барча бирдай баҳам кўради. Яъни, тирикларга нима берилса, марҳумга ҳам худди шундай овқат тортилади. Қирқ кун давомида ана шу маросим давом этади, сўнгра уни ерга кўмадилар. Дафндан кейин скифлар покизаланишади. Бошларига турли нарсалар суртиб, ювиб ташлайдилар, Баданларини эса буғли ҳамомда тозалашади. Ҳаммом учи бири-бирига энгаштирилган учта ходани намат ёки кизг билан қошлаб ясади. Унинг ўртасидаги темир идишдаги сувга оловда чўгдек қиздирилган тошлар ташланиб буғ ҳосил қилинади.

74. Скифлар ерида зигирга ўхшаган лекин ундан бақувват ва катта каноп деган ўсимлик ўсади. Каноп зигирпоядан ҳар томондан устун ўсимликдир. Унинг экиладигани ҳам, ёввойи ҳолда ўсадигани ҳам бор. Фракияликлар канопдан ажойиб кийимлар тикишадик, яхши билмайдиган одам уларни зигирпоядан ёки канопдан эканини ажратолмайди. Канопни кўрмагани эса бу кийим зигирпояники деб ўйлайди.

75. Мана шу канопнинг уруғидан ҳовучига олган скифлар ўтов ичига кирадилар-да, уни ҳам қиздирилган тошга ташланади. Шундай буғ ва шундай дуд кўтариладик, ҳар қандай элтинча буғхона ҳам бу ҳаммомга тенг келолмайди. Жони роҳат олган скифлар қийқириб-қийқириб қўйишади.³⁸ Узини шу аҳволда бунга тоблаш скифларга ҳаммом ўрнини босади, чунки скифлар сув билан бутунлай ювинишмайди. Скиф аёллари чўмилганда: сарв, қарағай дарахтларининг парчаларини усти гадир-будир тошга ишқаб майдалайдилар, шу жараёнда ладан³⁹ мойи ва сув қўшиб аралаштирадилар. Сўнг тайёр бўлган бўтқа-хамирни бадан, юзларига суртадилар. Эртасига бу бўтқани ювиб ташлаганларида терилари оппоқ, ялтираб туради, боз устига хушбўй хид таратади.

³⁶Скиф кўрғонлари номи билан алабиётга кирган бу тепаликлар ҳақиқатан ҳам салмоқли бўлади.

³⁷Кейинчалик бундай «отлиқлар» тошхайкаллар билан алмаштирилган ва ҳозирги Олтой туркчасида бу хайкаллар “балбал”лар деб аталади.

³⁸Ювинишнинг бу тури диний тозаланиш маросимнинг бир парчасидир. Каноп уруғининг тутуни кайф ҳам қилдиради. Қийқириқлар шундан бўлиши мумкин. Бундай оддат массагетларда ҳам бўлгани манбаларда қайд этилган.

³⁹Л а д а н — (гр.). Уч-тўрт хил ўсимликдан олинадиган хушбўй мум-модда.

76. Скифлар бошқа халқлар каби, ўзгаларнинг, айниқса эса эллинларнинг урф-одатларини ҳаётларига киритмайдилар. Анахарсис шунингдек, Скилнинг тақдирлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Анахарсис жуда кўп юртларни кезиб чиққан ва ҳамма ерда ўзининг донишмандлигини исбот қилган. Ўз юрти Скифияга қайтар чоғида, Геллеспонддан сузишга тўғри келади ва Кизик⁴⁰ шаҳрига тушади. Худди шу кунларда кизикликлар Буюк Она⁴¹ маъбудасини шарафлаб байрам қилаётган эдилар. Анахарсис шу байрамда, агар Скифияга омон-эсон қайтиб борса, Апига бағишлаб худойи қилишга ва маъбудани шарафлаб, Кизикда кўргандагидек умумэл кечки ибодати жорий этишга, қасам ичиб аҳд қилади. Скифияга келгач, Анахарсис яширинча Гиляга боради (бу жой Ахиллеснинг машқ майдонига яқин бўлиб, турли нав дарахтлар билан қоплаган қалин ўрмонзордир). Хуллас, Анахарсис шу жойга келиб, худди Кизикда кўрганидек мақомда байрамнинг расм-русумини бажаради. Яъни у, мабуданинг кичкина ҳайкалчаларини баданига осиб олган ва ноғора чертаётган бўлади. Скифлардан бири бу расм-русумни томоша қилади-ю, подшоши Савлийга чақади. Подшо Савлий ўзи етиб келиб Анахарсисни байрам удумлари устида камонидан ўқ отиб ўлдиради. Шу кунларгача ҳам скифлардан Анахарсис ҳақида бирон нарса сўралса, уни танимаймиз деб айтишади. Бунинг бош сабаби эса, Анахарсиснинг Элладада бўлганлиги ва ўзга юрт одатларини қабул қилганлигидир. Ариапифнинг васийи бўлган Тимннинг ўзидан эшитишимга кўра, Анахарсис — скиф подшоши Иданфирснинг амакиси, Тнурнинг ўғли, Ликнинг набираси, Спаргапифнинг эвараси бўлган. Агар Анахарсис, чиндан ҳам шу подшолар уруғидан чиққан бўлса, барча билиб қўйсинки, уни ўз туғишгани ўлдирган. Чунки Иданфирс Савлийнинг ўғли эди ва шу Савлий — Анахарсиснинг қотилидир.

77. Пайти келганда пелеспоннеликлардан Анахарсис ҳақида бошқа бир ҳикоятни эшитганимни айтиб ўтай. Элладага Анахарсисни билим олиб келиш учун скиф подшосининг ўзи жўнатган. Скифияга қайтиб келган Анахарсис подшога, лакедомонликлардан бошқа барча эллинлар ҳамма нарсани билишга, илм олишга қизиқади, донишманд бўлишга тиришади. Бироқ, фақат лакедомонликлар билан баъмани суҳбатлашиш мумкин, деб айтган экан. Аслида менимча, бу ҳикоят эллинлар ўзи тўқиб чиқарган хангома бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда, Анахарсиснинг ўлими юқорида мен айтгандек юз берган.

78. Эллинларга аралашиб, чет эл урф-одатларини қабул қилган бу инсон умри ниҳоясини ана шундай топган. Орадан даврлар кечиб, Ариапифнинг Скил деган ўглининг тақдири ҳам, ана шу йўсинда тугаган. Скиф подшоши Ариапифнинг фарзандлари қаторида, скиф бўлмаган истриялик хотинидан Скил деган ўғли ҳам бўлган. Онаси Скилга эллинча гаплашишни, ёзиш-чиизишни ўргатган. Орадан йиллар ўтиб, агафирсларнинг подшоши Спаргапиф маккорона услубда Ариапифни ўлдиргач, марҳумнинг тожу-тахти, Опия исмли скиф хотини билан ўғли Скилга ўтади. Опиянинг Орик исмли ўғли бўлган. Шундай қилиб скиф турмуш тарзини ёқтирмайдиган Скил скифларга подшоҳлик қилган. Олган тарбиясига кўра, у эллинча ҳаёт тарзига мойил эди. Агар у аскарлари билан борисфенитлар шаҳрига (бу шаҳар аҳли ўзини милетликлар деб атардилар) кирадиган бўлса, жами аскару мулозимларини шаҳар ташқарисида қолдирарди-да, дарвозани кулфлашни буюрарди. Кейин скифча кийимларини ечиб, эллинча кийиниб олиб бир ўзи, қўриқчиларсиз шаҳарни, шаҳар бозорини айланарди (дарвозаларни кўриқлаш ҳақидаги буйруқ эса биронта скиф ҳам шаҳарга кира олмаслиги учун бериларди). Подшоҳ эллинча урф-одатларни бажарганидан ташқари, худойиларни ҳам эллинча амалга оширарди. Ана шу аҳволда Скил шаҳарда бир ой, ҳатто ундан ортиқ муддат яшаб қайтиб кетарди. Бундай сайрлар кўп такрорланган ва бора-бора у Борисфенда қаср қурдириб, унга шу ерлик хотинини жойлаштирган.

⁴⁰К и з и к — Мармар денгизининг Кичик Осиё соҳилидаги шаҳар.

⁴¹А п и — (скифларда), Кичик Осиёда — Кибела, грекларда Гея, Рея, Римда — Буюк она. Жами худоларнинг, ерлаги тирик жонзотларнинг онаси (опаси) ҳисобланади.

79. Аммо Скилнинг тақдирига ҳам аянч ёзилган экан. Аянчга сабаб бўлиб эса, унинг Дионис Вакхнинг⁴² сирли юришларига қатнашишни ният қилгани бўлди. Дионис Вакх маросими яқинлашган пайтда худо томонидан белги берилди. Подшоҳнинг борисфенитлар шаҳридаги атрофи девор билан ўралган, оқ мрамрдан ишланган сфинкс ва грифон ҳайкаллари билан безатилган қасрига⁴³ (ҳозиргина юқорида у ҳақда айтгандим) худо ўзининг қахрини ёғдирди ва қаср куйиб кул бўлди. Шунга қарамай, Скил бағишлов маросимини қабул қилди. Скифлар грекларга узлуксиз ичкилик ва шовқин билан ўтадиган бундай байрамлари учун дашном берардилар. Одамларнинг ақл-хушини олувчи худо бўлиши мумкин эмас, деб айтарди улар. Хуллас, подшо Вакхнинг сирли қавмига аъзо бўлгандан кейин, қайсидир бир борисфенит скифлар билан суҳбатда истеҳзоли қилиб шундай деган: “Сиз скифлар Вакхга ўзимизни бағишлашимиздан, ичиб олиб илоҳий жазавага тушишимиздан куласиз-у, ўзингизнинг подшоҳингиздан хабарларингиз йўқ. Ҳозир подшоларингиз ҳам, ўзини Вакхга бағишлаб, илоҳий жазавага тушиб юрипти. Ишонмасаларинг, юринглар бирга, кўрсатаман!” Скифларнинг катталари шу борисфенитнинг кетидан кетишган. У яширин йўллардан скифларни шаҳар деворига олиб чиқиб битта буржга киритиб ўтказиб қўйган. Жазавага тушган вакхчи оломонни ичида, кўпдан бири бўлиб кетаётган Скилни кўрган скифлар қаттиқ аччиқланганлар. Бурждан тушиб бутун аскарга кўрганларини айтиб берганлар.

80. Скил уйига қайтгач, скифлар унга қарши кўзғолон қилиб, Терей қизининг ўғли Октамасадни подшо кўтарганлар. Кўзғолоннинг дарагини, айниқса унинг сабаби ҳақидаги гапларни эшитган Скил Фракияга қочган. Октамасад эса унинг кетидан Фракияга юриш бошлаган. Истрада фракияликлар уни кутиб олишган. Икки томон қўшини жангга шай турган пайтда, Ситалк жарчи юборган. Урушдан нима фойда? Ахир сен опамнинг ўғлисан, қўлингда акам бор. Сен менга уни бер, мен сенга Скилни берай, қўшинларимизни хавфга солувчи жангдан кечайлик! Ситалкнинг жарчиси ана шу гапларни айтган. Октамасаднинг кўлида ҳақиқатан ҳам омонлик тилаб келган Ситалкнинг акаси жон сақлаб юрарди. Бу гап Октамасадга маъқул келган-у, Ситалкка ўз тоғасини топшириб, биродарини олган. Ўз қардошини олган Ситалк аскарлари билан жўнаб кетган, Октамасад эса шу ернинг ўзидаёқ ўз қардошининг калласини узган. Скифлар ўз урф-одатларини ана шундай қаттиқ ушлайдилар, бошқалар урфига берилувчиларни ана шундай қаттиқ жазолайдилар.

81. Скиф элининг сони ҳақида турлича маълумот айтишгани учун қанчалигини аниқлай олмадим. Дарҳақиқат, баъзи маълумотларга қараганда скифлар жуда катта халқ, баъзиларига қараганда асл скифлар жуда камчиликни ташкил этади. Бироқ маҳаллий одамлар менга кўрсатган бир ажойиботни айтиб ўтишим керак. Борисфен билан Гипанис дарёсининг ўрталлигида Эксампей деган бир жой бор. Илгарироқ Гипанис дарёсига бир булоқ оқиб тушиб бутун дарё сувини ичинга ярамайдиган қилиб юборарди, деганимда бу жойнинг номини тилга олгандим. Ана шу ерда бир қозон⁴⁴ бор. Унинг катталиги, Келомброт ўғли Павсанийнинг вино аралаштириш учун тайёрлатиб Понтга кираверишда қўйдирган идишидан олти марта каттадир. Кўрмаганлар тасаввур этишлари учун: унинг ичига 600 амфора⁴⁵ бемалол сиғади, девори қалинлиги олти энликдир. Маҳаллийларнинг гапига кўра, у камон ўчларининг учига ўрнатиладиган металллар тўпламидан қуйилган. Ариант номли бир подшо, скифларнинг сонини аниқлаш мақсадида бутун халққа, ўлим жазоси таҳдиди билан биттадан ўқ олиб келишни буюрган.

Скифларнинг келтирган ўқлари шунчалик кўп бўлганки, подшо ўз номини абадийлаштиришга қарор қилган ва қозон қуйдириб уни Эксампейга қўйдирган. Скифларнинг сони ҳақида мен олган маълумотлар ана шулардан иборат.

⁴²Дионис Зевснинг ўғли, ўсимликлар худоси, узумчилик ва май ясашнинг пири. Унинг шарафига ўтказиладиган байрамлар узлуксиз май ичиш, олқишлар айтиш, бақирик-чақириклар билан ўтган. Вакх-вакханалия (бебос базм).

⁴³Бу скиф қасрлари ҳақидаги биринчи маълумотдир. Кейинчалик скифлар Неаполда (ҳозирги Симферопол ўрнида) кўплаб қасрлар қурганлар.

⁴⁴Геродот буни идиш деб атайди (тарж.)

⁴⁵А м ф о р а — грекларда энг катта хум.

82. Бу мамлакатда кўпгина улкан дарёларидан бошқа диққатга сазовор нарса ҳам йўқ. Шундай бўлса-да, шу дарёлари-ю, узундан-узун, кенг текисликларидан ташқари яна бир гаройиботни эслатиб ўтмоқчиман. Маҳаллий аҳоли Тираса дарёсининг бўйидаги қояда, икки тирсак узунлигидаги одам изига ўхшаган, Геракл оёғи босган аксини кўрсатишади. Изнинг қатталиги шунақа. Энди эса, аввал бошлаган воқеаларимга қайтаман.

83. Доро скифларга қарши юриш бошларкан, қўл остидаги ҳамма халқларга жарчи юборарди. Бирита аскар, иккинчисига кемалар тайёрлашни, учинчиларига эса Боспор устидан кўприк қуришни тайинларди. Шохнинг укаси, Гистасп ўғли Артабан скиф ўлкаси жуда оғир масала эканлигини айтиб, уни қайтаришга кўп уринди. Бироқ, улдасидан чиқолмай чеккага ўтди. Барча тайёргарлигини кўриб бўлган Доро Суслан⁴⁶ йўлга чиқди.

84. Шу аснода, Эобаз деган бир форс урушга бораётган уч ўғлидан ҳеч бўлмаса биттасини қолдиришни ўтиниб сўрайди. Шох, дўстининг камтарона илтимосини албатта қондиражигини, унинг уч ўғли ҳам қолажagini айтиди. Уч фарзандининг урушга бормаслигини эшитиб Эобазнинг боши кўкка етади. Доро эса хизматчиларига уччала ўғилни ўлдиришни буюради. Ҳақиқат ҳам Эобазнинг уч ўғли ўлик ҳолда урушдан қолишади.

85. Бу орада Суслан чиққан Доро Босфорга, Калхедон вилоятида қурилган кўприк жойига егиб келди. Кемага ўтириб Кианей номи билан аталувчи қоялар (эллинлар ривоятига кўра, илгари булар санқи бўлганлар) томон сузди.⁴⁷ У ерда, бурунда ўтириб Понтни томоша қилди. Ҳақиқатда ҳам, денгизларнинг ичида энг ажойиб бўлган Понт, томоша қилишга арзийди. Унинг узунлиги 11100, эни эса энг кенг жойида 3300 стадийдир. Унинг бошланишидаги, яъни (Босфор деб аталувчи) бўғознинг кенлиги 4, узунлиги 120 стадий бўлиб, кўприк шу ерга қурилганди. Босфор Пропонтидагача давом этади. Пропонтида эса (кенлиги 500, узунлиги 14000 стадий) Геллеспонгга қуйилади. Геллестонг бўлса (энг тор жойи 7, узунлиги 400 стадий) Эгей деб аталувчи очиқ денгизга қуйилади.⁴⁸

86. Денгизларнинг бу ўлчамларини мен қуйидагича аниқладим: одатда ёз кунни кема кундузи 70000, кечаси эса 60000 оргий йўл босади. Понтнинг (бу ерда Понтнинг узунлиги кўп эмас) Фасисгача бўлган иккала оғзи ўртасидаги масофа денгиз йўли ҳисобида 9 кун ва 8 тундир. Бу 111000 оргий ёки 11100 стадийдир. Понтнинг энг кенг жойи бўлган синдлар юртидан Фермодонт дарёсидаги Фемскиргача эса 3 кун ва 2 тунлик йўл бўлиб, 300000 оргий ёки 3300 стадияга тенгдир. Понт, Босфор ва Геллеспонгларнинг ўлчамини ана шу йўсинда аниқлаганман ва улар айнан мен айтгандекдир. Понтга ўздан сал кичикроқ қўл ҳам қуйилади. Уни отини Меотида ёки Понтнинг онаси деб ҳам аташади.

87. Понтни томоша қилгач, Доро кўприкка қайтди. Бу кўприкнинг устаси самослик Мандрокл бўлган. Кейин Доро Босфорни ҳам кўздан кечириб, бу ерга оқ мрамардан иккита устун ўрнатиб, бирига оссурия ёзувида⁴⁹ иккинчисига эллинчада ўзи кўмондонлик қилаётган қўшиндаги барча миллатлар номини ёзишни буюрди. Қўшинда эса унинг қўл остидаги барча халқлардан бўлинмалар бўлиб, умумий сони (хизматдагилардан ташқари) 700000 киши, кемалар эса 600 та эди. Замон ўтиши билан Доро ўрнатган устунларни византияликлар олиб кетиб, Орфосли Артемида шарафига қурган худойи-хонасига ишлатиб юбордилар. Оссурия ёзувлари сақланган катта бир палахса Византиядаги Дионис эҳроми олдида қолди. Менимча, Доронинг устунлари ўрнатилган жой Византия билан Босфорга кираверишдаги эҳром ўртасида бўлган.

88. Кўприкнинг қурилишидан жуда ҳам кўнгли тўлган Доро курувчиси самослик Мандроклни совғага кўмиб ташлади. Мандрокл бу бойликнинг бир қисмини кўприк қурилишини тасвирловчи расм ишлатишга сарфлади.

⁴⁶С у с — Хоасп (ҳоз. Керха) дарёси бўйидаги Доронинг қароргоҳи.

⁴⁷Геродот Боспордан чиқишдаги қояли оролчаларни гаширийги. Аргонавтлар афсонасида айтилишича, бу қоялар ўртасидан кема ўтиб қолса, бир-бирига яқинлашиб, уни мажаклаганлар.

⁴⁸Геродот Босфор ва Геллеспонгнинг энг тор жойларидан ташқари, келтираётган рақамлар қадимги жўрофий манбалардагига ҳам тўғри келмайди. Аслида масофалар каттароқдир.

⁴⁹О с с у р и я ё з у в л а р и — шохона ёзувлар битиладиган миҳхат. Элам, аккад ва эски форс тилларидаги кўпгина битиклар шу хатда ёзилган.

Манзараларда Доро соҳилдаги тахтда ўтиргани, аскарларининг кўприкдан ўтишлари ҳам бор эди. Расмларни Мандрокл Геранинг Самосдаги эҳромига бағишлади. Куйидаги ёзув эса унга илова эди:

Сербалиқ Босфор узра кўприк қурган мен-Мандрокл.

Унинг хотираси бўлмиш расми Герага бағишладим.

Самосга олқишлар келтириб, ўзимга олқиш гултожини олдим,

Доро амрин бажариб, унинг меҳрин қозондим.

89. Кўприк қурувчиси ўзидан ана шундай ном қолдирди. Доро эса Мандроклни рози қилиб Европага ўта бошлади. Ионияликларни, шу аснода Понт бўйлаб Истра дарёси қуйилишигача сузиб бориш ва Истрага кўприк қуриб, ўша ерда кутиб туриш учун жўнатди. (Зероки, кемаларни иониялик, эолиялик ва гелеспонтликлар бошқаришарди). Шундай қилиб кемалар Кианендан ўтиб, тўғри Истрага сузишди. Кейин дарёдан яна икки кун кўтарилиб бориб, Истранинг тармоқланиш жойидаги “бўйнига” етиб келингач, кўприк қурилишини бошлашди. Доро эса Босфордан ўтиб, Фракияни босиб Теар дарёси қуйилишигача борди-да, шу ерда уч кун турди.

90. Маҳаллий аҳолининг айтиши бўйича, Теар энг ажойиб дарёдир. Суви бошқа даволик хусусиятлари билан бирга одам ва отлардаги қичимани тузатади. Унинг бири иссиқ, бири совуқ бўлган 38 булоғи бўлиб, бари битта қоядан оқиб чиқади. Булоқлар Перифлаги Герей билан Эвксин Понтидаги Аполоний шаҳарларидан бир хил масофада, яъни икки кунлик йўлда жойлашган. Теар — Контадес дарёсига, Контадес Агрианга, Агриан — Гебрга, Гебр эса ниҳоят, Энос шаҳри ёнида денгизга қуйилади.

91. Доро бу дарёга келиб қароргоҳ қурди. Дарё унга ёққани учун унинг қирғоғига ҳам устун ўрнатишни буюрди. Устунга куйидаги сўзлар ёзилганди: “Теар булоқлари барча дарёларнинг сувидан тотли сув беради. Скифларга қарши урушга кетаётган форслар ва бутун Осиё қитъасининг подшоси, ҳамма одамлар ичидаги энг жасури Гистасп ўғли Доро бу булоқлар ёнида бўлди”. Ёзув ана шу воқеадан дарак беради.

92. Яна йўлга тушиб, Доро одрислар юртидан оқувчи Артекс дарёсига етди. Бу ерда у бир жойни кўрсатиб, аскарлари ўтганда биттадан тош ташлаши лозимлигини буюрди. Бу топшириқ бажарилгач, Доро ортида улкан-улкан тош уюмларини қолдириб йўлида давом этди.

93. Истрага етиб боргунча Доро, ўзларини ўлмас деб ҳисобловчи гетларни бўйсундурди. Фракияликлар ичида энг жасур ва халол ҳисобланган гетлар куролли қаршилик кўрсатган бўлсалар-да, тезгина енгилдилар. Салмидеслик фракияликлар, шунингдек, Ашполоний билан Месамбрия шаҳарларининг шимолроғида яшовчи скирмиац ва нипсей деб аталувчи элатлар⁵⁰ жангсиз таслим бўлдилар.

94. Гетлар ўзларининг ўлмаслигига ишонишларининг сабаби эса қуйидагичадир: Уларнинг фикрича, ўлганда улар ўз худолари — Салмоксис (баъзилар уни Гебелейзис деб ҳам атайдилар) олдига кетадилар. Гетлар ҳар беш йилда, нимага муҳтож эканликларини айтиш учун Салмоксисга элчи юборадилар. Элчини қуръа ташлаб танлашади. Танланган элчини оёқ-қўлидан ушлаб осмонга отишади. Агар элчи найзаларга санчилиб ўлса, худонинг унга марҳамати ҳисобланади. Агар ўлмаса, уни айблаб, шум одам деб эълон қилиб, бошқа элчи танлашади. Лекин топшириқ уларга тириклигида тайинланади. Хуллас, элчи юбориш шунақасига юз беради. Момогулдирак пайтида гетлар осмонга ўқ узиб, худога пўписа қилишади. Сабаби, ўзлариникидан бошқа худоларни тан олишмайди.

95. Бироқ гелеспонтлик ва Понтлик эллинларнинг гапига қараганда, Салмоксис одам зотидан. Самослик кул, кул бўлганда ҳам Миссарх ўғли Пифагорнинг кули бўлган. Кейин эркинлик олган, кагга бойлик орттирган ва ватанига бойлиги билан қайтган. Фракияликлар у вақтлар жуда ночор яшашган, бироз омироқ бўлишган. Фракияликлардан анча назокатлироқ иония турмуш тарзи, одатлари билан яхши танишган, боз устига буюк эллин донишманди

⁵⁰Бўйсунган қабилаларнинг номига қараганда, Доро ҳозирги Шипка довоидан эмас, Добруднодан — соҳил бўйидан юрган.

Пифагор ила мулоқотда бўлган Салмоксис, уйда эркаклар учун емакхона курдириб, атоқли фракияликларни зиёфатларга чақириб турган. Зиёфатларда эса, ўз меҳмонларига, уларнинг ўзлари, бола-чақаларининг ҳеч қачон ўлмастлигини, фақат ҳузур-ҳаловату мангу ҳаётни таъминлайдиган бир маконга кўчишлари ҳақидаги ўй-хаёлларни сингдира борган. Ана шундай гапларга йўғришган зиёфатларни давом эттираркан, ўзига ер остида бемалол яшаса бўладиган бир маскан тайёрлаган. Маскани биттач эса фракияликлар орасидан йитиб-йўқолиб, паккасида уч йил яшаган. Фракия-ликлар унга ачинишган, қаттиқ соғинишган, ўлдига чиқариб йиғи-сиғи қилишган. Тўртинчи йилга ўтганда Салмоксис яна пайдо бўлган ва шундан сўнг фракияликлар унинг кароматларига, ғояларига ишонишган.

96. Фракияликларнинг фикрига кўра, Салмоксис мана шу ишни қилган. Шахсан менга келсак, у ҳақдаги, ерғўла ҳақидаги ҳикояларни инкор қилмайман-у, бироқ унчалик ишонмайман. Менга қолса, Салмоксис Пифагордан анча бурунги замонларда ўтган, сирасини айтганда Салмоксис одамми ёки гетларнинг маҳаллий худочасими бу ҳақда бошқа гапланмаймиз.

97. Гетлар бўйсундирилиб, Доро кўшинларига кўшилиб урушга кетишлари керак бўлган пайтда, уларнинг динлари ана шунақа эди. Бу орада Доро қуруқликдаги кўшини билан Истрга етиб келди. Аскарлари нариги қирғоққа ўтгач, у ионияликларга ўзларининг хизматидагилар билан биргаликда кўприкни бузишни ва қуруқликдан кўшин билан бирга кетишларини буюрди. Подшоҳ амрини бажаришга ионияликлар тайёрланаётганда, митиленикларнинг Эрксандр ўғли Кой деган стратеги, маслаҳат бергиси келган одамни эшитармикинлар деб, аввал шоҳдан руҳсат сўраб, шундай деган: “Эй, Подшоҳ! Сен, на ҳайдаладиган ери, на одам яшайдиган шаҳри бўлмаган юртга кетяпсан. Шу кўприкни жойида қолдиргин. Уни кўриқлашни қурувчларининг ўзига топширгин. Агар ишимиз яхшига бурилиб, скифларни топсак, ҳеч бўлмаса қайтадиган йўлимиз тайин туради. Агар уларни топмасак, чекинадиган йўлимиз таъминланган бўлади. Скифлардан енгилишимиз мумкин деган фикр мутлақо мени кўрқитаётгани йўқ. Фақат уларни тополмай изғиб, адашиб-улоқиб ҳалок бўлишимиз ваҳимага солади. Кимдир сенга, урушдан қолгиси қелиб, ўзига жой мўлжаллаб шу маслаҳатни беряпти дейиши мумкин. Аксинча, мен бу ерда қолишни эмас, сен билан бирга кетишни хоҳлайман”. Дорога бу гап жуда маъқул келди ва шундай деб жавоб берди: “Лесбослик биродарим, ватанимга омон-эсон қайтган кунларимда, меҳрибонлигиндан чиққан бу маслаҳатингни яхшилик билан муқофотлашим учун қошимга албатта кел.”

98. Шу гапидан сўнг Доро бир қайишни олиб 60 та тугун боғлади. Кейин иониялик тиранларни кенгашга чақириб, уларга шундай деди: “Ионияликлар! Кўприк ҳақидаги бурунги буйруғимни бекор қиламан. Мана бу қайишни олинлар-да, менинг скифларга қарши юриш бошлаган пайтимдан бошлаб, кунига биттадан тугунни еча боринглар. Агар қайишдаги тугунлар ечилиб биттадан сўнг қайтиб келмасам, юртингларга қайтиб кетаверинглар. Унгача эса, модомики қароримни ўзгартирган эканман, шу кўприкни кўриқлаб уни бутун сақлаб туришга урининг. Бу ишинглар билан менга катта хизмат қилган бўласизлар”. Доро шундай деб, аскарлари билан жалад юриб кетди.

99. Скифиядан кейин Фракия денгизга қараб сурилиб чиқади. Скифия эса Фракиядан сўнг, денгиз кўлтиқ ҳосил қилган ва Истр қуйиладиган жойдан бошланади (Истрнинг қуйилиши жануби-шарққа юзланган). Мен ҳозир Истрдан бошланадиган асл Скифиянинг узунлигини аниқлаш учун соҳил бўйи ерини тасвирлайман. Бу — ўзак Скифиядир. У Истрдан бошланиб, жануб томон Каркинитида деган шаҳаргача узанади. Кейин ўша денгиз бўйида тоғли ўлка бошланади. Ўлка денгизга туртиб чиққан бўлиб, унда қояли Херсонесгача⁵¹ тавр қабилалари жойлашган. Бу Херсонес шарқда денгизга қараб сурилиб чиққандир. Аттикалагидек Скиф ерининг учдан икки қисми денгизга чегарадош (жануб ва шарқ томони). Скифияни Аттикага солиштириб тасвирланса, Суний буриини, яъни Форик билан Анафлист қишлоғи ўртасидаги жойни, афиналиклар эмас, бошқа қабила эгаллайди, деб ҳисобласак, ана шу бошқа

⁵¹Ҳозирги Керч бугизигача бўлган Крим соҳили.

қабилла деганимиз таврлар бўлади.⁵² Катта билан кичик нарсани чоғиштириш имкони даражасида, Таврлар яшайдиган жойни тушунтирмоқчиман. Аттиканинг бу буруни ёнидан сузиб ўтмаган кишига бошқа мисол айтаман. Кўз ўнгингизга келтирингки, Иапигияда, Бретенсийдан Тарантгача иапиглар эмас, бошқа қабилла келиб, уни ажратиб олиб, ўзи яшай бошлади: таврлар Скифиянинг ана шундай қисмида яшайдилар.

100. Таврлардан кейин эса қисман шарққа қараб кетган соҳил бўйида қисман эса Киммерий Босфорининг ва Меотида кўлининг ғарбида Танаисгача яна скифлар яшайдилар. Танаис дарёси Меотиданинг узоқ бурчагида унга қуйилади. Скифиянинг Истрадан юқорилаб кетган шимолий қисми аввал агафирслар, сўнгра неврлар, сўнгра андрофаглар ва ниҳоят меланхленлар билан чегаралонишир.⁵³

101. Агар Скифияни икки томони денгизга узанган тўғри тўртбурчак деб қабул қилинса, мамлакат ичкарасига тортилган чизик энига-да, бўйига-да, денгиз бўйлаб тортилган чизик билан теппа тенг иккига бўлади. Чунки, Истрининг қуйилишидан Борисфенгача ўн кунлик, Борисфендан Меотида кўлигача ҳам 10 кунлик йўлди, денгиздан мамлакат ичкарасига эса, меланхленлар юртигача ҳисобланганда — 20 кунлик йўл. Бир кунлик йўлни мен 200 стадий деб олдим. Шунда Скифиянинг кўндаланг томонлари 40000 стадий бўлади, қитъанинг ичкарасига кирувчи бўй томонлари ҳам шунча масофадир. Ўлканинг ўлчами ана шундай эди.

102. Скифлар кенгаш ўтказиб, очиқ жангда бир ўзлари Доронинг лак-лак қўшинини тўхтатолмасликларига икром бўлиши-да, қўшни қабилаларга элчилар юборишди. Қўшни қабилаларнинг шохлари эса, бостириб келаётган бундай катта қўшинга қарши қандай тadbир қўллаш кераклигини муҳокама қилиш учун аллақачон бир ерга тўплангандилар. Кенгашда тавр, агафирс, невр, андрофаг, меланхлен, гелон, будин ва савроматларнинг подшоҳлари қатнашаётганди.

103. Таврлар денгиз ҳалокатига учраган ёки жангда асир тушган эллинларни Маъбуда Қизга⁵⁴ қурбонлик қиладилар. Одатлари шунақа. Қурбонликка маъқумларни аввал бошига сўйил билан уриб ўлдиряди. Кейин, баъзиларнинг айтишича, ҳудойихона баланд қирғоқда жойлашгани учун танани олиб чиқиб денгизга ташланади, бошини эса устунга қоқиб қўйяди. Бошқа бировлар эса, бошга сўйил урилиши ҳақидаги гапга қўшиладилар-у, танани ерга кўмишади дейдилар. Асирларнинг кесилган бошларини таврлар уйга келтириб, узун таёққа кўндирганларидан сўнг томга, кўпинча мўрининг тепасига ўрнатиб қўядилар. Гапларига қараганда, том тепасидаги бу каллалар уйни кўриқлар эмиш. Таврлар қароқчилик ва уруш билан кун кечирадилар.

104. Агафирслар буларнинг ичида энг нозик, лаззатебар, олифта қабиладир. Улар тилла тақинчоқлар тақияди, ҳамма оға-ини, бир-бирига душманлик қилмасдан яшасин деган мақсадда хотинлар билан барчаси биргаллашиб қўшилишади. Бошқа одатлари Фракияликлар билан бир хилдир.

105. Неврларнинг урф-одатлари скифчадир. Доро босқинидан бир авлод илгари илон босқини туфайли юртларини тарк қилишларига тўғри келган. Илонлар нафақат кўп урчиган, балки бундан анча кўпроғи чўлдан кириб келган. Афтидан, неврлар афсунгар бўлсалар керак. Скиф ва скифлар орасида яшовчи эллинларнинг таъкидлашича, ҳар бир невр ҳар йили бир неча кунга бўрига айланиб кейин яна ўз қиёфасига қайтади.⁵⁵ Бу уйдирмалар мени, албатта, ишонтиролмайдди, бироқ шундай дейишади ва ҳаттоки қасам ичиб тасдиқлашади.

106. Қабилаларнинг энг вахшийсифати андрофаглардир. Кўчманчи бўлган бу халқда суллар ҳам, қонунлар ҳам йўқ. Бу мамлакатдаги ягона одамхўр қабилла шудир.

⁵²Геродот бу ерда Аттиканинг жануб чеккасидаги бир кенгликда жойлашган икки манзилни солиштиряпти.

⁵³Яъни, ҳозирги Керч ярим оролининг шарқий қирғоғи ва Донец билан Дон қуйилишигача бўлган Азов денгизининг ғарбий қирғоғи.

⁵⁴Маъбуда Қиз — Одатда Агамемнон қизи Ифигения билан айнан деб қабул қилинади.

⁵⁵Бўри — неврларнинг тотемидир, улар бўрилар билан ўзларини қариндош ҳисоблайдилар. Байрамларда терисини ниқоб қилиб кийганлар.

107. Меланхлеларнинг бариси қора кийим кийишади, қабиланинг оти⁵⁶ ҳам шундан келиб чиққан. Урф-одатлари скифчадир.

108. Будинлар — катта ва одамлари кўпсонли қабила. Барисининг кўзи оч мовий, сочи қизғиш-сарикдир. Уларнинг ерида ёғочдан қурилган Гелон деган шаҳар бор. Шаҳар деворлари ҳар бир тарафининг узунлиги 30 стадий. Улар баланд кўтарилган. Бундаги уйлар ҳам, худойихоналар ҳам ёғочдан⁵⁷. Зероки, у ерда эллин худоларининг ҳам эҳромлари борки, ҳайкаллар, бинолар эллинча услубда бўлгани билан, барибир ёғочдан ясалган. Ҳар уч йилда будинлар Дионис шарафига байрам ўтказадилар ва маст-аластлик жазавасига тушадилар. Шаҳар аҳолиси қадимдан эллинлар бўлиб, улар савдо марказларидан қувилганлардан сўнг скифлар ичига жойлашишган. Тиллари ҳам қисман скифча, қисман эллинча. Бироқ будинларнинг тили, ҳаёт тарзи гелонликларникидан фарқ қилади.

109. Будинлар мамлакатнинг туб аҳолиси бўлиб, кўчманчидирлар. Фақат қорағат ёнғоғи билан озиқланидиган ягона элат шудир⁵⁸. Гелонлар эса аксинча деҳқончилик, боғдорчилик қиладилар, нон ейдилар. Ва ташқи қиёфалари, бадан ранглари билан будинларга ўхшамайдилар. Эллинлар, нотўғри бўлса-да, гелонларни ҳам будин деб атайдилар. Будинлар юртининг бари турли дарахтлардан иборат қуюқ ўрмон билан қопланган. Ўрмон ичида каттақон қўл бор. Қўлнинг атрофини тўқай ва ботқоқликлар ўраган. Будинлар бу ердан қундуз, сув қундузи ва яна тўртбурчак юзли ҳайвонни⁵⁹ овлайдилар. Терисини поча пўстинга ишлатсалар, тухуми билан хотинларнинг бачадон касалликларини даволайдилар.

110. Савроматлар ҳақида куйидагиларни ҳикоя қилишади. Эллинлар амазон аёллар билан уруш олиб боришарди (скифлар амазон аёлни эорпата деб аташади. Яъни, эор — эр, пата — ўлдирувчи)⁶¹. Фермодонтдаги голибона жангдан кейин (афсонада шундай ҳикоя қилинади) эллинлар уч кемада, тирик асир олинган амазон аёллар билан уйларига қайтишарди. Очиқ денгизда амазонлар эллинларга хужум қилиб, барча эркакларни ўлдирадилар. Бироқ улар кема бошқаришни, елқан, эшкаклар билан муомала қилишни билишмасди. Очиқ денгизда тўлқин ва шамол ихтиёрида кўп сангиб юрганларидан сўнг эса Меотида кўлидаги Кремнада сув уларни соҳилга чиқазган. Кремна озод скифларнинг ерида жойлашганди. Соҳилга тушган амазонлар яна дарбадар изғиб юришган. Уларга от уюри учраган. Уюрни эгаллаб отлиқ бўлиб олгач, скиф юртида босқинчилик қила бошлашган.

111. Амазонларнинг тили, кийими ва умуман олганда қабиласи нотаниш бўлгани учун скифлар нима гаплигини тушунмас, улар ким, қаердан келиб қолганини билмасдилар. Лекин эркак деб ўйлаб, жангга киришадилар. Жангдан сўнг қўлларига амазонларнинг бир неча мурдаси тушгандан кейингина, аёллар билан сўқишганликларини англаганлар. Кенгашда скифлар аёлларни бошқа ўлдирмасликка, фақат амазонлар қанча бўлса, уларнинг олдига шунча ёш йигит юборишга қарор қилдилар. Йигитчалар қаттиқ тайинланган кўрсатмалар бўйича, хотинлар қароргоҳи яқинига қароргоҳ қилишлари, таъқибга учрасалар жангга киришмай қочишлари, қувғин тутагач эса, яна қайтиб келиб қароргоҳ қуришлари керак эди. Скифларнинг бу режадан мақсадлари, амазонлардан бола олиб қолиш эди.

112. Йигитчалар етиб келиб, айтилганини бажардилар. Хотинлар йигитчаларнинг адоват ниятлари йўқлигини билиб, уларга тегишмади. Икки қароргоҳ

⁵⁶М е л а н — грекчада қора дегани (тарж.)

⁵⁷Ҳозир ҳам археологлар ёғочдан қурилган скифларнинг қадимги шаҳарларини топишмоқда.

⁵⁸Геродотнинг хато фикри, эҳтимол, будинларнинг номида олмахон сўзи борлигидандир. Олмаҳон эса уларда “қорағат ёнғоғини еювчи” деб ишлатилган. Олғой халқларида қабилага нисбатан “олмахон” деб ишлатиш ҳозир ҳам бор (Хитой маъбаларида бир олтойлик қабиланинг номи “тинг-линг” — “олмахон” деб берилган).

⁵⁹Хаттотнинг хатоси билан бугу сўзи тўртбурчак бўлиб кетган.

⁶⁰“Кундуз малҳами” — кундуз тухумидан эмас, эркак ва урғочисининг махсус безларидан тайёрланиб, томир тортишишга қарши фойдаланилган.

⁶¹Геродот келтираётган ҳикоят бўйича сўнгги савроматларнинг бир қисми ҳозирги Туркиянинг Самсун шаҳридан чиқиб, денгиз орқали Шимолий Кубань мавзесига келиб, скифлар билан аралашиб кетган.

кундан-кунга сурилиб яқинлаша бошлади. Йигитчаларда амазоналардаги каби оту қуролларидан бўлак ҳеч нарсалари йўқ эди. Иккала тараф ҳам бир хилда: ов ва қарқоқчилик билан кун кўришарди.

113. Пешин пайтида амазоналар битта-иккита бўлиб, ҳожат чиқариш учун у ёқ-бу ёққа тарқалишарди. Скифлар буни илғаб, худди шундай қилишди. Мабодо йигитчалардан биронтаси амазонани ёлғиз кўриб қолса, аёл уни ҳайдамас ва жинсий алоқада бўлишга қаршилиқ қилмасди. Иккови гаплашолмас, чунки бир-бирининг тилини билишмасди. Имо-ишора билан амазона қиз йигитчага, эртага худди шу жойга дўстини олиб келишни, ўзи ҳам дугонаси билан бўлишини тушунтиради. Йигитча маконига қайтиб бориб воқеани айтиб беради. Эртасига йигитча у жойга дўстини етаклаб боради-ю, уларни кутиб турган икки аёлни кўради. Бу воқеадан бошқа йигитчалар ҳам хабар топадилар ва тез орада қолган амазоналарни ҳам қайириб оладилар.

114. Хуллас, икки қароргоҳ бирлашиб яшай бошлайди. Ҳар бир йигитча хотинликка ўша, биринчи танишган ва қўшилганини олади. Эрлар хотинларнинг тилини ўрганолмайдилар-у, хотинлар эрларининг тилини ўзлаштириб оладилар. Бир-бирларини тушунадиган бўлганларидан кейин эркаклар хотинларига шундай дейишди: “Бизнинг туққанларимиз, уй-жойимиз бор. Бу ҳолда ортиқ яшолмаймиз, юртимизга қайтиб, ўз элимиз билан яшашимиз керак. Ягона хотинимиз сизларсиз, бошқасига уйланмаймиз”. Амазоналар шундай жавоб беришди: “Биз сизларнинг аёлларингиз билан яшолмаймиз. Одатларимиз бошқача. Биз камон отамиз, найза санчамиз, от минамиз: аёллар ишига кўникмаганмиз. Сизникилар эса юқорида айтган ҳунарларимизнинг биронтасини қилмайди. Овга боришмайди, ўтовда қолиб, барча уй ишларини бажаришади. Шунинг учун биз улар билан чиқиша олмаймиз. Агар бизларни хотин сифатида олиб қолишни истасангиз, ҳалол, мард эканлигингизни исботламоқчи бўлсангиз, туққанларингизнинг қошига бориб, меросдан сизларга тегадиган улушларингизни олиб келинг. Биз айтгандек қилиб қайтиб келганингиздан кейин эса, ўз ҳолимизча алоҳида бўлиб яшайлик”.

115. Йигитчалар хотинларининг айтганларини қилиб, меросдан тегишлисини олиб келишди. Хотинлар яна шундай дейишди: “Бизни деб, сизлар ота-оналарингиздан ажралдинглар, бу билан биз сизларнинг мамлакатингизга катта зарар етказдик. Шунинг учун бу ўлкада яшаш биз учун қўрқинчлидир. Бироқ, модомики бизларни хотин қилмоқчи экансизлар, келинлар бир ишни амалга оширайлик: бу юртдан чиқиб, Танаис дарёсининг нариги тарафида яшайлик”.

116. Йигитчалар бунга ҳам кўнишди. Улар Танаисдан ўтишгач, шарққа қараб уч кун йўл босишди. Кейин Меотида кўлидан шимол томон уч кун юришди-да, ҳозирги турган жойларига келишгач, пакка қуришди. Савромат аёллари ҳанузгача ўз одатларини сақлайдилар: эрлари билан бирга ёки эрларисиз ўзлари отланиб овга чиқадилар, ҳарбий юришларда қатнашадилар ва эркаклар билан бир хилда кийим киядилар.

117. Савроматлар скифча гаплашадилар. Бироқ аёллар ўз вақтида яхши ўрганмаганлари учун скифча талаффуз биров нотўғри чиқади. Оила қуриш одатларига келсак, улар қуйидагича: қиз токи душман билан тўқнашиб, биронтасини ўлдирмагунча эрга теголмайди. Одат талабини бажаролмаган баъзи қизлар қариб, камшир бўлиб, эрга тегмай ўтиб кетаверадилар.

118. Шундай қилиб, скиф элчилари юқорида зикр қилинган қабила подшоҳларининг кенгашига етиб келишди. Улар форс подшосининг нариги қитъадаги ҳамма қабилаларни забт этганини, Босфор бўйида кўприк қуриб, бу ёққа ўтганини, бу қитъада фракцияликларни бўйсундириб Истр устига кўприк қурганини, энди барча скифларни ҳам ўзига қаратмоқчи эканлигини айтиб беришди. “Сизлар бир чеккада бизнинг нобуд бўлишимизга қараб туришинлар мутлақо мумкин эмас, — деб давом этишди скиф элчилари. — Келинг, бир ёқадан бош қиқариб, ёвга қарши чиқамиз. Агар қўшилмасангиз, биз юртимизни ташлаб кетишимизга ёки юртда қолиб босқинчи ихтиёрига ўтишимизга тўғри келади. Сизлар ёрдам бермасангиз, бошқа иложимиз йўқ ахир, тўғрими? Бу билан эса сизларнинг тақдирингиз енгиланмайди. Чунки форс подшоси фақат бизларга эмас, сизларга ҳам қарши келмоқда, сизларни ҳам омон қўймайди. Сўзларимизнинг тўғрилигига яхши далил келтирамиз сизларга. Агар форс

подшоҳининг мақсади, фақат биздан қасос олишгина бўлсайди, у бошқа халқларга тегмай, тўғри бизнинг юртга ўтиб келаверган бўларди. Фақат скифларни жазоламоқчи, бу иқлимдаги бошқаларга тегмайди деб, барча халқлар тушунган бўларди. Аммо, у бизнинг қитъага ўтган замонок, атрофдаги барча элатларни забт этди. Фракия қабилаларининг барчаси, шу жумладан, кўшниларибиз—тетлар ҳам уларга бўйсунди”.

119. Скифларнинг гапидан сўнг, тўпланган қабила подшоҳлари маслаҳат қилишиб, жавоб қайтаришди. Уларнинг жавоби икки хил эди. Гелон, будин, савроматлар бир тараф бўлиб ёрдам беришларини айтишди. Агафирс, невр, андрофаг, шунингдек, меланхлен ва таврларнинг подшоҳлари скифларга шундай жавоб беришди: “Агар сиз форсларга илгари озор бериб, улар билан уруш қилмаганингларда эди, илтимосларингни ҳақли ҳисоблаб, бажонидил ёрдам берар эдик. Бироқ сиз—биздан ёрдам олмай, форс юртига бостириб кирдинглар ва худо хоҳиши бўйича берилган муддат — уни эгаллаб турдинглар. Энди, худо форсларга ён босган экан, улар ҳам сизларни шундай қилмоқчи. Биз эса, ўша пайтда ҳам форсларга озор бермаганмиз, ҳозир ҳам уларга биринчи бўлиб душманлик қилмаймиз. Борди-ю, форслар юртимизга кириб ҳужум қилса, биз бунга йўл қўймаймиз. Қачонки, бошқин қилмагунча биз ўз еримизда ўтираверамиз. Уйлашимизча, форслар бизга эмас, ўзига озор берган жафокорга қарши келганлар”.

120. Бундай жавобни олган скифлар, форслар билан очиқ жангга киришмасликка қарор беришди (чунки кўшнилари ёрдам беришдан бош тортган эдилар-да). Улар чорвани олдиларига солиб, қудуғу булоқларни кўмиб, ердаги ўт-ўланни йўқотиб, аста-секин чекина бошладилар. Скифлар ўз кўшниларини иккига бўлди. Савроматлар ҳам қўшилган биринчи бўлимга подшо Скопасис кўмондон эди. Мабодо улар эгаллаган вилоятга форслар кирса, улар Меотида кўли ёқалаб, Танаис дарёсига чекинишлари, форслар орқага қайтса, таъқиб қилишлари лозим эди. Скиф кўшинининг бу қисми скиф мамлакатидаги учта подшоҳликдан биттасига тааллуқли эди. Қолган иккитаси — Иданфире ҳукмронлигидаги буюк подшоҳлик ва Таксакис ҳукмронлигидаги учинчисининг кўшинлари бирлашгандилар, уларга гелон ва будин аскарлари ҳам қўшилганди. Буларнинг вазифаси, форслар билан орада бир кунлик масофани сақлаб аста-секин чекиниш ва шу усулда ҳарбий режани амалга ошириш эди. Авваламбор, иттифоқ тузишдан бош тортган қабилаларни ҳам урушга тортиш учун форсларни уларнинг ерига эргаштириш лозим эди. Модомики, ихтиёрий равишда урушга қўшилмадиларми, уларни иложсиз қолдириб, урушга тортиш керак эди. Ана шундан кейин ўз ерларига қайтиб, агар шароит тўғри келса, форсларга ҳужум қилмоқчи эдилар.

121. Скифлар шундай қарорга келишгач, энг яхши отликлардан илғор жўнатиб, Дорога қарши юриш бошлашди. Утовлар, хотин, бола-чақа, хизматкорларга чорва моллари билан — доимо шимолга юриш ҳақида буйруқ берилди.

122. Шундан сўнг олға юриш бошланди. Илғор бўлинма форсларга Истрдан уч кунлик йўл берида дуч келди. Скифлар улардан бир кунлик йўл илгарироқ бориб, қароргоҳ қуришди-да, барча кўқарган ўсимликни йўқ қила бошлашди. Скифлар пайдо бўлганини сезган форслар уларнинг изидан таъқиб қилишга тушдилар. Бироқ скифлар тинимсиз чекинишарди. Кейин форслар скифларнинг бир бўлинмасини учратиб, ҳужум қилишди ва Танаис⁶² томон кувиб боришди. Скифлар Танаисдан кечиб ўтишганда форслар ҳам изма-из ўтишди-да, таъқибни давом эттиришди. Шу юришда савроматлар юртидан ўтиб, будинлар мамлакатига етишди.

123. Шу пайтгача Скифия, Савроматияда юрган форслар талон-тарож қилишга ҳеч имкон тополмадилар. Чунки бу икки юрт қул-қуруқ эди⁶³. Энди, будинлар мамлакатига кириб келарканлар, ёғоч девор билан ўралган шаҳарга дуч келдилар. Будинлар шаҳарни ташлаб қочиб қочиб кетди. Форслар унга ўт қўйди. Кейин форслар ҳамон чекинаётган душманларини будинлар еридан сўнг

⁶²Бу ерда ҳозирги Донецк дарёси.

⁶³Скиф ҳарбий режасининг оқибати ўлароқ (тарж.).

бошланувчи даштгача қувиб бордилар. Буди́нлар юртининг шимолроғидаги батамом кимсасиз бу дашт, етти кунлик масофага чўзилган. Унинг шимолроғида фиссагетлар яшайдилар. Уларнинг еридан оқиб чиққан тўрт катта дарё, меотлар вилоятидан ўтиб Меотида кўлига қуйилади. Дарёларнинг номи: Лик, Оар, Танаис ва Сиргисдир.

124. Даштга етиб келгач, Доро Оаре дарёси ёқасини қароргоҳ қилди. Кейин ҳар бирининг орасидаги масофа тахминан 60 стадий бўлган саккизта мустаҳкам ва улкан истеҳком қуришга буйруқ берди. Бу истеҳкомларнинг қолдиқлари бизнинг замонтгача сақланиб турибди. Подшо бу иншоотларни тиклаш билан банд экан, скифлар уни шимол тарафдан айланиб ўтиб Скифияга қайтиб борганлари ҳақида хабар келиб қолди. Скифлар бирдан кўздан йўқолганидаёқ у қурилишни тўхтатиб туришга фармон берганди. Бу хабардан кейин ва скифлар умуман йўқолиб қолганлари учун Доро ғарбга қараб жилди. У рўпарасидагиларни, скифларнинг жами аскарлари шу ва улар ғарбга қочди, деган фикрга борганди.

125. Доро қўшини анчагина тезликда Скифияга етиб келди-да, скиф қўшинининг иккала қисми билан учрашди ва зудликда уларни таъқиб қилишга тушди. Скифлар чекинишаркан, ҳамон бир кунлик йўл олдинда боришарди. Доро қувишни тўхтатмагани учун, скифлар ҳарбий режалари бўйича ёрдам беришни истамаган қўшинларининг навбатдагиси — меланхленлар ерига юрдилар. Скиф ва форс қўшинининг кириб келиши меланхленларни даҳшатга солди. Кейин скифлар андрофаглар юртига ўтиб, уларни талвасага туширди. Сўнг неврларга навбат етди. Кейин эса неврларни ҳам қўрқитиб бўлишгач, агафирсларга бурилмоқчи бўлишди. Қўшни юртларнинг жон талвасасида қочиб чиққанларини кўрган агафирслар то скифлар етиб келгунича улар олдига жарчилар жўнатдилар. Жарчилар, скифларнинг агафирслар юртига киришини тақиқладилар, мабодо тақиққа қарамай кирсалар, уларни агафирслар билан ҳаёт-мамот жанги кутажагини айтдилар. Шундан сўнг агафирслар тезгина қуролланиб, ўз чегараларига келишди. Меланхлен, андрофаглар ва неврлар эса даҳшатдан илгариги дўқ-пўписаларини унутиб қўйиб, форс ва скифларга қарши жангга юраклари бетламай, шимолдаги даштнинг ичига қочиб кетишди. Скифлар, агафирслар юртларига киритмагани учун у ёққа бормамай, форсларни невр еридан яна ўз ерларига эргаштира бошладилар.

126. Урушнинг бу аҳволда чўзилиб кетаётгани ва охири кўринмаётганидан Доро скиф подшоши Иланфирсга бир отликни жўнатди-да, қуйидагиларни айтишни тайинлади. “Эй, галати одам! Олдинда равшан масала қўйилганига қарамай нега тинимсиз қочиб юрибсан? Агар ўзингни менинг қувватимга бас келадиган сезсанг, тўхта, дарбадарлигингни тугат ва жанг қил! Агар ўзингни жуда ожизлигингни сезаётган бўлсанг-да, тўхта, дарбадарлигингни бас қил, эганг қошига ер-сувингни кўтариб кел, мурса қил!”

127. Бу гапларга скиф подшоҳи Иланфирс қуйидагича жавоб қилди: “Менинг аҳволимни билиб қўй, шоҳ! Мен илгари ҳам ҳеч қачон бировдан қўрқиб қочмаганман, сендан ҳам қочаётганим йўқ. Ҳозир мен тинч замонда ўзимни қандай тутсам, шундай юрибман. Келган заҳотинг сен билан урушга кирмаганимнинг сабабини тушунтираман. Бизда шаҳар ҳам, деҳқончилик еримиз ҳам йўқки, уни талайсан ёки пайҳон қиласан, деб қўрқсак. Ана шунинг учун зудликда урушга кирмадик. Агар, албатта, жанг қилмоқчи экансиз, бизнинг оталаримиз қўйилган мазор бор, ана шуни топиб, унга қўл тегизинлар-чи, оталаримиз турбаги учун урушамизми-йўқми, кўрасизлар. Бироқ унгача ҳушимизга келмагунча, сизлар билан жангга кирмаймиз. Уруш ҳақида (айтадиганим) шу. Эгам деб эса, мен Зевс билан скифлар маликаси Гестияни тан оламан. Сенга ер-сув тортиги ўрнига бошқа нарсалар совға қилиб юбораман. Ўзингни менинг эгам деб атаганинг учун ҳали катта товон тўлайсан”. Скифларнинг жавоби шунақа эди.

128. Жарчи шу жавоб билан Доро қошига кетди. Скиф подшолари эса “қуллик” сўзини эшитиб, жуда ғазабландилар. Скопасис бошчилигидаги ичиди савроматлар бўлган ҳарбий қисмни, Истрдаги кўприкни қўриқлаётган ионияликлар билан мулоқотга киришиш учун жўнатдилар. Қолганлари эса энди форсларни эргаштиришни тўхтатиб, емак қидиргани чиққанда уларга ҳужумлар

уюштириш қарорига келишди. Қарорни амалга ошириш учун овқат излаб чиққан форс аскарларига пистирмалар қўйишарди. Скиф отлиқлари душман отлиқларидан ҳамisha устун келиб қувардилар. Форс отлиқлари қочаркан, кўпинча ёрдамга келаятган ўз пиёдаларини янчиб кетарди. Форс суворийларини тўзитгандан сўнг, пиёдалари етиб келганда, скифлар даҳшатга тушиб чекинардилар. Бундай ҳужумлар кечалари ҳам уюштирилди.

129. Энди мен қизиқ бир нарсани айтиб бераманки, у нарса скифлар Доро қароргоҳига ҳужум қилганда форсларга жуда ёрдам берар, скифларга эга қаттиқ халақит қиларди. Бу — эшакларнинг ханграши-ю, хачирларнинг қиёфаси эди. Илгари айтганимдек, совуқ бўлгани учун Скифияда эшак ҳам, хачир ҳам умуман йўқ. Шунинг учун эшак овози скиф отлиқ қўшинининг жанговарлигини анча-мунча сусайтирарди. Айни ҳужум пайтида эшаклар ханграб юборса, отлар ҳуркиб орқага қочган пайтлари ҳам кўп бўлди ёки ҳеч қачон бунақа овозни эшитмагани учун отлар ҳайронликдан тўхтар ва қулоқларини диккайтириб, довдираб қолишарди. Лекин, сирасини айтганда, бу нарса жуда қисқа муддат форсларга ёрдам берди.

130. Форсларнинг саросимага туша бошлаганини сезган скифлар, уларни ана шу муҳтожлик, керакли нарсаларнинг етишмовчилиги шароитида кўпроқ ушлаб туришга қарор қилдилар. Бунинг учун чорваларининг бир қисмини чўпонлари билан ташлаб ўзлари нари кетардилар. Форслар келиб молларни эгалларди-да, ўзларига катта омад келгандек хурсанд бўлардилар.

131. Бу воқеа кўп марта такрорланавериб, охирида Доро қийин аҳволга тушди. Скиф подшолари буни сезиб Дорога жарчи билан бирга совғалар юборишди. Совға — қуш, сичқон, қурбақа ва бешта найзадан иборат эди. Форслар жарчидан совғаларнинг маъноси не деб сўраганларида, менинг вазифам буларни тошириш-у имкон борича тез қайтиш. Агар сиз, форсларнинг ақлингиз старли бўлса, маъносини ўзларингиз топиб оласизлар, деди у.

132. Форслар кенгаш чақирди. Совғалар билан, Доронинг ўйлашича, скифлар уни ўз ҳукмдори деб тан олиб ва бўйин эгиб, ер ва сувларини юборгандилар. Яъни худди инсондек сичқон ҳам ер неъматларидан озиқланади, шунинг учун сичқон ер рамзи, қурбақа эса сувда яшаганидан сув рамзи, қуш эса (тезлиги бўйича) отга тенглашади, ўқлар эса скифларнинг қаршилиқни тўхтатганлигини билдирарди. Доро шундай деб, ўз фикрини билдирди. Гобрий⁶⁴ бу фикрга эътироз билдириб, совғаларнинг маъносини шундай тушунтирди: “Агар сиз, форслар, қушга ўхшаб осмонга учмасангиз, сичқонга ўхшаб ерга кириб кетмасангиз, қурбақага ўхшаб ботқоқликка сакрамасангиз, ўққа учиб, орта қайтолмай қолиб кетасиз”.

133. Форслар совғалар жумбогини ечар эканлар, илгари Меотида қўлида қоровулликда турган скиф ҳарбий қисми, ионияликлар билан музокара юритиш учун Истрага йўл олди. Кўприкка (Истрадаги) етиб келишгач, ионияликларга шундай сўзлар билан мурожаат қилишди. “Ионияликлар! Агар гапимизга кирсангиз, биз сизларга озодлик келтирамиз. Доро сизларга кўприкни фақат 60 кун қўриқлашни ва шу вақт ичида у келмаса, ўз юртингизга қайтиб кетаверишингиз мумкинлиги ҳақида кўрсатма берганлигини эшитдик. Бизнинг гапимиз шуки, сиз шу буйруқда айтилган муддатгача кутинг-да, кейин уйингизга сузиб кетаверинг. Шундай қилсангиз, подшо олдида ҳам бизнинг олдимизда ҳам айбдор бўлмайсиз”. Ионияликлар илтимосни бажаражакларини айтишгач, скифлар ортларига қайтишди.

134. Подшога совға жўнатиш маросимини ўтказгач, ўз юрларида қолган скиф қисмлари тартиб билан форсларга қарши йўлга чиқдилар. Сафлар тортилиб, жанг бошланай деб турганда скифлар қатори ўртасидан қуён югуриб ўтиб қолди. Шунда скифлар қуённи ушламоқчи бўлдилар. Сафлари бузилди, бақириқлар бошланди. Доро, душман тарафидаги шовқиннинг сабаби нимада, деб сўради. Скифларнинг қуён овлашга тушиб кетганларини эшитиб, атрофдагиларга деди: “Гобрий скиф совғаларининг мазмунини тўғри топган экан. Булар бизларга нафрат билан қараяптилар. Ишларимизнинг қай аҳволдалигини ўзим ҳам билиб тургандим. Уйга омон-эсон етиб олиш йўлини

⁶⁴Мугни ағдариб, тахтни қонуний эгаси Дорога олиб берган 7 кишидан бири. (Тарж.).

кўрсатадиган яхши маслаҳат керак”. Бунга Гобрий шундай жавоб берди: “Подшоҳ! Мен миш-мишлар орқали бу қабиланинг тутқич бермас эканлигини эшитгандим. Ҳозир бизнинг устимиздан кулаётганларини кўриб туриб фикрим янада мустаҳкамланди. Сенга маслаҳатим будир: шу тун тушиши билан одатимиз бўйича гулханларни ёқишимиз, кучсиз жангчиларни ва боғлоғлик барча эшакларни тақдирга топшириб, скифлар кўприкни бузиш мақсадида Истрга етиб бормасларидан ёки ионияликлар бизларни балога мубтало қилувчи бирор қарорга келмасликларидан бурун зудликда чекинмоғимиз керак”.

135. Гобрийнинг маслаҳати шундай эди. Тун чўкиши билан Доро уни амалга ошира бошлади. Нобуд бўлишса-да, катта йўқотиш эмас деб ҳисобланган кучсиз жангчиларни ва боғлоғлик барча эшакларни қароргоҳда қолдирди. Эшаклар ҳанграб туришлари керак эди. Ожизроқ одамларга, биз сара жангчилар билан скифларга ҳужум қилмоқчимиз, сизлар қароргоҳни кўриқлайсизлар, деган баҳонани айтгирди. Шу ишлар қилинган, гулханларни ёқишни буюриб, шошилинч Истр томон жўнади. Ташлаб кетилган эшаклар қўшин кетганидан сўнг қаттикроқ харай бошлашди. Улар овозини эшитаётган скифлар, форслар ҳали қароргоҳда деган ўйда эдилар.

136. Истеҳкомда қолган форслар Доро уларни ташлаб кетганини тушундилар. Қўлларини ўтинч-ла чўзиб, скифлардан омонлик тилар эканлар, воқеани айтиб беришди. Скифлар буни эшитиб, бари кучларини тўплашди-да, иккига бўлиниб (бир қисмга савроматларни, иккинчисига эса будин ва гелонларни кўшиб) тўғри Истрга қараб форсларни таъқиб қила кетишди.

Форс кўшинининг кўп қисми пиёдалар эди, бундан ташқари улар йўл билишмасди (аслида йўл деганининг ўзи йўқ эди), скифлар эса отлик бўлиб, (Истрга) қисқа йўлни билишарди. Иккига бўлинган скифлар кўприкка форслардан бурун етиб келишди. Форсларнинг йўқлигини кўриб, кемаларига чиқиб олган ионияликларга шундай мурожаат қилишди: “Ионияликлар! Сизларга (кутиш учун) тайинланган кунлар тугади. Ҳали ҳам шу ердалигингиз нотўғри. Сизлар кўрққанинглр учунгина қолганингиз аниқ. Энди сиз худолар ва скифлар марҳамати билан озод одамлар сифатида, соғ-саломат уйингизга кетинглр. Ҳукмдор эгангизни биз иккинчи марта бошқа халқларга юриш қилолмайдиган аҳволга солдик”.

137. Ионияликлар маслаҳатлаша бошлашди. Геллеспонтдаги Херсонес шахрининг тирани ва кўмондони, афиналик Милтиад, скифларга кулоқ солишни ва қайтиб Ионияни⁶⁵ озод қилишни маслаҳат берди. Милетлик Гистиейнинг фикри аксинча эди. У бу ерга йиғилганларнинг бари Доронинг марҳамати билангина ўз шаҳарларига якка ҳоким қилиб қўйилганлар, Доро кудратига путур етса, ўзи — Гистией ҳам, бу ерда тўпланганларнинг ҳаммаси ҳам, шаҳар ҳукмдорлигидан ажралишини, чунки барча шаҳарлар якка ҳокимликдан демократияни афзал кўришини айтган. Милтиад тарафини олиб турганларнинг бари, Гистией фикрини маъқуллаб бу тарафга ўтиб олишган.

138. Масалани ҳал этишда қатнашган Доронинг паноҳидаги бу якка ҳокимлар куйидагилардир. Геллеспонт шаҳарлари: Абидос шаҳридан Дафнис, Лампсакдан — Гипрокл, Парийдан — Герофант, Проконнесдан — Меродор, Кизикдан — Аристагор, Византиядан — Аристон, булар Геллеспонт шаҳарларининг тиранлари эдилар. Иониядан: Хиос шаҳридан — Стратис, Самосдан — Эак, Фокеядан — Лаодам, Милетдан — Милтиадга қарши фикр билдирган Гистией. Эолиялик тиранлардан битта айтарли одам — кимлик Аристагор бор эди.

139. Гистиейнинг маслаҳатига кирган ионияликлар, скифлар куч ишлатиб кўприкдан ўтмасликларидан олдин сўзлари ва ишлари билан бу маслаҳатни бойитишди. Шунда ҳам кўприкни фақат скифлар тарафида бузишди. Бу билан ионияликлар скифларнинг ҳамма айтганларини бажонидил бажаражакларини кўрсатмоқчи эдилар. Гистиейнинг маслаҳатига иониялик тиранлар ана шу тарзда амал қилдилар. Шундан кейин Гистией скифларга шундай мурожаат қилди. “Скифлар, сиз ўз вақтида яхши маслаҳат билан келдингиз. Бизга тўғри йўл

⁶⁵С.Я.Лурьенинг фикрича (“Тарих”, 1940 й. 187-бет, 1-изоҳ) Милтиад бундай маслаҳат бериши мумкин эмас. 493- йилда тиранилик қилгани учун судга тортилганда бу далил тўқиб чиқарилган. Доро эса Эронга денгизнинг Кавказ шарқидаги соҳили бўйлаб қайтиш фикрида бўлгани учун кўприкни 60 кун сақлаш ҳақида бўйруқ берган.

кўрсатдингиз. Бунинг учун чин дилдан хизматингизга тайёрмиз. Кўряписларки, кўприкни буза бошладик, буни бажариб бўлиб, ўз озодлигимизни қўлга олиш учун курашамиз. Биз кўприкни бузар эканмиз, сизлар бу орада тезроқ форсларни топинглар. Топгандан сўнг бизлар учун ҳам, ўзларингиз учун ҳам бошлаб қасос олинглар. Улар шунга лойиқдир”.

140. Скифлар бу гал ҳам ионияликларнинг ростгўйлигига ишониб, форсларни топиш учун ортга қайтишди. Лекин уларнинг (форсларни) топиш хусусидаги ҳаракатлари зое кетди. Бунга юртларининг шу қисмидаги яйловларни йўқ қилиб, булоқларни қуритганликлари, яъни ўзлари сабабчи эди. Агар бу иш қилинмаганда форсларни албатта учратган бўлардилар. Чунки скифлар, форслар юртнинг ўт бор, сув бор ерларидан қайтишади деб, уларни шундай жойлардан қидирадилар. Форслар эса илгари юрган йўлдан юриб кечувни (базўр) топдилар. Кўприкка келиб қарашсаки, у йўқ. Иониялар ташлаб кетибдилар-да, деган фикрдан қаттиқ кўркувга тушдилар.

141. Доронинг мулозимлари орасида овози жуда кучли бир мисрлик бор эди. Доро шу одамни чорлаб, дарёнинг бўйидан туриб милетлик Гистиейни чақиришни буюрди. Мисрлик шундай қилди ҳам. Гистией унинг овозини таниб, ҳамма кемаларни қайтариб кўприкни тиклади.

142. Форслар бир амаллаб қутулиб қолишди. Скифларнинг излаш ҳаракатлари бекор кетди. Яна шу пайтдан бошлаб скифлар ионияликларни озод инсонлар ичидаги энг чиркин, кўрқоқлари деб; кул сифатида эса ўз эгасига содиқ, кулликдан қутулиш истагидан узоқ одамлар деб ҳисоблайдилар. Скифлар ионияликларни ана шундай калака қилишарди.

Геродот. “Тарих”, VI китоб, 84-бўлим, 296-бет

Скифлар Доро уларнинг юртига юриш қилгани учун ундан қасос олмоқчи бўлишди. Шу мақсадда, кўчманчи скифлар Спартага элчилар юбориб, лакедомонлар билан иттифоқ тузишди. Шартномада, скифлар Фасис⁶⁶ дарёсининг ўзанидан Мидияга кириб келишлари, спарталиқлар эса, скифлар билан учрашиш учун Эфесдан (Эроннинг) ичкарисига юришлари келишилганди. Айтишларича, Клеомен⁶⁷ скиф элчилари келган пайтда, улар билан керагидан ортиқ мулоқатда бўлиб, сув қўшилмаган винони ичинга ўрганиб қолган. Спарталиқлар фикрича, Клеомен шунинг учун тез орада ақдан озган. Шу пайтдан бошлаб, спарталиқлар маст бўлишни хоҳласалар, “Скифчасига қуй” деган иборани ишлатадилар. Менинг фикримча эса, Клеомен Демаратга нисбатан қилган қилғилиги учун жазосини олган.

⁶⁶Фасис. Бу ерда Аракс дарёси назарда тутилган. Скифлар ҳамisha Мидияга Дарбанд олдидаги воҳадан кириб келганлар.

⁶⁷Клеомен. Уша пайтдаги Спартанинг подшоҳи.

Икки олам заҳмати

Жаҳон адабиёти деб аталмиш бебаҳо хазинадан барча халқларнинг баҳраманд бўлиши асосан бадий таржима орқали амалга оширилади. “Санъат... бутун инсониятнинг бахт-саодат сари, ягона ҳис-туйғуга бирлашиш сари интилиши учун восита” (Л.Н.Толстой) экан, бунда бадий адабиётнинг аҳамияти беқиёсдир.

Таржима — халқлар ва адабиётлар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликнинг асрлар давомида синалган энг муҳим воситаларидан бири.

Атоқли шоир Мақсуд Шайхзода таъбири билан айтганда, таржима кўнгиллар аро кўприкдир.

Дарҳақиқат, таржиманинг маданият ва тараққиёт, тинчлик ва гуманизм ишига, маданий алоқаларни, қардошлиқни мустаҳкамлашга кўрсатилган таъсири беқиёсдир. Мустақил мамлакатимизда шахсан Юртбошимиз ташаббуси билан “Жаҳон адабиёти” журнаlining ташкил этилгани ҳам бежиз эмас.

Ўзбек адабиётининг тараққиёти ва камолотини рус ва жаҳон адабиётининг ўлмас асарларисиз тасаввур қилиш қийин. Адабиётимизнинг бешигини тебратган атоқли адибларимиз — Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Мирзакалон Исмоилийлар жаҳон адабиётининг энг яхши намуналарини маҳорат билан ўзбек тилига таржима қилиб, маънавиятимиз хазинасини бойитдилар. Таржимачилик М.Исмоилий каби адиблар ижодида етақчи, устувор йўналишга айланди.

Ўзбек таржимачилиги ўз тараққиётида салмоқли ютуқларни қўлга киритди. Унинг ўсиш суръати ва муваффақиятларини эътироф этган ҳолда, ҳал қилиниши зарур бўлган ишлар, муаммолар ҳам талайгина эканлигини унутмаслик керак.

Тўғриси айтганда, халқимизнинг ҳақиқий маънавий мулкига айланган дурдона таржималар ҳамон чуқур таҳлил қилиниб, “мағзи чақилгани”, асл баҳосини ололгани йўқ. Йиллар ўтса-да, аксарият моҳир таржимонларнинг бой тажрибаси ўрганилгани, умумлаштирилгани йўқ, улар ҳақида алоҳида тадқиқотлар, монографиялар яратилмаётир. Айни чоғда негадир устоз таржимонларимиз ҳам ўз тажрибалари, ижод “сирлари” ҳақида кам ёзишади.

Ижоди ҳар жиҳатдан ўрганишга лойиқ ва ибратли бўлган устоз таржимонлардан бири — Мирзакалон Исмоилийдир. Адибнинг бадий таржима борасидаги катта хизматлари эътироф этилса-да, унинг маҳорати ҳали етарли ўрганилмаган.

Маълумки, Мирзакалон Исмоилий кенг китобхонлар оммасига аввало ўша машҳур “Фаргона тонг отгунча” романи орқали танилган. Ёзувчининг “Бизнинг роман”, “Инсон ҳусни”, “Озод инсон ҳақида кўшиқ”, “Одамийлик қиссаси”, “Қизлар дафтарига” каби асарлари ҳам ўз вақтида тилга тушган эди.

Наср ва публицистикада баракали қалам тебратган адиб бадий таржимада ўз истеъдоди ва маҳоратини тўла-тўқис намоян этди. У рус ва жаҳон адабиётининг икки юздан ортиқ асарини ўзбек тилига таржима қилди.

Шу ўринда қизиқ бир муқояса хаёлга келиб қолди. Умри давомида битта ҳам китоб ўқимайдиган гумроҳлар бор. Заҳматқаш адибимиз эса ана ўша гумроҳлар ўқиб одам бўлсин деб буйи баробар китобни таржима қилиб қўйибди. Таржима қилганда ҳам ўз ишини қойилмақом қилиб уддалаган.

М.Исмоилий мумтоз ёзувчиларнинг сара асарларини таржима қилиш жараёнида устозлар санъатидан баҳраманд бўлди, маҳорат сирларини яқиндан ўрганди. Шубҳасиз, бу мулоқотлар ёзувчининг оригинал ижодига ҳам таъсир этиб, ижобий натижалар берди.

Маълумки, бадиий тафаккур, адабий тил ҳамиша ўсишда, ўзгаришда. Агар таржима адабиётимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бу борадаги тараққиёт кўлами нақадар салмоқли бўлганини кузатиш мумкин. Ҳозирги таржима асарларининг сифатини 30-40 йилларда қилинган таржималар билан солиштирсак, таржимонларнинг савияси, таржима асарларига қўйиладиган талаб ҳам жуда юксалиб кетганлиги маълум бўлади.

М.Исмоилийнинг таржимонлик фаолиятида ҳам ана шу табиий, тарихий жараён ўз ифодасини топган. Атоқли адиб таржимон сифатида қийин ва мураккаб йўлни босиб ўтди. Бу йўл асосан реалистик таржима тамойилларини эгаллаш ҳамда формализм, “харфхўрлик”, жимжимдорлик, баландпарвозлик, халқ тилини бузиш каби қусурларга қарши кураш йўли эди.

Ҳар бир даврда яратилган таржима асарига баҳо берганда, албатта тарихийлик тамойилига қатъи амал қилиш лозим бўлади. Акс ҳолда таржима ҳақида бирёқлама, ноҳолис хулоса чиқариб қўйиш мумкин. Таржимашуносликда баъзан ўтмиш таржима меросига шу куннинг талаби билан ёндошиш ҳоллари ҳам учраб туради. М.Исмоилий эса мутаржимлик фаолиятининг илк йилларидаёқ таржимачиликдаги бу муҳим тамойил — тарихийликни тўғри англаб етган.

“Бундан 18 йил аввал “Тирилиш” романи таржима қилинган эди, — деб ёзади М.Исмоилий “Лев Толстой ўзбекча таржималарда” мақоласида. Аммо бу фурсат давомида маданиятимиз, адабиётимиз беқиёс ўсди, ўзбек тили янада бойиди, таржима санъати мислсиз юксалди. Шу туфайли ҳам “Тирилиш” романининг мавжуд таржимаси ҳозирги китобхон талабига жавоб бермайди. Таржимани албатта қайта кўриб чиқиб, янгидан нашр қилиш зарур”. (“Звезда Востока” журнали, 1948 йил, 9-сон, 100-саҳифа.)

Адиб бу ўринда ижодига танқидий ёндошиб, “Тирилиш”нинг ўзи қилган таржимаси замона талабига жавоб бермаслигини тан олмақдаки, бу ҳам устознинг муҳим ибратларидан биридир.

Таржимон қандай сифатларга эга бўлмоғи керак, деган саволга М.Исмоилий шундай жавоб берган эди:

“Таржимон, энг аввало, бадиий дидга, нафосат ҳиссига бой, ҳеч бир масалада адиблардан қолишмайдиган ўткир қалам соҳиби бўлиши керак. Тил масаласига келсак, у ҳар икки тилнинг заршуноси бўлмоғи, оригиналдаги қочирқларга, мажозлар ва мақолларга, сўз ўйини ва ишораларни аъло даражада тушуниб, ўз тилидан шуларга муносиб эваз топа биладиган, ўткир билимдон бўлмоғи керак. Ҳали бу ҳам кифоя эмас. Таржимон ағдараётган асари муаллифининг кимлигини, миллатини, ватанини, қанақа асарлар яратганини, қалами ҳолатини, усул ва услубини, асар кўтариб чиққан масала ё можаро қайси даврга, қайси эл ва юртга оид эканини аниқ билиши керак”. (Адибнинг каминада сақланаётган «Ўзим ҳақимда яна жиндак» деган кўлөзмасидан.)

Ушбу эътироф мутаржимнинг эстетик қарашлари ҳақида бирмунча тасаввур беради. Ўзига нисбатан ўта талабчанлик, таржимадан доимий қониқмаслик, доимий изланиш, доимий ўз-ўзини таҳрир қилиш, таржимага қайта-қайта мурожаат этиш, унга узлуксиз сайқал бериб бориш М.Исмоилийнинг ижодий-эстетик тамойиллари билан бевосита боғлиқ бўлган муҳим фазилатлардир. Шу ижодий эътиқод туфайли “Сўна”, “Чолиқуши”, “Анна Каренина” каби шоҳ асарлар таржимадан таржимага мукамаллашиб, китобхонлар суйиб ўқийдиган умрбоқий асарлар қаторидан ўрин олди.

Адибнинг дастлабки таржималари орасида Н.А.Некрасовнинг “Дехқон болалари”, Генрих Сенкевичнинг “Янко — музикачи”, З.Александровнинг “Майка”, Сергей Михалковнинг “Куённинг бошидан кечирганлари”, Александр Фадеевнинг “Ёш гвардия” (О.Раҳимий билан ҳамкорликда), Лев Толстойнинг “Тирилиш” асарлари бор. Кейинчалик таржимон турли жанрларга, бир-бирига ўхшамаган ёзувчиларнинг асарларига ҳам дадил қўл ура бошлади. Бундай таржималар орасида Чеховнинг қатор ҳикоялари, Горькийнинг “Коновалов” повестини, Лопе де Веганинг “Ит пичан эмас ва отга ҳам бермас”, Шекспирнинг

“Бесабаб гавго”, М.Авезовнинг “Обой” (романдан парча), В.Катаевнинг “Оқариб кўринар бир елкан”, Новиков-Прибойнинг “Цусима”, Ж.Верннинг “Сирли орол”, И.Франкoning “Захар Бургут”, В.Ажаевнинг “Москвдан узокда” каби асарларини кўрамиз. Бу таржималарнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиш имконияти йўқ. Фақат битта умумий хусусиятни қайд қилиш мумкин: М.Исмоилийнинг маҳорати таржимадан таржимага ўсиб борди, мутаржим реалистик таржима тамойилларини мукамалроқ ўзлаштиришга интилди. Масъулият ҳисси эса унга доимий ҳамроҳ бўлди.

Мирзакалон Исмоилий таржимонлик фаолиятида ўзига хос бир мактаб бўлган, уни таржимон сифатида кўпчилиikka танитган асар Этель Лилиан Войничнинг машҳур “Сўна” романидир. Адиб ўзаро суҳбатимизда бу асарга “таржима иши деб эмас, оригинал заҳмати деб” қараганини алоҳида таъкидлаган эди.

“Сўна” романи рус тилига бевосита аслиятдан — инглиз тилидан ағдарилган. Жаҳон ва рус мумтоз адибларининг жуда кўп асарлари каби бу роман ҳам ўзбек тилига рус тили орқали таржима қилинган.

Ҳар бир асар бошқа тилга ўгирилар экан, у қандай моҳир таржимон томонидан бажарилмасин, аслиятдан озми-кўпми узоқлашади. Мабодо асар таржимадан таржима қилинса, қандай муаммолар учрайди? Таржима соянинг сояси бўлиб қолмайдами? Бундай жумбоқларнинг келиб чиқиши табиий эди. “Сўна”нинг ўзбекча таржимасида М.Исмоилий ана шу муаммоларни уддалаш учун катта меҳнат қилган. Бу ҳақда адибнинг ўзи шундай деган эди:

“Сўна”ни дастлаб таржима қилишга киришганимда унча малакам йўқ эди. Тилни ҳам яхши билмасдим. Шунинг учун ҳам китобийлик, жимжимадорликдан қутула олмаганман. Кейинроқ бориб бу нуқсонларимни тузатдим”.

Агар шоир ёки ёзувчи ижодининг илк босқичларида гўрроқ асар яратса, буни изланиш, ўрганиш даври дея андак мурувват қилиш мумкиндай туюлади. Аммо бошловчи таржимон қаламидан чиққан китоб бўшроқ чиқса-чи? Агар таржимон улкан сўз санъаткори номидан гапирса-ю шоҳ асарнинг нафасини, руҳини беролмаса-чи? Бунда, албатта, оригинал асар ҳар қанча зўр бўлмасин, таржимаси гўр, ногирон бўлиб қолаверади. Хом-хатала таржимани ўқиган китобхон эса таржимон ҳали изланишда экан деб ўтирмайди. Унда асар ҳақида нотўғри таассурот шаклланиб қолади.

М.Исмоилий таржимонлик фаолиятининг бошланғич даврида ўзбек тилига ўгириш учун жиддий урина бошлаган асар — “Сўна” романи таржимаси устида олиб борган ижодий изланишлари кўп жиҳатдан ибратли ва диққатга сазовордир.

Биринчи марта дунё юзини 1897 йили кўрган, муаллифга беқиёс шон-шухрат келтирган, жуда кўп элларда тарқалиб, кўп тилларга таржима қилинган “Сўна” романининг ўзбек тилида китоб бўлиб чиқиши тасодиф эмас.

“Ўттизинчи йилларда ҳам китоб очарчилиги бор эди, — деган эди М.Исмоилий. — Ўша маҳаллар нашр қилинган бадиий асарларни бир ўтиришда ўқиб кўйиб, яна нимамиз бор, деб китоб қидириб қолардик. Шу сабабдан бўлса керак, ўша даврнинг китобга муккасидан кетган ёш ниҳоллари бадиий асарга чанқоқлигини тиши ўтса русча, бўлмаса озарбайжонча, татарча китоблар ўқиш билан босар эди. Ўша кезлар “Сўна”ни рус тилида ўқидим-у, худди сеҳрланган одамдай, анча маҳалгача ўзимга кела олмай юрдим. Шунда: “Қани энди бу китобни ўзбек тилига таржима қилсам, халқимнинг бошқа фарзандлари ҳам мен олган завқни олса”, деб орзу қилдим. Орзум тез орада ушалди”.

“Сўна” романи М.Исмоилий таржимасида уч марта — 1934, 1936, 1956 йилларда нашр қилинган. Таржимон романнинг ҳар бир нашрини қайта-қайта ишлаб, янгидан сайқал берган. Романнинг учала нашрини қиёслаб кўздан кечирарканмиз, улар илк саҳифалариданоқ бир-биридан фарқ этишини кўрамиз. Бу фарқлар баъзан жузъий, шунчаки таҳрир билан боғлиқ бўлса, баъзан принципиал аҳамият касб этади.

Романнинг бошидан охиригача қизил ип бўлиб ўтган бир сюжет чизиғи бор. Бу — Артур билан Монтанелли муносабати. Бу муносабат шу қадар мураккаб, сирли, қарама-қаршиликларга тўлаки, таржимада буни тўла ифодалай олиш муҳим аҳамият касб этарди. Артур ва Монтанелли билан боғлиқ тасвирлар эса ҳамиша ички ҳаяжонга тўлиқ.

“У Монтанелли был низкий, густой, звучный голос, серебристая чистота тона сообщала его речи особенное обаяние. Чувствовался голос прирожденного оратора, богатый оттенками, и в нем слышалась бесконечная ласка всякий раз, когда отец ректор обращался к Артуру” (“Овод”, стр 5, 6).

Юқоридаги парчанинг турли йилларда қандай таржима қилинганини кузатиш мароқлидир.

“Монтанеллининг овози паст, лекин йўғон ва жарангдор эди, товушининг сўнг даражада софлиги нутқига махсус бир жозиба берар эди. Бу бир тусдан иккинчи тусга киришлик хислатига бой туғма бир нотик овози эди. Артур билан суҳбатлашган чоғларида Монтанелли хусусий бир мулоимлик касб этар эди”. (“Сўна”, 1934, 7-бет).

Таржима савияси анча ночор эканлиги яққол сезилиб турибди. Аслиятдаги равонлик, ўзига хос оҳанг ва куйма жумла йўқолган. Хўш, кейинги нашрда таржимон бу нуқсонлардан қай даражада қутулган?

“Монтанеллининг овози паст, лекин йўғон ва оҳангдор эди; кумуш сингари тоза оҳанги нутқига махсус бир жозибалик берарди. Бу бир тусдан иккинчи тусга ўта олишлик хислатига бой туғма бир нотик овози эди. Артур билан гаплашиб турган кезларида эса овози жудаям юмшаб кетарди” (“Сўна”, 1936, 3-бет).

Энди равонлик бир қадар тикланган, ғализлик ҳам бирмунча баргараф этилгандек. “...хусусий бир мулоимлик (?) касб этар эди”дан кўра “...овози жудаям юмшаб кетарди” дейилиши тўғрироқ. Аммо бу ҳали мағндаги маънони тўла акс эттирмайди. Ахир гап Монтанелли овозининг юмшоқ ёки қаттиқлигида эмас. Овознинг юмшалиб кетиши ҳамиша эркалаш, меҳр-муҳаббатни англамайди. Монтанелли овозининг оҳангларга бойлиги (“богатый оттенками”) ҳам бежиз эмас-да... Артурга бўлган чексиз, аммо ҳамиша ҳам очик зоҳир бўлавермайдиган меҳр-муҳаббат ана шу оҳанг жилоларидан бири. Тасвирдаги мана шу маъно нозиклигини кейинчалик яхши илғаган таржимон бу парчани ниҳоят шундай ўзбекчалаштирган:

“Монтанеллининг овози паст, йўғон, жарангдор эди. Товушидаги кумуш жаранги каби тоза оҳанг нутқига алоҳида малоҳат бериб турарди. У овоз туғма нотикнинг оҳангларга бой, ёқимтой овози экани сезилиб турар ва ҳазрат ректор ҳар қачон Артурга гапирганда овозида поёнсиз меҳру муҳаббат янграр эди” (“Сўна”, 1956, 6-бет).

Энди ҳамма нарса ўз ўрнига тушгандек, тасвир анча равон, табиий. Муҳими — аслиятдаги мазмун таржимада чиройли ва тўғри ифодаланган. Шу ўринда К.Чуковскийнинг таржимага берган ўша машҳур таърифи беихтиёр эсга тушади: “Таржима худди хотинга ўхшайди, чиройли бўлса тўғри эмас, тўғри бўлса чиройли эмас”.

Дарҳақиқат, амалиётда ҳам чиройли, ҳам тўғри таржима қилишга эришиш осон эмас.

Юқоридаги парчанинг уч хил таржимасидаёқ адабий тилимиз ва ёзма нутқ маданиятимиз тараққийтини бироз тасаввур қилиш мумкин. Айни чоғда таржимон юксак маҳоратга жиддий ижодий изланишлар орқалигина муяссар бўлишини англаймиз.

М.Исмоилий ҳар гал “Сўна” романи таржимасини қайта кўриб чиқар экан, ўзини талабчан китобхон олдида янгидан имтиҳон бераётгандек ҳис этади. Мана шу туйғу унга илҳом берган, масъулиятга ундаган. Чет эл романининг таржимаси “она тилида яратилган асардай” (М.Исмоилий) таассурот қолдирмас экан, бундан таржимоннинг ҳам, китобхоннинг ҳам кўнгли тўлмаслиги табиий эди. Юксак маҳорат эса тилни яхши билиш, турли тасвирий воситалардан хабардор бўлиш билангина эришиладиган нарса эмас. Бунинг учун яна энг муҳим нарса — катта санъаткор қалби ҳам керак. Мана шу қалб кўзи билан она тилининг чексиз имкониятларидан самарали фойдаланиш, унинг мўъжизалар яратишга қодир сирларини кашф этиш мумкин. М.Исмоилий ана шу шарафга эришган сўз усталаридан. Фикримизнинг исботи сифатида яна таҳлилга мурожаат қиламиз. Романда тасвирланишича, аслида Жеммани ёмон кўрса ҳам, иккиюзламачилик қилиб турадиган синьора Грассини Жеммага шундай хитоб қилади:

“— Как вы сегодня очаровательны!.. (“Овод”, стр.73).

М.Исмоилий оддийгина шу жумланинг таржимасига ҳам ҳар гал янгидан сайқал берган.

“— Вой айланай, бугун қандай чиройли бўлиб кетибсиз-а!..” (“Сўна”, 1934, 103-104 бетлар).

“— Вой айланай, бугун қандай очилиб кетибсиз-а!..” (“Сўна”, 1936, 134-бет).

“О, бугун мунча ҳам куйдирмажон бўпсиз!..” (“Сўна”, 1956, 96-бет).

Тоғиб айтилган биргина сўз (“куйдирмажон”) тасвирга жон киргизиб юборган.

“Сўна”нинг таржима вариантларини кўздан кечирганда шундай бир ҳолни кузатамиз. Таржимон китобнинг олдинги нашрларида мураккаброқ жумдаларга, рус тилига хос грамматик конструкцияларга дуч келганда ўзини у қадар эркин ҳис этолмайди. Ўша маҳалдаги ўзбек адабий тили учун ҳали унчалик расм бўлмаган бундай жумбоқлар мутаржимни анча қийнаб қўйган.

“Ҳар бир тил бошқа тилга худди айнан ағдариб бўлмайдиган ўз хусусиятларига, ўзининг шартли риторик фигураларига, ўзлашиб кетган ифода усулларига эга”, — деган эди улуғ рус шоири А.С.Пушкин (“Мастерство перевода”. Сборник девятый. Москва, 1973, стр.254).

М.Исмоилий роман таржимасининг учинчи нашрида юқоридаги каби муаммоларни асосан муваффақиятли ушалай олган. Айни чоғда биз мутаржим романнинг 1956 йилги нашрида олдинги нуқсонларини тўла тузатган, ҳеч қандай камчиликка йўл қўймаган деган фикрдан йироқмиз. Ҳар қандай таржима — муроса, холос. Аслиятга яқинлашиш эса узлуксиз давом этадиган жараёндир.

“Сўна” романи айримлар ўйлаганидек шунчаки инқилобчи ҳақидаги қизил асар эмас. Асар бошдан-оёқ юракни орзиқтирувчи, самимий эҳтирос ва ажиб бир жозиба билан йўғрилган. Ана шу туйғуни ўзбек китобхонида ҳам уйғота олгани Мирзакалон Исмоилийнинг катга ютуғи. Ҳа, таржимон асар руҳи, қаҳрамонлар дарду қувончини китобхон қалбига ҳам қўчира олган. Ўзбек тилидаги “Сўна” таржимашунос олимларнинг ҳам диққатини жалб қилди.

Э.Л.Войнич ҳаёти ва ижоди билан кўп йиллар махсус шуғулланган, ёзувчи билан шахсан таниш бўлган, у билан ёзишмалар олиб борган, “Сўна” изидан” номли машҳур китобнинг муаллифи Евгения Таратута М.Исмоилийга хат йўллаб, (ушбу хат нусхаси камина архивида сақланмоқда) ромanni қандай қилиб ўзбек тилига таржима қилгани ҳақида ёзиб юборишни ўтингани ҳам бежиз эмас.

Таржимон-ижодкор кўпинча ўз услуби ва истездодининг ўзига хос табиати-дан келиб чиқиб, кўнглига яқин бўлган санъаткорларнинг асарларини танлайди. Бу эса кўпинча таржиманинг муваффақиятини ҳам таъминлайди.

Пушкин асарларини Ойбек, Некрасовни Миртемир, Гогол ва Чеховни Абдулла Қаҳҳор таржима қилганлиги бежиз эмас.

Мирзакалон Исмоилий ҳам аввало кўнглига яқин ёзувчиларнинг асарларини ўтиришга ҳаракат қилади. Адиб мана шундай суйиб таржима қилган асарлардан бири турк ёзувчиси Рашид Нури Гунтекиннинг “Чоликуши” романидир.

“Бизда “Ўткан кунлар” қанчалик машҳур бўлса, “Чоликуши” ҳам Туркияда шунчалик машҳурдир. Шу асарни кўп вақтлардан буён ўзбек китобхонига илиниб юрардим”, — деган эди М.Исмоилий ўзаро суҳбатимизда.

Не бахтки, М.Исмоилий хизмати туфайли “Чоликуши” романи энди бизда ҳам машҳур бўлиб кетди. Бу асар ўзбек тилида қайта-қайта нашр қилинди ва ҳамон эҳтиёж катталигидан яна нашр этилмоқда. Таржимон романнинг дастлабки нашрларини қайта таҳрир қилиб, сайқал бериб борган.

Маълумки, жаҳон адабиётининг кўпгина намуналари ўзбек тилига асосан восита тил — рус тили орқали таржима қилинган ва бу ҳол ҳамон давом этмоқда. Аслиятдан таржима қилувчи таржимонлар эса санокли. “Чоликуши” бевосита турк тилидан таржима қилингани учун ҳам айниқса қимматлидир.

Ҳўш, ўзбек тилидаги “Чоликуши” нимаси билан китобхонларни мафтун этди? Аввало, М.Исмоилийнинг таржимага муҳаббат билан, ижодий ёндошганини қайд этиш керак. Шу нуқтаи назардан қараганда роман аслида ўзбек тилида ёзилганга ўхшайди. Мухими, романдаги бошдан-оёқ китобхонни сеҳрлаб қўядиган

жозоба, тасвирдаги лиризм, ҳаётбахш юмор, мунг ва булардан туғиладиган ажиб, бетакрор бир оҳанг таржимада жуда ёрқин кўринади. Шубҳасиз, “Чолиқуши” устознинг энг сара таржималаридан бири ҳисобланади.

Мирзакалон Исмоилий А.П.Чехов асарларининг ҳам моҳир таржимонидир. Адиб улғу рус ёзувчисининг “Қайғу”, “Ёш болалар”, “Душманлар”, “Жаҳолат”, “Полинька”, “Верочка”, “Рўза арафасида”, “Володя” каби кўплаб ҳикояларини ўзбек китобхонига тухфа қилган.

Насрнинг кичик жанри ҳисобланмиш ҳикояни таржима қилиш ижодкор зиммасига янада чуқур масъулият юклайди. Чунки ҳикояда ҳар бир сўз, ҳар бир деталь ўлчовли, ниҳоятда тежамли ишлатилиши, аниқ бир мақсадга йўналтирилиши лозим. Мабодо таржимада биргина сўз ёки деталь нотўғри ағдарилса, тасвирдаги оҳангга, мазмунга жиддий путур етиши мумкин.

Қуйида М.Исмоилий Чеховнинг “Қайғу” ҳикоясини қандай таржима қилгани билан танишамиз. Асар номиданоқ билиниб турибдики, ҳикояда ниҳоятда қайғули воқеа қаламга олинган. Бу ҳикоя мунгли бир кўшиққа ўхшайди. Таржимон ана шу кўшиқ оҳангини яхши илғаб олган. Шу боис китобхон беихтиёр токаръ Григорий Петровнинг мусибатига ҳамдард бўлиб қолади.

Ҳикояда қаҳрамоннинг фожеаси, қайғуси унинг ички монолоғида, ўз-ўзи билан сўзлашувида очилади. Ёзувчи қаҳрамоннинг тилига, сўз бойлигига, гапириш тарзига алоҳида эътибор қилган. Аслиятдаги бу хусусият таржимада ҳам яхши акс этган. Ўзбек китобхони бошига мусибат тушган, кекса, хокисор одамнинг ўша дақиқада айнан шундай сўзлашига, шундай иборалар ишлатишига шубҳаланмайди. Бунга эришиш учун таржимон ижодий изланган, керакли сўз дурдоналарини териш учун заҳмат чеккан.

“Старуха душу богу отдаёт, помирает, а я стану по кабакам бегать! Что вы, помилуйте! Чтоб им пусто было кабакам этим!” (А.П.Чехов. Избранные произв. том I, Москва, 1976, стр.60.)

“Кампирим худога омонатини берай деб ётса-ю, мен қовоқхоналарда санкиб юрсам қандай бўлади! Кўйинг-а, бунақа гапларингизни, тақсиржон! Худо кўтарсин ўша қовоқхоналарни!” (А.П.Чехов. Танланган асарлар, 3 томлик, 1-том, Тошкент, 1957, 96-бет.)

Таржимон аслиятдаги биринчи жумлани жуда ҳам топқирлик билан, қойил-мақом қилиб ағдаргани диққатга сазовор. Кекса одамнинг ўзига хос сўзлаш, фикрлаш йўсини, руҳий дунёси таржимада ҳам ўз аксини топган.

Маълумки, “Қайғу” ҳикоясини таниқли таржимон Зумрад ҳам “Ғам” сарлавҳаси билан таржима қилган.

М.Исмоилий маҳоратини унинг таржимон сифатидаги ўзига хос услубини яққолроқ тасаввур қилиш учун ҳар икки таржимани таққослаб кўрамиз. Тўғри, Зумраднинг М.Исмоилийдан ўн йил олдин қилган таржимаси анча эскириб қолган. Ундаги архаизмлар, гализликлар китобхонга ҳозир эриш туюлади. Шундай бўлса-да, қиёсий таҳлил зарурати туғилгани боис, шу манбага мурожаат қиламиз.

“И токаръ бормочет без конца” (60).

Олдийгина шу жумла таржимасида ҳам анча тафовут бор. Буни М.Исмоилий шундай ағдарган:

“Токаръ шу хилда валақлаб бораверади” (97).

Зумрад таржимаси:

“Шундай қилиб, тинмай гапираверади” (92).

“Выдали её за него замуж потому, что польстились на его мастерство” (62).

М.Исмоилий:

“Гришканинг хунарига учиб, Матрэнани унга берган эдилар” (99).

Зумрад:

“Бунинг хунарига қизиқиб, бойлар ёш қизларини бердилар” (94).

“Так и пропали сорок лет” (62).

М.Исмоилий:

“Қирқ йиллик умр шу зайлда қулоғини ушлаб кетди” (99).

Зумрад:

“Қирқ йиллик умр шу билан ўтди” (94).

Таржималардаги тафовутлар яққол сезилиб турибди. М.Исмоилийда сўз тўйғуси, сўзни нозик ҳис этиш салоҳияти кучли. У қаерда қандай таржима

қилиш, қаерда матнга эркин, ижодий ёндошиш лозимлигини яхши билади. Шу боис юқоридаги парчаларда аслиятдаги маъно жилолари, таъбир жоиз бўлса — сўзларнинг ўзига хос бўйи-бўёги яхши берилган. Шу боис М.Исмоилий таржимасининг афзаллиги, жозибаси дарҳол диққатни жалб қилади.

Жонли халқ тилига яқинлик барча буюк ёзувчилар қатори Чехов ижоди учун ҳам хос эди. М.Исмоилий Чехов ҳикояларини ўзбек тилига ўғирар экан, она тилининг, жонли халқ тилининг бебаҳо бойликларидан, камалак жилосидай турфа товланишларидан самарали фойдаланди. Таржимон ижодидаги бу ноёб фазилат унинг фаолиятида жуда-жуда асқотгани ҳақида кейинчалик мақола давомида яна тўхталамиз.

Юқоридаги қиёсий таҳлилни давом эттирамиз:

“Беспечный лежебока и пьянчужка очутился ни с того ни с сего в положении человека занятого, озабоченного, спешащего и даже борющегося с природой” (61).

М.Исмоилий:

“ДУНЁНИ СУВ БОССА ТЎПУҒИГА ЧИҚМАЙДИГАН, ичкиликдан бошқасини назарига илмайдиган бу ИШЁҚМАС, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, иши кўп, ЖОНСАРАК, қаёққадир шошиб турган, ҳатто табиат билан курашаётган киши аҳволига тушиб қолди” (97).

Зумрад:

“ЎЛГУНДАЙ БЕПАРВО, эринчак ва пияниста бўлган бу МАХЛУҚ, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ бирданига ишлик, СЕРТАШВИШ, шошилган ва ҳатто табиат билан кураш бошлаган бир инсонга айланди” (92).

Шубҳасиз, “Қайғу” ҳикоясининг М.Исмоилий қаламига мансуб таржимаси Зумрад таржимасига нисбатан анча жонли, ширали ва мукамал чиққан. Устоз таржимага эркин, ижодий ёндошган ҳоллар деярли ҳар гал ўзини оқлайди. Оқлайдигина эмас, худди шу ҳолларда таржима беқиёс тароват ва жозоба касб этади. Таржимон истеъдоди ва услубининг ўзига хослиги ҳам шунда кўпроқ намоён бўлади.

Юқоридаги “беспечный” сўзини Зумрад каби “ўлғудай бепарво” тарзида ўғирса ҳам бўлади. М.Исмоилий ушбу оддийгина сўзни халқда кенг тарқалган “Дунёни сув босса тўпуғига чиқмайди” турғун ибораси билан берадики, натижада қаҳрамон қиёфаси, характери жонли суратдай гавдаланади. Кейинги “лежебока” сўзини ўгиришда Зумрад эҳтиётсизлик қилиб, уни “махлуқ” дея таржима қилади. Ўта кўпол ва салбий маънода ишлатиладиган бу сўз қаҳрамонга нисбатан ёзувчи муносабати ҳақида нотўғри тушунча беради. Ваҳоланки, ёзувчи қаҳрамонни ҳамдардлик, хайрихоҳлик билан тасвирламоқда. Шунинг учун ҳам бу сўзни М.Исмоилий каби оддийгина қилиб “ишёқмас” тарзида ағдарган маъқул эди, албатта. Демак, М.Исмоилий таржимаси айни чоғда қаҳрамон характери, асар гоёсини тўғри ва чиройли талқин этишга хизмат қилмоқда.

Зумрад таржимасида баъзан амалий ҳолатлар ҳам нотўғри берилган. Натижада асарнинг миллий муҳитига ҳам путур етказилган. Масалан, “Батюшке бы сказать...” иборасини Зумрад “Домла-имомга хабар қилсак” (95), М.Исмоилий эса “Попни чақиртирсак...” (100) тарзида ўгиришган. “Батюшка” — русларда руҳонийга нисбатан мурожаат шаклларида бири, демак, бунда черков хизматидаги “поп” назарда тутилмоқда, аммо у ўзбекнинг “домла-имом”и эмас.

А.П.Чехов қаҳрамон характерини диалог орқали беришга уста. Унинг қаҳрамонлари ўзига хос тилда сўзлайдилар. М.Исмоилий Чехов маҳоратининг ана шу муҳим қиррасини ҳам таржимада эркин акс эттиролган.

Китобхоннинг ёдида бўлса, юқоридаги ҳикояда токарь хаёлан доктор Павел Иванович билан суҳбатлашиб, ундан нажот иштайди, унга ишонади. Асарда токарь доктор билан бир дақиқагина юзма-юз бўлади. Ана шу лаҳзада айтилган сўзлардан докторнинг қандай одам эканлиги аён бўлади.

“— Прощайся с руками и ногами... Отморозил! Ну, ну... чего же ты плачешь? Пожил, и слава богу! Небось шесть десятков прожил — будет с тебя!”

“— Оёқларинг билан ҳам, кўлларинг билан ҳам энди хайр-мазур қилавер... Музлатиб қўйибсан! Ия, ия... нимага йиғлайсан? Шунча умр кўрдинг, худого шукур қилгин-да! Олтмишни уриб қўйгандирсан ҳали? Етади-да шу! (100).

Докторнинг токарга ёрдам кўрсатиш у ёқда турсин, унга бутунлай бефарқлиги, ҳатто ундан жирканиши, тошмехрлиги таржимада ҳам рўй-рост, таъсирчан ифодаланган. Муқобиллар ҳам ўз ўрнига тушган. Ёзувчи ғоясини, қаҳрамонларнинг дарду қувончини теран илғаган мутаржим аслиятнинг нафасини бекаму кўст тиклаган.

“Қайғу” ҳикоясининг таржимаси ҳар жиҳатдан мукамал, бенуқсон деёлмаймиз. Таржимон гоҳо ёзувчи ниятини, матндаги ишорани яхши илғамай қолиши оқибатида айрим камчиликларга ҳам йўл қўйган.

“Ошалевший токарь выпросил у соседа лошаденку и теперь везёт старуху в больницу, в надежде, что Павел Иванович порошками и мазиями возвратит старухе её прежний взгляд” (стр.61).

“Токарнинг юраги чиқиб кетди; қўшнисининг отини сўраб олиб, энди у кампирини, Павел Иванович дори-дармон билан яна аввалгидай қарайдиган қилиб беради, деган умидда касалхонага олиб кетяпти” (97).

Бу ерда “возвратит старухе её прежний взгляд”ни “кампирини ...яна аввалгидай қарайдиган қилиб беради” дея сўзма-сўз таржима қилиш оқибатида аслиятдаги маъно анча жўнроқ, юзакироқ чиқиб қолган. Матнга диққат қилинса, ёзувчи “прежний взгляд”да умуман кампирнинг илгариги ҳолатини, соғайиб кетишини назарда тутаётгани маълум бўлади. Шунинг учун ҳам таржимон бу жумлани сал бошқачароқ ағдариши лозим эди.

Таржима санъатини кинодаги дубляжга қиёслаш мумкин. Агар дубляж муваффақиятсиз чиққан бўлса, томошабин экрандаги қаҳрамонларнинг ўзлари сўзлаётганига ишонмайди, қулоғига чалинаётган гаплар маъносиз овозларга айланади. Аксинча бўлса, у Ромеонинг ўзбек тилида Жульеттага муҳаббат изҳор қилишига ҳам, қирол Лирнинг ўзбекча монологуга ҳам сира шубҳаланмайди. Бадиий таржимада ҳам худди шундай. Агар таржимада озгина нўноқлик, гализлик, нотабийлик сезилса, дидли китобхон дарҳол “Йўқ! Қаҳрамон ёки ёзувчи бундай димоқчи эмас, бошқачароқ сўзлаши керак!” дейди.

Юқоридаги каби айрим жузъий нуқсонлар М.Исмоилий таржималарининг умумий қиммати ва фазилатини пасайтиролмайди, албатта.

М.Исмоилийнинг ёзувчилик ва таржимонлик тақдирида улуг рус ёзувчиси Л.Н.Толстой ижоди катта рол ўйнади. Эндиликда буюк рус ёзувчисининг “Уруш ва тинчлик”, “Анна Каренина”, “Тирилиш”, “Тирик мурда” каби шоҳ асарлари халқимизнинг маънавий мўлкага айланган экан, бу хайрли ишда моҳир таржимон М.Исмоилийнинг ҳам салмоқли ҳиссаси бор.

Л.Н.Толстой ижоди билан жиддий мулоқотда бўлиш ёзувчилар учун маҳорат сирларини ўрганишда бебаҳо, бетакрор бир мактабдир. М.Исмоилий Толстой асарларининг таржимони бўлибгина қолмай, айни чоғда буюк ёзувчи ижодининг жонкуяр тарғиботчиси ҳамдир. Адиб Толстой асарларининг ўзбек тилидаги таржималари ҳақида мақолалар ёзиб, адабий жамоатчилик эътиборини бу соҳадаги муҳим масалаларга жалб этди.

М.Исмоилий таржимонлик фаолиятида катта бурилиш ясаган ҳамда адабий ҳаётда муҳим из қолдирган воқеа — “Анна Каренина” романининг ўзбек тилида чоп этилганлигидир.

“М.Исмоилий қарийб 35 йил мобайнида, дастлаб “Тирилиш” романини ўзбек тилига ўгиришга урина бошлаган даврдан Лев Толстойнинг содиқ мухлисидир, — деб ёзганди таниқли таржимашунос олим Ғайбулло Саломов. — Таржимон Л.Н.Толстой асарларини доим мутолаа қилиб, ёзувчи услубининг “оддий” кўз билан кўриб бўлмайдиган “сир”ларини астойдил қидириб топа бошлади. Мирзакалон Исмоилийнинг тилимиз хазинасидан усталик билан фойдаланганлиги, катта турмуш тажрибаси, камол топган бадиий маҳорати ва ҳалол меҳнати “Анна Каренина” романининг ўзбек тилига муваффақият билан таржима қилинишини таъминлади. Таржимоннинг жиддий ютуғи шундаки, у буюк Толстой НОМИДАН гапирётганини чуқур ҳис қилиб, таржимада тилнинг раволиги, ифоданинг табиийлиги, мантиқнинг чуқурлиги ва тасвирнинг гўзаллигига эриша олган” (Ғ. Саломов. Тил ва таржима. Тошкент — 1966. 124-125-бетлар).

Маълумки, М.Исмоилийга қадар ҳам “Анна Каренина”дан айрим парчаларни таржима қилишга уринишлар бўлган эди. Масалан, таниқли ўзбек шоири

ва драматурги Уйғун романнинг биринчи китобидан айрим парчаларни таржима қилган. “Ўзбекистон хотин-қизлари” журнали эса 1953 йили Холида Ахророва таржимасида “Анна Каренина” дан парча босанди.

Адабий жамоатчилик, таниқли таржимашунос олимлар, кенг китобхонлар оммаси “Анна Каренина” романи М.Исмоилий таржималарининг энг мукаммали, энг салмоқлиси эканини қайд этдилар. Адиб бу даврга келиб ёзувчи ва таржимон сифатида анча тажриба орттирган, қалами ҳар жиҳатдан чарҳланган эди. Аммо бундан роман осонгина ўзбекчалаштирилган экан деган маъно чиқмайди, албатта. Толстой асарларини бир ҳамла билан муваффақиятли таржима қилиш мушкул вазифа эди, шу боис бу ишда биргина тажрибанинг ўзи етарли эмасди.

“Анна Каренина” типидagi романлар таржимаси учун миллий адабиётларда зарур шарт-шароит, замин ҳам лозим эди. Ўзбек адабий тили ва насрининг тараққиёти, рус ва жаҳон адабиёти анъаналарининг ижодий ўзлаштирилиши, адабиётимизда йирик эпик полотноларнинг яратилиши ана шундай замин бўлиб хизмат қилди.

“Таржимачиликнинг ўйдим-чуқур йўлларида кўп ўтдим, таржимон зиммасидаги бурчни икки олам юки деб тушунаман. Толстой асарларининг таржимон олдига туғдирадиган қийинчиликлари яна ҳам мураккаб”, — деб ёзган эди адиб Л.Толстой юбилейи муносабати билан ёзган бир мақоласида. (Мирзакалон Исмоилий. Улуғ устод. “Гулистон” журнали. 1979, 9-сон, 20-бет.)

Хўш, М.Исмоилий ана шу мушкулотларни қандай ҳал қилган? Умуман, таржимон маҳоратига баҳо берганда нималарни асосий мезон қилиб олиш керак?

Реалистик таржима тамойилларини анча пухта ўзлаштирган М.Исмоилий аввало асарнинг асосий ғоясини тўғри талқин қилишга, ҳамма тасвирий воситаларни шунга йўналтиришга муваффақ бўлган. Бу эса таржиманинг муваффақиятини таъминлаган.

Маълумки, “Анна Каренина” фақат оилавий эмас, балки ўткир социал, психологик романдир. Ёзувчи асосий қаҳрамонлар тақдирини ўз замонасидаги мураккаб ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Ҳар бир қаҳрамон елкасида маълум бир ғоявий юк ётади. Шундай экан, таржимоннинг қаҳрамон характери мантиқини тўғри белгилаши, ундаги етакчи хусусиятларни англаб олиши муҳим эди.

Ўзбек тилидаги “Анна Каренина” ни ўқиганда таржимонга қаҳрамонларнинг характери, тақдир, эътиқоди, бой ички дунёсигина эмас, балки уларнинг барча хатти-ҳаракатлари, майда-чуйда қилиқларию гапириш ва фикрлаш тарзигача яхши аён бўлганлигини сезиш қийин эмас. Гўё қаҳрамонларнинг ўзлари “Мен мана бундай гапираман ёки шундай фикрлайман” дея мутаржимга йўл кўрсатиб тургандай... Аслиятга бу қадар яқинлашиш осон иш эмас, албатта. Бундай маҳоратга эришиш учун аввало Толстойнинг таржима учун ниҳоятда қийин бўлган услубига мос калит топа билиш лозим эди.

А.П.Чехов Шчукинга ёзган хатида Толстой услуби ҳақида гапириб, шундай деганди: “Сиз Толстойнинг тилига эътибор қилганмисиз? Катта-катта тизма гаплар, улар бир-бирининг устига минди-минди бўлиб кетган. Буни тасодифий ҳол, нуқсон деб ўйламанг. Бу санъатдир, бинобарин, унга меҳнат қилиш билангина эришиш мумкин”.

“Анна Каренина” типидagi романлар таржимасида мутаржим дуч келадиган энг катта муаммолардан бири ҳам ана шу — тизма-тизма бўлиб келувчи узун жумлаларни (“период”ларни) ўзбекчага ағдарилш масаласидир.

Бу ҳақда М.Исмоилийнинг ўзи шундай ёзганди:

“Лев Толстой асарларини таржима қилишдаги қийинчиликлардан яна бири — бутун-бутун саҳифалардан тошиб чиққан узун жумлалар таржимасидир. Булар вергуллар, қўштирноқлар, “ва”лар, “ёки”лар, “қайсики”лар, ҳоказо ва ҳоказолар билан қўл ушлашиб, чўзилиб кетган мураккаб жумлалардир. Бу ўзига хос, Толстойча жумлаларни қандай ағдарасиз? Бўлиб-бўлибми? Унда Толстой услуби, Толстой забардастлиги қаерда қолади? Агар ўзига хос бўйи, ранги, фалсафий жозибаси билан ром қилиб турган забардаст жумлалар майдалаб ташланса, Толстойнинг ўзи ҳам майдаланиб кетмасмикин? Хўш, ана шундай

қулочкаш жумлалар тароватига, нафосатига путур етказмай таржима қилиш осонми? Йўқ, осон эмас! Баъзан одам боласининг қўлидан келмайдиган даражада қийин туюлади кишига” (Мирзакалон Исмоилий. Устоз. “Ўзбекистон маданияти” газетаси. 1979, 29 август).

Дарҳақиқат, бу муаммо ўз вақтида катта баҳс-мунозараларга сабаб бўлган, таржимонларнинг 1958 йили Олмаотада бўлиб ўтган кенгашида ҳам бу ҳақда жиддий мулоҳазалар билдирилган эди. Кенгашда сўзга чиққан машҳур ёзувчи ва таржимон Мухтор Авезов Гогол, Толстой каби мумтоз ёзувчиларнинг мураккаб жумлаларини “тушунарли бўлмайди” деган ваз билан бўлиб-бўлиб афдарилш амалиётини қаттиқ қоралаган.

Агар масалага чуқурроқ ёндошадиган бўлсак, туркий таржимонларни қийнаган муаммолар янада мураккаброқ эканлигини кўрамиз.

Бир вақтлар Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” романининг ярмини рус тилидан туркчага афдарган Нозим Ҳикмат узун жумлаларни таржима қилишда ЎРГАЧА БИР ЙЎЛ (таъкид бизники — Ш.О.) топишга уринганини, аммо бу йўл ҳамisha ҳам бирдек муваффақиятли чиқмаганини таъкидлаган эди.

Толстойнинг айрим ўзбек таржимонлари ҳам ана шундай “ўргача бир йўл” топишга уриниб кўришган, бироқ бу уринишлар ҳам кутилган натижани бермаган эди.

Бу даврга келиб ёзувчи ва таржимон сифатида етарли тажриба орттирган, маҳорати чархланган М.Исмоилийни энди юқоридагидай “ўргача бир йўл” қониқтирмас эди, албатта. Таржимон ўзбек тилида аслият руҳига монанд бир услуб ярата олганки, бу унинг катта ютуғидир.

М.Исмоилий ёш ёзувчилардан бирининг кўлёмасини ўқиркан, ўринсиз ишлатилган “ва”лардан гаши келиб, “Ва”ни ким ўйлаб топган ўзи?” дея хуноб бўлган эди. Бундан М.Исмоилий “ва”га, умуман узун жумлаларга қарши экан деган хулоса чиқмайди, албатта. Тил маданияти, услуб баркамоллигига ниҳоятда эътиборли ва талабчан устоз услубдаги ҳар қандай сунъийликка, гализликка мурасасиз бўлган.

Бошқа-бошқа тил тизимларига мансуб бўлган рус ва ўзбек тилларининг таркиби, синтактик табиати албатта бир-биридан жиддий фарқ қилади. Таржимада эса жумла қурилиши таржима қилинаётган тилнинг қонун-қоидаларига бўйсунди. Рус классикларидан туркий тилларга таржима қилувчи мутаржимларни қийнаган муаммолар асосан ана шунга боғлиқдир. Умуман олганда, бу масала тил ва бадиий-эстетик тафаккур тараққиётида ўзига хос бир эволюциядир. М.Исмоилийнинг таржимонлик фаолиятида ҳам бу жараённи кузатиш мумкин. “Тирилиш” (1933, 1939), “Сўна” (1934, 1936, 1956), “Замонамиз қаҳрамони” (1941) каби асарлар таржимасини кўздан кечирганимизда М.Исмоилийнинг ана шу масалаларни ижобий ҳал қилишда анча жиддий изланганига гувоҳ бўламиз. Ниҳоят, “Анна Каренина”да бу изланишларнинг ажойиб самарасини кузатамиз:

“Константин Левин смотрел на брата, как на человека огромного ума и образования, благородного в самом высоком значении этого слова и одаренного способностью деятельности для общего блага. Но в глубине своей души, чем старше он становился и чем ближе узнавал своего брата, тем чаще ему приходило в голову, что эта способность деятельности для общего блага, которой он чувствовал себя совершенно лишенным, может быть и не есть качество, а, напротив, недостаток чего-то — не недостаток добрых, честных, благородных желаний и вкусов, но недостаток силы жизни, того, что называют сердцем, того стремления, которое заставляет человека из всех бесчисленных представляющихся путей жизни выбрать один и желать этого одного”.

(Лев Толстой. Анна Каренина. Изд. “Мектеп”, Фрунзе, 1968, стр. 68).

Толстойнинг бу “мураккаб содда” жумласини афдараман деб анча-мунча таржимон калаванинг учини йўқотиб қўйиши ҳеч гап эмас. Чунки бу ерда ҳар икки тил ўргасидаги жуда катта фарқ, айниқса сўз тартибидаги ўзига хосликлар мутаржимнинг ишини янада мушкуллаштиради. Шунга қарамай, бу жумла М.Исмоилий қаламида рагон ва табиий чиққан:

“Константин Левин акасига умумий бахт-саодат учун ҳормай-толмай ишлашга қобилиятли, энг юксак фазилатли, олийжаноб, зўр ақл ва билимга

эга бўлган киши деб қарарди. Лекин ёши улғайган ва акасини яна ҳам чуқурроқ ўрганган сари қалбининг чуқур бир ерида, умумий бахт-саодат учун ҳормай-толмай ишлаш қобилияти (ўзини шу қобилиятдан махрум ҳисобларди) эҳтимол, фазилят эмас, аксинча, ниманингдир етишмаганлиги — яхши, ҳалол, олийжаноб орзулар ва дидларнинг етишмаганлиги эмас, балки ҳаёт кучининг, қалб деб аталган нарсанинг, одамни ҳаёт йўлларида биттасини танлашга ва фақат шу битта йўл билангина боришга мажбур қиладиган ингилишнинг етишмаганлиги аломатидир, деган фикр миясига тез-тез келадиган бўлиб қолди” (Л.Н. Толстой. “Анна Каренина”, Тошкент — 1961, 1-китоб, 309-310 б.).

Қийёсий таҳдиддан кўриниб турибдики, аслиятдаги маънонинг бирон қирраси мутаржимнинг эътиборидан четла қолмаган. Муҳими, жумла қурилиши ўзбек тилининг синтактик табиатига мосдир. Бу мослик сўз тартибидеги ўзига хосликларни сақлаб қолиш ҳамда кесимнинг гап охирида берилишидангина иборат эмас. Толстойнинг тизма жумласидаги “и”, “а”, “того”, “что”, “который” каби такрорланиб келувчи ёрдамчи сўзлар функциясини таржимон ўзбек тилида грамматик ва лексик воситалар асосида тиклайди. Эргаш гаплардан бирининг қавс ичига олинини эса мазмунга, оҳангга пугур етказмаган. Аксинча, мутаржим ўзбекча жумладаги нўноқ таржима оқибатида рўй берадиган ортиқча зўриқишни, лисоний-услубий зиддиятни юмшатишга муваффақ бўлган. Таржимадаги синтактик қурилма ҳам аслиятдаги каби маълум ритм ва интонацияга, ички бир оҳанглошликка асосланган. Натижада аслиятдаги маънони эмоционал жиҳатдан кучайтириб, таъкидлаб келатган оҳанг таржимада ҳам сақланиб қолган. Айни чоғда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, таржимадаги тизма жумла таркиби аслиятдагидан анча фарқ қилали, чунки у ўзбек тилининг қонуниятларига бўйсунали. Демак, синтаксис ўзбекча, аммо у услубан Толстой насрининг умумий руҳини, ўзига хослигини еслатади. Шу тариқа М.Исмоилов Толстой асарлари таржимасининг ўта қийин муаммоларидан бири — “период”, яъни тизма жумлаларни ағдарш масаласини муваффақиятли ҳал қила олди. Бундай ютуққа таржимон ҳар икки тилнинг чуқур билимдони, заршуноси бўлгани туфайлигина эмас, айни чоғда қаҳрамонлар кўнглидаги дарду қувончлар, энг нозик ҳолатлар, кечинмаларни ҳассос қалб билан чуқур ҳис этолгани, ёзувчи услубини яхши ўзлаштиргани ва унга содиқ қолгани ҳамда заҳматли меҳнати туфайли эришгандир.

“Анна Каренина” романи Толстойнинг умрбоқий асарларидан бири. Ёзувчи бош қаҳрамон Анна образини катта меҳр ва зўр эҳтирос билан, санъаткорона яратган ва бу туйғусини китобхонга ҳам “юктира” олган. Бош қаҳрамон характери ни тўғри ва чиройли талқин этиш таржиманинг муваффақиятини белгилайдиган омиллардан бири эди.

Лев Толстой Аннани ахлоқсиз, бир кўришда яхши кўрган кишисининг орқасидан эргашиб кетаверадиган енгилтак аёл сифатида эмас, балки дилбар, беқийс аёллик жозибасига эга бўлган, ўз хатти-ҳаракати масъулияти ва оқибатини чуқур ҳис қилган ва жамиятнинг мавжуд тартибларига қарши бош кўтарган бахтсиз аёл сифатида тасвирлайди. Анна ўз муҳаббати йўлида катта жасоратга журъат этгунча кўп иккиланишларни, кўнглидаги ички зиддиятларни енгизиш керак эди. Ҳа, у эрининг диккайган қулоқлари биринчи марта кўзига хунук кўриниб қолгандан кейин ҳам осонгина ўзини Вронскийга топшириб қўймайди. Аннанинг қалбида содир бўлган ана шу мураккаб, зиддиятли кечинмаларнинг ўзбек тилидаги тасвирини ўқиган китобхон қаҳрамоннинг дарду қувончига тўла шерик, хайрихоҳ бўлиб қолади, унинг кейинги тақдирини юрак ҳовучлаб қузатади.

Л. Толстой услубининг ўзига хослиги, аънанавий андозаларга тўғри келмаслиги қаҳрамон портрети тасвирида ёки портретга доир айрим чизгиларда ҳам яққол кўринади:

“Но теперь Долли была поражена тою временною красотой, которая только в минуты любви бывает на женщинах и которую она застала теперь на лице Анны. Все в ее лице: определенность ямочек щек и подбородка, склад губ, улыбка, которая как бы летала вокруг лица, блеск глаз, грация и быстрого движений, полнота звуков голоса, даже манера, с которою она сердито-ласково ответила Весловскому, спрашивавшему у нее позволения сесть на ее коба, чтобы выучить его галопу с правой ноги, — все было особенно привлекательно, и, казалось, она сама знала это и радовалась этому” («А.К.», 2-том, 152-153).

“Аннанинг чехрасида шундай ўткинчи ҳусн бор эдики, бу ҳусн хотинларда ишққа мубтало бўлиб юрган кезлардагина бўлади; ҳозир Долли Аннанинг шундай хуснини кўриб эси оғиб қолаёзди. Чехрасидаги ҳамма нарса: ияк ва белларида яққол кўриниб турган чуқурчалари, лабларининг андози, юзи атрофида учиб юргандек кўринган табассуми, кўзларининг чақнаб туриши, ҳаракатларидаги зеболик, тезлик, овозининг тиниқлиги, ҳатто ўнг оёғини сакратиб юришга ўргатиш учун отни миниб боришга рухсат сўраган Весловскийга берган зарда аралаш мулозим жавобидаги адо ҳам, ҳамма нарсаси жуда-жуда жозибадор эди; яна бу нарсаларини ўзи ҳам сезиб тургандек кўринар, шунинг учун қувонар эди” («А.К», 2-том.222).

Юқоридаги парчани ўқиган китобхон унинг таржима эканлигини балки хаёлига ҳам келтирмас. Уни аввало Аннанинг беқиёс аёллик жозибаси ва тўзалиги сеҳрлаб, мафтун этади. Бу ерда таржимоннинг маҳоратига тан бермай илож йўқ. Назаримизда, мутаржим худди уста ҳайкалтарошдай иш тутган. Маълумки, ҳайкалтарош ўз асарини қиёмига етказиш учун ундаги барча ортиқча, кераксиз нарсаларни олиб ташлайди. Мутаржимнинг санъатини ҳам ана шунга қиёслаш мумкин. Таржимон асосан ҳаммага маълум, адабий тил доирасидаги сўзларга таянаётгандай туюлади. Аммо у бу сўзларга шундай бир тартиб бериб, уларни ҳеч ким ишлатмаган бир тарзда қўллайдики, нағижада улар гўё тамомила янгича образ оҳанг, ўзгача бир жило касб этгандек бўлади. Бу сўзларни гўё таржимон биринчи марта қўллаётганга ўхшайди. Масалан, юқорида М.Исмоилий ишлатган биргина “адо” сўзини олайлик. Одатда, бу сўз кўпинча жуфт сўзлар таркибида қўлланиб, қуйидаги маъноларда келиши мумкин.

1. Адо бўлмоқ — тамом бўлмоқ.

2. Адо этмоқ — ижро этмоқ, бажармоқ, уддаламоқ.

3. Адо бўлмоқ — (кўчма маънода) сабр-косаси тўлмоқ, қийналмоқ, изтироб чекмоқ, азобланмоқ ва ҳ.з.о.

Мутаржим юқорида “манера” сўзини шунчаки “адо” деб таржима қилаётгани йўқ, асло! Аслида “манера” мутлақо “адо” эмас! Луғавий жиҳатдан бу сўз “усул”, “одат”, “қилиқ”, “хулқ”, “фeyл-атвор” маъноларини билдиради.

Ажабо, одатда, қўшма феъл бўлган бу сўз (“адо бўлмоқ”) М.Исмоилийда отта (нима? —Адо!) айланиб қолди. Балки бу сўзни худди шу маънода, айнан шу тарзда ҳеч ким ишлатмагандир. Юқоридаги матндан кўриниб турибдики, аёл назокати, нафосатининг бундан ҳам ўткир, таъсирчан атамасини топиш мушқул. Умуман, мутаржим бу ерда сўзларнигина таржима қилаётгани йўқ. У жозибани жозоба билан, образни образ билан, маънони маъно билан бермоқдаки, нағижада аслият руҳи, Толстой нафаси ўзбекчада тўла тикланган.

Анна Вронский билан танишган ҳамда балда бирга бўлгандан сўнг кўнглида ўзи ҳам яхши англолмаган, англаса ҳам тан олишдан чўчиган галаёнлар кечади. Ундаги бу ҳолат Долли билан бўлган суҳбатда яхши очилган. Ана шу диалогда Аннанинг тилидан бир неча бор айтилган “глупо” сўзини таржимон қаҳрамон характери ва руҳий дунёсидан келиб чиқиб, жуда ҳам топқирлик билан ағларгани диққатга сазовордир.

1. “Мне все хочется плакать. Это очень ГЛУПО, (таъкидлар бизники — Ш.О.) но это проходит” («АК», 107).

“Нуқул йиғлагим келади. Бу жуда ХУНУК НАРСА, лекин ўтиб кетади” («А.К», 1- 126).

2. “Ах, боже мой, это было бы так ГЛУПО” («А.К»,108).

“Вой худо-ей, бу УЧИГА ЧИҚҚАН БЕМАЪНИГАРЧИЛИК бўларди” («А.К», 1-128).

3. “Ах, как я нынче ГЛУПА” («А.К», 128). “Вой, бугун АҚЛИМНИ ЕБ ҚЎЙГАН эканман”. («А.К», 1- 128.)

Бу ерда таржимоннинг фақатгина “ГЛУПО” сўзининг турлича маъно товланишларини, қаҳрамон нутқида зоҳир бўлган психологик ҳолатларни теран тушуна олишининг ўзи камлик қиларди. М.Исмоилий кичик матнни эмас, балки катта матнни, яъни романнинг ўзини, қаҳрамонлар характерини бир бутун, яхлит ҳолда кўз олдига келтира олган. Шунинг учун ҳам юқорида Аннанинг тилидан айтилган биргина “ГЛУПО” сўзининг маъноси шу қадар ранг-баранг ва салмоқли.

“Анна Каренина” типидаги романлар таржимасида ёзувчи услубидаги ўзига хослик ҳамда асарнинг умумий руҳи ва мазмунидан келиб чиққан ҳолда айрим сўзлар устида ҳам жиддий бош қотиришга тўғри келади. Чунки гоҳо биргина сўз ноўрин қўлланса ҳам қаҳрамон характери ва асар мазмуни ҳақидаги тасаввурга путур етиши мумкин.

Романнинг охириги саҳифаларида, Аннанинг ҳалокати яқинлашиб келаётган бир пайтда Левин уни кўриб, ўз таассуротини Облонскийга айтади:

“ — Да, — задумчиво отвечал Левин, — необыкновенная женщина. Не то что умна, но сердечная удивительно. УЖАСНО ЖАЛКО (таъкидлар бизники — Ш.О.) её!” («А.К.» 762).

“ — Ха, — деб жавоб берди Левин ўйчан бир ҳолда, — мисли йўқ жувон! Ақлли эканлигини кўявер, лекин самимий ҳам, шуниси одамни ҳайрон қолдиради. УВОЛКИ, АСТИ СЎРАМА” («А.К.», 2- 334).

Биз биргина охириги жумланинг таржимасига тўхталиш билан чекланамиз. Нега таржимон “ужасно жалко её” ни “аҳволи жуда ҳам аянчли” ёки “бечорага раҳминг келади” деб ағдармаган? Шундай дейилса ҳам хато бўлмасди-ку! Аннанинг ўша маҳалдаги ҳолатини “аянчли” (“жалко”) сўзи билан бериб бўлмасмиди? Тўғри, Аннанинг аҳволи ростдан ҳам аянчли, кишининг раҳми келадиган даражада фожеали эди. Шу даражада аянчли эдики, бунини энди “аянчли” сўзи билан бериб бўлмасди. Шунинг учун ҳам таржимон “уволки, асти сўрама” дейиш билан мақсадга тўла эришган. Гап бу сўзнинг “аянчли”га нисбатан анча таъсирчан ва сермаъно эканлигидагина эмас. Бу сўзлар ботинида Аннанинг аҳволи аянчли эканлигидагина эмас, унинг ўша чиркин киборлар жамиятида қадр-қимматини тополмагани, катта фожеаси ва ниҳоят УВОЛ бўлгани рўй-рост мужассамлашган.

Ҳақиқий санъат намунаси бўлган бадий асарларда қаҳрамонлар характери бир-бирига таъсир этиб, ўзаро бир-бирини тўлдириб боради. Таржимада ҳам ўз навбатида ҳар бир қаҳрамон характерининг тўғри ва юксак бадийлик билан талқин этилиши асарнинг яхлит, ягона руҳини яратишда катта аҳамиятга эгадир. Бу жиҳатдан “Анна Каренина” романида Каренин, Вронский, Долли, Левин образларини кузатиш мароқли.

Вронский юксак киборлар жамиятига мансуб киши. У маълум маънода ўз тоифасидан юқори кўтарилса-да, аммо охиригача изчиллик кўрсатолмайди. Шахс сифатида у Аннага нисбатан анча майда одам. Таржимада Вронский характеридаги етакчи хусусиятлар яхши очилган. М.Исмоилий таржима-чиликда синалган усуллардан бири — аслиятга яқинлаштиш учун атай ундан узоқлаштиш принципига, сўзларнинг эмас, маъно ва образларнинг муқобиллигига таянади.

Мана, Анна билан Вронский ўртасидаги интим муносабатлар кучайган бир ҳолат тасвири:

“ВОТ ОНО! — с восторгом думал он. — Тогда, когда я уже отчаивался и когда, казалось, не будет конца, ВОТ ОНО! (таъкидлар бизники — Ш.О.) Она любит меня. Она признаётся в этом” («А.К.», 153).

“Вронский кувониб ўйланди: “Хайрият! Мен умидсизликка тушган, бу умидсизлик интиҳоси йўқдай кўринган бир пайтда, мана, аён бўлди! У мени яхши кўради. Ўзи иқрор бўлиб турибди” («А.К.» 1, 181).

“Вот оно”нинг сўзма-сўз таржимаси — “мана у”. Аммо таржимон ҳар икки ҳолатда ҳам бошқача ифода воситасини қўллайди. Қаҳрамоннинг характер мантиқи, руҳий ҳолати шуни тақозо этади. Вронский учун Аннанинг севиш-севмаслигини билиш жуда муҳим эди. Аннанинг “муҳаббат тўла кўзлари”дан ўз қидирган нарсасини топгач, даставвал айтган “ВОТ ОНО”си албатта “ХАЙРИЯТ” бўлади. “Умидсизлик интиҳоси йўқдай кўринган бир пайтда” бахт унга кулиб бۆлдики, бу албатта Аннанинг муҳаббати “МАНА АЁН БЎЛДИ” деганидир.

Каренин образи талқинида ҳам таржимоннинг маҳорати яққол кўринади. Мутаржим қаҳрамоннинг характер мантигидан келиб чиқиб, унинг ўзига хос гапириш, фикрлаш тарзига монанд ўзбекчада ҳам мос калит топа олган.

Алексей Каренин — Толстой яратган муҳим типлардан бири. Унинг ҳамма нарсада олдиндан белгиланган қуруқ мулоҳазаларга таянадиган, ҳаётда догматик

қонун-қоидалар асосида иш кўрадиган одам эканлигини эслатувчи нутқ оҳанги, кишини зил қилиб юборувчи узундан-узоқ маърузалари таржимада ҳам яхши акс этган.

Каренин нутқидаги расмийчилик, совуқлик ва худписандлик яқин одамлари билан бўлган муносабатига ҳам куюқ соя ташлаб туради. У ўгли Серёжага худди бегонага гапиргандай “молодой человек” — “йигитча” деб мурожаат қилади. Унинг хотини Аннага айтган мана бу гапини эслайлик:

“ — Я хочу ПРЕДОСТЕРЕЧЬ тебя в том, — сказал он тихим голосом, — что по неосмотрительности и легкомыслию ты можешь подать в свете ПОВОД ГОВОРИТЬ о тебе. Твой СЛИШКОМ ОЖИВЛЕННЫЙ РАЗГОВОР сегодня с графом ВРОНСКИМ (он твердо и СПОКОЙНЮЮ РАССТАНОВОЙ выговорил это имя) обратил (таъкидлар бизники —Ш.О) на себя внимание” («А.К», 159).

М.Исмоилий бу парчани шундай таржима қилган:

“ — Мен сени шу хусусда ОГОҲ ҚИЛИБ қўймоқчиманки, — деб мунгли товуш билан сўз бошлади у, — эҳтиётсизлик ва енгилтаклик орқасида сен ўзингни киборлар жамиятида ГАП-СЎЗГА қолдиришинг мумкин. Бугун граф Вронский билан (бу номни қаттиқ овоз билан ЧЕРТИБ-ЧЕРТИБ гапирди) қилган ҲАДДАН ЗИЁД ДИЛКАШЛИГИНИГ бутун мажлисининг диққатини ўзига жалб этди” («А.К», 189).

Таржимоннинг тошқирлиги, маҳорати таъкидлаб кўрсатилган муқобиллардагина кўринмайди. Аввало, Карениннинг бутун қиёфаси ўз нутқида мана мен деб турибди. У хотинини шунчаки рашк қилганидан огоҳлантираётгани йўқ. Каренин хотини гап-сўз бўлса, обрўсига, жамиятда эгаллаб турган мавқеига путур етишидан қўрқади. Шу тариқа таржимон қаҳрамон характерининг муҳим бир қиррасини маҳорат билан аслиятга мос талқин этади. Охир-оқибат китобхон Карениннинг “инсон эмас, машина, машина бўлганда ҳам захар сочиб турадиган машина” («А.К», 245) эканлигига ишонади.

Маълумки, Л.Н.Толстойнинг даҳо санъаткор сифатидаги буюклиги қаҳрамонлар ички дунёсини юксак маҳорат билан тасвирлай олиш маҳоратидир. Ёзувчини ҳаммалан кўпроқ инсоннинг руҳ диалектикаси кўпроқ қизиқтиради. Балки шунинг учундир, Толстой қаҳрамонлари кўпинча рисоладаги образларга, тоифаларга, қоллиларга тўғри келмайди. Шунинг учундир, биз “базаровчилик”, “обломовчилик”ни биламиз, аммо “безуховчилик”, “левинчилик”ни билмаймиз. Толстой қаҳрамонлари шу қадар жонли, динамик образлардир. Дарвоқе, бу ҳақда устоз М.Исмоилийнинг ўзи шундай ёзганди:

“Толстой ҳар қандай воқеа ё ҳодисага қалам ураверадиган воқеанавис эмас, у инсон қалбидаги энг муқаддас туйғуларни таҳлил қилади. Шунинг учун ҳам қаҳрамонлари изланувчан, дилга яқин, бутун борлиги билан ҳаракатдаги, барҳаёт инсонлар. Толстой ижодида инсон қалбининг бутун зиддиятлари акс этган” (М.Исмоилий, “Улуғ устоз”, “Гулистон”, 1979, 9-сон, 20-бет.)

Маълумки, инсоннинг ким эканлиги, характери аввало унинг сўзида, гапириш тарзида намоён бўлади. Улкан санъаткор Толстой қаҳрамонларининг нутқи ўзига хос, бетакрордир. Таржимада нутқий характеристика ва унинг муҳим жиҳати — оддий, жонли нутқни (просторечие) аслиятга муқобил тарзда тиклаш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Лев Толстой ёзувчи сифатида аввало жонли халқ тилига яқинлашишга интилган, унга қатта ихлос билан қараган. Ўлмас асарларида бу тилдан самарали фойдаланган. Кўпинча у ёки бу қаҳрамон характерини янада ёрқин ва жонли гавдалантириш, маънодаги турли нохайрихоҳ ҳолатлар — кўполлик, киноя, пичинг, жирканиш, мазах каби тушунчаларни ёритишда ёзувчи халқ тилига дадил мурожаат қилган. Халқ тили ёзувчи доимо баҳраманд бўлиб турадиган туганмас чашмадир. Толстой асарларида анъанавий адабий-китобий тил билан жонли халқ-сўзлашув тили ажойиб бир тарзда уйғунлашиб, омукта бўлиб кетганини кўрамиз.

Бу ҳақда ёзувчининг ўзи шундай эътироф этганди:

“Оддий халқ сўзлашадиган ва шоир қуйламоқчи бўлган барча нарсаларни ифодалай оладиган тил менга жуда ёқди. Бу тил, бундан ташқари — энг муҳими

— энг яхши поэтик регулятордир. Ортиқча, баландпарвоз, ночор гапиришинга қўймайди, бизнинг адабий тилимиз суяксиз, бебош бўлиб кетган, оғзинга келганини гапираверасан — ҳаммаси адабиётга ўхшайди!”

Шуниси диққатга сазоворки, жонли халқ тилига яқинлик Мирзакалон Исмоилий ижодига ҳам хосдир. Ана шу муттараклик, ёзувчи ва таржимон ижодидаги ички яқинлик М.Исмоилийга “Анна Каренина” таржимасида асқотган.

“Шевани шева билан, жонли нутқни жонли нутқ билан таржима қилиш керак, деб айтишгагина осон. Лекин кўринишдан осондек туюлган бу вазифани қандай амалга оширса бўлади. Бу хусусда таржимонлар ўртасида қизгин баҳслар бўлмоқда” деб ёзганди таниқли таржимашунос олим К. Чуковский.

М.Исмоилий таржимада жонли нутқни сақлаш учун аввало она тилига — бой ва сербўёқ халқ тилига дадил мурожаат қилган. Бунда адибга оддий меҳнаткаш халқ турмушини, психологиясини, тилини яхши билишлиги қўл келган. Шунинг учун ҳам устознинг таржималарида жонли нутқ унсурлари анча бўртиб кўринади. Айни чоғда мутаржим она тилидаги лексик воситалардан, синтаксисдан, оддий сўзларнинг бир-бири билан боғланиш тарзидан, оҳангдошлигидан ҳам унумли фойдаланган.

Романга мурожаат қиламиз. Мана, Левин билан Федор исмли мужик ўртасида бўлиб ўтган суҳбат:

— Митюхе (так презрительно назвал мужик дворника), Константин Дмитрич, как не выручить! Этот нажмет, да своё выберёт. Он хрестьянина не пожалеет. А дядя Фоканич (так он звал старика Платона) разве станет драть шкуру с человека? Где в долг, где и спустит. Ан и не доберет. Тоже человеком.

— Да зачем же он будет спускать?

— Да так, значит — люди разные; один человек только для нужды своей живет, хоть бы Митюха, только брюхо набивает, а Фоканич — правдивый старик. Он для души живет. Бога помнит («А.К.» 863).

— Эй, Константин Дмитрич, бу Митюха (ҳовли қоровулини мужик нафрат билан шундай деб атади) деганингиз фойда қилмай, ким фойда қилсин? У мардикорларга бало-қазодай ёпишиб олади, ишқилиб, айтганини қилдирадиди, ўзининг христианига ҳам жони ачишмайди. Фоканич (Платон чолни шундай деб атади) амаким ундақа эмас, одамнинг терисини шилиб олармиди? Тор келганда қарз беради, жойи келганда кечиб юборади. Шундай қилиб зарар кўради-да. Шунақа одамохун у.

— Хўш, нимага кечиб юборади?

— Қайдам, кечиб юборади-ю; бундан чиқди, одамлар ҳар хил бўлар экан-да; бировлар фақат ўзим бўлай дейди, масалан, Митюха, фақат қорнини ўйлайди, Фоканич бўлса, инсофли чол. У охират учун яшайди, худони ёдидан чиқармайди. («А.К.», 2, 452.)

Юқоридаги парча жонли халқ тилини таржимада тиклашнинг яхши намунаси дейиш мумкин. Федор ўз нутқида ишлатган ўзига хос сўзлар, унинг гапириш тарзи, оңги-тушунчаси — ҳамма-ҳаммаси худди аслиятгагидай чинакамига деҳқонча — содда, табиий ва жонли. Таржимон мана шундай ҳолатларда ўзбек тилида ифода тарзи қандай бўлишини жуда яхши тасаввур этган, мужикнинг ўзига хос нутқи ўзбекча жонли-сўзлашув нутқи тарзига монанд, шунга уйқаш мақомда ағдарилган. Айни чоғда мутаржим бу ерда она тили имкониятларидан унумли фойдаланиш билан бирга, таржимага бирмунча эркин ёндошган. Умуман, устоз М.Исмоилий таржимада иждоқорликка, топқирликка эҳтиёж сезилганда ўзини эркинроқ сезадигандай туюлади. Дарҳақиқат, бусиз аслиятдаги маънони тиклаш мушкул. Мисол учун, парчадаги “Он для души живёт”ни “У охират учун яшайди” деб таржима қилиниши узукка кўз қўйгандек ярашиб турибди. Бошқа муқобиллар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Натижада ушбу парчанинг таржимаси мукамал бир бадиий-эстетик қиммат касб этган.

“Анна Каренина”да мужиклар тилида мақол-маталлар, ҳикматли сўзлар тез-тез учраб туради. Хўш, таржимачиликда муҳим муаммолардан ҳисобланмиш бу

мушкулотни ҳал қилишда мутаржим қандай йўл тутган? Яна таржима таҳлилига муурожаат қиламиз:

“Вы сходите, сударь, повинитесь еще. Авось бог даст. Очень мучаются, и смотреть жалости, да и все в доме навинтараы пошло. Детей, сударь, пожалет надо. Повинитесь, сударь. Что делать! Люби кататься...” («А.К», 1, 21).

Хизматкор Матвейнинг энгилтаклик қилиб, болаларининг тарбиячиси билан дон олишиб қўйган хўжайини Степан Аркадьичга айтган бу содда, самимий гапларини таржимон шундай ағдарган:

“ — Бориб узр сўрасангиз яхши бўлармиди, айланай. Зора худо ярлақаса. Жуда қийналяптилар, одамнинг раҳми келади. Уйга ҳам зил кетди. Айланай, болаларга раҳм қилинг, узр сўранг, айланай. Начора! Аввал мингашма, кейин...” («А.К» 1,9).

Мужикнинг жонли тили ўзбекчада ҳам жонли, равон ва ширали жаранглайди. Матвей рус тилидаги “Люби кататься, люби и саночки возить” мақолини тўлиқ айтиб ўтиришни эп кўрмай, иккита сўз билан унинг маъносини ишора тарзида эслатапти. М.Исмоилий таржимада мақолнинг ана шу ифода тарзини ҳам сақлаб қолишга интилган ва бунга тўлиқ эришган.

Оддий, жонли сўзлашув нутқи (просторечие) Л.Толстойда баъзан образли тасвирнинг асосини ташкил этади. Шу боис бундай сўзлашув тарзи фақат мужиклар тилидагина эмас, балки муаллиф тилида ҳам, бошқа қаҳрамонлар тилида ҳам учрайди. Ёзувчи услубига хос бу муҳим хусусият “Анна Каренина”нинг ўзбекча таржимасида ҳам ёрқин акс этган.

Романдаги юқори табақа вакили ҳисобланмиш князь Щербачкийнинг маъна бу нутқида диққат қилайлик:

“И тут-то, на эти слова, князь вдруг вспылил и начал выкрикивать неприличные слова.

— Что вы сделали? А вот что: во-первых, вы заманиваете жениха, и вся Москва будет говорить, и резонно. Если вы делаете вечера, так зовите всех, а не избранных женишков. Позовите всех этих ТЮТЬКОВ (так князь называл московских молодых людей), позовите тапера, и пускай пляшут, а не так, как нынче, — женишков, и сводите. Мне видеть мерзко, мерзко, и вы добились, вскружили голову девчонке. Левин в тысячу раз лучше человек. А это франтик петербургский, их на машине делают, они все на одну статью, и все дрянь. Да хоть бы он принц крови был, моя дочь ни в ком не нуждается!” («А.К» 1,63).

Таржимаси:

“Князь ана шу сўзларни эшитдию, бирдан тутакиб, одобсиз сўзлар билан қичқира бошлади.

— Нима қилибсиз? Мана сизнинг қилганингиз: аввало, куёвни тузоққа илингириясиз, бу бутун Москвада дув-дув гап бўлади, гап қилса, ўринли. Агар кеча ўтказадиган бўлсангиз, ҳаммани чақиринг, фақат кўз остингизга олиб қўйган куёвтурачаларнигина эмас. Ҳалиги тирранчаларни (князь москвалик йигитларни шундай деб атарди) чақиринг, пианиночини чақиринг, ўйинга тушсин, лекин бутунгидақа куёвтурачалару, қўшмачилик бўлмасин. Бундай нарсалардан жирканаман, кўнглим айнийди, сиз бўлсангиз муродингизга етдингиз: қиз бечоранинг бошини айлангирдингиз. Левиннинг ўлса ўлиги ортиқ. Униси бўлса Петербург олифтаси, ундақаларни машинада ясаб чиқаришади, ҳаммаси бир-бирига ўхшайди, яна расво-ю радди бало. Менга деса шаҳзода уруғидан бўлмайдими, қизим зор қолгани йўқ!” («А.К» 1,72).

Энгилтак ёшларни, адолатсизлик, кўзбўямачилик ва юзакиликни ёқтирмайдиган князнинг гапларидан унинг анчагина чапани одам эканлиги, қизига бўлган оталик меҳри, фарзандининг бахтини ўйлаб изтироб чекиши, энг муҳими — инсоний гурури рўй-рост акс этган. Унинг нутқи олий табақа эмас, кўпроқ мужикларнинг нутқини эслатади. Таржимода ҳам қаҳрамон нутқидаги бу ўзига хослик яхши сақланган. Айниқса, “Левиннинг ўлса ўлиги ортиқ”, “қизим зор қолгани йўқ” каби муқобиллар аслиятдаги маънога мос келибгина қолмай, хатто уни бирмунча кучайтириб келаётгандай туюлади. Оқибатда, қаҳрамон характери ва демакки ёзувчи гоёси маҳорат билан талқин этилган.

“Анна Каренина”да турли соҳа, турли социал гуруҳлар қатори черков хизмати ва дин аҳлига доир сўзлар, атамалар, тушунчаларга ҳам кенг ўрин берилган.

Сир эмаски, айрим таржимонларимиз диний сўз ва ибораларни ағдарилганда нўноқлик қилишади. Тўғри, ҳар бир халқнинг миллий характери, тарихи, диний урф-одатлари билан боғлиқ реалияларни таржима қилиш чиндан ҳам мушкул иш. Таржимоннинг ҳақиқий маҳорати, санъаткорлиги мана шундай мушкулотларни қандай уддалаганида кўринади. Хўш, М.Исмоилий “Анна Каренина” да бундай муаммоларни қандай ҳал қилган?

Романда тасвирланишича, Левин Кити билан черковда никоҳдан ўтаётганда ногоҳ худога шак келтиради. Шунда поп унга қарата шундай дейди:

“ — Какое же вы можете иметь сомнение о творце, когда вы воззрите на творения его? — продолжал священник быстрым, привычным говором. — Кто же украсил святилами свод небесный? Кто облек землю в красоту ее? — сказал он, вопросительно взглянув на Левина.” («А.К»479).

— Холикулқудратнинг хилқатларини кўзингиз ила кўриб туриб яна бунга нечук шак келтира оласиз? Фалакни шамс-юлдузлар билан ким музайян қилди? Ерга ким тароват берди? Холикулқудратсиз шундай нарсаларнинг бўлиши мумкинми? — деди у, Левинга савол назари билан қараб.” («А.К»2.8).

Бу ерда энди биргина тил маҳоратининг ўзи билан мушкулотни бартараф этиш осон эмас эди. Мутаржим юқоридаги сўзларни дин аҳли — руҳоний киши даҳрий Левинга қарата, қироат билан айтаётганини назарда тутган. Шунга кўра таржимада ҳам унинг сўзлари руҳоний тилига мос, диний архаизмлардан холи эмас. Ҳозирги китобхон назарида эскиргандай туюлувчи “холикулқудрат”, “хилқат”, “шак”, “фалак”, “шамс”, “музайян”, “тароват” каби қаҳрамон қиёфасини жонли, ёрқин гавдалантирувчи муқобиллар аслида жуда ўринли қўлланган. Демак, руҳонийнинг ўзига хос нутқи таржимада жуда тўғри ва чиройли берилган. Жумланинг ўзига хос оҳанги ҳам яхши чиққан.

“Сомнение” сўзининг “гумон”, “шубҳа”, “шак” каби синонимлари орасидан таржимон бежиз “шак” сўзини танламаган. Чунки бу сўз тақводорлар лексикасига хосдир. Дин аҳли ўртасида худога шак келтириш гуноҳи азим ҳисобланган. Парчалаги бошқа сўзлар ҳам маънавий ва лексик-стилистик жиҳатдан аслиятга муқобил тарзда ағдарилган.

Хуллас, романда жонли, бой ва қудратли рус тилининг барча қатламлари, барча ранг-баранг жилолари ва жозибасини кўрамиз. Ўзбек китобхони эса ўз она тилида Толстой асарининг ана шу муҳим фазилатларидан тўла баҳраманд бўлган.

“Санъат асари, — деб ёзди Л.Н.Толстой, — санъаткорнинг НИМАНИ, ҚАНДАЙ ва ҚАНЧАЛИК ЮРАКДАН айтганига қараб яхши ёки ёмон бўлади” (Толстой Л.Н. Об искусстве. Незданная публицистика. М., 1939, стр. 26).

Л.Н.Толстойнинг “ҚАНДАЙ” гапирганлиги хусусида сўз кетганда, ёзувчи фойдаланган ўхшатишлар, сифатлашлар, қиёслашлар, рамз, такрор каби турли бадий-тасвирий воситаларга тўхталмаслик мумкин эмас. Бошқа тилдаги ана шундай тасвир воситаларини таржимада шунчаки осонлик билан ўгириб бўлмайди. Чунки бадий-тасвир воситаларига ҳар бир тилнинг миллий колорити, бетакрор, беқиёс хусусиятлари ҳам сингиб кетган бўлади. Устоз М.Исмоилий таржимада буни ҳисобга олган. Толстойнинг бадий тасвир воситаларини ишла-тишдаги ўзига хос услубини ҳам унутмаган.

“Анна Каренина” да ўқиймиз:

“Девочка, сидя у стола, упорно и крепко хлопала по нем пробкой и бес-смысленно глядела на мать ДВУМЯ СМОРОДИНАМИ — ЧЕРНЫМИ ГЛАЗАМИ” («А.К»273).

“Кизалоқ стол ёнида ўтирар, пўкакни зўр бериб столга тақиллатиб урар, ЧАРΟΣДАЙ ҚОРА КЎЗЛАРИНИ онасига тикиб, маъносизча қарар эди” («А.К», 401).

Толстой бу ерда ўзи тез-тез мурожаат қиладиган турфун, яъни маълум шаклга кириб қолган ўхшатишга мурожаат этган. Чақнаб турувчи ёш кўзларни ёзувчи кўпинча қора смородинага қиёс қилади. Таржимон русча реалияни (“смородина”) ўзбекча реалия (“чарос”) билан ағдариб, мақсадга тўла эришган. Мутаржим миллий колоритни бузаётгани йўқ. Чунки бу ерда ўхшатиш объекти эмас, балки шу объект асосида ётган маъно — кўзнинг қоралиги муҳим. Шунга кўра

таржимон ҳам қизалоқ кўзининг қоралигига урғу бериб, аслиятдаги асосий маънони тўғри талқин қила олган.

“Анна Каренина” романида ёзувчи тасвирий восита сифатида такрорлаш усулидан ҳам тез-тез фойдаланган. Албатта, ёзувчи такрорий сўзларни маълум бир семантик-стилистик мақсадда қўлайдики, таржимада буни тиклаш муҳимдир.

Лексик такрорлар кўпинча муаллиф фикр-туйғуларига ҳамоҳанг туйғулар уйғотилади, ёзувчи “дарди”ни китобхонга “юқтириш”га хизмат қилади. Гоҳо такрорий сўзлар бутун бошли матннинг экспрессив, эмоционал ўзагини, асосий мазмуни ва оҳангини белгилаб келса, гоҳо ёзувчининг тасвир объектига бўлган муносабатини ифодалайди.

Яна роман таҳлилига мурожаат қиламиз:

“Отпустив штабс-капитаншу, Степан Аркадьич взял шляпу и остановился, припоминая, не ЗАБЫЛ ли чего. Оказалось, что он ничего не ЗАБЫЛ, кроме того, что хотел ЗАБЫТЬ, — жену” («А.К»1,24).

Таржимаси:

“Штабс-капитаннинг хотинига жавоб бергандан сўнг Степан Аркадьич шляпасини олди-да, ЁДИМДАН бир нарса чиқмадимикан деб ўйланиб қолди. Қараса: ЁДИДАН чиқаришни хоҳлаган нарсадан, яъни хотинидан бошқа ҳеч нимани ЁДИДАН чиқармабди” («А.К»1, 13)

Бу ерда ортиқча изоҳнинг ҳожати йўқ. Таржимада ҳам худди аслиятдагидек, бутун матн асосий марказий, ўзак сўз — ЗАБЫТЬ — ЁДИДАН ЧИҚАРМОҚ феъли орқали ифодаланаётган киноя, истехзо асосига қурилган.

Куйидаги матннинг таржимасини эса худди шу жиҳатдан маъқуллаш қийин. Чунки бу ерда таржимон ёзувчи услубидаги ўзига хосликни, такрорий сўзларнинг моҳиятини, нимага ишора қилинаётганини пайқамай қолган.

Аслиятда ўқиймиз:

“Графиня Лидия Ивановна давно уже перестала быть ВЛЮБЛЕННОЮ в мужа, но никогда с тех пор не перестала быть ВЛЮБЛЕННОЮ в кого-нибудь. Она бывала ВЛЮБЛЕНА в нескольких вдруг и в мужчин и в женщин; она бывала ВЛЮБЛЕНА во всех почти людей, чем-нибудь особенно выдающихся. Она была ВЛЮБЛЕНА во всех новых принцесс и принцев, вступивших родство с царскою фамилией, была ВЛЮБЛЕНА в одного митрополита, одного выкарного и одного священника.” («А.К»2,68.)

Таржимаси:

“Графиня Лидия Ивановнанинг эрига бўлган ЙШҚИ аллақачон совиб кетган бўлса ҳам, ўшандан бери бошқаларга ОШИҚ бўлишдан чарчамай келарди. У бирданга бир неча одамни: эркакларни ҳам, хотинларни ҳам ЯХШИ КҮРИБ қоларди; бирон масалада номи чиққан одамларнинг қарийб ҳаммасига бирма-бир КҮНГИЛ БЕРГАН. Полно хонадонига қариндош бўлиб кирган ҳамма янги малика ва шаҳзодаларни ЯХШИ КҮРГАН; бир митрополитга, бир викор уламосига, яна битта попга ҳам ОШИҚ бўлган” («А.К»2,98.)

Толстой “ВЛЮБИТЬСЯ” сўзини атай такрорлаш орқали тасвирда муҳим бир мақсадга — киноявий оҳангга эришганки, натижада қаҳрамоннинг энгилтак, бебурд қиёфаси янада ёрқинроқ намоён бўлади. Ёзувчи ҳам унга ўз муносабатини яширмаяпти. Таржимон эса аслиятдаги бу маъно нозиклигини, ёзувчи мақсадини англамай, такрорий сўзни синонимлар билан алмаштириб, чакки қилган.

Аксарият ҳолларда бадиий таржиманинг жуда мушкул муаммоларини қойилмақом қилиб уддалаган М.Исмоилийдай моҳир таржимон ижоди учун бундай нуқсонлар тасодиф, албатта. Аммо устоз таржимон маҳорати ҳақида сўз юритганда, унинг майда-чуйда, тасодифий камчиликларини хаспўшлаш ҳам шарт эмас. Юқоридаги каби нуқсонлар М.Исмоилий учун типик эмаслиги равшан. Шундай бўлса-да, бундай нуқсонларга диққатни жалб этиш, унинг сабабларини очиқ-ойдин кўрсатиш таржима илми ва амалиёти учун фойдадан холи эмас.

“Анна Каренина”да “ўта русча” сўз ва иборалар, тил тизимидаги катта фарқ туфайли келиб чиқадиган қийин муаммоларни баргараф этишда ҳам М.Исмоилийнинг ўзига хос маҳорати, услуби ва истехзоди намоён бўлган.

Князь Облонский Болгаринов деган яҳудий амалдорга иши тушгач, беҳуда сарсон бўлиб, иззат-нафси таҳқирланганда айтган “было дело до ЖИДА, и я до ЖИДА-лся (Толстой таъкиди — Ш.О.)” иборасини “ишим тушди ЖУХУДГА, вақтим кетди БЕХУДА” дея қойилмақом қилиб ағдарган. Бунда фақат аслиятдаги маъногина эмас, ундаги сўз ўйини, товушлардаги оҳангдошлик ҳам яхши берилган.

“Первое время Анна искренно верила, что она недовольна им за то, что он (Вронский — Ш.О.) позволяет себе преследовать её;” жумласидаги “преследовать” сўзини таржимон “таъқиб қилмоқ”, “изига тушмоқ” тарзида эмас, салбий маъноли бу сўзлардан ҳам устунроқ бўлган “пайига тунмоқ” бирикмаси билан ағдарганки, бир қарашда бу галати туюлади. Аслида бу сўз заминидagi маъно қаҳрамонларнинг характер мантқиғига, руҳий ҳолатига мос тушган. “Пайига тушмоқ” — бу ерда шунчаки жигарсўхталик, шилқимлик ёки вақтинча кўнгилхушлик мақсадидаги интилиш эмас, балки Вронскийнинг дастлабки пайтда анча дадил бир журъат билан намoён бўлган кучли ҳиссиётдан нишона эди.

М.Исмоилий узун, мураккаб жумлалардан тортиб то айрим сўз ва иборалар таржимасида ҳам бирдай масъулият сезади. Унинг учун таржимада майда, икир-чикир нарса йўқ. Шунга кўра “Анна Каренина”да бир қарашда жуда содда, осон кўринган сўзларнинг таржимаси ҳам диққатни жалб қилади.

Таржима жараёнида учрайдиган барча муаммолар, тўсиқларни охири-оқибат мутаржимнинг истейдоли, маҳорати ҳал қилади. Истейдод эса биринчи галда сўз санъатини, стилистикани қай даражада мукаммал эгаллаганликда кўринади.

“Анна Каренина” таржимасида М.Исмоилий ўзини чинакам сўз устаси, ҳар икки тилнинг чуқур билимдони эканлигини кўрсатди.

Бирон-бир халқнинг тил бойлигини ҳар қандай мукаммал луғат ҳам ўзида тўлиқ акс эттиролмайди. Халқ тилининг бой хазинасидан баҳраманд бўлган санъаткор ёки таржимоннинг қалами, шубҳасиз, мўъжизалар яратишга қодир.

Таржимоннинг луғати бой, ихтиёрида маънодош сўзлар, синонимлар сероб бўлса, аслиятдаги маънони аслига мувофиқроқ ағдариб имконияти ҳам шунчалик ортади. Демак, аслият ҳам шунчалик муваффақиятли талқин қилинади. М.Исмоилий ана шундай маҳорат соҳиби бўлган санъаткордир.

Таржимоннинг луғат бойлиги деганда унинг фақат маънодош сўзлардан усталик билан фойдаланиши, сўзларнинг янги маъно қирраларини кашф этишигина тушунилмайди, албатта. Таржимон баъзан оддий сўзларни кўллашда, уларнинг жумла ичида бир-бири билан бирикишида, грамматик воситаларни ишлатишда ҳам шундай топқирлик, удлабуронлик қилиши мумкинки, буни оддий китобхон сезмай ҳам қолади.

Яна романга мурожаат қиламиз. Асарда тасвирланишича, Кити Вронскийдан умидвор бўлиб, Левинни рад қилган, оқибат ҳар иккисидан куруқ қолиб, ўз ёғига ўзи қоврилиб юганда, ота-онаси бунга ким айбдор дея ўзаро айтишиб қолади. Шунда князь хотинига қарата шундай дейди:

“ — Закони есть, матушка, и если ты уж вызвала меня на это, то я тебе скажу, кто виноват во всем: ты и ты, одна ты” («А.К.» 133-134).

“ — Қонун-қоида бор, онаси, СЕНКИ ТИЛИМИНИ ҚИЧИШТИРИБ ҚЎЙДИНГ, энди мендан эшит, айб кимдалигини айтиб берай: ҳаммасига айбдор СЕНСАН, БИР ЎЗИНГСАН, ЎЗГИНАНГСАН!” («А.К.» 1, 158.)

Ҳа, бу ўша — нордон тили, ачитибгина, ҳақ гапни лўнда қилиб айтадиган, чапани қари князнинг худди ўзи! Таржимон қаҳрамоннинг нутқ тарзини аслиятдаги маънодан узоқ ва ҳатто унда йўқ сўзлар билан ўтирган. Уч марта такрорланган битта “ты” сўзининг қандай оҳангда, қандай изтироб-алам билан айтилаётганини нозик илган. Қизиқ, ушбу сўз озгина граматик “таҳрир” билан ҳар гал янгича бир оҳангда жаранглайдики, бу қаҳрамоннинг ўша лаҳзадаги ғам-ғуссасига, ички кечинмаларига ҳамоҳангдай туюлади.

М.Исмоилий ҳар бир қаҳрамоннинг ўзига хос нутқ тарзини, жонли халқ тилини, демакки қаҳрамон характерини очишда сўздан ана шундай маҳорат

билан фойдаланган. Маҳоратни бу даражада эгаллаш эса ниҳоятда машаққатли, заҳматли меҳнат, тинимсиз изланиш эвазигагина муяссар бўлишини М.Исмоилийнинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлаган эди:

“Баъзан шундай жумлаларга дуч келасизки, аслиятни жуда яхши тушунасиз, сўзлар бошдан-оёқ таниш, мақсад аён, таржима қилганингизда топган эвазларингиз ҳам ўрнида, мақбул. Лекин оригинални ўқисангиз бошқа бир дунё-ю, таржима бошқа дунё. Бунда нимадир етмайди, нимадир хира, нимадир ҳидсиз. Ахир, ўша “нима” нима? Таржимангизни ўқийсиз — қонмайсиз, юрагингиз гаш. Ана энди ўша “нима”ни қидириб кетасиз. Жумлани Толстойчасига жаранглатадиган мақбул сўзни, муаттар бўйни, чиройли рангни, қўлоқларни олқайдиган яйроқи нафасни қидирасиз. Бир кун қидирасиз, бир неча кун қидирасиз, то топганингизча қидирасиз” (М.Исмоилий. Буюк устоз. “Ўзбекистон маданияти” газетаси, 1978, 29 август).

Таржимачиликнинг нақадар машаққатли, ҳақиқий ижодий иш, масъулиятли санъат эканлигини юқоридаги эътироф яна бир карра тасдиқлайди.

Баъзан оддийгина бир сўзнинг маъноси ўн жойда ўн хил таржима қилиниши, аммо булардан биронтаси ҳам луғавий жиҳатдан ўша сўзга маънодош бўлмаслиги мумкин. Бу эса яна ўша — аслиятга максимал яқинлашиш учун ундан максимал узоқлашиш принциpidир.

“Анна Каренина” романида кўп марта ишлатилган оддийгина “хорошо” сўзининг кичик ва катта матн талабига кўра қандай маъноларда келгани ва мутаржим бунга мос қандай муқобиллар топганини кузатайлик:

1. “Потом сказал Кити о том, что она очень хороша сегодня”.

“Кейин Китига бугун жуда ҳам очилиб кетганлигини айтди” («А.К»1,489).

2. “— Хороши вы! — обратилась она к Левину”.

“Кейин Левинга қараб: — Чакки эмассиз! — деб қўйди” («А.К»2,20).

3. “— Я-то хороша! Я затем приехал... Непременно приезжай нынче ко мне обедать”.

“Эсим қурмасин! Сени айтгани келувдим-ку... Бугун бизникига албатта тушлик қилгани борасан” («А.К»1,483).

4. “— А я забылась, Костя! — сказала она ему, — и мне так хорошо теперь”.

“— Хеч нарсани билмай ётиб қолибман, Костя! — деди Кити. — Энди қушдайман” («А.К», 354).

Юқоридаги “хорошо” сўзининг турлича талқинларини маълум маънода таржимоннинг кашфиёти дейиш мумкин. Моломики таржима санъатининг муҳим принциплардан бири маънони маъно билан ағдариш экан, бунда кашфиётсиз мақсадга эришиб бўлмайди. Айниқса “Анна Каренина” типдаги романлар таржимасида чинакам кашфиётсиз, жиддий изланишларсиз муваффақиятга эришиш мумкин эмас.

Шуниси диққатга сазоворки, М.Исмоилий юқоридагидай топилма-муқобилларни она тилининг ички имкониятлари доирасида ижод қилган. Шунинг учун ҳам улар китобхонга томдан тараша тушгандек ғайритабиий эмас, балки табиий туюлади ва осон ҳазм бўлади.

Романда тасвирланишича, Доли Аннани талоқ қилиш ҳаракатига тушган Карениндан шаштидан қайтишни сўраганда у “нельзя жить втроем” деб жавоб беради. Албатта, бир қарашда бу жумлани таржима қилишнинг ҳеч қандай қийин жойи йўқдай. Буни “уч киши бирга яшаб бўлармиди” ёки “уччовимиздан бировимиз ортиқчамиз” қабилида ўгириш лозимдай туюлади. М.Исмоилий эса бу иборани “уч калла бир қозонда қайнамайди” деб ағдарган. Китобхон “Ахир бу ўзбекча “Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас” деган фразеологик бирикманинг ўзгарган шакли-ку” дейиши мумкин. Аммо чуқурроқ бош қотирилса, таржимоннинг маҳоратига тан бермай илож йўқ. Нега? Одатда, бу ибора иккита кучли ёки бир-бирига бутунлай қарама-қарши томоннинг ўзаро муроасага келиши жуда қийинлигини, доимо бир-бирининг пайини қирқиб юришлигини билдиради. Таржимон ишлатган иборада албатта “қўчқор” сўзидан воз кечишга тўғри келади. Аммо муқояса қилинаётган предметлар “калла” сўзи билан сақлаб қолинапти, зеро бу ерда объект эмас, балки унинг заминидаги кўчма маъно муҳим.

“Уч калла бир қозонда қайнамайди” дейилганда тақдир тақозоси билан Вронский, Анна, Каренинлар бошига тушган аҳволнинг ростдан ҳам ниҳоятда мураккаблиги, бундай ҳолнинг ортиқ давом этиши мумкин эмаслиги янада равшан англашилади. Демак, ушбу таржима ҳам аслият мазмунини тўла, ҳатто бир қадар бўрттирилган ҳолда гавдалантиришга хизмат қиляпти. Кўриняптики, М.Исмоилийнинг таржимон сифатидаги санъаткорлиги, маҳорати фақат лексика доирасидагина эмас, фразеология соҳасида ҳам яққол намоён бўлган.

М.Исмоилий “Анна Каренина” романини ўзбек тилига афдарар экан, дуч келган барча қийинчиликлар, муаммоларни бирдай муваффақиятли ҳал қилган деёлмаймиз. Таржимода учрайдиган нуқсонларнинг тури, характери ҳар хил. Мутаржимнинг эътиборсизлиги туфайли ўтиб кетган хатоликлар, матнни яхши тушунмаслик, икки тил тизимидаги катта фарқ туфайли юзага келган муаммолар оқибатида рўй берган камчиликлар озми-кўнми аслият талқинига таъсир этган.

Романда Каренин Аннага қарата “...но я желал одного, вашего блага, блага вашей души, и теперь я вижу, что НЕ ДОСТИГ ЭТОГО” (А.К.468) деса, таржимода бу фикр бутунлай тескари, яъни “...ИСТАГИМГА ЕТГАНИМНИ...” («А.К».1,550) тарзида берилган.

Аслиятда Облонскийнинг “ўрмон”(“лес”) сотиши (А.К.133) ҳақида гап борса, ўзбекчада “ёғоч” (А.К.1,157) ҳақида сўзланади. Чамаси, бу ерда омонимия (лес-ёғоч, лес — ўрмон) таржимонни чалғитган, шекилли. Кейинчалик Облонский қишлоққа бориб, Рябининга “ёғоч” эмас, “ўрмон” сотади.

Левинлар хонадонига меҳмон бўлиб келган енгилтак Весловский қишлоқ қизларига кўз олайтириб, шундай дейди:

«...совершенная Гретхен, и мы с ней уже познакомились» («А.К».643.)

“ — Бориб турган Гретхен, аллақачон танишиб ҳам олдик.” («А.К».196.)

Бу ерда қишлоқнинг соҳибжамол қизи Гете қаҳрамони —гузал Гретхенга қийслаяпти. Таржимон “Гретхен” сўзига “жонон” (нем.) дея нотўғри изоҳ берган. “Бориб турган” дейилиши ҳам сира тўғри келмайди, чунки бу ибора салбий маънода ишлатилади.

Л.Н.Толстойнинг 150 йиллик юбилеи муносабати билан ёзувчининг беш томлик асарлари, жумладан, “Анна Каренина” ҳам қайта чоп этилди. Роман нашр этилиш арафасида устозга таржимада ўтиб кетган юқоридагидай камчиликлар ҳақида эслатган эдим ва устоз бу фикрни тўғри қабул қилиб, таржимани қайта кўриб чиқмоқчи эканлигини айтганди. Афсуски, ноширлар ва муҳаррирларнинг эътиборсизлиги туфайли бу иш амалга ошмай қолди.

“Анна Каренина” типидagi катта ва мураккаб асар таржимасида айрим камчиликларнинг учраши табиий, албатта. Таржиманинг ҳақиқий қимматини жузвий, тасодифий нуқсонлар белгиламайди.

Юқоридаги таҳлиллардан аён бўлдики, М.Исмоилий асар ғоясини, қаҳрамонлар характерини тўғри талқин қилган, ёзувчи услубининг ўзига хослигини, аслиятнинг ғоявий-бадий қимматини тўла сақлаб қола олган. Шунинг учун ҳам ўзбек тилидаги “Анна Каренина” умрбоқий таржималардан ҳисобланади.

Ўзбек адабиётининг таниқли вакили Мирзакалон Исмоилий публицистика, наср ва таржимачиликда баракали ижод қилди. Адибнинг истеъдоди айниқса бадий таржима соҳасида яққолроқ намоён бўлди. Унинг ижодий фаолиятида ўзбек таржимачилигининг ярим асрлик тараққиёт йўли ўз аксини топгандир.

Моҳир таржимон Мирзакалон Исмоилийнинг бой ижодий тажрибаси шу маҳалгача етарли ўрганилмади. Устознинг меросини махсус тадқиқ этиш, умумлаштириш таржима назарияси ва амалиёти учун катта аҳамиятга эга.

Рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиш принципларини ишлаб чиқишда, қатор назарий ва баҳсли муаммоларнинг ҳал этилишида устоз мактаби асқотади.

М.Исмоилий рус ва жаҳон классикларининг ўз даврида таржима қилиш анча мушкул бўлган асарларига (“Тирилиш”, “Сўна”, “Замонамиз қаҳрамони”) биринчилардан бўлиб қўл урди ва бу борадаги қийин муаммоларни бартараф этишга салмоқли улуш қўшди. Устознинг эстетик қарашлари ўзбек адабиётининг

умумий тараққиёти, бадий тафаккур, адабий тил соҳасидаги эволюцион жараёнлар билан боғлиқ ҳолда шаклланиб борди. Шу боис 1933 йилги (“Тирилинг”) М.Исмоилий билан 1961 йилги М.Исмоилий ўртасидаги фарқ улкандир.

Устоз таржима назарияси ва амалиёти ривожига баркамол таржималари билангина эмас, балки таржимачиликка доир мақолалари, илмий маърузалари, ёш мутаржимларга ёрдами билан ҳам катта ҳисса қўшди. Ёзувчилик ва таржимонлик фаолияти билан классиклардан ўрганишнинг ҳақиқий намунасини кўрсатди. Бадий таржима ёзувчи учун улкан маҳорат мактаби эканлиги М.Исмоилий ижоди мисолида яна бир қарра яққол намоён бўлди.

Айни чоғда устоз сара таржималари билан ўзбек тилининг бойлигини, гўзаллигини, қудратини, беқийёс ички имкониятларини, халқ тили ҳар қандай луғатлардан ҳам устун турувчи бир хазина эканлигини намойиш этди.

М.Исмоилийнинг бой ва ибратли тажрибаси бадий таржима қийин ва масъулиятли санъат эканлигини, ҳақиқий, тўлақонли, баркамол, умрбоқий таржимага чинакам истеъдод ва заҳматли меҳнат орқалигина муяссар бўлиш мумкинлигини кўрсатди.

Раҳматли устоз Мирзаалон Исмоилий қаламига мансуб бўлган жуда кўплаб баркамол таржималар мутаржимлар, қаламкашларнинг бутун бир авлоди учун чинакам маҳорат мактаби ва илмий тадқиқотлар учун туганмас, қимматли манбадир.

Шодмон ОТАБЕК.

Ҳикматлар каталоги

“ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтидаги
Аҳмад Яссавий ҳикматларининг қўлёзма каталоги”
Яссавийшунослик илмий-тадқиқот маркази. Туркистон, 2006.

Кўплаб диний-тасаввуфий адабиёт вакиллари қатори Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижодиёти ҳам шўро даврида нисбатан оз ва бир ёқлама ўрганилди. Чунки унга “реакцион шоир” сифатида қаралган эди. Шундай бўлса-да, А.Саъдий, А.Фитрат¹, А.Боровков², В.Гордлевский³, Э.Рустамов⁴, И.Ҳаққулов⁵, Н.Комилов⁶ каби олимлар томонидан Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва адабий меросининг у ёки бу қиррасини ёритувчи бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Чунончи, 1927-28 йилларда профессор Абдурауф Фитрат ўз мақолаларида Аҳмад Яссавий ҳикматларини “Кутадғу билиг”дан бир аср сўнг ва “Ҳибат ул-ҳақойиқ” билан бир даврда ёзилгани учун “адабиёт, айниқса эл тарихимиз учун катта аҳамиятлик асарлардан” санаб, яссавия адабий мактаби борасида “Ўрта Осиё турк адабиётининг Исломдан сўнгги мактаблари орасида жуда нуфузли, катта ўрун тутадир” деган эди⁷. 1972 йил марҳум профессор, филология фанлари доктори Э.Рустамов ўзининг “Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси” номли мақоласида Аҳмад Яссавийнинг адабиёт тарихида тутган мавқеини ҳолис баҳолашга уринади. У, авваламбор, ўз тадқиқотини “Аҳмад Яссавий ҳикматларини ўрганишдаги биринчи қадам” эканини баён этишдан бошлайди. Ҳикматларнинг бадиий услуб жиҳатидан тарихий аҳамиятга эга экани, улар қадим даврлардан бери Ўрта Осиё халқлари оғзаки ижодида кенг тарқалган етти ва ўн икки бўғинли ҳижо вазнида ёзилгани, ҳикматлар таҳлили ва шоирнинг таржимаи ҳолига оид далиллар орқали Аҳмад Яссавийнинг (Фитратнинг “Аҳмад Яссавий юқори босқичдаги мутасаввуфлардан эмас, зоҳиддур” деган сўзига қарши ўларок) “Мансур Ҳаллож, Жалолиддин Румийлар даражасидаги йирик мутасаввуф ва мутафаккир” эканини таъкидлайди⁸.

Қизиги шундаки, Аҳмад Яссавийга “реакцион диний-мистик шоир” тамғаси босилган шўро даврида жаҳон адабиётининг юзлаб машҳур вакиллари қаторида улуғ мутасаввуф адибнинг ижодидан ҳам баъзи намуналар Москвада чоп этилган “Жаҳон адабиёти кутубхонаси” туркумининг 55-жилдига киритилган эди⁹.

Лекин султон ул-орифининг миллий маданият, тил ва адабиёт тарихидаги хизматларини тўғри баҳолаш йўлидаги барча уринишлар шўро мафкураси вакиллари томонидан қаттиқ қораланиб, “объектив ҳақиқатга тўғри келмаслик”да айбланди. Аҳмад Яссавийнинг “типик мистик шоир бўлгани ва ўзбек адабиёти, Ўрта Осиё халқлари тафаккури тарихида умуман реакция роль ўйнаган”ига урғу берилди. Ҳикматларнинг мазмун-моҳияти “илоҳиятга чекиниш, реал ҳаёт масалаларини ҳал этишдан қочиш, кишиларнинг кўнглини бу дунёдаги ҳаётдан

¹Яссавий ким эди (Мақолалар ва “Ҳикматлар”дан парчалар). Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Дўстқораев. Тошкент: 1994.

²Боровков А.К. Определение языка хикматов Ахмада Ясеви Сов.Востоковедение, 1948, Вып. 5. С. 229-250.

³Гордлевский В. Избр.соч. Т.II. –Москва, 1961. С.361-368.

⁴Рустамов Э. Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы, 1972, № 4-5, 21-25, 22-28 б.

⁵Ҳаққул И. Навоий азиз билган... “Ёшлик” журналы, 1988, № 4. 67-72-б.

⁶Комилов Н. Аҳмад Яссавий Гулхан. -1990. № 11. Б. 27-28.

⁷Яссавий ким эди. 20, 33-бетлар.

⁸Рустамов Э. Юқоридаги мақола, № 4, 21-б, № 5, 25-б.

⁹Аҳмад Яссави. Духовные стихи / Перевод А.Адалис // Библиотека всемирной литературы. Серия первая, том 55: Поэзия народов СССР IV-XVIII веков. Москва, 1972, с.147-148.

совутиш, “у дунё” ҳақидаги ўта диний тасаввурлар билан алдаш, овутиш”¹⁰ дан иборат деган хулосалар илгари сурилди. Хатто баъзи дарсликларда Яссавийнинг “халқ оммасини жаҳолат асорати остида қолдиришга, халқнинг зулм-зўрликка нафрати ва ширин орзу-хаёлларини куйловчи ҳаётини ва жўшқин қўшиқларини суриб чиқариб”, ўзининг “бадбин ва сўлгин “ҳикмат”ларини тарқатишга интил”ган ва “асрлар давомида халқ оммасининг онгини дин ва тасаввуф ақидалари билан заҳарлаб кел”ганлигини кўрсатишга уринилди¹¹ ва Яссавий ижоди ғоявий хиҳатдан ғоятда хавфли манба деб топилди.

Нихоят, 90-йилларга келиб яссавийшуносликда янги давр бошланди. Бу соҳада турли савиядаги изланишлар бошланиб кетди. Дастлаб турли газета, журналларда Аҳмад Яссавий ижодига доир мақолалар, Яссавий ҳикматларидан намуналар эълон қилинган бўлса, кейинроқ “Девони ҳикмат”нинг мустақил нашрлари бирин-кетин ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилди. 1991 йилда адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулов (“Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар” нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи, тўпловчи И.Ҳаққулов. Тошкент, “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1991), бир йил ўтиб эса Расулмуҳаммад Абдушукуров (“Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат” нашрга тайёрловчи Расулмуҳаммад Ашурбой ўғли Абдушукуров, Тошкент, “Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси”, 1992) Аҳмад Яссавий ҳикматларини нашр эттирдилар.

Маълумки, Туркияда Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва таълимоти мавзусида жуда кўплаб тадқиқотлар яратилган. Айтиш мумкинки, Фуод Купрулизода томонидан бошлаб берилган яссавийшунослик тадқиқотлари бир неча ўн йиллик танаффусдан сўнг Заки Валидий Тўғон, Камол Эраслон, Маҳмуд Асъад Жўшон, Муҳаммад Услу, Наҳдат Тўсун каби олимлар томонидан изчил равишда давом эттирилди. Мазкур тадқиқотлар билан яқиндан танишмоқ ва тажриба алмашиш мақсадида туркиялик яссавийшунослар билан ўтказилган суҳбатлар тўплами чоп этилди. (“Туркияда яссавийшунослик”, суҳбат қилувчи Нодирхон Ҳасан, - Тошкент, 1999).

Аҳмад Яссавий ва издошларига бағишлаб ўтказилган илмий анжуманлар материаллари асосида тайёрланган мақолалар тўплами чоп этилди (“Хожа Аҳмад Яссавий: ҳаёти, ижоди ва анъаналари” тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар И.Ҳаққул, Н.Ҳасан ва А.Бектош, “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти”, Тошкент 2001).

2004 йилда эса ҳикматларнинг жорий нашрларида мавжуд бўлмаган янги намуналари эълон қилинди (Хожа Аҳмад Яссавий. “Девони ҳикмат” (янги топилган намуналар). Нашрга тайёрловчи Нодирхон Ҳасан, Тошкент, “Мовароуннаҳр” нашриёти, 2004). Бу китоб ўқувчилар томонидан қизиқиш билан қарши олинди ва бир йил ўтиб иккинчи марта нашр қилинди.

Шу йил ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёти институтида нашрга тайёрланган “Девони ҳикмат”нинг янги бир наشري дунё юзини кўрди (Хожа Аҳмад Яссавий. “Девони ҳикмат”. Нашрга тайёрловчилар: Иброҳим Ҳаққул, Нодирхон Ҳасан, Тошкент, “Мовароуннаҳр” нашриёти, 2006).

Хуллас, сўнгги ўн беш йил давомида ўзбек олимларининг Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди, тариқати ва издошларига бағишланган кўплаб мақола ва тадқиқотлари нафақат юртимизда, балки хорижда ҳам эълон қилинди. Шунингдек, бошқа туркий ўлкаларда ҳам “Девони ҳикмат” нашрлари бўйича маълум бир ишлар амалга оширилди.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг ҳикматлари содда, равон, халқона ва мазмундорлиги билан ўзбек адабиётида алоҳида ажралиб туради. Шу боис Аҳмад Яссавийдан кейин унинг издошлари томонидан “Девони ҳикмат” номи остида жамланган ҳикмат тўпламлари асрлар давомида турли котиблар томонидан кўплаб нусхаларда кўчирилган, тошбосма усулида чоп этилган. Натижада дунёнинг турли ўлкаларига тарқалган “Девони ҳикмат” намуналарини бугунга келиб жаҳоннинг кўплаб кутубхоналаридан топиш мумкин.

Аҳмад Яссавий адабий меросининг турли хил қўлёзма ва тошбосма нусхалари сақланаётган ана шундай китоб хазиналаридан бири Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидир.

¹⁰Адабиётшунослик фанининг партиявийлиги ва Ғоявийлиги учун //Ўзбек тили ва адабиёти, 3-сон, 1973 5-бет.

¹¹Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб (XVII асргача), -Тошкент, 1976. 158-159-бетлар.

Яқинда Туркистон шаҳрида чоп этилган “ЎЗР ФА Шарқшунослик институтидаги Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларининг қўлёзма каталоги” яссавийшуносликдаги диққатга молик бир янгилик бўлди.

Бундан бир неча йил бурун “Девони ҳикмат”нинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари ҳақида бир тадқиқот олиб борилган, натижада “Девони ҳикмат” қўлёзмалари тавсифланган бир китоб юзага келганди. Шарқшунослик институти ва Ҳамид Сулаймон номидаги собиқ Қўлёзмалар институти фондларида сақланаётган ҳикмат тўпламларининг қўлёзма нусхалари тавсифланган бу китоб тадқиқотчи М.Эшмухамедова томонидан тайёрланган бўлиб, унда юздан ортиқ нусхаларнинг тавсифи берилган.

Шарқшунослик институти ва Туркистондаги яссавийшунослик илмий-тадқиқот маркази илмий ходимларидан таркиб топган илмий гуруҳ томонидан тайёрланган ва Туркистон шаҳрида чоп этилган “Яссавий ҳикматларининг қўлёзма каталоги”да эса “Девони ҳикмат”нинг бир юз етмиш бешта нусхаси тўлиқ тавсиф этилган.

Ушбу каталог Шарқшунослик институтининг уч фонди: “Асосий фонд” (ЎЗР ФА ШИ-1), “Дублет фонд” (ЎЗР ФА ШИ-2), “Ҳамид Сулаймонов фонди” (ЎЗР ФА ШИ-3)да сақланаётган Аҳмад Яссавий ҳикмат тўпламлари асосида тузилган.

Каталогдаги қўлёзмалар тавсифлари Шарқшунослик институти илмий ходимлари: тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасаний, тарих фанлари номзоди Нурёғди Тошев, Фулом Каримов ва яссавийшунослик илмий-тадқиқот маркази илмий ходими Сайфулла Есентемурлар томонидан тузилган бўлса, тавсиф матнлари мазкур институтнинг катта илмий ходимлари, тарих фанлари номзодлари Дилшод Расулов ва Шовосил Зиёдовлар томонидан компьютерга киритилган. Унинг умумий таҳририни тарих фанлари номзоди Бахтиёр Бобононов ва тарих фанлари доктори Аширбек Мўминовлар амалга оширишган.

Каталогнинг кириш қисмида ношир - яссавийшунослик илмий-тадқиқот маркази мудир, фалсафа фанлари номзоди Дўсой Кенжатоёвнинг тақдими ва Шарқшунослик институти директори, тарих фанлари доктори Баҳром Абдухалимовнинг кириш сўзи берилган.

Ушбу каталогни тайёрлаган илмий гуруҳ раҳбари истеъдодли олим ва адиб Фулом Каримов ёзган муқаддимасида “Девони ҳикмат”нинг яратилиш тарихидан сўз бошларкан, ушбу каталогни тузишда қўлланилган мезонлар, каталог тузиш жараёнида дуч келган муаммолар ва уларнинг қандай ҳал этилганлиги хусусида кенг маълумот беради. Шунингдек, у яссавийшуносликнинг бир қатор муҳим муаммолари устида тўхталади. Бу соҳанинг тарихи, бугунги ҳолати, ечимини кутаётган вазифалар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради. Жумладан, муаллиф Хожа Аҳмад Яссавий даврига оид “Девони ҳикмат” қўлёзмаларининг мавжуд эмаслиги ҳикматлар тадқиқининг тўхтаб қолишига сабаб бўлолмаслигини алоҳида таъкидлайди:

“Фақат туркий тилли адабиёт эмас, балки жаҳон адабиётида ҳам муаллифлик масаласи узил-кесил ҳал қилинмаган, ҳатто шу туфайли асрлар давомида баҳсу мунозараларга сабаб бўлиб келаётган асарлар анча-мунча топилади. Масалан, “Илиада” ва “Одиссея”нинг муаллифи Ҳомер/Гомер эканлиги фақатгина ривоятларга асосланиб айтилади. Шунингдек, Вильям Шекспир ҳам асарларини ўзи ёзмаганини исбот қилиш учун жилд-жилд тадқиқотлар нашр қилинган. Шунга қарамай, бу асарларнинг ҳақиқий муаллифлари аниқланмагани боис улар Ҳомер/Гомер/ ва Шекспир номидан нашр қилинаверади ва бу ҳол мазкур шоҳ асарларнинг жаҳон адабиётида тутган мавқеини заррача камайтирмайди”.

Дарҳақиқат, олим тўғри таъкидлаганидек, Аҳмад Яссавий таҳаллуси билан кўчирилган ҳикматларни тадқиқ этиш ва уларни нашр этириш ишлари яссавийшунослик доирасида ва Аҳмад Яссавий номи билан боғлиқ ҳолда олиб борилиши лозим. Зеро, ҳикматлар туркий тилга мансуб ёзма обида сифатида жаҳон адабиёти дурдоналарининг ажралмас бир қисмидир. Муаллифлик масаласи ҳал этилмагани эса уларни илмий жиҳатдан тадқиқ этиш ва нашр этириш ишларига лоқайд бўлишга асос бўлолмайди. Боз устига, туркий халқлар орасида Аҳмад Яссавийдан сўнг бир неча асрлар давом этган ҳикматнавислик адабий мактаби Аҳмад Яссавийни Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий каби мумтоз туркий адабиёт тараққиётига энг кўп таъсир кўрсатган даҳо шоирлар қаторидан ўрин олишига лойиқ эканини кўрсатади.

Бу эса ўз-ўзидан яссавийшуносликда ҳали кенг қўламли тадқиқотлар олиб бориш зарурлигини тақозо этади. Бундай вазифаларнинг энг асосийлари эса ҳикматларнинг умумий адади аниқланиши, хануз чоп этилмаган янги ҳикматларнинг излаб топилиши ва эълон қилиниши, шунингдек, Аҳмад Яссавий

ҳикматларининг йиғма-қиёсий матни тайёрланишидир. Зеро, Шарқшунослик институти хазинасида "Девони ҳикмат"нинг ҳозиргача маълум энг қадимги (ҳижрий 1130 - милодий 1718 йилда кўчирилган) нусхаси сақланаётган бўлса-да, кўчирилиш санаси қўйилмаган ёки охириги варақлари тушиб қолиши сабабли колофонлари йўқолган қўлёзмалар орасида ҳам нисбатан қадимийроқ нусхалари бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Муқаддима муаллифи ўринли бир таклифни ўртага ташлайди. Унинг фикрига кўра, Яссавий ҳикматлари аслиятда араб алифбосида кўчирилгани боис ҳикмат мажмуаларининг йиғма-қиёсий матни ҳам араб алифбосида нашр этилиши илмий жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Албатта, олим таклиф қилган бу усул неча йиллардир илм тарихида давом этиб келаётган бир анъанадир. Шу боис биз ҳам тайёрлаётганимиз йиғма-қиёсий матни айнан шу алифбода нашр эттиришни кўзда тутганмиз.

Ғ.Каримов Яссавий мактаби издошлари адабий мероси хусусида ҳам ўз таклиф ва тавсияларини билдиради. Биринчиси, унингча, Аҳмад Яссавий ҳикматлари билан бирга айни мажмуаларда шеърлари ўрин олган шоирларнинг барчасини ҳам Яссавий издошлари дейиш мумкинми? (Муаллиф бу ўринда Машраб ва Ҳувайдо каби шоирларни мисол келтиради) Иккинчиси, "Девони ҳикмат" номли "тўпламлардаги барча ҳикматнавис шоирлар ҳикматларини аниқлаш ва рақамлаш ишлари алоҳида "Аҳмад Яссавий мактаби шоирлари асарлари қўлёзмалари" номли каталог доирасида нисбатан тўлиқ бажарилиши мумкин".

Ҳақиқатан, бу ишни амалга ошириш учун бизнингча, дастлаб Аҳмад Яссавий мактаби давомчиларини, ундан кейин эса Аҳмад Яссавий ижодиётидан таъсирилган адибларни аниқлаб олиш керак. Бу ўзбек диний-дидактик адабиётини ўрганишдаги бирламчи ишлардандир.

Ғ.Купрулизода, А.Боровков, Э.В.Тўғон, К.Эраслон, Ў.Қоя, А.Ф.Билқон каби тадқиқотчилар Аҳмад Яссавий издошлари ҳақида ўзларининг турли хил фикр-мулоҳазаларини билдириб ўтганлар. Жумладан, Тўғон ўзи тузган "Яссавий мактаби шоирлари шеърлари феҳристи"га асосланиб ҳозирга қадар маълум бўлган издошларнинг сонини йигирма тўққизта деб кўрсатади¹².

Ғ.Каримов ҳам Яссавий издошлари бўлган ҳикматнавис шоирлар сафи Аҳмад Яссавийнинг шогирди Сулаймон Боқирғонийдан бошланиб, тахминан йигирмадан ортиқ шоирни ўз ичига олишини айтади ва уларнинг исмларини номма-ном келтиради.

Дарҳақиқат, ҳикматнавислик анъанаси туркий адабиётда бир неча аср давомида ниҳоятда унумли тарзда давом этган. Лекин бизнинг текширишларимизга кўра, Аҳмад Яссавий издошлари сони йигирмадан ортиқ эмас, балки элликдан зиёддир.

Таниқли америкалик шарқшунос олим Девин Девиз ўзининг Марказий Осиё тасаввуф тарихи, бу минтақада фаолият кўрсатган тасаввуф арбоблари ва уларнинг таълимотларига доир тадқиқотлари билан нафақат хорижда, балки ўлкамиз тасаввуфшунослари орасида ҳам яхши маълум. У ўзининг "Аҳмад Яссавий" мақоласида "Аҳмад Яссавийнинг ҳозирги кундаги "Туркий тасаввуф шеъриятининг биринчи ижодкори" сифатидаги шухрати XX аср мевасидир" деган фикрни билдирган эди ("Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Ғўп. 4, Москва, 2003, стр. 11).

Ғ.Каримов ушбу фикрни унча маъқулламайди. Биз ҳам Девиз жанобларининг мазкур фикрига қўшила олмаймиз. Чунки Аҳмад Яссавийнинг туркий тасаввуф шеъриятининг биринчи ижодкори сифатидаги шухрати Девиз айтганидек, XX асрда эмас, ундан анча илгари бошланганини исботловчи далиллар етарлидир. Бунинг энг ёрқин мисоли, XVI асрда Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган шайбоний ҳукмдор ижодкорларининг Аҳмад Яссавийни мадҳ этиб қатор мадҳиялар ёзгани, яссавийлик таълимотини ривожлантиргани, Яссавий ҳикматларига эргашиб шеър ва ҳикматлар битганларидир. Ўз-ўзидан равшанки, шайбонийлардек бир салтанат вакиллари маънавиятда, маданиятда ва адабиётда кенг шухрат қозонмаган бир сиймонинг ижодий фаолиятига аҳамият бермаган, унинг таълимотини ўзининг давлат сиёсати даражасига кўтармаган бўлур эди. Дарҳақиқат, профессор Тоҳир Шокир (Чигатой) Аҳмад Яссавий мафкурасининг узоқ даврлар мобайнида давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигини ёзади. Унингча, миллий маданият учун курашда ва бу курашнинг тарихий негизини миллий адабиётимиздан қидиришда, туркий тил

¹²Z.V.Todan. Yesevilide dair bazı yeni malumat, 60. Dođum yúly múnasebetiyle Fuad Kóprülü armađanı. Ýstanbul, 1953. S. 527.

ва маданиятни сақлаб қолиш учун биринчи бўлиб “чиғир очган” Аҳмад Яссавий ва у қурган миллий тасаввуф мактабига таянмоғимиз керак¹³.

Демак, Аҳмад Яссавий ижодиёти ва таълимотини ўқиб-ўрганиш олис ўтмиш замонлар учун миллий мафкура, сиёсат, бадиий ижод ва шахс камолоти жиҳатларидан нечоғлик қиммат касб этган бўлса, бугун учун ҳам албатта муҳимдир.

Маълумки, Аҳмад Яссавий ҳикматлари Кул Сулаймон Ҳаким ота Бокиргоний, Занги ота, Шамсиддин Ўзгандий, Камолиддин Иқоний, Кул Шариф, Кул Назирий, Дарвиш Али, Кул Умурий, Залилий каби бир қатор яссавия мактаби шоирларининг шеърлари билан бирга кўчирилган. Ушбу каталогда ҳануз номлари маълум бўлмаган Мафлуж, Кул Мушарраф, Кул Хайруллоҳ, Кул Махвий, Кул Муҳиббий каби бир неча издошларнинг ижод намуналари ҳам аниқланганки, бу, айни пайтда яссавия адабий мактабига мансуб мазкур адибларнинг ижодиётини тадқиқ этиш заруратини келтириб чиқаради.

Аҳмад Яссавий ҳикматларининг Шамс Табризий, Ҳофиз Шерозий, Абдуллоҳ Ансорий, Қосим Анвор, Камол Хўжандий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Имомуддин Насимий, Муҳаммад Фузулий, Мирзо Бедил, Махтумқули, Машраб, Сўфи Оллоёр, Сайқалий, Хувайдо, Амирий каби туркий ва форсий адабиётнинг таниқли вакиллари шеърлари билан бирга кўчирилганлиги, шунингдек, турли хил девон, баёз, халқ қиссалари, ҳикоятлар, ривоятлар, дostonлар, жангнома, тарихнома, вафотнома, меърожномалар, муножотлар, диний, фикҳий ва тасаввуфий рисоалар билан бирга китобат қилинганлиги Яссавий ҳикматларининг мазкур адиблар ва асарлари қатори китобхонлар томонидан севиб ўқилганлигини кўрсатади. Бу биринчидан, иккинчидан эса, ушбу ҳикмат тўпламларида ҳануз ўрганилмаган кўплаб асарлар ўрин олганки, улар ҳам айни вақтда ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

“Девони ҳикмат” қўлёзмалари тавсифи билан танишар эканмиз, № 118 рақамли нусханинг тавсифи диққатимизни тортди. Унда қайд этилишича, бу нусха Бухоро амири Музаффархоннинг “катта тўра” номи билан машҳур бўлган тўнғич ўғли Абдулмалик тўра (вафоти 1909 йил) томонидан кўчирилган экан. Ҳатто мазкур нусхада Абдулмалик тўра ва унинг укаси Саййид Нуриддинхоннинг шеърлари, Амир Маҳмуд ибн Яминнинг бир девони ўрин олган экан. Бу мисол Яссавий ҳикматларининг муҳлис ва ўқувчиларининг доираси ва муҳити нечоғли кенг бўлганлигини кўрсатувчи муҳим бир далилдир.

Бу каталогни бир жиҳатдан М.Эшмухамедова бошлаган хайрли ишнинг давоми ва муваффақиятли бир якуни ҳам дейиш мумкин. Лекин мазкур каталог бирмунча нуқсонлардан ҳам холи эмас. Бу жиҳатни гуруҳ раҳбари “шуниси борки, каталог тузиш жараёнида чуқур матншунослик текширишлари олиб боришга вақт ва имконият йўқ эди” шаклида эътироф этган. Шундай бўлишига қарамай, каталог ўз вазифасини бажарган. Зеро, бу каталогни тузишдан асосий мақсадлардан бири ҳикматларнинг турли нусхаларини тадқиқ этиш учун уларни излаб топишни мутахассисларга қулайлаштириб беришдир.

Очиғини айтиш керак, бундай каталогга анчадан бери эҳтиёж сезиларди. У, бизнингча, ўзининг бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туради. Жумладан:

1. Унда Аҳмад Яссавийнинг 175 та қўлёзма нусхаси батафсил тавсиф этилган.
2. Ҳар бир нусхадаги Аҳмад Яссавий ҳикматларининг жойлашиш тартиби, варақ рақамлари алоҳида жадвалда кўрсатилганки, бу айни пайтда мутахассислар учун қулайликни таъминлайди.
3. Аҳмад Яссавий ҳикматлари билан бирга ўрин олган бошқа шоирларнинг номлари ва асарлари ҳам алоҳида қайд этилган.
4. М.Эшмухамедова китобига кирмаган нусхалар аниқланган ва каталогга киритилган.
5. М.Эшмухамедова томонидан тавсиф жараёнида тушириб қолдирилган ёки киритилмаган бир қанча ҳикматлар ушбу каталогда аниқланган ва рўйхатга киритилган.
6. Каталог тайёрлаш жараёнида ҳикматлар билан бирга китобат қилинган кўплаб илмий, тарихий, бадиий-адабий, тасаввуфий асарлар аниқланган ва рўйхатга киритилган.
7. Аҳмад Яссавий ҳикматлари рўйхати тузилиши жараёнида номлари ҳануз маълум бўлмаган яссавия мактаби шоирлари аниқланган.

¹³Тоҳир Шокир (Чигатой). Туркистон миллий мафкуриси ва Алишер Навоий. “Ҳидоят” журнали, 2000, 2-сон, 18-20 б (“Chagʻatay Tohir. Turkiston turk milliy mafkurasi va Alysher Navoiy. Berlin, 1939” китобидан С.Фаниева таъдил қилган)

8. Каталог тадқиқотида Аҳмад Яссавийнинг янги ҳикматлари ҳам аниқланган ва рўйхатда қайд этилган. Айниқса, тўртта қўлёзмада “Ғазалиёти Хожа Аҳмад Яссавий” сарлавҳаси остида иккита форсий ғазалнинг учраши янгиликдир.

9. Каталогда қўлёзмалар сақланаётган фонд бўлимларининг ЎзР ФА ШИ-1, ЎзР ФА ШИ-2, ЎзР ФА ШИ-3 тарзида кўрсатилиши мутахассислар учун анча қулайлик тугдиради.

10. Каталог тузишда муайян таянч нусхага асосланганлиги каталогнинг бир тизимда бўлиши ва изчиллигини таъминлаган.

11. Ҳар бир нусха тавсифидан сўнг фойдаланилган манбалар кўрсатилган.

Каталог муқаддимасида ҳам тўғри таъкидлаб ўтилганидек, яссавийшуносликда ўрганилиши ва ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар ҳали анчагина. Бизнингча, булар қуйидагилардан иборат:

Биринчиси, Аҳмад Яссавийнинг илмий таржимаи ҳолини яратишдир. Бунга эса улуг шайхнинг таваллуд топган санаси ва неча йил яшаганлигини белгилаш, унинг авлодларини аниқлаш каби масалалар қиради. Иккинчиси, ҳикмат тўпламларида Яссавий ҳикматлари билан бирга ўрин олган Яссавий мактаби шоирларининг шеърларини ажратишдир. Учинчиси, Аҳмад Яссавийга оид “Маноқиб”, “Бўстон ул-орифин”, “Танбеҳ уз-золлин”, “Нажот уз-зокирин” каби асарларни излаб топиш ва ўрганиш зарур. Тўртинчиси, “Девони ҳикмат”нинг изоҳли луғатини тузишдир. Бешинчиси ва бизнинг назаримизда энг асосийсиси, “Девони ҳикмат”нинг аслиятга яқин, нисбатан ишончли бир нусхаси — матнини тиклашдир. Бу иш эса “Девони ҳикмат”нинг эътиборли нусхаларини йиғма-қиёсий солиштириш асосида амалга оширилади. Ана шунда Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди, тариқатига доир бир қатор мунозарали масалалар ҳам ўз-ўзидан равшанлашади.

Демак, яссавийшуносликда амалга оширилган тадқиқотларни четлаб Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва тариқати бўйича эътиборга сазовор бирор иш қилиш қийин. Навбатдаги вазифа эса мана шу тадқиқотларга таяниб ва Аҳмад Яссавийга ўрин ажратилган бир қанча қадимий асарларни ўрганган ҳолда Хожа Аҳмад Яссавий яшаган давр ижтимоий, маънавий-маданий, адабий муҳити, улуг шайх ҳаёти ва адабий меросини чуқур тадқиқ этишни янги босқичга кўтариш ва ниҳоят, Аҳмад Яссавий ҳикматларининг йиғма-қиёсий матнини тайёрлаш ҳисобланади.

Нодирхон ҲАСАН,

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги

Тил ва адабиёт институти катта илмий ходими

Хилари НГВЕНО

Преториялик кишилар

Роман

1

Жанубий Африка Миллий Хавфсизлик Бюроси — ЖАМХБ бошлиги ўринбосари Петрус Ван дер Вестхьюзен хонасидаги телефон қаттиқ жириглади. Суҳбатни қоқ ярмида тўхтатиб, хона соҳиби столдан сапчиб турди, ўзининг деддай қоматини ростлади ва баҳайбат гавдасига ярашмаган шиддат-ла қизил дарахтдан ясалган залворли ёзув столи томон йўналди. Стол олдига келиб, у навбатдаги кўнғироқни кутганча қўлини гўшак устига қўйди. Телефон яна жириглади, у гўшакни қулоғига олиб келди-да, бўкириб деди:

— Ван дер Вестхьюзен!

Бош ирғаган ва «yah, yah»¹ деб тўнғиллаган кўйи у диққат билан гўшакка кулоқ солди. Рўпарадаги девордан жимжимадор ромга солинган генерал Ян Смэтс² суврати унга ва журнал столи атрофида ўта асабий ҳолда сукут сақлаб ўтирган бюронинг бошқа ходимларига самимий қараб турар эди.

Петрус Ван дер Вестхьюзен гўшакни жойига илиб қўйди ва Ян Смэтснинг мундиридан кўзини узмаганча ёзув столи олдида бир дақиқача жим туриб қолди. Генералнинг қаттиқ тикилишидан у ўзини ноқулай ҳис қилди, ҳатто ўзини айбдорлек сездди. Ходимлари олдига қайтиб, у муштумини тугди.

— Юқоридагилар бу ишни ортиқча шовқинсиз бир ёқли қилишимизни талаб этаётти, — деди у жойига ўтирар экан. — Ва қисқа муддат ичида: Қани, Мюллер, сиздан бошласак. Нима бўлган эди ўзи?

Йоханнес Мюллер чала чекилган сигаретасини кулдон тубиға эзгилаб ўчирди. Унинг бармоқлари билинар-билинмас титрар эди. Мюллер Стелленбосс университетини яқинидаги Кристиана де Вега илмий тадқиқотлар лабораториясида Хавфсизлик бюросининг вакили ҳисобланади. Бошқа одамлар учун лаборатория одатдаги илмий муассаса эди, унда гўё органик кимё соҳасида тадқиқотлар олиб бориладди. Аслида лаборатория Жанубий Африкадаги кўмирдан суюқ ёнилғи олиш бўйича ўта махфий ишлар олиб борилаётган икки ёки уч марказдан бири эканини кўпчилик билмас эди. Лаборатория фаолияти ҳарбий аҳамиятга молик бўлгани сабабидан, юқори даражадаги махфийликни таъминлаш учун давлат қўлидан келган барча чораларни кўриб қўйган эди. Олимлар, маъмурлар ва ҳатто оддий ишчилар қаттиқ текширувдан ўтказилган эдилар. Уларнинг дўстлари ва қариндош-уруғлари доимий назорат остига олинган. Бироқ, аксар ҳолда бўлганидек, одамнинг одамга иши тушганида унча-мунча қонун-қоидалар ҳам бузилиши ҳеч гап эмас.

— Доктор Корнелиус Эразмус лабораториянинг энг ҳалол ходимларидан бири эди, — гап бошлади Йоханнес Мюллер йўталиб олиб.

— «Ҳалол» дедингизми, Мюллер? — сабрсизлик билан унинг гапини бўлди Ван дер Вестхьюзен. — Хўш, уни нима жин урди?

— Тўғриси айтсам, билмайман, — жавоб берди Мюллер ҳадик билан. — Уч ҳафта олдин у ётиб қолди. Тумов. Биз уни ҳарбийлар шифохонасига жойлаштирдик. Докторлар Эразмусни қаттиқ толиққан ва у ҳеч бўлмаганда бир ҳафта

¹Ха, Ха (африканча). Барча изоҳлар русча таржимонники.

²Смэтс. Ян Христиан (1870—1950) — Жанубий африкалик сиёсий арбоб, Британия фельдмаршали. 1919—1924 ва 1939—1948 йилларда бош вазир бўлган.

дам олиши керак деб айтишди. Сўнгги вақтларда Эразмус телбаларча ишларди, лабораториядан кеч тунда кетарди. У асосий вазифани ҳал этишга жуда яқин қолгандек кўринар эди. Унинг жон-жаҳди билан ишлаши шундан дарак беради.

— Хўш, у дам олиши керак экан, кейин-чи?

— Врач Кейптаун яқинидаги қулай бир жойни айтди. Биз унга бир ҳафталик таътил бердик. Тўрт ё беш кундан кейин Эразмус кўнгироқ қилиб, аҳволи анча яхшиланганини, поездда қайтиб келаётганини айтди... шундан бери ундан дом-дарак йўқ. У икки кун бурун ишга чиқиши керак эди. Бироқ келмади. Кеча биз унинг хонасининг эшигини бузиб кирдик ва фақат унга тегишли бўлган муҳим ҳужжатлар йўқолганини билдик.

— Унинг уйида бўлдингизми?

— Турган гапки, биз бошдан-оёқ титкилаб чиқдик. Ҳужжатлардан номнишон йўқ. Ҳар ҳолда бир нарса аниқ — Кейптаундан жўнаганидан кейин у уйига қайтиб келмаган. Узингиз биласиз, биз барча илмий ходимларнинг уйларини туну кун кузатиб турамыз, пашша учса биламыз.

— Агар сизлар одамларни уйлардек кузатганингизда, биз лақиллаб қолмаган бўлар эдик.

— Эй Худо, Стелленбоссдан Кейптаунгача бор-йўғи ўттиз мил, сизлар бўлсангиз бурнингиз тагидаги одамни қочириб ўтирибсиз! — бўкирди Ван дер Вестхьюзен чўзинчоқ столга муштуми билан қарсиллатиб уриб. — Ҳайф сиздай ходимларга. — Мюллер чурқ этмади. Фақат бўйинининг дир-дир учиши унинг. Ван дер Вестхьюзеннинг кинояли танбеҳидан қаттиқ эсанкираб қолганини ифода этиб турар эди. Ван дер Вестхьюзен чап томонида ўтирган кўзойнакли катта ёшдаги киши томон ўтирилди:

— Профессор Уильсон, сиз нима деб ўйлайсиз, Эразмуснинг ғойиб бўлиши тадқиқотларнинг бундан кейинги жараёнига таъсири қандай бўлади?

— Ҳа, бу биз учун катта кўнгилисизлик, — жавоб берди Уильсон, бошини чайқаган ва қўлларини ёйган ҳолда.

Профессор Уильсон илмий тадқиқотларга раҳбарлик қиларди, доктор Корнелиус Эразмус эса унинг қўл остида ишларди. Уильсон ЖАМХБда хизмат қилмас эди. Шу нарса ва стол атрофида ўтирган одамлар ичида унинг ягона инглиз эканлиги кўнглига гулгула солиб турарди.

— Бу жуда катта кўнгилисизлик эканини барчамиз тунғуниб турибмиз, — гижиниб унинг гапини бўлди Ван дер Вестхьюзен. — Аммо оқибати қандай бўлади? Лойиҳани ниҳоясига етказиш учун Эразмус нечоғлик зарур эканини билмоғимиз керак. Йўқолган ҳужжатларни қайта тиклашнинг иложи борми, йўқми?

— Ҳамма муаммо шунда-да, инспектор, — деди профессор Уильсон. — Бундай тадқиқотлар кўплаб мамлакатларда олиб борилмоқда, эртами-кечми, улар муваффақият қозонадилар. Бироқ доктор Эразмус, бизга маълум бўлишича, ҳар қанақанги рақобатчимиздан анча илгарилаб кетган. Биз тадқиқотларга бошқаларга қараганда анча олдин киришган эдик. Бундан ташқари, сунъий олмослар тайёрлаш бўйича ишларнинг натижаларига таянган эдик.

— Суюқ ёнилғи олишга сунъий олмосларнинг қандай алоқаси бор? — сўради Ван дер Вестхьюзен қизиқсинган оҳангда.

— Бу жуда мураккаб масала, инспектор. Ростини айтганда, олмослар юқори босим берилган соф углероддан бошқа нарса эмас. Кўмир — бу асосан углерод, нефть эса углеродли бирикмаларнинг қоришмаси. Бизнинг фикримизча, нефть таркибига кирувчи углеродли бирикмалар тегишли шароитларда олинган бўлиши мумкин. Сунъий олмослар ишлаб чиқариш бўйича тўпланган тажрибалар бизга кўмирдан углеводородлар олиш муаммосини яхшироқ англашга ёрдам берди.

— Тушунарли.

— Сўнгги вақтларда доктор Эразмус кўмирдан углеводородлар олишнинг баъзи энг муҳим шароитларини аниқлашга яқинроқ ёндашди. Турли институтлардаги бошқа олимлар, афтидан, бир-бирига ўхшаш тадқиқотлар олиб бормоқдалар. Бироқ доктор Эразмус, тахминимизча, улардан анча-мунча ўзиб кетган.

— Лабораторияда ундан бошқа олимлар ҳам ишлаган эди, шекилли? — деди Ван дер Вестхьюзен.

— Ҳа, лекин лойиҳанинг бу қисми бутунлай унинг тасарруфида эди. Фақат у айнан нимани қидириш кераклигини биларди. Йўқолган ҳужжатларда, афтидан, қандайдир дастлабки хулосалар бўлган. Ёки бўлмаса бундан кейинги тадқиқотларнинг режаси белгилаб қўйилган бўлиши мумкин. Биз унинг муҳокамалари жараёнини энг бошида қайта тиклашимиз, энди-энди бошланай деб турган кашфиёт моҳияти ҳақидаги тасаввурни ҳосил қилишимиз мумкин эди. Бироқ бу кўп вақт талаб этади.

— Қанча?

— Бир ё икки йил. Аниқ айтолмайман.

— Шунча кўп вақт керакми?

— Бундан ҳам кўпроқ керак бўлиши мумкин, — хўрсинди профессор Уильсон.

— Билсангиз, илмий изланишлар кўп даражада шахсий қобилиятларга боғлиқ бўлади. Олимлар илмий изланишларни бир ёқадан бош чиқариб олиб боришлари мумкин, бироқ, одатда, улар орасидан биттаси ишнинг бутун моҳиятини чуқур англаши ва тўғри хулосалар чиқариши мумкин. Бизнинг лойиҳамизда бундай одам доктор Эразмус эди. Кўрқаманки, усиз... кўриб турганингиздек... — Уильсон ночор елка қисиб қўйди.

Ван дер Вестхьюзен юзини кафтлари орасига яширди ва бошини кўтармай деди:

— Ҳуллас, Эразмусни топмасак бўлмайди.

— Ёки ҳужжатларни, — деди профессор Уильсон. — Ҳар икковини бирга топсак, яна яхши.

— Борди-ю, ҳеч нарса чиқмаса-чи?

— Бу саволга мен жавоб беришим мумкин, — ҳозиржавоблик билан гап қотди Йоханнес Мюллер. Ван дер Вестхьюзен товуш эгаси ростдан ҳам Мюллер эканига ишонч ҳосил қилмоқчидек кўзларини очиб қаради ва бош ирғади.

— Умид қиламанки, Эразмус ҳам, йўқолган ҳужжатлар ҳам тез орада топилади, — гап бошлади Мюллер.

— Мен ҳам шунга умид қиламан, акс ҳолда барчамизнинг ҳолимиз вой, — тўнғиллаб деди Ван дер Вестхьюзен.

— Келинг, топилади дейлик. Бундай ҳолда асосий нарса — у ёки ҳужжатлар душман кўлига тушиб қолишига йўл қўймасликдир. Профессор бизга бундай тадқиқотлар бошқа мамлакатларда ҳам олиб борилаётганини айтди. Агар янглишмасам, Совет Иттифоқида ҳам. Шундайми, профессор?

— Худди шундай:

— Бу коммунистик мамлакатларга янада кўпроқ нефть қазиб олиш имконини беради, уларнинг мавқеини мустаҳкамлайди ва бусиз ҳам иқтисодий таҳдидлар ва жазолардан жабр чекаётган иқтисодиётимизни издан чиқаради, — давом этди Мюллер.

— Дунё оғир нефть тақчиллигини бошидан кечириб турган ҳозирги вақтда душманларимиздан биронтаси бизга таҳдид қилмасидан илгарироқ Жанубий Африка энергетика соҳасида ўз-ўзини таъминлашга эришиши гоёта муҳимдир. Бошқача қилиб айтганда, қандай қилиб бўлмасин, доктор Эразмус ва ҳужжатларни топиш зарур.

Ван дер Вестхьюзен ўрnidан турди ва бир бурчакдан бошқа бурчакка юриб ўтди. Хонадаги одамлар ичидан фақат профессор Уильсонгина дарознинг кўнглидаги безовталиқни илғади. Профессор синчков нигоҳи билан хавфсизлик хизмати хўжайинини таъқиб этарди. Қолганлар чуқур ўйга чўмган ва инспекторнинг ғайриоддий ҳаракатларига аҳамият бермаётган эди.

— Мен ҳамон ўзимдан ўзим «нимага?» деб сўрайман, — овоз чиқариб мушоҳада юритаётгандек деди Ван дер Вестхьюзен.

— Партиянинг синалган маслақдоши, виждонли олим африканернинг¹ миясига қочиб яшириниш фикри қаёқдан келиб қолди? Нима учун?

— Сэр, яширинди деб айтишга ҳали эрта. Ҳозирча фақат йўқолгани ҳақида гапириш мумкин, — аниқлик киритди Мюллер.

¹Жанубий Африкадаги бур элати. XVIII асрда кўчиб келган голландлар, шунингдек, француз ва немис мустамлакачиларининг авлодлари.

— Яширинди нима-ю ғойиб бўлди нима, барибир эмасми?... Раҳбариятга у ва унинг қоғозлари керак — мана гап қаерда. Уни тезда қидириб топишимиз керак. Акс ҳолда бошимиз билан жавоб берамиз.

— Фитна қурбони бўлган бўлса-чи? — Профессор Уильсон Ван дер Вестхьюзенга юзланди. — Балки, у ўлиб кетгандир.

— Эҳтимол, аммо ишониш қийин, қоғозларнинг йўқолиши қотилликни истисно этади. Уни ё ўғирлашган, ёки... — Гапларининг маъноси ўтирганларнинг зехнига етиб бориши учун Ван дер Вестхьюзен бир оз тин олди, — ёки ўзи қочиб кетган...

Бу тахмин говур билан қарши олинди. Ван дер Вестхьюзен ўз ўриндигига қайтиб келди-да, ўтирди. Сўнгра бир текис, босиқ овозда давом этади:

— Шунақа, жаноблар, далилларга мурожаат қилайлик. Фақат Эразмуснинг ўзигагина тегишли бўлган қоғозлар йўқолган. Кейптаунга жўнаб кетган кундан бери унинг ўзи бу ерда бўлмаган. Бинобарин, у қоғозларни ўзи билан оливолган. Қоғозлар у ерда унга нега керак бўлган экан? Ахир янглишмасам, у ҳордиқ чиқаргани кетган эди-ку. Бунинг устига, давлат учун ҳарбий аҳамиятга молик мутлақо махфий ҳужжатларни пляжда мутолаа қилиш ақлга сифмайди... Эразмус таътили тугашига бир неча кун қолганда қўнғироқ қилади, ҳаммаси жойида деб сизни ишонтиради, қайси поездда қайтаётганини хабар қилади ва шу тариқа ўзи учун уни қўлга олиб бўлмайдиган пайтни кўз остига олиб қўяди. Бундай ҳолларда одам ўғирлаш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Кўнглингизга оғир олманг-у, дўстларим, Эразмуснинг қочиб кетгани, боз устига, фавқулодда муҳим ҳужжатларни олиб кетгани ҳақидаги фикрга қўшилмай иложингиз йўқ. Унинг нега шунга жазм этганини билмоқчиман. Бироқ ундан илғари ва энг муҳими, уни тутиб, ҳужжатлар билан бирга қўлимга олиб келиб топширишингиз мақсадга мувофиқ. Герцог, бу одам ҳақида сизда қандай маълумотлар бор?

Доктор Луис Герцог ЖАМХБ бош қароргоҳида катта психолог лавозимида ишлар эди. Барча ишлар қатори махфий давлат лойиҳаларида иштирок этган олимлар ва маъмуриятларнинг шахсий хусусиятларини баҳолаш ҳам унинг вазифасига кирарди. У махфий ишга қўйишга номзодлар билан суҳбат ўтказарди. Қўйилганларнинг ҳар бирига у досье¹ юритарди, у ёки бу ходимнинг феъл-атворини ёритиши мумкин бўлган ҳар қандай маълумотни шунга киритарди. Эразмуснинг феъл-атворидаги энг нозик жиҳатларни доктор Герцогдан бошқа ким ҳам биларди. Ўз зукколиги туфайли миллий хавфсизлик хизмати аппаратида алоҳида обрўга эга эди. Доктор Герцог ўз олдида ётган досьени очди-да, бир маромда ўқий бошлади:

— Доктор Корнелиус Эразмус 1979 йилда Йоханнесбургда туғилган. Бакалавр (Стелленбосс университети). Магистр (Стеллен-босс университети). Доктор (Манчестер. Англия). Кимёгар, органик илмий тадқиқотлар раҳбари, 1078 лойиҳа, Кристиана де Вета лабораторияси...»

— Доктор Герцог! — уни бўлди Ван дер Вестхьюзен. — Илтимос, мақсадга кўчайлик! Биз Эразмусни янги ишга тайинлаш ҳақидаги масалани кўраётганимиз йўқ. Сабаблар, доктор Герцог, сабаблар. Биз сабабларни қидираяёмиз. Сабабларни аниқдай олсак, одам билан ҳужжатни қаердан қидиришни билиб оламиз.

Доктор Герцог досьесини ёпди, оқ оралаган чўққи соқолини силади.

— Инспектор, Эразмуснинг досьесига қандайдир сабабни кўрсатувчи ҳеч нима йўқмикан деб қўрқаман. Ҳеч нима!

— Бирор нарса бўлиши керак, — ён бермади Ван дер Вестхьюзен. — Бўлиши керак! Ватан фидойиси ўз ўрнини осон олиб, осон ташлаб кетмайди. Ўғирлаш эҳтимолини мен истисно этаман. Эразмус яширинган деб ҳисоблашдан ўзга чора йўқ. Борди-ю, у сотқин бўлса, мен бунинг сабабини билишни истамайман. Нима учун у қочиб кетади?

— Билмайман, ҳеч нарса билмайман, — жавоб берди доктор Герцог. — Агар, сиз айтгандек, у қочиб кетган бўлса, бунга у олдиндан узоқ тайёргарлик кўрган бўлиши керак эди. Бу вақт ичида унинг хатти-ҳаракатида бирон-бир шубҳали, қандайдир огоҳлантирувчи белгилар, ички тартибни бузиш ҳоллари сўзсиз кўзга ташланган бўлар эди. Заррадек сезганларида ҳам бизга хабар беришган ва биз у

¹Досье — маълумотнома.

одамдаги ўзгаришни пайқаган бўлар эдик. Бироқ кулоғимизга бундай гаплар чалинмади. — Доктор Герцог қаршисида ўтирган Мюллерга маънодор қараб кўйди.

— Досъеда сабабларни кўрсатувчи ҳеч нарса йўқ.

— Оиласи-чи? — сўради Ван дер Вестхьюзен.

— Хотини 1953 йили ўлиб кетган. Ягона қизи икки йил бурун ўлган. Талабалар кўзғолони пайтида ҳалок бўлган. Узоқ қариндошлари бор, бироқ маълумки, улардан ҳеч бири Эразмус билан борди-келди қилмайди. Одамови. Қизининг ўлимидан сўнг ишга боши билан шўнғиб кетган.

— Эразмуснинг қизи унинг ишига ҳеч дахл қилармиди?

— Зинҳор, инспектор. У Стелленбосс университетидеда ўқир эди. Бу воқеа эсингизда бўлиши керак — уни бир африкалик отиб ташлаган эди. Мен ўшанда терговда қатнашган эдим ва Кейптаунга бўзчининг моксисилек қатнаган эдим.

— Ҳа, сал-пал эсимда. Қотиллик сабаби аниқланганмиди? — сўради Ван дер Вестхьюзен.

— Ҳеч нарсани аниқлай олмагандик, сэр. Қизни отгандан кейин ўша заҳоти қораялоқни ҳам асфаласофилинга жўнатишган.

— Демак, бу Эразмуснинг қизи экан-да. — Ван дер Вестхьюзен бўлган ишларни бир бошдан эслади. — Мен мутлақо беҳабарман...

— Ўша вақтда бу воқеа устидеда катта галва кўтарилган эди, айниқса инглиз матбуотида, лекин биз бир амаллаб босди-босди қилган эдик. Табиийки, қизининг ўлими Эразмусга қаттиқ таъсир қилди. Бироқ кўриб турганингиздек, кучини тўплаб ўзига келди ва янада кўпроқ иштиёқ билан ишга шўнғиди.

— Карантиндан кейинги одатдаги ҳол, — деди доктор Герцог. — Қизининг қайғусини унутиш учун ишга борадиган бўлган.

— Барибир ҳалиги сабабни кўрмаяпман. — Йоҳаннес Мюллер яна йўталиб олди.

— На сабаб, на из бор, — давом этди Ван дер Вестхьюзен.

— Келинг, мияни ишлатиб кўрайлик. Агар у Жанубий Африкада бўлса, ишончимиз кўпроқ бўлади. Уни бутун республика бўйлаб хавфсизлик идоралари қидирадилар. Бугун у мамлакатдан билдирмай чиқиб кета олмас эди. Аммо унинг бу ерда эмаслигига, беиз чиқиб кетганига имоним комил. Энди уни топиш сомон ичидан игна қидирган билан баробар.

— Анча кун ўтиб кетди, у борадиган жойига бориб олди, — уф тортди Мюллер.

— Лабораториядан Кейптаун агрофида дам олишга жўнаб кетган пайтдан бошлаб уни кетиб бўлган деб ҳисоблайверишингиз мумкин, — асабий тарзда деди Ван дер Вестхьюзен.

— Телефонда сиз билан гаплашган у эканига аминмисиз? Бошқа биров кўнғироқ қилган бўлса-чи?

— Йўқ, биз отель билан боғланган эдик. У ҳисоб-китоб қилди-да, бизга кўнғироқ қилган куниеқ жўнаб кетди. Яна шу нарса маълумки, у йирик аэропортларда бўлмаган.

— Изидан тушишларини билган-да, — деди Ван дер Вестхьюзен.

— У қасққа йўл олмасин — Америкагами, Россиягами ёки Хитойгами, — ёрдам ва ҳимоя қидиришга мажбур. У жанубий африкалик оқ танли қочоқ. Родезияда ўз одамларимиз бор — у ёққа бориши даргумон. Ишончли ҳужжатларсиз Қора қитъа орқали ўтган йўлнинг ҳар бир метрида яхшигина тер тўкишига тўғри келади.

Ван дер Вестхьюзен сўзларини ҳамсухбатлари тасдиқлашини кутиб ўтирмай тез, тўхтамасдан гапирар эди.

— Вашбиядаги одамларимиз уни дарҳол тутар эдилар. Ўтиб кетишга кўндиргунча Эразмус замбияликлар билан узоқ олишишига тўғри келарди. Жанубий африкалик оқ танлига улар ўла қолса ҳам ишонишмасди. Демак, Родезия ва Замбия ҳисобда йўқ. Умуман, куруқликдаги йўл ишончли эмас... Эразмус бунини «шубҳасиз» тушунар эди. Кейптаундан денгиз йўли билан чиқиб кетиши устидеда ўйламоқ керак!

— Йўловчилар рўйхати текшириб кўрилди, — эслатди Мюллер.

— Сиз юкчи кемаларни эсдан чиқаряпсиз. Сўнгги бир неча кун ичида Кейптаундан чиқиб кетган ҳар қандай кемага илашиб олган бўлиши мумкин.

— Ақл бовар қилмайди, — хитоб қилди профессор Уильсон. — Доктор Эразмус қуён ролида-я.

— Давлат сирларини ўғирлаш ҳам ақл бовар қилмас иш, — деди Ван дер Вестхьюзен. — Мураккаб илмий муаммоларни ҳал этишга қодир Эразмусга Жанубий Африкани билдирмай тарк этиш усулини ихтиро этиш чўт эканми?

— Лекин мен доктор Эразмусни яхши биламан, — эътироз билдирди профессор Уильсон. — У бунақа одам эмас.

— Профессор, биз ҳозир давлат хавфсизлиги масалалари билан шуғулланаямиз. Бу иш менга вазиятга баҳо беришда ҳиссиётларга берилмасликка ўргатди. Эразмуснинг ҳали ҳам Жанубий Африкада эканлигига ишониб қийин. Агар у жўнаб кетмаган бўлса, биз уни бир неча кунга қолмай тутиб оламиз. Борди-ю, у Жанубий Африка худудларидан ташқарида бўлса, биз уни қайтаришимиз, чет элда қидирув ишларини ташкил этишимиз керак бўлади. Кўнглим доктор Эразмус Жанубий Африкадан қочиб кетганини, аммо қуруқликдан эмас, юк кемасида қочиб кетганини айтиб турибди.

— Юк кемалари Африканинг Шарқий ва Ғарбий қирғоқлари бўйлаб қатнайди, — совуққонлик билан деди Мюллер. — Айримлари эса тўғри Австралияга йўл олади. Қочоқ ҳозир Ер қуррасининг исталган жойида бўлиши мумкин.

— Бу унчалик тўғри эмас, — эътироз билдирди Ван дер Вестхьюзен. — Охириги икки ҳафта ичида Австралияга битта ҳам кема жўнаб кетгани йўқ. «Эллилар қисмати» кемаси Кейптаундан Мадейрага уч кун аввал йўлга чиққан. Кейинги икки ҳафта ичида саккиз кема Кейптаундан Ҳинд океанига йўл олган. «Олесника» ва «Монтенакен» Бейрут орқали ўтиб, Доруссаломга сузиб кетган. Кема Мадейрага етиб келгач, Лиссабондаги кишиларимизга уни текшириб кўришни топширдик. Ҳозирча эса бутун диққат-эътиборимиз «Олесника» ва «Монтенакен»га қаратилган.

— Яна олги кема бор, — деди профессор Уильсон.

— Тингув қилиш учун улар Жанубий Африканинг ё Ларенса Маркиш ё Бейра бандаргоҳига кириши керак бўлади, — тушунтириб деди Ван дер Вестхьюзен. — Лекин мен доктор Эразмуснинг Момбасага йўл олишига ишонмайман.

— Нега айнан Момбасага бўларкан? — сўради доктор Герцог. — У Доруссаломда тушиб қолиши мумкин.

Ван дер Вестхьюзен ўрнидан турди ва ёзув столи ёнидаги деворга осиглик улкан Африка харитаси олдига яқинлашди.

— Эразмус бемалол ўтиб кетиш мумкин бўлган жойни қидирмоқда. Борди-ю, у юк кемасида чиптасиз кетишга қарор қилган бўлса, демак, кема йўллари унга маълум «Олесника» ва «Монтенакен» йўлларининг сўнгги манзиллари Форс қўлтиғи минтақасида жойлашган, Эразмуснинг араб мамлакатларида қолиб кетиш истаги йўқлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Демак, унинг қирғоққа тушиб қолиши учун бирдан-бир қулай жой Момбаса.

— Доруссаломда ҳам тушиб қолиши мумкин, — такрорлади доктор Герцог.

— Ҳа, Доруссаломда ҳам, — деди Ван дер Вестхьюзен.

— Бироқ Танзаниядаги вазият барчамизга беш кўлдай аён. Оқтанлиларга қарши кайфият у ерда жуда кучли. Чиптасиз, бунинг устига, оқ танли одамнинг Доруссаломга кемадан тушиб қолишга уриниши узоқ йил қамоққа тушиши деган гап. Танзанияликлар уни жосус деб гумон қиладилар. Кения — бу бошқа гап. У ерда бошпана бериш масаласи бўйича ҳар қандай элчихона билан муомала қилиш осон. Кенияда ҳозир ҳам оқ танлилар кўп. У ўзига ўхшаганлар тўдасига осонгина аралашиб кетаверади. Найробидан у Европанинг деярли ҳар бир нуқтасига тўғридан-тўғри учиб кета олади. Агар доктор Эразмус сиз айтгандек фаросатли бўлса, у Найробига кетган бўлади.

— Унда масала ҳал, — ишонч билан деди Мюллер. — Биз Найробидаги одамларимизга буйруқ бераверишимиз мумкин ва Момбасада пайдо бўлиши биланоқ қўлга олинади.

Ван дер Вестхьюзен харита олдидан жилмади.

— Ҳа, агар бундай ақли одамга ишимиз тушмаганида муаммо ҳал бўлган бўларди.

— Кенияда бизнинг бир неча тезкор ходимларимиз бор — Найробида ҳам, Момбасада ҳам, — деди Мюллер. — Уни қўлга олиш осон.

— Узини Кения ҳокимиятлари қўлига топширмасидан аввал биз доктор Эразмусга етиб олишимиз керак.

— Бу билан у нимага эришмоқчи экан-а? — Ҳайрон бўлиб сўради профессор Уильсон.

— Ўз хавфсизлигига, профессор, — жавоб берди Ван дер Вестхьюзен. — Эразмус, шубҳасиз, изидан тушишларини билади. Кенияда бизнинг одамларимиз борлиги ҳам унга маълум бўлиши керак, дуч келиб қолишдан қутулиш йўллари ҳам ўйлаб қўйган бўлиши аниқ. Шулардан энг маъқули — бизларга мурожаат қилиш.

— Ҳа, инспектор, сиз мутлақо ҳақсиз, — маъқуллади Мюллер. — Энди нима қилишимиз керак?

— Эразмусни у Кения ҳокимиятларига учрашдан олдин қўлга олишга ҳаракат қиламиз, — деди Ван дер Вестхьюзен, у телефон олдида борди ва гўшақка қўлини қўйиб қўшимча қилди: — Ундан тапқари, матбуот конференцияси чақирамиз.

— Матбуот конференцияси? — бараварига сўрашди унинг суҳбатдошлари.

— Ҳа-да, матбуот конференцияси, — деди Ван дер Вестхьюзен. Кейин гўшақни кўтарди ва учта рақамни терди: — Мени бошлиқ билан уланг. Ван дер Вестхьюзен гапираяпти...

2

Туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномасида унинг исми Нельсон Наэта эди, бироқ уни ҳамма Пронира Нельсон деб чақиради эди — «Найроби обсервер» газетасидаги мақолаларига у шундай имзо қўярди. Янгиликлар бўлими муҳаррири столида ётган ён дафтари ва вақтлаб, бутун унга ҳеч қандай топшириқ йўқлигини кўриб хурсанд бўлди. У маккажўхори контрабандаси ҳақидаги мақоласини тугатмоқчи бўлиб юрганди, икки ҳафтадирки, шу мақола устида ишлар ва ҳар бир дақиқа унинг учун қадри эди. Ҳар қандай янги топшириқ унга ишини охирига етказишга халақит берар эди.

— Қандай бахтлисан! — орқадан аёл овози янгради. Пронира Нельсон орқасига ўтирилди ва Лора Ванжику чехрасидаги кинояли табассумга кўзи тушди. — Сени сира кўнглинг ёқмаган ишни қилишга мажбурлашмайди-да.

— Мен тушган чархпалакда айланиб кўр, нима қилишингни шунда билардинг, — жавобан деди Пронира Нельсон.

— Ҳамма менга шундай дейди, — хўрсинди Лора Ванжику. — Мен эса, ўзинг билганингдек, тўрт йилдан бери шу ерда ўралашиб юрибман.

— Биладан, биладан, — ҳамдардлик оҳангида тасдиқлади Нельсон.

— Нега менга суд ишлари ва мода намойишларидан бошқа ҳеч нарса топширишмайди?

— Ахир кимдир судга бориши керак-да, — мулоҳазакорлик билан деди Пронира. — Модалар намойишига келсак, таҳририятда сен ягона аёлсан.

— Хотинёқмас, лаънати! — жаҳл билан деди Лора. — Қизиқ, қабулхоналар, коктейллар ва модалар кўргазмалари орасида югуриб-елиш сенга ёқармиди?

— Мен ҳали қабулхоналар ва коктейлларга кўп югураман, фақат дунёвий воқеаларни ёзиш учун эмас.

— Текинтомоқ ипинжида, — хушламайгина гўдранди Лора.

Пронира Нельсон бу таънани жавобсиз қолдиришга қарор қилди. У столга қайтиб келди-да, курьер эрталаб унга ташлаб кетган газеталарни мутолаа қилишга киришди. У Жейм Ростоннинг «Интернэшнл Геральд Трибюн»даги сиёсий мақоласига кўз югуртириб чиқди. Сўнг у «Иқтисодчи»даги шарҳни ўқиди, бироқ муаллифнинг фикрлари унга боши-кеги йўқдек бўлиб туюлди. «Ньюс оф зе уорлд»нинг янги сониди, одатда, Лондон муштарийларини қизиқтирадиган қотиллик ҳақидаги қизиқарли тафсилотлардан бири жой олган. У «Ньюс»ни уйига олиб кетишга ва бўш вақтида ўқиб чиқишга қарор қилди, сўнг Жанубий Африканинг «Рэнд дейли мэйл» газетасига навбат келди. Бу икки кун аввалги

газета эди. Биринчи бетдаги мақола унинг диққатини тортди. Исми унга нотаниш бўлган журналист Кейптаундан қуйидагиларни ёзар эди: «Кристиано де Вета (Стелленбосс)даги лабораторияда мутлақо махфий давлат лойиҳаси устида ишлаган тадқиқотчи олим доктор Корнелиус Эразмус ғойиб бўлган. Кеча Ички ишлар вазирлиги вакили матбуот анжуманида неча кундирки олимдан дом-дарак йўқлиги ҳақида хабар берди. Сўнги марта уни бир ҳафта бурун Кейптаунда касалдан кейин дам олаётганида кўришган. Вазирлик вакили доктор Эразмус ишлаган лойиҳа ҳақида сўзлашдан бош тортган. Лекин олимнинг ўғирланиши борасидаги эҳтимолни истисно этган ва мухбирларнинг тинмай савол беришларига жавобан доктор Эразмуснинг илмий аҳамиятга молик айрим муҳим ҳужжатлар йўқолиши муносабати билан Жанубий Африка полицияси томонидан қидирилаётганини эътироф этган. Ўз-ўзидан маълумки, йўқолган олим Жанубий Африкадагина қидирилмаётир. Хабар қилинишича, Миллий хавфсизлик бюроси мамлакатдан ташқарида ҳам ўз тўрларини ёйган. Яхши хабардор доираларда Эразмуснинг аллақачон ватандан чиқиб кетган ва Африка миллатчилари ва Жанубий Африканинг бошқа ғанимлари ҳомийлиги остида Замбия ёки Родезияда турибди деб тахмин қилмоқдалар. Миллий хавфсизлик бюроси бошлиғи ўринбосари инспектор Петрус Ван дер Вестхьюзен репортерлар саволига жавобан Жанубий Африка хавфсизлик идораларининг ғойиб бўлган олимнинг қаерда эканлигини тез орада аниқлашларига қаттиқ ишонишини айтган. «Биз уни топамиз», — деди инспектор Ван дер Вестхьюзен. — У ҳеч қаёққа кетмайди».

Пронира Нельсоннинг вужудини ҳаяжон чулғади. Қочиб кетаётган ҳайвон ҳидини олган тозидек томирларида қон гупирди. Одатдаги ҳол бўлади, кўнглидан ўтказди у. Шу билан бир вақтда мисли йўқ ҳодиса. Оқ танли олим оқ танли ирқчи давлатидан жон сақлаётган ва нодўст Африка мамлакатлари орқали қочиб кетаяпти! У маккажўхори контрабандасидан ўлса ўлиги ортиқ! Ҳолбуки маккажўхори ҳам озмунча кичик мавзу эмас. Сирасини айтганда, барча кенийликлар узлуксиз дон-дун билан таъминланишдан ва бинобарин, унинг контрабандасидан бойлик орттираётган жиноятчиларнинг зудлик билан тугатилишидан қаттиқ манфаатдордир...

Бироқ жиний ишлар шарҳловчиси ўлароқ, Пронира Нельсон муҳим ва чинакамига мароқли воқеа ўртасидаги фарқни билар эди. Ғойиб бўлган олим воқеаси, дарҳақиқат, қизик эди. Ҳатто мисли кўрилмаган воқеа, тақрорлади Пронира Нельсон. Бу кўпларга жуда ёқиб тушадиган воқеалардан бири-да.

У кўк қалам билан «Ренд дейли мэйл»даги мақолани айлангириб чизиб чиқди:

МАХФИЙ ДАВЛАТ ЛОЙИҲАСИ УСТИДА ИШЛАГАН ТАНИҚЛИ ОЛИМНИНГ ҒОЙИБ БЎЛИШИ

Иккинчи доира ичига олимнинг исми олинди. Пронира Нельсон ўзини ўриндиқ суянчиғига ташлади ва қандайдир яширин маънони билиб олмоқчидек ҳар иккала доирага узоқ тикилиб қолди. У хаёлан бу қадар мароқли воқеага қўлидан келганча ҳар хил тус берди. У полициячилар ва ўғриларнинг дунё каби кўҳна ўйинидаги мантиқдан заррача чекинишга йўл қўймайдиган ўжар ва теран ақл соҳиби эди. Жиний ишлар бўлимидаги репортёрлик йиллари бу ўйинда таъқибчи ҳам, таъқиб қилинувчи ҳам қатъий мантиқ билан иш кўришни ўргатган эди. Уларнинг ҳар бири бошқа томон хатти-ҳаракатини изга солувчи тасаввурга эга эди ва зарурий ҳулосалар чиқарарди. Бу ҳулосалар асосида ўз қилмишларини амалга оширади: бирининг мақсади тутқич бермаслик бўлса, наригининг мақсади тутиб олишдир, жиний ишлар репортёри эса таъқиб қилувчи ҳам эмас. У фақат полициячилар ва ўғрилар ўйинини кузатади, холос. У ёки бу томон хатти-ҳаракатлари мантиқийлигини ҳолисона баҳолашга қодирдир. Жиний ишларнинг яхши репортёри ўткир фаросатга эга бўлиши керак. Пронира Нельсоннинг ақли бундан ўн баравар ўткирроқ эди.

Прониранинг бу ақли Найробининг Мутурва деган камбағаллар яшайдиган туманида ўтказган оғир болалик йилларида чархланган эди. Олдинда икки йўл турар эди: ё мияни ишлатиб жон сақлаб қолиш ё саводсиз қолиб маҳаллий безорилар қурбонига айланиш. У жон сақлаб қолди, Мутурва яқинидаги Авлиё

Пётр бошлангич мактабини, сўнгра Мангу ўрта мактабини битирди. Ҳаракати зое кетмади. Гарвард университетига ўқишга киришга эришди. Кембриждаги (Массачусетс штати) талабалик йиллари чароғон ва зулматли кунларга мўл бўлди. У университет шаҳарчаси тартибига тез мослашди, бироқ янги Англия одамлари билан тил топишиш осон бўлмади. У дўст орттиришда нўноқлик қилгани йўқ, эллигинчи йиллар охирида Кембриждаги ахлоқий муҳит қора танли талабани, боз устига, Африкадан келган талабани қабул қилишга тайёр эмасди. Бироқ барибир у бориб-бориб киришиб кета олди, аввал-бошда уни хорижлик сифатида маҳаллий жамиятдан ажратиб турган ирқий тафовут унга ҳатто қандайдир ички куч бахш этди.

У илмий мартабани орзу қилгани учун эмас, балки энг оғир рақибининг рақобатчи тўдалар болалари билан муштлашувларида ўзига маъқул бўлиб кўринган физика ва математикани танлади. Ўзингдан катта ва ўзингдан кучлироқ бўлган бола билан муштлашганинг нақадар завқли. Таваккал қилиш унга ҳар гал кўл келарди, жанг майдонини голибона тарк этишга ёрдам берарди. У ҳар доим курашга шай турарди. Физика ва математика билан кўрқмай олишар эди. Пировардида, узоқ давом этган олишувни бакалавр дипломи билан ниҳоясига етказди.

Коллежни битиргач, у кутилмаганда Колумбия университетига журналистика магистри даражасини олишга қарор қилди. Айнан журналистика билан шуғулланишга муҳим сабаб йўқ эди. У билан бирга физика ва математикани ўрганган дўстлари унинг мутахассисликни бу тариқа ўзгартиришидан таажжубга тушишди. Бироқ Нельсон Наэтаннинг қарори қатъий эди. У Африкада яна бир оз муддат қолмоқчи бўлди ва бунга аспирантурага кириш яхшигина баҳона бўлди. Нью-Йоркнинг ўзида ҳам кўплаб қизиқарли таассуротлар пайдо қилиши мумкин эди. У бир қанча ўқув юртларига аризалар жўнатди. Колумбия университети қошидаги журналистика олий мактаби биринчи бўлиб ҳайрихоҳлик билдирди ва Нельсон Гарвардни тугатгач, ўша ойнинг ўзида Кембрижни Нью-Йоркка алмаштирди. Нью-Йоркда у жиной кундаликлар репортёри қисматига тушадиган ҳаяжонларни илк бор бошидан кечирди.

Ҳар куни у калтаклашлар, зўрлашлар, ўғирликлар ва қотиллар ҳақидаги рўзнома тафсилотларини ютоқиб ўқир эди. Бир неча бор Нельсон амалиётчи ролида, «Нью-Йорк дейли ньюс»даги жиной тафсилотларнинг пих ёрган репортёрлари топшириқларига ҳамроҳлик қилди. Ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайдиган жазавали ҳаяжонни ўшандай ҳис этган. Кенияга қайтгач, албатта жиной кундаликлар репортёри бўлишга азму қарор этган эди. У бир нарсдан чўчирди: Найробидаги мўъжазгина рўзномачининг аллақандай муҳаррирлик курсисидан узоқ вақт қолиб кетиши мумкин. У бундан қутилиш учун ҳамма нарсага тайёр эди.

Журналистика мактабидаги ўқиш муддати ниҳоясига ета бошлагач ва уйга қайтиш вақти келгач, у Найробидаги бир неча газеталарга хат юбориб, жиной кундаликлар репортёри сифатида ўз хизматларини тақлиф этди. Фақат биргина рўзнома — ўша вақтда эндигина темирқанот чиқара бошлаган «Найроби обсервер» унга жавоб бериш учун ўзида журъат топа олди. Маълум бўлишича, муҳаррир худди шундай репортёрни қидириб юрган экан. Шундан буён Пронира Нельсон ва «Найроби обсервер» бир жон-бир тан. Йиллар ўтиши билан у ўзининг мурасазлиги туфайли энг дадил, энг жасур ва энг омадли кения репортёри деган ном орттирди. Иш уни қонун билан тез-тез тўқнашиб туришга мажбур этар эди. У бир неча марта гангстерлар ва уларга ҳомийлик кўрсатган аллақандай «амалдорлар» билан олишди. Гоҳо шундай бўлардики, унинг тахминлари ҳаққониятга асло тўғри келмас эди ва улар асосида ёзган мақолалари у ва рўзнома учун боши-кечи йўқ кўнгилсизликлар келиб чиқишига сабаб бўларди. Унинг мақолалари рўзномада босилиб чиққанидан кейин тўхмат қилишдаги айбловга қарши ўзини ҳимоя қилиб бир эмас, бир неча бор судда тортишишига тўғри келди.

Умуман олиб қараганда эса бу мақолалар рўзномага катта фойда келтирар, рўзнома нухаси узлуксиз ортиб борар, ўқувчилар эса унинг номига таҳририятга устма-уст хатлар юборар эдилар.

Нельсон бахтиёр эди ва журналистикани дунёдаги энг яхши машғулот деб биларди.

Бири катта, бири кичик икки кўк доирадан кўз узмай доктор Корнелиус Эразмус ўрнида бўлганимда мен нима қилар эдим дея мулоҳаза юритди. Бошқа қитъада хавфсиз ошёнга эга бўлиши учун жанубий африкалик оқ танли қочоқ ўрнида бўлиб қолса, у қандай йўл тутган бўлар эди?

Ўз-ўзидан маълум, Родезияга боришга ҳожат йўқ. У ерда жанубий африкалик жосуслар тўлиб ётибди. Жанубий Африка полицияси, албатта, Родезия ҳокимиятини ғойиб бўлган олим сураги билан аллақачон таъминлаган, ҳозир эса Родезия полициячилари Претория айгоқчилари билан биргаликда бутун мамлакатни тинтиб чиқмоқда. Ҳар қандай ҳолатда Родезияни қочоқлар учун қулай жой деб ўйлашнинг ўзи ақлга сиғмайди. Худди шундай мушоҳадалар билан Пронира Нельсон Мозамбик ва Анголани ҳисобдан ўчирди.

Куруқликлагги йўлда Эразмус учун Замбия дастлабки бошпана бўлиши мумкин. Тўғри, Замбия маъмурлари ҳам жанубий африкалик оқ танлиларга мутлақо шубҳа билан қарайдилар. У ерда кўнгилсизлик рўй бериши муқаррар, замбияликлар олимни ҳибсга оладилар, қамоққа тикадилар, энг ёмони — Жанубий Африкага қайтариб юборадилар. Танзанияда қочоқни худди шундай муаммолар қарши олади. Айлантириб келганда, ўйлади Пронира Нельсон, Эразмус Замбия ва Танзания орқали ўтиб кетишга жазм қилган бўлиши керак. Эҳтимол, у ёққа муҳаррир бўлиб борган Жанубий Африка озодлиги учун курашчилар ёрдамида у Найробига боришни, у ердан самолётда Европага учиб кетишни мўлжаллаган. Бундан келиб чиқадики, олим Найробидан бошқа ҳеч қаяққа интилмаган бўлиши керак. Бу фикр Пронира Нельсоннинг миясидан чақмоқдек ялт этиб ўтди, табиийки, қуйидаги савол ҳам кўндаланг бўлди: таъқибчининг ўрнида бўлганида у нима қилар эди? Жавоб битта: қочоқнинг изидан Найробига борган бўларди.

Пронира Нельсон рўзномани тахлади ва муҳаррир хонасига йўл олди.

Питер Хамисий оғзидан доим трубка осилиб турадиган ва ёқавайрон, кекса ёшдаги одам бўлиб, «Найроби обсервер»га муҳаррирлик қиларди. Ҳеч ким уни шов-шувларга бефарқликда айблай олмас эди. Ун йил ўтар- ўтмас у рўзнома адабини арзиммаган ўн мингдан оз эмас-кўп эмас нақ саксон минг нусагача кўтарди, у бунга янгиликлар ортидан эринмай қувиш шарофати билан эришди. Кундалик таҳририят йиғинларида Хамисий такрор-такрор айтганидек, рўзномани янгиликлар учун сотиб олишди, у айнан кўпроқ янгиликлар қидириб топишни талаб этишдан чарчамасди. Бу ҳол муҳаррирнинг «Ренд дейли мэйл»даги мақолани ўқиб бўлишини кутиб курсида ҳайкалдек қотиб ўтирган Пронира Нельсонни руҳлантирарди. Ниҳоят Хамисий трубкаси тутунини Пронира томонга пуфлаб, рўзнома ортидан мўралалди:

— Хўш?

— Сожет чакки эмас, — эҳтиёткорона деди Пронира Нельсон.

— Чакки эмаслигини кўриб турибман, — тўнғиллади Хамисий. — Аммо сен шу гапни айтиш учун келмагандирсан, ҳойнаҳой?

— Агар фикримни билмоқчи бўлсангиз, бу олим Найробига йўл олган, — деди Пронира. — Эҳтимол, у шу дақиқаларда ўша ерда юрибди.

— Нима қилиш керак деб ўйлайсан?

— Ковлаб кўрган бўлардим.

— Аввал маккажўхори, Нельсон, — деди муҳаррир эътироз билдиргандек бошини чайқаб. — Икки ҳафтани шамолга совурдинг. Иккитагина сийқаси чиққан интервьюдан бошқа пичоққа илинадиган ҳеч нарса тополганинг йўқ. Менга маккажўхори ҳақидаги мақола керак, Нельсон, то уни тугатмагунингча бошқа нарса ҳақида ўйлашни хаёлингга келтирма.

Хамисий маккажўхори контрабандаси машмашалари бўйича ҳеч нарсани англаб бўлмади деганида ноҳақ эди. Бундай ишларда, одатда, ҳар бир қўйилган қадамни қайта ва қайта текширилади. Уларнинг замирида сонсиз тузоқлар бўлади. Исм ёки саналардаги зиғирча хатолик ҳам фожиали яқун топиши, бўҳтон ҳақидаги янги даъво келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Пронира Нельсон шошқалоқликка йўл қўёлмасди ва муҳаррир буни биларди. Шундай бўлса-да, маънос ўйлади Пронира, Хамисийнинг тоқатсизлигини тушунса бўлади. Икки ҳафта ўтиб кетибди. Менинг саъй-ҳаракатларим эса, ҳали бирон-бир натижа бергани йўқ.

— Мен иккала ишни баравар олиб боришга тайёрман, — Хамисийни юпатишга ҳаракат қилиб деди у. — Контрабанда билан боғлиқ ишни яқин орада бир ёқли қилсам керак. Бир-икки кундан кейин Замбия савдо ва саноат вазиридан интервью оламан. У Шарқий ва Марказий Африка мамлакатлари вакилларининг музокараларига Найробига келаяпти. У билан суҳбатлашаман, янги гаплар топаман.

— Нельсон, мен гаплар ҳақида сўзлаётганим йўқ, — деди Хамисий. — Менга ишончли далиллар керак. Сен ҳали айтарли ҳеч нарсани фош қилганинг йўқ. Нуқул интервьюлар, тахминлар. Лекин аниқ далиллардан дарак йўқ.

— Мен калаванинг учини топгандай бўлаяпман.

— Калаванинг учини топганинг яхши, аммо, анови жанубий африкаликнинг ишини эсингдан чиқар. Одамлар оч қолмоқда, аллақандай муттаҳамлар эса мамлакатдан маккажўхорини яширинча олиб чиқиб кетмоқдалар. Мен сенга айтсам, Нельсон, бу Жанубий Африкадан думини хода қилиб қочган аллақандай оқ танлидан муҳимроқдир...

— Бироқ... — сўз бошлади Пронира, аммо, муҳаррирнинг гўшакни оғзига қўйиб олиши ва юзидаги ўта хотиржамликдан у билан баҳслашиш фойдасиз эканлигини тушуниб, гапини ичига ютди. — Яхши, — деди у Хамисийнинг кўлидан рўзномани оларкан.

— Эсингда бўлсин, Нельсон, бизнинг рўзномамиз унчалик катта эмас, — деди муҳаррир. — Уқувчиларимизни биринчи гада маҳаллий мавзулар қизиқтиради, маккажўхори воқеаси уларга бевосита дахлдордир. Олимнинг қочиши нари борганда ўн-ўн бештагина ўқувчида қизиқиш уйғотиши мумкин, аммо, қолганлар бу нарсага тупурадилар.

Қабулхонада Лора Ванжику муҳаррир билан учрашувни кутиб ўтирарди.

— Нега лаб-лунжинг осилган?

Пронира Нельсон унга аянчни жилмайиб қўйди:

— Эҳ, Лора, менинг ўрнимда бўлганигда лаб-лунжинг қанақа бўлишини томоша қилардинг.

Ҳеч нарса деб жавоб бермай, Лора эшикни очди-да, муҳаррир хонасига кирди.

3

Найробии аэропортидаги реактив двигателларнинг гувиллаши «Симба» ресторанида қаҳва ичиб ўтирган икки журналистнинг суҳбатини босиб кетмоқда эди. Улар Лусакадан учиб келаётган «Бритиш эйруэйз» компаниясининг 048 рейсини кутишарди. «Ист Эфрикен эйруэйз» компаниясининг ДС-9 самолёти старт майдончасига юриб келиб учишга чоғланмоқда эди. Улкан «Боинг — 747» аэровокзал қаршисидаги майдонча томонга бурила бошлади. Эрталабки куёш нурларида унинг фюзеляжидаги «Алиталия» компанияси тамғаси чарақларди.

— Ўз вақтида бўлади, — қичқирди Пронира Нельсон суҳбатдошига. Уларни фақат стол ажратиб турарди. Бироқ Муҳаммад Ёқубга Прониранинг овози кудратли тўлқин шовқини орасидан келаётгандек туюлди. У хўп дегандек бош ирғади ва ўзининг тайёрлигини намойиш қилган ҳолда, телёобъективли «Никон» камерасини қўлига олди.

Пронира Нельсон 048 рейси билан келган Замбия вазири жаноб Капвелага бермоқчи бўлган саволларини кўнглида такрорлади. Бир неча юк машинаси Кениядан Замбияга жаноб Капвела имзо чеккан импорт лицензияси бўйича маккажўхори келтирган деган узунқулоқ гаплар юрарди. Моломики, Кениядан маккажўхорини хусусий экспорт қилиш тақиқлангани ҳақида Замбияга маълум экан, унда нима учун вазирилик унинг мамлакатга олиб киритилишига рухсат берди? Импорт лицензияси беришга унинг вазириликда ким масъул? Бир вазир ва бир қанча олий замбиялик амалдорлар маккажўхорининг контрабанда йўли билан мамлакатга олиб киритилишига бош қўшганлари ростми? Шу муносабат билан Замбия ҳукумати қандай чоралар кўрмоқда?

Саволлар тўғри мўлжалга урарди. Бироқ Пронира уларга бевосита жавоб ололмаслигини ҳам биларди. Барибир муддаосига эриша олмайди. Муҳаррирнинг

бунга умид боғлаши ҳам беҳуда. Прониранинг қулоқлари остида жаноб Капвеланинг сиёсатчиларга хос тутқич бермас жавоблари, мазмунсиз умумий иборалари ва обқочилари жаранглай бошлади. У хаёлан кўз олдига матбуот анжумани вақтида олий даражадаги кишилар учун ажратилган махсус залда жаноб Капвела билан ёнма-ён турадиган кениялик вазирни ҳам келтирди, турган гапки у меҳмоннинг қийин аҳволга тушиб қолишига йўл қўймайди. Йўқ, «Найроби обсервер» чоп этиб улгурган хабарларга аэропортдаги интервьё заррача янгилик қўшолмайди. Бунга умид қилмаса ҳам бўлади.

Пронира бирон тайинли нарса топгунча бу ҳол ўқувчилардаги қизиқишни бутунлай сўндириб қўймаса эди.

Кучли уганда лаҳжасидаги аёл овози Лусакадан самолёт учиб келгани ҳақида хабар қилди. Стол устида бир қанча чақаларни қолдириб, Пронира ва фотограф залга шошилдилар. Узоқдан кўниш майдончасига иниб келаётган ҳаво кемаса кўринди. Унинг қанотлари Пронира Нельсонга болагигида ўлаксага ташланган кучли ва улкан марабу — тасқарани эслатди. Самолёт кўниш майдончаси бўйлаб гувиллаб югурганча тезлигини пасайтирди ва аэровокзал ёнидаги майдонгача қараб бурилди. Қулоқни тешгудек овози кескин пасайди, сўнг бино ёқалаб юриб келаркан, яна бир ўкириб қўйди. Ниҳоят, лайнер зал эшиги қаршисига келиб тўхтади.

Пронира Нельсон «Стандарт» сураткаши ва «Нэйшн» репортёри билан тавозе ила кўришиб қўйди. «Кения овози» станциясининг телевизион бригадаси жиҳозларини чиқара бошлади. Прониранинг кўзи ёнма-ён қўйилган учта «форд»га тушди. Машиналар атрофида Кения хавфсизлик хизмати ходимлари юрар эдилар. Улардан бири гўё ниманидир кутаётгандек елкаси оша юқорига — халойиқ турган айвонга бир-икки қараб қўйди. Замбиялик ҳамкасбини кутиб олишга чиққан Кения савдо ва саноат вазири аэропортнинг бир гуруҳ ходимлари ва яна аллақандай кишилар билан суҳбатлашарди — булар Замбия ваколатхонаси ходимлари экани кўришиб турарди.

— Қаёққа қараманг, жосуслар, — деди Муҳаммад Ёқуб агентларга ишора қилиб. — Шунга қараганда, Капвела деганлари аноий йигит эмасга ўхшайди.

— Эҳтимол. — Пронира Нельсон агентлар олдига яқинлашди-да, жилмайди: — Хўш, йигитлар, бирор кўнгилсизлик рўй бериши мумкинми?

— Қанақа кўнгилсизлик? — тўнғиллади агентлардан бири, Пронирага бошдан-оёқ разм солганча.

— Ҳа, йўқ, шунчаки сўрадим-қўйдим-да, — деди-да, изига қайтди Пронира.

— Ҳеч қанақа кўнгилсизлик йўқ, — вишиллади иккинчи агент.

Шу пайт ҳамманинг нигоҳи самолётга қадалди. Эшик очилди. Ҳамроҳлари билан биргаликда Кения вазири асфальтдан одимлаб кетди.

— Олга! — буйруқ берди катта агент ва гуруҳ яхлит одамдай жойидан кўзгалди-да, самолёт томон йўл олди.

Пронира Ёқубга ўгирилди.

— Тайёрмисан?

Сураткаш ҳинд кўз қисиб қўйди ва ҳаммаси жойида дегандек бош бармоғи ва кўрсаткич бармоғини доира қилиб кўрсатди.

— Замбия вазирини уоқ зинасида суратга оласан, — кўрсатма берди Пронира.

— Залга киришганида, бизнинг вазиримиз билан яна икки марта оласан. Сўнг кенг бурчакка қўясан — Матбуот анжумани вақтида суратга оласан.

— Менга қара, дўстим, — хафа бўлди Ёқуб, — камерани ол-да, шу ишларни ўзинг қил!

— Узр, — кинояли жилмайди Пронира, — саҳифа учун муносиб сурат танлаш вақтида томоғи йиртилгудек қичқирувчи жанжалкаш кичик муҳаррирларни кўз олдига келтириб. Бўлмаса-чи, суратга олиш унинг иши эмас, аммо репортаж учун у жавоб беради. Яхшироқ сурат танлашнинг ҳам удласидан чиқолмаган-да, дея ҳаммалари Ёқубга ташланишади.

Кения вазири ва унинг ҳамроҳлари энди зинапоя олдида туришарди. Пронира Ёқубнинг камерани шай тутиб турганини кўрди.

Қора костюм кийган, ҳасса тутган африкалик биринчи класс йўловчилари эшигидан чиқиб келди ва кутиб олувчиларни олқишлаганча қўлини кўтарди. Ёқуб ширқ этиб суратга олди. Замбиялик меҳмон зинапоядан тушиб келгунча

яна икки марта суратга олди ва ниҳоят икки вазирнинг қўл бериб кўришиб тургани ҳам тасмага муҳрланди.

Шу пайт Пронира галати манзарани кўриб қолди: вазирлар аллақачон залга кириб кетишди-ю, лекин агентлар гуруҳи орқа майдондан кўзларини олмай, самолёт олдида ивирсир эдилар. Пронира уларнинг замбиялик меҳмонни кутиб олиш учун аэропортга келмаганларини англади. Муҳаммад Ёқуб энди камераси шишасини алмаштирмоқчи бўлиб турганди, Пронира уни тўхтатди.

— Камерани шайла! — қичқирди. — Тез!

— Нима, нима? Нега? — кутилмаган хитобдан Ёқуб сал бўлмаса камерасини тушириб юбораёзди, аввал Пронирага, сўнг самолёт томонга аланглади. Прониранинг кўнгли ниманидир сезди, нимадир содир бўлмоқда ва ўша «нимадир» замбиялик вазирнинг ташрифидан кўра ўн чандон қизикроқ эди. Афтидан, Кенияга озодлик учун курашчилардан кимдир учиб келган, Найроби орқали Аддис-Абебага ва аксинча, озодлик ҳаракатлари раҳбарлари мунтазам қатнаб турадилар. Шундай ҳолларда аэропорт хавфсизлик органлари ходимлари билан тўлиб-тошиб кетади.

Пронира самолётнинг орқа эшигига ишора қилди:

— Ана, қара, жосуслар. Кимнидир кутишаяпти. Янгилик ўзи қўлимизга келиб тушаяпти.

— Мен нима қилай? — сўради фотограф. — Залда матбуот анжумани бошланаяпти.

— Зални кўятур, — жеркиб берди Пронира. — КАА¹даги ишларни кейин ҳам билиб олаверамиз.

У агентларнинг самолётга яқинлашганларини ва меҳмонни кўздан қочириб юборишдан қўрққандек орқа эшикка тикилиб олганларини кўрди. Трапга мовий костюм кийган, қора кўзойнак таққан ва ихчамгина жомадон тутган европалик қадам қўйди.

— Суратга ол, — деди сураткаш ва фотоопарат ширқ этганини эшитиб хурсанд бўлиб кетди.

— Ким у?

— Билмайман, суратга ол, тамом!

Европалик трапдан тушиб келди ва уни дарҳол агентлар қуршаб олди. Барчалари «форд»лар томон тез-тез юриб кетишди. Пронира Ёқубнинг яна икки марта чиқиллатиб суратга олганини эшитди ва деди:

— Уларни мўлжалга олганингни сезмаган бўлишсин-да, бўлмаса «Никон»имдан айрилдим деявер.

— Жонингдан айрилсан деявер-да, — таъкидлади Ёқуб, учиб йўлидан шамолдай елиб кетаётган «Алitalia» компанияси самолётини суратга оларкан.

Пронира кўзи билан агентларни таъқиб қиларди. Улар манинага ўтиришди. Қора кўзойнакли европалик орқа ўриндиққа жойлашди. Дарвоза кенг очилди ва учала «форд» шиддат билан жойидан кўзгалди.

— Матбуот анжуманигами? — сўради Ёқуб зал томонга бош ирғаб.

— Йўқ, Муҳаммад, — жавоб берди Пронира — бу ердан қорамизни ўчирамиз.

— Эй худо, тагин нима бало юз берди?

— Ҳеч нима! — Пронира соқчи ёпаётган дарвозадан лип этиб ўтиб олди. — Орқамдан машинага юр.

Ҳаял ўтмай иккала журналист таҳририят «фиат»ида шаҳар томон ўқдай учиб борарди. «Ист Эфрикэн эйруэйз» таъмир бинолари деразалари ортига ўтар-ўтмас бутунлай эс-хушини йўқотиб қўйган фотограф Пронира томонга ўтирилди ва сўради:

— Ҳа, энди менга тушунтириб берарсан? Биз матбуот анжумани тўғрисида аэропортда ҳисобот беришимиз керак эди, бунинг ўрнига орқа-олдимизга қарамай телбаларча Найробига учиб кетаяпмиз.

— Ҳалиги учала «форд»га етиб олишимиз керак, — жавоб берди Пронира.

— Эҳ худойим, нега?

— Ўзим ҳам билмайман.

¹Кения Ахборот Агентлиги.

Дарҳақиқат, Пронира полиция автомобилларини нега таъқиб қилаётганини ўзи билмасди, қора кўзойнак таққан европалик унда ғалати ҳиссиёт пайдо қилган эди. Жанубий Африкадан ғойиб бўлган олим ҳақидаги фикр унга тинчлик бермаётган эди. Пронира газ педалини қаттиқ босди. Қочоқнинг ўрнида бўлганида у ўзини қандай тутарди? Жанубий африкалик агентлар қўлига тушмаслик учун барча эҳтиёткорликка риоя қилган ҳолда шамолдай учиб кетган бўларди, албатта. У Замбияда яширинган, жанубий африкалик сиёсий муҳожирлар озодлик кураши иштирокчиларидан ёрдам сўраган бўларди, улар эса уни Замбиядан қандайдир хавфсизроқ жойга элтиб қўйишарди. Табиийки, бундай ҳолда биринчи қўналга — Найроби. Бироқ Найробида жанубий африкалик агентлардан кўпи йўқ. Демак, Найробига келсак мустаҳкам алоқа билан таъминланиш зарур. Озодлик учун курашчилар ёки Замбияда яширинишга унга ёрдам берган бошқа одамлар олдиндан Кения маъмурилари билан боғланган бўларди. Кения ҳокимият вакиллари уни аэропортда кутиб олган, сўнгра эса Европа ёки Америкага — озодлик ва хавфсизлик томон бемалол ўтиб кетиш учун шароит яратган бўлар эдилар. Қочоқ бўлганида Пронира шундай қилган бўларди, унинг фикрича, олим ҳам ана шундай ҳаракат қилган бўлиши керак эди.

Автомобилчилар кинотеатри ёнидан очиқ майдонда Пронира тезликни пасайтирди. Олдинда, шаҳарга қираверишда ҳаракат секинлашарди ва у «форд»лардаги йигитлардан бир оз орқароқда боришга қарор қилди.

— Мен сенга айтсам, бу замбиялик ҳақидаги ашёларсиз кириб борсак, Хамисий нақ бошимизни олса керак, — огоҳлантирди Муҳаммад Ёқуб, улар Букаячла Роуддаги мўюлишга кириб боришар экан.

— Биладан, — жавоб берди Пронира, — аммо бу ерда маккажўхори контрабандасидан қизиқроқ бир нарса бор деб умид қиламан.

Парламент биносидан ўтиб, учала «форд» «Интерконтинентал» меҳмонхонасини ортда қолдирганча шаҳар маркази томон елиб кетди. «Авлиё хонадони» жомеъси олдидаги чорраҳада улар шаҳар минораси томон бурилдилар, журналистлар «фиат»ини эса бир такси тўсиб қолди. Пронира болохонадор қилиб сўкинди. Изни йўқотиш етмай турувди ўзи. Полиция автомобилларини кўздан қочирмасликка ҳаракат қилиб у сал бўлмаса ойнадан ошиб тушаёзди.

— Бунақаларни ҳайдовчилик ҳуқуқидан маҳрум қилиш керак, — газаб билан деди у. Тўсатдан пайдо бўлган тўсиқни бир амаллаб айланиб ўтар экан, гардишсиз кўзойнак таққан ёши катта таксичи лоақал қиё боқмади ва «фиат» шаҳар минораси томон елиб кетди.

— Эҳтиёт бўлсанг-чи, — ялинди сураткаш ўриндиққа ёпишганча, — ахир биз пойга ўйнаётганимиз йўқ-ку. Бунинг устига жосуслар светофор олдида тўхташади. Шошишга ҳожат йўқ.

Ёқубнинг койишларига эътибор қилмасдан Пронира кескин тормоз берди. Ёқуб сал бўлмаса бошини олд ойнага уриб олай деди, сариқ чирокдан ўтиб олиб улар Ратуша хиёбони бўйлаб елиб кетишди. Сўнги полиция автомобили Халқаро анжуманлар уйи ортида ғойиб бўлди. Пронира тезликни ўзгартирди, чорраҳага етгач, у учала «форд»нинг ўнга, «Хилтон» меҳмонхонасини айланиб ўтувчи кўча томонга бурилганини кўрди. У улар ортидан бораверди. Полиция автомобиллари меҳмонхона ёнидаги бекатга кириб келди. Прониранинг юраги ғаш тортди.

— Улар бу йигитчани шунчаки меҳмонхонага олиб келишган деб мени ишонтирмай қўяқол! — деди у.

— Ҳўш, сенингча, уни қаёққа жўнатишади? — сўради фотограф.

— Хавфсизлик бошқармасига.

— Бундай шараф учун нима хизмат қилиб қўйибди?

— Бу ёғи энди жумбоқ.

«Хилтон» меҳмонхонасини Ҳукумат авенюси бўйлаб айланиб ўтиб, Пронира ва Ёқуб учала «форд»ни меҳмонхона эшиги олдида кўришди.

— Менга қара, мен автобус бекати олдида тушиб қоламан, — деди Пронира ҳамроҳига. — Сен таҳририятга бор, фотосуратлар билан шуғуллан. Мен қайтганимча Хамисийга ҳеч нима демай турсанг ҳам бўлаверади.

— Хотиржам бўл, Пронира. Матбуот анжумани суратларисиз отиб ташласалар ҳам унга рўпара бўлмайман.

Пронира машинадан чиқди ва кўчани кесиб ўтди, Ёкуб эса ҳайдовчи ўрнини эгаллади. «Фиат»нинг мотори қаттиқ гувиллади. Шиналар асфальтда чийиллади — сураткаш ҳам ундан қолишмайди. Сал эҳтиёт бўлса бўлармиди, ўйлади Пронира, бироқ кейин Ёкубнинг «абжирлиги» учун унинг ўзини койиганини эслаб, жилмайиб қўйди.

У меҳмонхона вестибюлига кирди ва ҳозиргина етиб келган учувчиларнинг шовқин солиб турган тўдасини кўриб суюниб кетди. Улар «Бритиш Кэлидониян» аквиакомпаниядан бўлишса керак, дарвоқе, бунинг нима фарқи бор? Муҳими ҳарбий либосдаги бу одамлар оломони ичида у ўзига эътиборни жалб қилмай бемалол атрофни кўздан кечириб оларди. Рўзнома дўкончасига яқин бориб у «Нэйшн»нинг бугунги сонидан иккинчи марта сотиб олди ва рўзнома варағи оша кўзи билан кузата бошлади. Агентлар ва қора кўзойнакдаги европалик дарбон пештахтаси олдида юрар эдилар. Меҳмонга хона эзиб бераётган бўлишса керак. Пронира оромкурсилар томон юриб борди ва европалик ва унинг хавфсизлик органларига қарашли ҳамроҳларини бемалол кузатса бўладиган жойга ўтириб олди. Ўтирган жойидан у европаликнинг чорак қисминигина кўриб турарди, боз устига, қора кўзойнак унинг юзини яшириб турарди ва Пронира уни яхшилаб кўриш имконига эга эмас эди. Нотаниш шахс ўзининг мовий костюмида новча ва жусадор кўринарди, ёши қирқ беш-элликларда ёки ҳатто эллик бешларда. Пронира унинг ёшини аниқ чамалай олмади.

Икки-уч дақиқадан сўнг агентлар ва европалик пештахта олдидан лифтлар томон кетишди. Битта ҳам сўз ўқимаган ҳолда Пронира «Нэйшн» саҳифаларини варақларди. Ҳалиги гуруҳ лифт кабинасига яшириниши билан у пештахта томон отилди.

— Салом, Пронира, — жилмайди дарбон.

— Салом, оғайни, — иложи борича хушмуомалалик билан алик олди Пронира. Таниш башараю таниқли ном — чакки эмас. Пронира тақдирида ким билан учрашиш ёзилган бўлмасин, кейин ўзини унинг энг яхши дўсти деб атар эди, ҳозир эса дарбонни унга бўлган эътиқодидан қайтариш хонаси эмас эди.

— Жиноят ҳидини олдингми? — сўради дарбон. — Қандайдир мудҳиш қотиллик бўлганга ўхшайди-а?

— Ҳечам ундоқ эмас, — жавоб берди Пронира. — Бунақа дабдабали жойларда қотиллик содир бўлмайди. Йўқ, оғайни, шундай ўтиб кетаётувдим, қарасам агентларнинг бутун бир взводи сен билан гап сотаяпти, шунга ўйлаб қолдим-да, уларга нима керак экан деб. — Пронира лифт томонга қўл силкиб қўйди.

— Булар агентлармиди? — таажжубланди дарбон.

Илинди, мамнуният билан ўйлади Пронира, ҳар бир одамнинг ичида битта айғоқчи ўтиради. Биз ҳаммамиз сирларни фош этишни ёки ҳеч бўлмаганда, уларни фош этишга дахлдор бўлишни орзу қиламиз. Прониранинг ҳисоби бўйича, дарбон устаси фаранглар билан суҳбатлашганини оғзидан гуллаб қўйиши керак эди ва унинг бу тахмини тўғри чиқди.

— Ҳа, оғайни, — деди Пронира, — йигитларнинг хавфсизлик хизматидан эканлиги шубҳасиз, кўринишидан билмадингми? Бари девдай-девдай, тунд, пиджаклари дўмпайган. Наҳотки сезмаган бўлсанг?

— Дўмпайган дейсанми?

— Тўппончалари бор-да унда, — деди Пронира санъаткорона шивирлаб.

— Тўппончалар?

— Шунини ҳам билмайсанми, ахир уларнинг барида тўппонча бўлади-да. Низом шуни талаб қилади, — қўшимча қилди Пронира.

— Ақлим етмайди, бу мзунга¹ билан нимага бу ёққа бориб қолишди экан?

— Бир минг бир юз учинчига кириб келган йигитча биланми?

— Ҳа. Ким у, бу ерда унга нима керак, шунини билмоқчийдим, — деди Пронира. — Назаримда, унинг ҳеч қанақа юки йўқдай эди.

— Йўқ эди. Унинг ўзи айтди — юким йўқ деди, — гап қотди дарбон, қайта келганлар картотекасида тўлдирилган бланкани суғуриб оларкан. — Унинг исми Жон Уиллард. Лусакадан учиб келган. Инглиз. Манзили: Кэмпбеллкорт, йигирма етти, Глочестд-роуд, Лондон.

¹Мзунга — хорижлик, оқ танли (суахили тилида).

— Унда англиз паспорти деб айтаётувдингми? — сўради Пронира, бланкка қараш учун пештахта оша энгашаркан.

— Тўғриси айтсам... — чайналди дарбон, — у паспорт рақамини ёзиб қўймади.

— Ғалати-ку... Сен нима дейсан?

— Умуман, гоҳо шунақаси ҳам бўлиб туради, Пронира, — деди дарбон. — Борди-ю, бунда бирор сир бўлса, бу йигитча ҳақида нимани билмоқчи бўлсанг, ҳаммасини билиб олишингга ёрдам бераман. Менга ишонсанг бўлади. Чин сўзим, Пронира.

Нельсон дўстона жилмайди.

— Кераги йўқ, оғайни, — деди у. — Мен тасодифан ёнингдан ўтиб қолган эдим. Агентлар эканини пайқамадим-ку, бирор қор-ҳол чиқаришмасмикан дея қизиқиб қолдим. Сени безовта қилишимга арзимади.

— Бунинг нимаси безовталиқ экан, Пронира! — қайсарлик қилди дарбон. — Мен сенинг доимий газетхонингман, «Обсервер»ни ҳар куни сотиб оламан, бир сатр қолдирмай ўқиб чиқаман. Ўғлим сенинг ҳамма мақолаларингни қийиб олади ва альбомига ёпиштириб қўяди. Сенга бир ҳаваси тушиб қолган. Ёрдам керак бўлса, Пронира, бери мўйлов қил, бас.

— Катта раҳмат, — деди Пронира. — Бироқ қайтариб айтаман, бу ерга тасодифан келиб қолдим.

Шу топ пештахта ёнига стюардесса яқинлашиб келди. Узоқлашар экан, Прониранинг қулоғига дарбоннинг шивири чалинди:

— Кўриб қўйинг, анови Пронира Нельсон бўлади.

Оқ танли қиз озмунча ҳайрат билан сўрамади:

— Ким ўзи у?

Пронира Нельсон ҳақида, ўйлади журналист, қиз ҳеч қачон, ҳа, ҳеч қачон эшитмаган. Дарвоқе, қизнинг ҳеч нарса билмаслиги унга кўл келарди. Албатта, номинг чиқса, ҳамманинг кўзи сенда бўлса, исмингни кимдир бировга айтганини эшитсанг, ўша биров сенга буюк шахсни кўргандек тикилиб қараса, одамга хуш ёқади-да. Ҳар бир янги воқеани бир ўзи миридан-сиригача титкилаб сарфлаган узоқ-узоқ соатлар учун, турфа муттаҳам ва палидлар ортидан қувиб, дуч келган хатолар учун, маъмурлар билан бот-бот олишувлар учун, ўз қобилиятингга бўлган шубҳалар учун мукофот ана шу бўлади. Шон-шуҳрат, машҳурлик буни зумда қоплаб кетади. Сал бошқача бўлсанг, журналистларнинг кўпчилиги кўзбўямачилик, расмиятчилик билан чекланиб қўя қолар эдилар. Шон-шуҳрат тобида исинганга нима етсан, аммо сен тўғрингда ҳеч нарса эшитмаган одамлар билан учрашиш ундан зигирча ёмон эмас, қайтанга анча яхши ҳам. Сен ҳам, сенинг машғулотиңг ҳам улар учун бир чақа. Мана шу икир-чикирлар такаббуриқнинг илдицига болта уради, осмони фалақдан ерга тушириб қўяди, у, яъни Пронира Нельсон вақти-вақти билан гуноҳқор Заминга нозил бўлиб турмаса бўлмайди.

Ўриндиклар ёқалаб ўтиб бораркан, Прониранинг кўзи таниш одамга тушди. Бу клубда қўшиқ айтадиган қора танли жанубий африкалик қўшиқчи Шэйн эди. У Лора Ванжикунинг ҳаётида озмунча аҳамият касб этмади.

— Салом, Шэйн! — Пронира тўхтади.

— Салом, қария. — Қўшиқчи ўриндикдан кўтарилди. — Нима қилиб юрибсан, қария? Кимнинг изидан тушдинг? — у катак-катак қизил кийимда эди.

— Шундай, арзимаган нарсалар.

«Нега менга чақчайиб қараяпти?» ўйлади Пронира.

— Анови оқ танли йигитга бақрайиб қараб қолганингни кўрдим-да, — деди Шэйн Прониранинг кўзига синовчан тикилиб.

— Қайси йигитга?

— Қора кўзойнақ таққан.

— Бундан чиқди, сен мени кузатиб турган экансан-да? — сўради Пронира.

— Нима учун?

— Кузатмасам бўлмасди-да, қария, — жавоб берди қўшиқчи. — Шу ўриндикда ўтирувдим, икки қадам наридан ўтиб кетаяпсан ва ҳалиги йигитга шунчалик боғланиб қолган эдингки, ҳатто ёнимдан ўтиб кетаётиб мени пайқамадинг. Шунча диққатингни ўзимга тортсам ҳам бўлмади. Кейин бир жойга ўтириб олдинг-да, ўзингни «Нэйшн»ни ўқиётган киши қилиб кўрсатдинг.

Биласанми, қария, сенинг рўзнома ўқимаётганингни кўр ҳам билган бўларди. Оқ танлида қанақа ишинг бор эди?

— Ҳеч қанақа, — деди Пронира ўзини бироз ноқулай ҳис этиб. Унинг қора кўзойнакли европаликка қизиқишини биров пайқаб қолиши етти ухлаб тушига кирмаганди. — Шунчаки у менга Штатлардаги бир тенгдошимни эслатиб юборди.

— Қизиқ, — чўзиб деди кўшиқчи. — Менга ҳам бир танишимни эслатиб юборди.

— Одам барибир адашар экан-да, — Пронира бошини сараклатди. — Нима бўлганда ҳам, кўришганимдан хурсандман. Паришонхотирлигим учун узр сўрайман.

— Таҳририятга кетаяпсанми?

— Ҳа.

— Қизимга салом деб кўй, — илтимос қилди. — Тилла қизимга.

— Албатта, айтаман.

Мистер Питер Хамисий трубка тортар ва Прониранинг сўзини бўлмай қулоқ солар эди. Фақат Пронирага у қалар ишониб бўлмайдди деб ўқдираётгандек унинг бармоқлари столнинг туноука сиртида тикир-тикир қиларди.

— Капвела билан суҳбатлашмай кўп нарса йўқотмадик деб ўйлайман, — деди Пронира муҳаррирга. — Анжуманда бўлганимда ҳам, барибир бошқа рўзномалар репортёрлари ва вазиримиз ҳузурда контрабанда ҳақида бирон янги гап билиб олишимиз амри маҳол эди. У ёқда эса аллақандай қизиқ нарсани босишяпти. Бир европалик Найроби аэропортига келиб кўнади, уни агентларга лиқ тўла учта машина кутиб олади, боғхона текширувисиз бир зумда у ердан шаҳарга олиб кетишади. Унинг бор-йўқ юки — қоғоз портфели; агентлар уни меҳмонхонага паспортсиз жойлайдилар. Менинг фикрим мана бундай: Мана шу Жон Уильсон аслида жанубий африкалик қочоқ олим. У бир бало қилиб Замбияга ўтиб олган ва Европага ўтишга руҳсат олгунча бошпана кераклиги ҳақида Кения маъмурларини огоҳлантирган. Кимнингдир мияси ишлаб қолган: Найробида олимни жанубий африкалик агентлар кўриқлайдилар. Мана шу кимдир уни аэропортда хавфсизлик кўмитаси одамлари кутиб олиши учун келишиб қўйган. Ўйлашимча, буни Замбия маъмурларини четлаб ўтиб, жанубий африкалик озодлик учун курашчилар ташкил этган. — Бир оз тин олиб, Пронира кўшиб қўйди: — Икроман, аэропортда мен Капвелани эсимдан чиқариб қўйибман ва оқ танли йигитга қандай ёпишиб қолганимни ўзим билмайман. Бироқ «Хилтон»гача агентлар ортидан кузатиб бориб, мен қочоқ олим шу эканига юз фоиз амин бўлдим.

Хамисийнинг жавоб айтишига имкон бериб, Пронира жим бўлди. Ҳикоя қилаётган вақтида унинг овози ҳаяжондан кўнғироқдек жаранглаб чиқаётганди, у ўзининг ҳақлигига заррача шубҳа қилмаётганди. Хамисий стол тикирлатишдан тўхтади-да, тутунни ичига чуқур тортиди.

— Фаразинг чакки эмас, Нельсон, — ниҳоят деди у. — Аммо рўзнома учун бу ишдан айтарли қизиқ нарса кўрмаяпман. Агар барча айтганларинг ҳақиқат бўлса, демак хавфсизлик нуқтаи назаридан биз битта сўз ҳам босолмаймиз. Сен, Нельсон, жосус эмассан, Жеймс Бонд эмассан, балки жиноий мавзудаги хабарлар шарҳловчисан, тушунман: қора кўзойнакли анови йигит сенда катта қизиқиш уйғотяпти. Аммо қизиқиш салмоқдор, муҳим мавзунини ташлаб қўйиб, бамайлихотир овга кетавериш учун асос бўлмайди. Сен маккажўхори контрабандаси ҳақида ёзишинг керак, аммо шу пайтгача пичоққа илингудек ҳеч нарса олиб келганинг йўқ. Ўз қизиқишинг оловини ғойиб бўлган олим билан сўндиришингга асло эътироз қилмайман. Хавфсизлик бошқармасига кўнғироқ қилиб сўра-чи, у уларнинг қўлида эмасмикан. Менга эса контрабандани чўзиб қўй. Уқдингни, Нельсон?

— Уқдим, сэр.

4

Пронира Нельсон арқон билан судрагандек маккажўхори мавзусига қайтди: телефончи қиздан уни «Панафрик» меҳмонхонасига жойлашган мистер Капвела билан улашни сўради, сўнг ғалла маҳсулотлари департаментидаги таниш амалдор билан кўнғироқлашди — у департамент раҳбарларидан бири ҳақидаги айрим

махфий ҳужжатларни кўрсатишга ваъда берганди. Жанубий Африка ҳамжамиятининг Божхона бошқармасида Прониранинг кўл остида яна бир таниши ишларди, у қандайдир ахборотни бирга кўриб чиқишим мумкин деб шама қилиб қўйганди. Бироқ Пронира унга кўнгироқ қилган эди, у ҳам керакли ҳужжатларни олганимча йўқ деб жавоб берди. Падарига лаънат, «қатлама» егиси келиб қолганга ўхшайди, ғазаб билан ўйлади Пронира. У ўзини стул суянчигига ташлади-да, овоз чиқариб сўкинди.

— Бугун ҳам кайфиятингиз йўқми? — сўради Лора Ванжику қўшни столдан.

— Шунақа ҳам расво кун бўладими, — деди Пронира. — Улжанинг зўрига шайланиб турганимда муҳаррир манови лаънати маккажўхори машмашасини давом эттирасан деб туриб олди.

— Қанақа зўр ўлжа? — сўради Лора.

— Жанубий африкалик олим ғойиб бўлган, йирик шахс. Мутлақ махфий лойиҳа устида ишлаган.

— Нима бўлибди шунга? — бу хабар Лорага чивин чаққанчалик таъсир қилмади.

— Менга маълум қилишларича, ғойиб бўлган бу жанубий африкалик олим Найробида, Кения хавфсизлик идоралари кўлида экан.

Қиз унга гўё бошқачароқ нарсаси эшитишни кутган қиёфада қараб қўйди. Пронира елка учирди.

— Бор гап шу, — деди у.

— Ғойиб бўлган жанубий африкалик Найробида эканми? — такрор сўради Лора ва Пронира унинг овозидан ишонмаётганини ва ҳатто кинояни ҳис қилди.

— Лаънати хотинлар! — кўнглидан ўтказди у, бироқ боягина муҳаррир ҳам тахминан шундай оҳангда гапирганини эслади. У мавзунини ўзгартиришга аҳд қилди.

— Дарвоқе, ўртоқчанг сенга қайноқ салом айтиб юборди, — деди у жилмайиб.

— Қайси бири?

— Бу нима деганинг — қайси бири? Нечта ўртоқчанг бор ўзи?

— Ҳаммаси, — ноз билан тушунтирди Лора, — сенинг ҳозиргисими, собиқми ёки келажакдагисими — қайси бири ҳақида гапирётганингга боғлиқ.

— Ҳозиргиси ҳақида, — деди Пронира. — Нима бўлганда ҳам у бир неча дақиқа аввал ҳозиргиси бўлиб турганди ёки шундай деб ҳисобланарди. Мен Шейн ҳақида гапирётиман. Мен уни «Хилтон»да учратиб қолдим. Назаримда, сени деб у ақлдан озган.

— У менга бошқалардан кўра кўпроқ жонини беради.

Пронира баҳса киришмасликни маъқул топди-да, бироз олдин курьер унинг столига ташлаб кетган «Рэнд дейли мейл»нинг янги сонини ёйиб очди. Ғойиб бўлган олим воқеаси биринчи саҳифадан тушмаётганди. Ишончли манбаларга кўра, жанубий африкалик маъмурлар доктор Эразмус Кенияга ўтиб кетган ва эҳтимол Кения ҳукумати билан тил топишишга уринаётган бўлса керак деб ҳисоблайди. Имзасиз хабардаги тахминлар бўйича қочган олим Забияни кесиб ўтган ва қандайдир йўл билан Лусакадан Найробига учган, у ёқдан, афтидан, Европага ўтиб кетишга ҳаракат қилмоқда.

— Ҳатто жанубий африкаликлар ҳам унинг Найробида эканлигини билишади, — деди Пронира мамнуният ила сонига шапатилаб.

— Ким «у»?

— Ғойиб бўлган олим-да, — деди Пронира. — Мана, ўқи, — у бармоғи билан Эразмус ҳақидаги мақолани кўрсатиб, рўзномани Лорага узатди.

— У Найробида эканми? — деди қиз мақолага кўз югуртириб қараркан.

— Ҳа, у Найробида, — жавоб ерди Пронира қуруқ оҳангда. — Мен ҳам шундай эканлигини ғайридин хўжайинимизга исботлаб бермоқчиман.

— Бу олимни каллангдан чиқариб ташлагин-да, мен билан тамадди қилгани юр. — Лора унга ишваю ноз билан жилмайиб қўйди.

— Мен у билан кечкурун «Холиан» клубида кўришаман, — деди Лора. — Фақат сенга лутф қилмоқчи ва одамлар ичида ҳақиқий хоним билан бирга кўринишигга имкон бермоқчи бўлгандим, холос.

— Албатта-да, ҳақиқий хоним билан одамлар орасида юриш катта шараф, — чақиб олди Пронира, — фақат ўша ҳақиқий хоним қаерда топиларкин?

Лора хўрсиниб қўйди, столи устидаги қоғозларни йиғиштирди, сумкасини олди-да, хонадан чиқиб кетди.

Пронира нигоҳи билан кузатиб қоларкан, унинг чиройли сарвқомат дилбар эканлигига иқрор бўлди. Бунга гап-сўз бўлиши мумкин эмас. Қиз у билан бирга тушлик қилмоқчи эди. Нега унинг гапларига ҳўп демади? Пронира бир зум шу савол устида бош қотириб турди-да, кейин телефон олдига қайтди. Маккажўхори контрабандаси билан шугулланиш керак, ғойиб бўлган олим эса тинчлик бермасди. Унинг қиз билан бормагани боиси шунда эди.

Шунча ҳаракат қилса ҳам маккажўхори борасида қилча олға босолмади. Кўп ўтмай тушликдан кейин Пронира «Панафрик» меҳмонхонасига қўнғироқ қилди, бироқ унга жаноб Капвела ҳали хонасига қайтиб келмаган деб жавоб қилишди. Божхоначи ишга эртанги кундан олдин келмасди. Дон маҳсулотлари департаментидаги таниши Проңирадан сабр-тоқат қилишни сўради.

— Ахир сиз қаёқдан билардингиз, бу осон эмас, — дерди у. — Мен жуда эҳтиёт бўламан. Биз секин, шошилмай иш қилишимиз керак.

— Буни мистер Хамисийга уқдириб бўларканми?! — Пронира гўшакка деярли қичқириб гапирди.

Куннинг бутун иккинчи ярми деярли бекор ўтди. Унда гоҳо шундай кунлар бўлардики, у ларнинг ҳўжайинлари билан қандай гап билмоқчи бўлган қоқвош ва қовоқбош қотиба қизларни телефонда қойиб-сўкишлардан бўшамасди. Улар билан кўзини ёзув машинкасидан олмай сўқинарди, гўё нигоҳи машинкага жон киритиб тургандай. Пронира бундай кунларни жинидан ёмон кўрарди.

Айниқса, бугунги кундан нафратланди, чунки ундан талаб қилинган мақола заррача илҳом бағишламаганди. Бунинг устига унинг фикру зикрини банд этган нарсаси, афтидан, ҳеч кимни қизиқтирмаётганди.

Соат бешу ўн бешдан саккизу ўн дақиқагача Пронира Шон О'Коннерининг қизил айғоқчилар тўдасини абжирлик билан қандай бир ёқли қилишини томоша қилганча «Иигирманчи аср» кинотеатрининг сўнгги қаторида ўтирарди. Гап йўқ, кайфиятни кўтаришнинг ажойиб воситаси! Саккиз яримда Пронира кечлик қилгани «Англия» ресторанига йўл олди. Қаршидаги бино устида шўх неон реклама диркиллари, ва у Нью-Йоркдаги Таймс-сквер ҳақида ўйлади. Ресторанга бир сомалилик қиз қириб келди ва тўғри унинг столига келиб ўтирди. Пронира синовчан нигоҳ билан чамалади-да, у бахтини бошқа биттаси билан синашга қарор қилди. Соат тўққизу ўн бешда Пронира кинотеатрга қайтди ва Жеймс Бонд ҳақидаги фильмга яна чипта олди. У Шон О'Коннерига анча лоқайд қарарди, бироқ уйга кетишга ҳали эрта эди, бу соатда бошқа кўнгилочар нарсани эса шаҳарда қидириб топиб бўлмасди.

Ярим тунда Пронира мухбирлик қарточкасини «Холлиан» клубига кираверишда кўрсатди ва уни ичкарига қўйиб юборишди. Лора, албатта, саҳнанинг шундоқ тагида ўтирарди. Ҳатто нимқоронғиликда ҳам унинг Шэйнга еб қўйгудай қараб турганини пайқаш мумкин эди. Жанубий африкалик хонанда суахили тилидаги кўшиқни ижро этарди. Пронира Шэйн ҳақида кўп эшитганди, аммо бугун у ҳаддан ташқари ёмон куйлаётган эди.

— Бугун дўстимга нима бало бўлган? — сўради у Лоранинг ёнига келиб кўнаркан.

— Нима қилди?

— У қўшиқ айтаяптими ё қурбақадай вақ-вақ қиляптими?

— Оббо мусиқашунос-ей! Узинг алифни калтак деёлмайсан-ку бировни танқид қилганинга ўлайми.

— Оҳ-ҳо, бугун жуда тегманозик бўлиб кетибсизми?

Пронира официантни чақирди ва бир шиша пльзен пивоси буюрди.

— Тўғрисини айтаяпман-да, — тинчимасди йигит, — Шэйн бугун тобида эмас.

Лора Пронирага қараб қўйди ва елка учириб, ўз қадахидан ҳўплади.

— Балки бугун унчалик чиқмаётгандир, — деди қиз. — Ҳамма хонандаларда ҳам бўлиб туради-ку бунақаси.

— Назаримда, унинг хаёли қочинқараган, нимадандир безовта.

Қиз индамади. Пивони танаффус бўлай дегандагина олиб келишди. Пронира ҳисоб-китоб қилиб бўлгунча Шэйн саҳнадан тушиб келди-да, уларнинг ёнидан ўтирди.

— Ич, — таклиф қилди унга Пронира. — Қўшиқни қандай айтаётганингга қараганда, ичиб олмасанг бўлмайди.

Тугма жанубий африкалик ҳеч нимани англамаган ҳолда Пронирага қараб қўйди, журналист танбеҳига қандай жавоб қилишни билмасди.

— Парво қилма, Шэйн, — деди Лора унинг елкасига қўлини қўйиб. — Унинг мусиқадан заррача хабари йўқ.

— Сенга нима буюрай? — сўради Пронира, официант чехрасидаги тоқатсизликни пайқаб.

— Коньякдан икки улуш, — жавоб берди Шэйн, — ҳилли шарбати билан.

Тунги клубдаги чироқлар лип-лип қилар эди — танаффус вақтида чалинадиган «диско» усулидаги мусиқага монанд равишда ўчиб-ёнаётгандай гўё. Олиб борувчининг ширин овози меҳмонларни рақсга таклиф этди. Бир-бирини маҳкам кучоқлаб олган икки фоҳиша саҳна олдида оҳиста эшилиб-тўлганарди. Коньяк келди. Шэйн унга шарбат қўшди-да, пуфакчаларнинг майин вишиллаб отилишларини томоша қилиб турди, сўнг бир отишда қадаҳни бўшатди. Лора унга таажжуб билан нигоҳ ташлади.

— Азизим, ҳали чиқиб қўшиқ айтишинг керак. — Қизнинг овозида ташвиш бор эди.

Шэйн қадаҳини столга қўйди ва кафти орқаси билан лабларини артди.

— Кимда чекиш бор? — сўради у.

— Менда фақат «Эмбасси», холос, — деди Лора.

— Мендан сўрамай қўя қол, — шартта деди Пронира. — Ўзимни никотин билан заҳарламасликка ақлим етади.

Шэйн яна Пронирага қаради.

— Мен борай бўлмаса, — дабдурустан деди у.

Лора ўрнидан турди.

— Сенга нима бўлди, азизим?

— Ҳеч нарса, — деди хонанда. — Шундай бир тоза ҳаво олиб келай. Мен билан борасанми?

Лора қолган пивони стаканга қуяётганда Пронирага иложсиз нигоҳ ташлаб қўйди. Пронира бошини кўтарди ва борсанг-бормасанг менга барибир, дегандай елка учуриб қўйди. Сумкачасини олди-да, Лора Шэйн билан кетди. Рақс майдончасида фоҳишалар бир-бирларига қапишиб олишганди, уларнинг бир кучоқ келадиган малла сочлари тунги денгиздаги қора тўлқинлардек салмоқ билан чайқаларди.

«Диско» усулидаги мусиқа тинганида, Лора Шэйн билан бирга қайтиб келди. Хонанда унга алланималар деди, Пронира қулоқ ҳам солмади. Шэйн саҳнага қараб кетди. Лора ўтирди.

— Унинг нимагадир кайфи йўқ, — деди қиз.

— Гапингни қара-ю!

— Пронира, сал одамга ўхшаб муомала қилсанг-чи, илтимос.

— Тўғри гап туққанингга ёқмайди.

— Ахир буни юзига солмасанг ҳам бўларди-ку.

— Хўп, «бўларди» ҳам дейлик. Аммо гоҳо олдин ўзи ҳақидаги ҳақиқатни билиб қўйса, бунинг нимаси ёмон экан?

— Сен унга унчалик ёқмайсан, — деди Лора, шериги учун узр сўрагандек.

— Битта унгамас, қароғим.

Шэйн яна Жеймс Бонд қўшиқларидан бирини қуйлаб кетди — Найробидаги барча тунги клуб хонандалари бу қўшиқни айтишни ўзлари учун мажбурият деб билар эдилар. Шўрлик Жеймс Бонд, ўйлади Пронира, унинг қўшиқларини бу ерда нималар қилишмаётганини билганда эдимми?

— Рақс тушасизми? — сўради Пронира кафтини Лоранинг қўлига қўйиб. Шэйннинг қўшиқларидан маст бўлганча ҳаёлот оламига шўнғиган қиз бирдан ўзига келди. — Лоақал унинг ўзи ёки қўшиғига қарши эмаслигини дўстинг билиб қўйсин-да, ахир.

Лора ўзини тортди.

— Бутун эмас, Пронира.

Журналистнинг баданини бирдан ўт олгандек бўлди: таклифини рад этишларига у ўрганмаганди. Пронира беихтиёр қўлини пивога чўзди. Қадаҳдан

хўплади-да, у кўнглида ўзига тинчлан деб амр қилди, бу ҳеч нарсани англамайди, бугун сен ростданам ўзингни рисоладагидек тутмаяпсан, деб ўзига ўзи қаттиқ уқдирди. Қиз билан тушликка бормаганини ҳам эслади. Энди эса қиз ҳам унга эгри қозикқа эгри тўқмоқдай жавоб берди.

— Жин урсин! — Пронира ўрнидан турди-да, бар олдида турган новча бўйли сомали қизи олдига борди. — Рақс тушамизми?

Қиз унга яна бир бор бошдан-оёқ разм солиб чиқди — бу синчков нигоҳдан йигит ўзини бамисоли бозордаги ўтмас молдек ҳис қилди ва йўқ дегандай бош чайқади.

— Шошма, кейин пушаймон қиласан, — деди йигит, худди бир дақиқа аввал Лора билан столда ўтирганида бўлганидек, яна вужудини олов чулғаб.

Сомалили қиз унга орқа ўгириб олди. Пронира барменга қаради. Унинг юзида норозилик бор эди.

— Салом, Пронира! — Бармен жилмайди.

— Жин урсин! — гудранди Пронира, ташқарига йўл оларкан.

5

Телефон жиринглади. Пронира чўчиб уйғониб кетди. Боши чўғдай қизиган. У тунда фирт маст ҳолда қайтганини англади, ҳатто ечинмасдан кийимда ётиб қолибди. Қўлини узатиб гўшакни олди:

— Наэта эшитади.

— Ёрдам бераман демаганмидинг? — симнинг нариги учидан қичқирди овоз.

— Ҳозир, — деди Пронира кароватдан тушаётиб. У соатига қаради, тўққиз ярим бўлибди. — Ким гапираяпти?

— Мен, — жавоб берди гўшакдаги овоз.

— Ахир кимсиз?

— Портъе¹. Эсингдами?

— Қанақа портье тагин?

— Керак бўлиб қоларман ҳали деган эдим-ку! — деди гўшакдаги овоз. — Ҳалиги-чи, отишмада бўлган эдик!

— Отишма? — Пронира телефонни дераза олдига кўтариб келди ва пардани сурди — кўзига офтоб нури урди. — Отишма? Қасрда? Кимга қараб отган эдинг?

— «Хилтон»да. Ўзинг қизиқиб қолган ҳалиги оқ танли йигитчага қараб.

— «Хилтон»? Оқ танли йигитча? — Журналист қўлини сира енгига суқолмай овора эди. — «Хилтон»! Оқ танли йигитча!

Пронира гўшакни ирғитди, кийим илғичдан шимини юлқиб, жовон тортмасини тортди, ундан пайпоқ олди. Унинг ранги пойма-пой эканини кўрди-ю, бироқ ҳозир бундай майда-чуйда нарсаларга эътибор қиладиган пайт эмасди.

«Хилтон»нинг бош эшиги йўлагиди Пронира оломон гирдобига дуч келди. У одамлар орасидан ёриб ўтди-да, эшик олдида мухбирлик гувоҳномасини кўрсатди. Вестибюлда кўплаб полициячилар ва Хавфсизлик бошқармасининг бир қанча агенти айланиб юрар эди. Журналист «Стандарт» репортёрини, «Нэйшн»нинг фотосуратчисини кўрди, аммо улар билан бир оғиз ҳам гаплашмади. У тўғри дарбон томон ошиқади.

— Нима бўлди? — сўради Нельсон.

— Ўлдиришибди, — жавоб берди дарбон Пронирага таклидан шивирлаб. — Даставвал у қора кўзойнакда, юксиз ва паспортсиз кириб келгандаёқ сезгандим: бу ерда, ҳойнаҳой, бир гап бор. Бу ёқда сен ҳам айтиб турибсан, улар билан агентлар бор деб... анови-чи, пиджаклари қапшайганлар... Мен аниқ билган эдим.

— Тушунтириброқ гапирсанг-чи, — илтимос қилди Пронира. — Нима бўлган эди?

¹Портъе — дарбон (франц.).

— Тўғриси, нимадан бошлашни ҳам билмайман. Умуман, бу ҳафтада мен кундузи ишлайман. Ўтган ҳафта тунда ишлагандим, бу ҳафта кундузи.

— Демак, сен кундузи ишлагансан.

— Ҳа, бутун, одатдагидек, саккизда келаман, — давом этди дарбон. — Пештахтадан вестибюлга шундоқ қараганимни биламан — нимани кўрдим дег? Айтсам, ишонмайсиз. Ушанда оқ танли билан бирга келган агентлардан бири. Ўриндикда ўтириб олиб, газета ўқияпти, билдингми? Изкуварга жоиз бир тарзда кўзлари нукул олма-кесак теради. Менинг уни кузатаётганим-ку унинг тушига ҳам киргани йўқ. Унинг агент эканини аниқлаб етганимни қаёқдан ташланаётгани ҳам йўқ эди. Менинг хотирам яхши эди-да.

— Нима бўлди ўзи? — қайта сўради репортёр тоқати тоқ бўлиб.

— Шу десангиз, тепадан бирдан қўнғироқ қилиб қолишди. Европаликнинг хонасидан. Қандайдир бир йигитча... африкалик... эҳгимол, агентлардан... менга айтадики, — гўшакни мен олдим-да, билдингми? — айтадики, вестибюлдаги одамни чақириб юборармишман. Ўзининг бўлса овози тиграб кетаётгиди. «Қанақа одамни?» деб сўрайман мен. У бўлса томоғи йиртилгудек қичқириб: «Инспектор Муриукини дарҳол телефонга чақир!» дейди. У ҳайрон бўлиб менга қарайди, мен ҳам дарров, «Сизни телефонга», деб қўяқолдим. У ўзини аппаратга отди, мен эса унинг орқасида ишимни қилаётган бўламан, кулогимга эса унинг хонадан туриб қичқиргани эшитилади: «Дарров «тез ёрдам» чақир! Муриуки шу захоти гўшакни иргитди ва мени шаҳар билан ула деб буюради. Мен улайман, у учта тўққизликни терди ва полиция «тез ёрдами»ни чақирди...

— Европалик-чи? — унинг гапини бўлади Пронира. — Европаликка нима бўлди?

— Айтаянман-ку, Муриуки «тез ёрдам»ни чақиради ва лифтга отилади. Мен унинг ортидан чопаман — қизиқ-да, шундай эмасми?

— Нималарни кўрдинг?

— Ўн биринчи қаватда... бир минг бир юз учинчи хона олдида агентлар... Менга кўзи тушиши билан мана шу Муриуки менга: «Йўқол!» деди. Мен пастга тушиб кетдим ва дарҳол сенга телефон қилдим.

— Кейин «Нэйшн» ва «Стандарт»гами? — сўради журналист.

— Худо ҳақи, у ёқларга қўнғироқ қилганим йўқ, — жавоб берди дарбон бироз тараддуланиб. — Уларнинг қандай сезиб қолишганини тушунолмайман.

— Бўпти, кўявер, — деди Пронира. — Кейин нима бўлганини гапир.

— Нима бўларди, — деди дарбон. — «Тез ёрдам» келди, замбилни тепага олиб чиқишди, вассалом.

— Раҳмат, — Пронира дарбоннинг қўлини силаб қўйди.

У оғзи кулогига етиб жилмайди.

— Пронира, ҳаммасини сен учун қиламан.

— Тилингдан тугаман, — деди журналист ва лифтлар томон чопиб кетди.

Ўн биринчи қаватда у полициячилар ва хавфсизлик агентлари тўсиғига дуч келди. У жилмайди ва мухбирлик гувоҳномасини кўрсатди.

— Ҳеч нима чиқмайди, Пронира, — деди унга Мангу мактабидаги эски таниши, Жиноий қидирувлар бошқармасидаги қотилликларни тергов қилиш бўлиmidан катта инспектор Тимоти Килонзо. — Бу матбуот учун эмас, шунинг учун тезда пастга тушиб кет.

— Бу қанақаси — матбуот учун эмас? — деди Пронира вақтни чўзишга ҳаракат қилиб ва инспекторнинг ёнидан 1103-хона томонга диққат билан тикилганча. — Қачондан буён қотилликлар матбуот учун бўлмайд қолган?

— Ким айтди қотиллик бўлди деб? — сўради Килонзо.

— Қизиқ, — жавоб берди Пронира. — Қотиллик содир бўлмаса йигитларинг билан сенга бу ерда пишириб қўйибдими?

— Сенинг ишинг бўлмасин, Пронира, гапимга киргин-да, бу ердан қорангни ўчир, тушундингми?

Килонзо билан жанжаллашиш дуруст бўлмаслигини Пронира биларди. У мухбирлик гувоҳномасини ҳамёнига солиб, лифт томонга бурилган ҳам эдики, шу лаҳзада 1103-хона эшиги очилди ва у ердан замбил кўринди. Олдинда

кимсан, ўша Мангу мактабидаги синфдоши Элвард Вайгуру борарди, у ҳозир Хавфсизлик бошқармаси бўлимининг Жанубий Африка билан шуғулланувчи бошлиғи бўлиб ишларди. Унинг ортидан бир неча полициячи келарди.

— Ҳаммаси жойидами, инспектор? — сўради Вайгуру Килонзодан, қидирув ҳодими ва Прониранинг ёнидан ўтиб кетаркан.

— Жойида.

Шу он Вайгурунинг кўзи Пронирага тушди.

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — хавотирли оҳангда сўради у.

— Отинима қулоғимга чалинди, — жавоб берди Пронира, — шунга келган эдим.

Унинг гапи оғзида қолди ва ҳайрон бўлиб замбилга тикилди: белигача адёл ташлаб қўйилган одам оқ танли эмас, «Хилтон» официанти кийимидаги африкалик эди. Пронира бу одамни биларди. У кўзига ишонмади — унинг рўпарасидаги жанубий африкалик хонанда Шэйн эди! Шэйн, нима бўлганда ҳам оғриқдан қаттиқ азоб чекарди. У нимадир деб минғирлади. Пронира фақат: «Чўчка! Фашист чўчкаси!» деган сўзларни илғай олди, холос.

— Шошманглр, мен бу одамни биламан, — қичқирди Пронира, беихтиёр замбил томонга бир қадам ташлаб.

Килонзо уни тўхтатди:

— Билганларингни бизга кейин гапириб берасан...

Вайгуру қўшимча қилди:

— Биз, гийбатни яхши кўрадиган газетанг ўқувчилари эмасмиз, Пронира. Уқдинми?

— Уқдим! — Шу аснода Пронира ҳеч нарса англамаётганига амин эди. У ўтирилди, лифтва кирди ва вестибюлга тушди.

— Сен худди мзунгани очишгандай гапирган эдинг, — деди у дарбонга.

— Ҳа, мен шундай ўйлагандим.

— Ҳозир замбилга солиб олиб кетилган йигитни сен кўрганмисан? Оқ танли, шекилли, сенингча?

— Йўқ, албатта, — тан олди дарбон.

— Унда оқ танлиси қани?

Дарбон узоқ ўйланди, охири бир нарса эсига тушди. У телефон гўшагини кўтарди.

— Унинг хонасига телефон қилиб кўринг-чи, яхшиси, — деди у Пронирага.

— Бу зўр гап бўлди-ку! — жонданиб деди Пронира гўшакни олаётиб. — 1103-хона телефони рақамини беринг, — сўради у телефончи қиздан.

Икки бор дуд-дуд қилиши билан гўшакни кўтаришди.

— Мистер Уиллердни телефонга мумкинми?

Симнинг нариги учида жимжитлик эди. Кимнингдир кафти микрофонни ёпиб турарди.

— Хўш, хизмат? — Бу Килонзо эди.

Пронира овозини ўзгартирди.

— Илтимос, мистер Уиллердни чақиринг.

— Ким сўраяпти?

— Бир таниши. У хонадами?

— Ҳа, ким сўраяпти ўзи? — қисталанг қилди инспектор.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Мен кейинроқ кўнғироқ қиларман. — Пронира гўшакни илди.

— Хўш? — сўради дарбон. — Ўша ердамикан у?

— Ким билади! — тўнғиллади журналист нима дейишини билмай. Сўнг дарбонга ўтирилиб деди: — Мен таҳририятга кетяпман. Бирон нимани сезсанг, дарҳол кўнғироқ қил, хўпми?

— Ўз-ўзидан маълум, Пронира, — ҳозиржавоблик билан жавоб берди дарбон. — Менга юз фоиз ишонавер.

— Айниқса европаликни кўрганингда.

— Яъни, мистр Уиллерднимми?

— Ҳа, мистер Уиллердни ёки тагин нима дейди уни?

— Айтганингдек бўлади, Пронира.

Таҳририятда Пронира Лорага дуч келди.

- Мен тўғри «Хилтон»дан келаяпман, — деди у.
- Хамисий эрталабдан бери тинмай кўнғирсқ қилади, — деди Лора. — Сени ўша ёққа борсин деди. У ерда отишма бўлганмишми-ей.
- Пронира томоғига келиб тиқилган алланарсани ютинди.
- Ҳа, Шэйнга ўқ тегибди.
- Шэйнга? — ух тортди Лора.
- У тирик. Полиция уни «тез ёрдам»да олиб кетди, — борини тўкиб солди Пронира.
- Қаерда? Қандай қилиб? Эй худоим!.. — Қиз ортиқ гапираолмади.
- Ҳечқиси йўқ Лора, тинчлан, — Пронира уни елкасидан кучди. — Ҳаммаси жойида бўлади. Иккита саволимга жавоб бер. Кеча Шэйин билан қаерда ажрашдиларинг?
- Унга нима қилди? Қаерда у? Боришим керак.
- Лора, илтимос, жавоб бер.
- Билмайман. Биз клубдан соат уч яримда, эҳтимол учда, аниқ билмайман, чиқиб кетгандик, — деди Лора. — Мен уни уйигача олиб бориб қўйдим. Менга қара, ҳозир хотиралар кўнглимга сиғармиди. Мен Шэйинни кўришим керак.
- Бор-йўғи шуми?
- Нима — бор-йўғи?
- Сен уни уйигача олиб бориб қўйдинг, хўш, кейин-чи?
- Кейин нима бўлгани билан нима ишинг бор? — У ўкириб юборишдан ўзини базўр тутиб турарди.
- Пронира ортиқ саволлар бериб, қизни қийнамасликка қарор қилди.
- Лора, тушунсанг-чи, мен ёрдам бермоқчиман. Шэйинни «Хилтон»да замбилда кўрганимда, у официант либосида эди.
- Официант либосида?
- Ҳа. Биласан-ку, улар у ерда мана шунақа жигарранг либос кийишади. Ўтган кунни тунда сизлар ажралгандан кейин Шэйинга нимадир бўлган. Бугун у «Хилтон»га келган, либос топган ва уни 1103-хонада яралашган. Бу худди ўша Жанубий Африкадан қочган олим кўнган хона бўлади.
- Э худо, яна олим дардинг тутиб қолдимми?
- Ҳа, Лора. Билиб қўй, қочоқ олим барҳаёт. Сен ҳам, Хамисий ҳам бунга ишонмайсизлар, аммо мен тасодифан билиб қолдим — у бор. Шэйин «Хилтон»да нима қилаётганди, нега официант либосини кийиб олди, уни 1103-хонада қай тарзда яралашди — шуларни аниқлашим керак. То шу саволларга жавоб топмагунимизча биз унга ҳеч қандай ёрдам кўрсатаолмаймиз. Тинчлан-да, саволларимга жавоб бер, хўпми?
- Хўп, — рози бўлди Лора ҳиқ-ҳиқ йиғлаганча, ҳолбуки у ўзини кўлга олиш учун бор кучи билан ҳаракат қилаётганди. — Жанубий Африка олимга Шэйиннинг қандай алоқаси бўлиши мумкин? Тушунолмайман. Э худо, нима қилай, нима қилай?
- Кел, мияни жойига қўйиб, ўйлаб кўрайлик. Ўтган кунги кечага қайтамыз. Сен уни олиб бориб қўйдинг, кейин-чи?
- Лора мутлақо чорасиз ҳолда қараб турарди.
- Ҳеч нима бўлгани йўқ. Унинг кайфияти эсингдадир. Агентликда ўзини қўйгани жой тополмаётганди. Мени ҳатто машинадан чиққани қўймади.
- У маст эдими?
- Ўзинг биласан-ку. Шэйин меъеридан ортиқча ичмайди. У маст эмасди. Йўқ, маст эмасди. Нимадандир даргазаб, нимадандир эзилган эди, аммо маст эмасди. Ёлғиз қолишни истаяпман деганди.
- Ҳамма гап шуми?
- Шундан бошқа ҳеч нима.
- Шошма, ўйла! Ҳар қандай нарса жуда муҳим бўлиб чиқиши мумкин. Қиз жиддий тортиб, эсланга ҳаракат қилди.
- Йўқ, айтарли ҳеч гап йўқ. У машина эшигини катта очди, хайрлашув маъносида мен уни ўпгани чўзилдим, бас, бор-йўқ гап шу... Ўпичимга жавоб қайтармади. Назаримда, ўзи билан ўзи овора эди, ҳа-ҳа, ўзича овоз чиқариб бир нима деб бидирлаб қўйганди.
- Нима? Нима леди у?

— Яхши эшитмадим... «фашист чўчқаси» дедими-ей. Унинг кайфияти тушкунлиги менга қаттиқ таъсир қилди. У менга мурожаат қиляптими ё овоз чиқариб мулоҳаза юритаётганмиди, мен тушунмадим, тўғриси, аниқлашга уриниб ўтирмадим.

— Фашист чўчқаси?

— Шунга ўхшаган. Хуллас, мен кетдим. Энди айт, ўзи нима бўлди, у ҳозир қаерда?

— Қанақа шубҳалар?

— Қочиб кетган олим борасидаги.

— Ер ютиб кетмайдими ўшани! — қичқирди Лора. — ШЭйнга нима бўлди? Қаерда у?

— Билмайман, Лора. Тўғрисини айтсам, унинг изидан ўзинг тушганинда савоб иш қилган бўлардинг. Инспектор Килонзога кўнгироқ қил. У ёққа ўзинг борсанг, янада яхши бўларди. Унга айт, ШЭйнни қаёққа олиб кетишганини билишга сени мен жўнатганман.

— Сен нима қилмоқчисан?

— Ташвишланма, азизим. Гарчи агар бу менинг газетадаги ўрнимни бир ёқлик қилганда ҳам ушбу воқеани ташлаб қўймайман. Аммо энг аввал Хамисий ҳузурига бор. Тафсилотларни кутавериш кўзлари тешилгандир.

— Моломики у ерда қотилликларни қидириш бўлими агентлари айланиб юришган эканми, — деди Пронира муҳаррирга, — демак, кимдир асфала-софилинга жўнаган.

— «Хилтон»дан фақат қора танли жанубий африкаликни филдиратиб чиққанини, у ҳам тирик эканини ўз кўзим билан кўрдим-ку.

— «Хилтон»да Килонзо бўлган. Аллақандай полицияни эмас, балки кўзга кўринган арбобни бир нима қилмагунларича Килонзони ўрндан қўзғатиб бўлибсан, — жавоб берди Пронира. — Кимнидир тинчитиб кетишганига иймоним комил.

— Биронта одам ўлдирилган бўлса, — деди муҳаррир, трубкасини тозаларкан, — аллақерда жасади бўлиши керак. Энг қулай жой — шаҳар ўликхонаси. Ўша олимнинг ёруғ дунёда йўқлигига амин экансан, ўша ерга бориб қидирмайсанми?

— Ўзим ҳам шуни ўйлаб турибман, — тасдиқлади Пронира.

— Бўпти. Унинг ўлдирилганини тасдиқлаб бер, шундан кейин маккажўхори ҳақида бошқа ёзмасак ҳам бўлади, — таслим бўлди Хамисий. — Аммо, Нельсон...

— Ҳа, сэр?

— Ҳеч нима. Фақат бундан кейин сал пичоққа илинадиган нарсалар олиб кел.

Пронира «Хилтон»га қайтиб келганда эшик олдидаги йўлакда оломон йўқ эди. Вестибюлдаги полициячилар ҳам гумдон бўлганди, бироқ агентлигини Пронира дарҳол сезган эркак, хушторини ёки амалий учрашувни кутаётгандай қиёфада, нари бориб, бери келарди.

— Хўш, менсиз қалай бўлди, осмон узилиб ерга тушдимми?

— Э йўқ, Пронира! — жавоб берди дарбон. — Ҳеч нима бўлгани йўқ. Ҳамма ёқ сув қуйгандай. Бир нима бўлганида ўша заҳоти сента сим қоққан бўлардим-ку.

— Менга қара, ўртоқжон... — гап бошлади Пронира.

— Менинг исмим Жозеф, барча дўстларим мени шундай чақирришади.

— Яхши, Жозеф. Бир дунё саволим бор... Бу ерга келган ва мистер Уиллердни кўришни истаган бирон кимсани эслайсанми?

— Йўқ. Агентлардан бошқа ҳеч ким бўлгани йўқ. Биласанми, мен уларни либосларидан дарров таний оламан, пинжлари ҳам дўмпайиб туради...

— Либосларидан?

— Наҳотки пайқамаган бўлсанг — эгниларида доим жигарранг ё кулранг кийим бўлади. Оломонга аралашиб кетинг осон бўлсин деб. Афсус, бошқа ҳеч ким бундай либосдаги кийим киймай қўйган. Уларни фарқлаш қийин эмас.

— Зўр-ку! — ўзини худди қимматли маълумот олгандек кўрсатиб мақтади Пронира. — Мистр Уиллердни бошқа ҳеч ким сўрамадими?

- Йўқ, ҳеч ким эсимга қелмаяпти.
- Бошқа дарбонлар-чи? Ёки улардан сўраганим маъқулдир?
- Сен бу овсарларни оғзинга ҳам олма. Балони ҳам билишмайди. Одамлар уларга саволлар беришади, тўлиқ жавоб ололмайдилар, менинг олдимга келишади. Ҳеч тушунмайман — нега тўғри келиб, менинг ўзимдан сўраб қўя қолмайдилар?
- Яхши. Раҳмат, Жозеф.
- Арзимаиди, Пронира. Нимани хоҳласанг — жоним билан. Мен сенинг биринчи рақамли жонкуярингман.
- Пронира дарбоннинг ортидаги тахтага қаради. 1103-хона калити жойида йўқ эди.
- Телефонингдан кўнғироқ қилсам майлими?
- Бемалол, Пронира.
- Ким гапираяпти? — сўради симнинг нариги учидидаги одам.
- Менга Уиллердни чақириб беринг.
- Ким сўраяпти?
- Бир таниши.
- Гўшақдагилар бирпас жим қолишди. Кейин ўша овоз деди:
- Ҳозир у йўқ. Нима деб қўяйлик?
- Ҳеч нарса. Ташвиш қилманг. Бир танишинг кўнғироқ қилди деб қўйсангиз бўлди. — Пронира гўшакни илди. — Қизиқ, — деди у.
- Нима қизиқ?
- Шундоқ бир нарса-да. Мен шошаяпман. Эсингдан чиқмасин, оғайни...
- Жозеф.
- Эсингдан чиқмасин, Жозеф. Бир гап бўлса, мени қандай топишни биласан, айниқса манови европаликни кўрганингда.
- Кўнглинг тўқ бўлсин, Пронира.
- Пронира икки қадам қўйдими-йўқми, дарбон уни чақириб тўхтатди:
- Ҳой Пронира, бир дақиқа!
- Тагин нима?
- Кеча ҳов анови ерда, сен гаплашган йигит эсингдами?
- Ҳа.
- Биласанми, мен уни бу ерда бир неча бор кўрдим, у тепада куй чаладиган оркестр йигитлари билан бирга эди.
- Нима қилти?
- У мистер Уиллерд ҳақида сўраётган эди.
- Ана, холос. Қизиқ-ку...
- Хуллас, шунақа, бу кеча бўлган эди. Сен у билан бирпас гап сотиб, кетдинг. У вестибюлда қолди. Менинг олдимга келди-да, қора кўзойнакли европалик менинг дўстим бўлади ва унинг қайси хонага жойлашганини билмоқчиман, деди.
- Сен унга нима деб жавоб бердинг?
- Нима дердим, ўйладим — у сенинг дўстинг, бас, сенинг дўстингми — бу менинг ҳам дўстим. Мен унга хонани айтдим. Унга, афтидан, шундан бошқа ҳеч нарса керак эмасди, кетди-борди.
- Шуми?
- Шу.
- Катта раҳмат, дўстим, — деди Пронира ва дарров қўшимча қилди: — Раҳмат, Жозеф.
- Ҳа, бу бошқа гап, барча дўстларим мени шундай деб чақиривади.

6

- Пронира гап очиб улгурмаёқ ўликхона хизматчиси бошини чайқади.
- Бугун сизга ҳеч қандай қизиқ нарсамиз йўқ, мистер репортёр, — деди шартта-шартта. — Фақат бахтсиз ҳодиса қурбонларию касалдан ўлганлар, холос.
- Буёғи билан ишинг бўлмасин, — унинг гапини бўлди Пронира. — Врач кейинги ўликни қачон ёради?

— Эртага эрталаб, — жавоб берди хизматчи. Роса учтасини, агар янглишмасам. Икки хотин ва чақалоқ.

— Икки хотин ва чақалоқ? — такрор сўради Пронира. — Қора танлиларми?

— Албатта, қора танлилар-да. На сариқ, на оқ танлилар неча ҳафтадан бери доримай кўйган. Дарвоқе сиз нимани излаяпсиз?

— Европаликни, — деди Пронира.

— Найроби касалхонасидан қидириб кўринг-а.

— Чамамда, мен қидираётган одам шу ерда.

— Бу ерда унақа одам йўқ. Ишонмасангиз, ўзингиз бориб қаранг.

Пронира кўрдикни, хизматчи ёлгон гапирмаяпти.

— Бўпти, гап бунда эмас, оғайни. Сўзингга ишонаман. — У катмонини олди, ундан юз шиллинглик қоғоз пулни суғурди ва хизматчига тутқазди.

— Олмайман, — деди хизматчи.

— Нега?

— Бунга яраша бир иш қилганим йўқ!

— Ҳозирча қилмагандирсан, — деди Пронира. — Аммо кейин қилишинг мумкин. Агар қилмасанг, билгинки, бу бир меҳнаткашнинг бошқа меҳнаткашга совғаси.

Хизматчи пулни олди-да, Пронирага қараб қўйди.

— Худо сизга ёр бўлсин, мистер репортёр.

Автомобилда шаҳар ўликхонасидан қайтар экан, Пронира Нельсон ҳозиргина хизматчига қилган совғаси ҳақида хаёл суриб кетди. Бу порага кирармикан? Ахир қонунга хилоф ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку... ҳозирча. «Совға» ўзига хос суғурта ёки касб байи эди. Агар бу иш бўлмаса... бошқа бирон ишда хизматчи керак бўлиб қолар-ку. Нима бўлганда ҳам ой охириларида Пронира бу юзталикни «Иш юритиш эҳтиёжлари чиқимлари» бўйича тахририят ҳисобига киритиб қўяди.

Шарқий Африка ҳамжамияти биноси олдидаги йўлнинг кескин муюлишида «фиат» асфальтда қаттиқ чийишлаб овоз берди. Демак, ўликхонада европаликнинг жасади йўқ. Агентлар «Хилтон»даги Уиллерд хонасида ўтириб қолишди, вестибюлда қоровуллик қилишарди. Қора танли жанубий африкалик кўшиқчини хонада яралашган. У меҳмонхона официанти кийимини кийиб олганди — ҳамма чигалликнинг боши шунда эди. Модомики... Прониранинг миясида минглаб фикрлар гулжон ўйнарди. У учинчи тезликни улади-да, Кенияга авеньюси бўйлаб елиб кетди.

Лекин бу... Нега шу фикр олдинроқ миясига келмади-я! Вой жинни-ей!

— Хўш, ишларинг қалай? — сўради у Лорадан, тахририятга қайтиб келгач.

— Қотилликларни қидириш бўлими навбатчиси оғзига талқон солиб олган, — ночор жавоб берди Лора. — Улимдан хабарим бор, «Хилтон»даги отишмадан хабарим йўқ, дейди. Бунда бир гап бўлса керак.

— Мутлақо тўғри, Лора. Ўртоқжонинг ҳам сен ўйлагандек фаришта бўлмаса керак деб кўрқаман.

— Нимани назарда тутаяпсан?

— Менимча, у қуруқ хонанда эмас, Лора, балки гапим сента ёқмас, аммо Шэйн шахсий агент бўлса керак.

— Шэйн-а? — кулди Лора. — Ҳазиллашмаяпсанми?

— Ҳазиллашаётганим йўқ. Калаванинг учи худди шунга келиб тақалди. Агар Шэйнни жанубий африкалик агент деб фараз қилинса, ҳаммаси жой-жойига тушади.

Лоранинг чехрасидаги ҳайрат ўрнини ғазаб эгаллади.

— Эсингни ебсан! — хитоб қилди қиз.

— Аввал эшит, сўнг бақир. Бу ҳам тахмин, аммо бироз фикр юритишга арзийди — бу эса энг тўғри йўл бўлиб чиқиши ҳеч гап эмас. Кеча мен европаликнинг изидан аэропортдан «Хилтон»га йўл олдим ва вестибюлда Шэинга дуч келдим. Бир нима демайман, балки бу тасодифдир, лекин у қора кўзойнакли европалик унга кимнидир эслатганини айтди.

— Нима бўпти шунга?

— Мен «Хилтон»дан кетдим, Шэйн эса дарбондан европаликнинг қайси хонада турганини суриштирган. Бугун эрталаб у официант кийимини кийиб олган ва қандайдир йўл билан олимнинг хонасига киришга муваффақ бўлган. Кения агентлари уни яралашган. У олимни ўлдирмоқчи бўлган. У агент бўлмаса, унинг хатти-ҳаракатларини қандай изоҳлаган бўлар эдинг?

— Битта ҳам гапингга ишонмайман, — унинг гапини кесди Лора.

— Мен ҳам ишонишни хоҳламасдим. Аммо европаликни суриштирганини, хонага кирганини ва бошқа кийим кийиб олганини қандай тушуниш мумкин?

— Бунда бошқа гап борга ўхшайди, — деди Лора. — Уни қасққа олиб кетишганини билиш керак аввал!

— Ҳовлиқма. Мен аниқлашга уриниб кўраман. Нима бўлганда ҳам у тирик-ку.

— Қаердан биласан?

— Шаҳар ўликхонасида у йўқ. Мен ҳозир ўша ёқдан келдим.

— Энди нима қилиш керак?

— Мен ўзимнинг нима қилишимни биламан. Сенга эса аравангга ўтириб, барча шаҳар касалхоналарини кўриб чиқишингни маслаҳат бераман.

— Нима? — сўради Лора. — Модомики уни ўқ отиб, яралашган экан, Кенията номидаги касалхонага олиб боришди-да.

— Олиб боришлари ҳам, олиб боришмаслиги ҳам мумкин. Бунда ҳаммасини хавфсизлик манфаатлари ҳал қилади. Агар Шэйн жанубий африкалик агент бўлса...

— У агент эмас.

— Агар у жанубий африкалик агент бўлса...

— Агент эмас у! — қичқирди Лора.

— Агентми, агент эмасми, сен йўлга отланавер. Ҳид билиш сезгисини ишга сол ва қабул қилиш хонасидаги қайд этувчилар сенга ҳаммасини мана деб олдинга кўйишади. — Қиз хафа бўлмасин деб Пронира кўшимча қилди: — Сенга соф мутахассислик маслаҳатим, Лора. Энди эса янгилар бўлими муҳаррири асаларидай ёпишиб олмаслиги учун, қани, олға! Мен «Хилтон»га қайтиб бораман. Шу ерда соат тўққизларда учрашамиз ва якун чиқарамиз.

— Нега бунча тез?

— Чунки касалхоналарни айланиб чиқиш бир дунё вақтингни олади. Эҳтиёт бўл, тагин тезликни оширишда айблаб ушлаб қолишмасин. Мен эса «Хилтон»да кундузи қилиб бўлмайдиган баъзи ишларни бажариб оламан. Демак, шу ерда соат тўққизларда, хўпми?

— Келишдик.

Пронира «Хилтон» вестибюлига кириб келганда соат еттига яқинлашиб қолганди.

— Уйга кетиш вақти бўлиб қолгандир-а? — сўради у Жозефдан.

— Йўқ, мен сакқизда кетаман, — жавоб берди дарбон.

— Яхши. Буфетга бориб овқатланиб олай. Бирон гап бўлса, қаердалигимни биласан-а?

Буфетга йўл оларкан, Пронира жигаранг костюм кийган, сувратлар ёпиштирилган тахтани томоша қилиш билан банд бир йигитга кўзи тушди. Йўқ, ўйлади Пронира, бу агентлар оломон ичида ғойиб бўлиб кетишмайди. Лифт ёнида яна бир агент турарди ва ўзини гўё автомат телефон бўшашини пойлаётган киши қилиб кўрсатмоқда эди. Уларнинг ўз ишлари бор, ўйлади Пронира елка учуриб. Дарвоқе, кўп нарсамиз ўхшаш: ҳақиқатни қидирамиз. Бироқ агентларга нисбатан у анча қулай ҳолатга эга эди. У «Хилтон»даги отишма тўғрисида ул-бул нарсаларни биларди, бироқ улар ўла қолишса ҳам унга ҳеч балони айтишмайди. Шундай бўлса-да, Пронира руҳини туширмади. Утмишда у қанақанги йўллар билан маълумотлар ундирмасди, дейсиз. Шундай ҳоллар ҳам бўлгандики, у полициянинг камарига ёпишиб олганди. Бироқ бу гал, афтидан, иш бошқачароққа ўхшайди, маъюс дилидан ўтказди Пронира, столчага ўтириб, овқат буюраркан. Шошиб турганида у ҳар доим қовурилган «угали» оларди. Уни жуда тез пиширишарди. Бироқ бугун унга бундай таомни тайёрлаб беришмади. Буюртмани олиб официант узоқлашар-узоқлашмас бу ёқдан стол олдига Жозеф югуриб келди.

— Пронира, бизда олатасир! — деди у ҳовлиқиб.

Пронира столчага йигирма шиллинглик қоғоз пулни ташлади-да, дарбон ортидан вестибюлга отилди.

— Нима бўлди?

— «Тез ёрдам».

— Қаерда?

— Йўлка олдида турибди, — деди дарбон. — Ун биринчи қаватга эса замбил беришди.

— Анча бўлдими?

— Йўқ, сен кетишинг билан.

Шу аснода лифтан замбилни олиб чиқишди. Унинг ёнида хавфсизлик кўмитасидан Килонзо ва Вайгуру келарди. Саккиз нафарча одам замбилни ғуж куршаб олганди. Уларнинг елкалари оша кимни олиб кетишаётганини асло кўриб бўлмасди.

— Телефонни бу ёққа бер-чи, — деди Пронира. Телефончи қизга уланиб, у 1103-хонани чақирди.

Гўшакда узун гудок эшитиларди.

— Ҳеч ким жавоб бермаяпти, — деди телефончи қиз.

— Бўпти, раҳмат, — ташаккур билдирди Пронира.

У калитлар қўйиладиган тахтага қаради. 1103-хона калити жойида йўқ эди. Пронира нигоҳини меҳмонхонанинг чиқиш эшигига олди. Замбилга ҳамроҳлик қилиб кетаётган тўда қоронғилик қўйнига сингиб кетганди.

— Хўш? — сўради дарбон.

— Номаялумлик, — жавоб берди Пронира. — Аммо мен бунинг тагига етмай қўймайман ва ҳаммасини сенга гапириб бераман.

«Тез ёрдам» Кениата авенюси йўналишидаги Камати-роуд бўйлаб учиб бораётганда Пронира «фиат»га шўнғиди. Унинг орқасидан икки полиция автомобили эргашди. Бироқ уларнинг сиренаси чийиллаб атрофни бошига кўтармади ва «тез ёрдам» томидаги чироқ ёнмади. Пронира йўлакдан аста узоқлашди.

— Худди ўйлаганимдай бўлиб чиқди, — деди у ўзича, ҳар учала машина Бишопс-роудни четлаб ўтиб, шаҳар ўликхонаси томон йўл олганини кўриб. То улар ўликхона томонга бурилиб олмагунларича Пронира кутиб турди, аста уларнинг ёнидан ўтди-да, орқага бурилди ва шошмасдан машинани тескари томонга ҳайдай бошлади. Ўликхонага киришнинг ҳожати йўқ эди. Мақола учун барча маълумотга Пронира эга бўлганди. У газни босди-да, шаҳарга олиб кетди.

— Хабар чиндан шов-шувли, аммо Хамисийнинг рухсатсиз биринчи саҳифада беролмайман, — бош тортар эди Пронирадан тунги муҳаррир.

— Унда Хамисийга кўнгироқ қил.

— У уйда йўқ. Элчихонага кетган, Норвегиями-ей, Швециями-ей, аниқ эсимда йўқ.

— Нима бўлганда ҳам топишга ҳаракат қилиб кўр, — қистади Пронира. — Шаҳарда ҳали бунақа ҳайратомуз воқеа бўлмаган. Уни шундай ёзиш керакки, ўқиганларнинг оғзи ланг очилиб қолсин.

Тунги муҳаррир гўшакни олди-да, телефончи қиздан уни Швеция элчиси қароргоҳи билан улашини айтди. Пронира столига келиб ўтирди ва ёзув машинкасига қоғоз кўйди.

— Неча сатр ажратасан менга? — сўради у тунги муҳаррирдан.

— Аввал Хамисий билан гаплашиб олай, кейин, — эҳтиёткорлик билан деди у. — Ҳозир саккиз бўлибди. То сен мақолани ёзиб, босиб бўлгунча тўққиз бўлади. Агар теришда кечиксам, тиражини гаплашиш ҳам кечикади, газеталар вилоятларга вақтида етиб бормади. Тарқатув бўлимидагилар вилоят нақлиётини қўлдан чиқаришга тоқат қилолмайдилар.

Пронира машинкадан варақни суғуриб олди-да, думалоқ қилиб фикимлади.

— Дўконимизда нима бор ўзи? — бўқирди у тунги муҳаррирга. — Газетанинг бугунги сонини нима билан очмоқчисан деб сўраяпман?

— Молия вазири...

— Ўргилдим ўша молия вазиригдан! — бадтар ғазабга минди Пронира. — У кимга керак? Ҳеч кимга! Сенга бошдан-оёқ фитнага ботган жаҳоншумул нарсани

таклиф қилишяпти-ю, сен бўлсанг биринчи саҳифани қаёқдаги вазирлик шилтаси билан булғамоқчимисан? Гоҳо даҳшатга тушаман — пешонамга кимлар билан ишлаш ёзилган-а!

Телефон жиринглади. Тунги муҳаррир гўшакни кўтарди.

— Яхшимисан? — деди у. — Дания элчиси қароргоҳини ҳам бир кўринг. — Гўшакни жойига қўйиб, у Пронирага ўтирилди. — Швецияликларнинг қабул куни эмаскан. У Дания элчихонасида бўлиши мумкин.

Бироқ мистер Хамисий Дания элчисининг уйида ҳам йўқ экан. Улар яна беш-олтита элчихонага қўнғироқ қилишди, бироқ ҳеч қандай натижа бўлмади.

— Аёллар кетидан юришга бошқа оқшом куриб кетганмиди, — ёзгурди Пронира. — Тагин бу бутун мамлакат ўқийдиган кунлик газета муҳаррири эмиш! Кутилмаган ҳол рўй берганда қайдан топиш мумкинлигини хотинига айтиб қўймайдими одам деган.

— Бошқа аёлларга борганида, — деди киборларга хос тарзда тунги муҳаррир, — бу ҳақда хотинига хабар бериши ҳам амримаҳол эди.

— Қасрдалигини бировга айтиб қўйиши керак-ку! Бу ёқда ер юзини ўт олаяпти-ю, биринчи саҳифада биз нимани бераётимиз? Молия вазирлигининг мақоласини!

Пронира куйиб-пишаётгани беҳуда эканини билиб турса ҳам ўзини тутолмаётганди. Хонага Лора Ванжику кириб келди. Унинг авзойи бузуқ эди.

— Гапирмай қўя қол, — уни оғиз очишга ҳам қўймади Пронира. — Шундоқ ҳам кўриниб турибди — икки қўлингни бурнингга тикиб қайтибсан.

Лора столга ўтирди-да, бошини кўллари устига ташлади.

— Уни қаерга гумдон қилишди экан-а, жин ургурлар? — Унинг овозидан газаб уфурарди. — Бормаган жойим қолмади.

— Узингни бос, Лора, — деди Пронира. — Бусиз ҳам иш соат сайин чигаллашиб кетаяпти. — У турди-да, қизга яқин борди. — Овқатланиб оламизми? Бирйўла гаплашиб ҳам олардик.

— Бирор нарса ичгим келяпти.

— Кетдик унда! — Тунги муҳаррир олдидан ўтиб кета туриб Пронира ўзини тутиб туролмади. — Агар мана шу молия вазирининг машмашаси важдан эртанги сон тарқалмай қолса, дўппимни осмонга отар эдим — сизлар билан шефга шу керак!

Тунги муҳаррир пичингни эшитмаганга олди.

— Бундай газетанинг падарига минг лаънат! — деди Пронира Лора билан «Биз камтармиз» ресторанидаги столга жойлашар экан.

— Пронира, шу шов-шувга мубталюлигинг бошингга етмаса гўрга эди, — қизнинг овозида алам бор эди. — Мана шу дардинг туфайли Шэйинни қидириб, мени бутун шаҳарни айланиб чиқишга мажбур этдинг. Одамларни бир чақага олмай қўйгансан.

— Биламан, бу менинг ишим. Йиллар ўтгани сайин унақа-бунақа воқеаларни юрагингга олмай қўяр экансан.

— «Юрагингга олмай қўяр экансан» деганинг нимаси? Шэйинни яралашди: ким билсин у ҳозир қаерда... балки у аллақачон ўлиб кетгандир, сен бўлсанг «юрагингга олмай қўяр экансан» дейсан! Нима, мени ғирт тўнка деб ўйлаяпсанми?

— Бир нарсани тушун. Мен нимаики қилаётган бўлсам на сенга, на Шэйинга заррача зарар келтиради. Мен бунга қодир эмасман.

— Аммо иқроқ бўлгинки, Пронира, тўғриси айтсам, бўлажак мақоладан бошқа сен учун қолган ҳамма нарса бир пул.

Жавоб беришдан олдин Пронира бирпас жим қолди.

— Лора, мен журналистман. Бу менинг касбим. Энг асосийси — янгиликлар, ёки энг асосийси одамлар, аммо одамларнинг ўзигина эмас, балки менинг ўқувчиларим. Мен уларни деб қуйиб-ёнаман. Ўзимни ҳеч тутиб туролмайман, Лора, ишим шунақа бўлса нима қилай?

— Журналистикага бундай қарашдан мен жинни бўлиб қоламан, — зарда билан деди Лора.

Пронира ва Лора журналистканинг вазифаси ва аҳамияти ҳақида илгари ҳам кўп баҳслашарди, ҳар гал битта масалага келиб тақалишарди: ашёлар биринчи ўринда турадими ё одамлар? Қиз ҳар доим одамларни илгари қўяр эди. Бир сафар у шундай деганди: «Бу ягона тўғри қарашдир». Йигит учун эса ҳар доим воқеалар, далиллар, шубҳасиз, муҳимларнинг муҳими бўлиб келган.

— Лора, қўлимизда ажойиб сюжет турибди, — деди Пронира овқатга буюртма бериб бўлишгач. — Шэйинни яралашди, аммо у аввал қочоқ олимни ўлдирган деб тахмин қилишга асос ҳам йўқ эмас. Шэйинга, ҳойнаҳой, олимни қўриқлаётган агентлардан бири ўқ узган бўлиши мумкин.

— Олим ўлдирилганини сен қаёқдан биласан?

— Ҳозиргина полиция унинг жасадини «Хилтон»дан шаҳар ўликхонасига олиб кетди.

— Шунчалик кеч-а?

— Ҳа, шунчалик кеч. Мен уларни ўликхона эшигигача кузатиб бордим. Кўз кўриб, кулоқ эшитмаган воқеа, Лора. Оқ танлилар ирқчилик давлатидан жон сақламоқчи бўлган қочоқ ўз ҳаётини Кения хавфсизлик идораларига ишониб қўйяпти, эртасига эса жанубий африкалик агент уни уларнинг бурунлари тагидаёқ отиб ташляпти.

— Шэйин агент эмас! — чийиллади Лора.

— Сен қаёқдан биласан?

— Қачон қарасанг тахминдан бошинг чиқмайди, — шарттакилик билан деди Лора, эътирозга тоқати йўқ оҳангда.

— Мен мантикқа қараб иш тутишга ҳаракат қиламан. Хўш, фараз қилайликки, Шэйин Жанубий Африка агенти. Бунинг нима эканини тушунасанми? Бу дегани, ўтиб кетишга рухсат олиш учун қочоқ бизнинг одамларимиз билан алоқа боғлай олишга уринган, чунки Жанубий Африка жосуслар хуфияси буни билиб қолган. У Найробига қочоқнинг қайси пайтда учиб кетишидан хабар топган. Шэйин билан тил бириктирган ва унга йўл-йўриқлар берган. Демак, бутун Кения хуфияси жанубий африкаликлар билан тўлдириб ташланган. Агар бизникилар бундай оддий ишни чиппакка чиқарар экан, уларнинг қўлидан нима келарди ўзи?

— Такрор айтаман сенга: Шэйин агент эмас, — ҳамон бўш келмасди Лора. — Агар жанубий африкаликлар ўша йигит учиб келаётган рейсдан хабардор экан, қочоқни бир ёқлик қилиш учун нега ўз одамларини амалиётга ўтказиб қўя қолишмаган? Меҳмонхонада, шаҳар марказида, Кения агентлар тўдаси юз-кўзича отишма қилиш уларга шунчалик зарурмиди? Бунда тариқча ҳам мантик йўқ, буни ўзинг ҳам билиб турибсан.

— Шэйин нега олимни ўлдирганини сен қандай изоҳлаган бўлардинг?

— Менга қолса, қочоқ олим умуман йўқ одам дердим. Мен сенинг биргина сўзингга ишонишга тайёрман, аммо сенда битта ҳам далил йўқ.

— Унда Шэйин «Хилтон»да яраланмаган ва полиция уни «тез ёрдам»да олиб кетмаган деб ҳисоблашинг мумкин. Бу ерда сен ҳам менинг сўзимга ишонишингга тўғри келади.

— Шунақага ўхшайди, — рози бўлди қиз. — Эй худойим-ей! У қаёққа йўқолди экан-а? Мен уникага бордим, аммо ҳеч кимни кўрмадим, олатда, у куннинг иккинчи ярмида уйда ўтирарди.

— Моломики менга ишонмас экансан, «Хилтон» клубидан қидириб кўрсанг бўлармиди, — деди Пронира. — Балки у ўша ерга киргандир?

Овқат келди, улар анчагача жим тановул этишди. Лора секин кавшанар, иштаҳаси йўқ эди.

— Энди нима қилмоқчисан, Пронира? — сўради қиз охири.

— Нима қилмоқчиман? Нимани назарда тутаяпсан?

— Эртага мақола ёзмоқчисан. Унда қандай гапларни айтмоқчисан?

— Мақола, умид қиламанки, жуда очиқ-ошқора руҳда бўлади...

— Йўқ, Пронира, буни айтаётганим йўқ. Шэйин ҳақида нима деб ёзмоқчилигингни билмоқчи эдим.

— Иш унғача етиб келсин, кейин ҳал қиламан. Мақола тайёр бўлгунча мен яна бир миҳни қоқишимга тўғри келади. Нима қилишни ўшанда ҳал этаман.

— Пронира, илтимос, гапимга ишон, — ялинганнамо деди қиз. — Шэйн жанубий африкалик агент эмас.

Иигит унга қараб қўйди ва жилмайди.

— Ҳеч нарса емаяпсан, Лора, овқатинг совиб қолади.

7

Эртасига эрталаб соат етти-ю қирқ бешда Пронира таҳририятда эди ва даставвал фотосувратчиларга мурожаат қилди.

— Анови ҳинд эшаги қани? — сўради у лабораторияга кираркан.

— Хизматингизга тайёрман, афандим, — қарши олди уни Муҳаммад Ёқуб, ҳазил тариқасида етти букилиб таъзим қилганча.

— Фотоаппарат керак, — деди Пронира.

— Фотосувратчидир, балки?

— Йўқ, фотоаппарат.

— Қораялоқ дўстгинам, сен уни умрингда қўлинг билан ушлаб кўрмагансан-ку?

— Нима қипти? Бўл тезроқ, вақтим зиқ.

Муҳаммад Ёқуб пўлат сандиқни очди-да, ундан «никон»ни олди.

— Йўқ, бу матоҳинг кетмайди, — қўлини ситгади Пронира. — Кичикроғидан йўқми?

— Сенга нимани буюришди ўзи? — сўради Муҳаммад Ёқуб митта «ясика»ни оларкан.

— Вақти билан билиб оларсан, — деди Пронира аппаратни қўлига олаётиб.

— Тасма солинганми?

— Жанговар ҳолатда. Кўчада сувратга оласанми ё хонадами?

— Хонада.

— Унда ёритқични олиб ол.

Пронира фотоаппаратни ишлатиб кўрди.

— Жойида!

— Расмлар тиниқ чиқсин. Чаласини кечирмайман.

— Мен ҳам ўзимни кечирмайман, — деди Пронира эшик томон йўналаркан.

Шаҳар ўликхонасида хизматчи патолого-анатом келмагунча ҳеч кимни ичкарига қўймасликни қаттиқ тайинлаганди.

— Оббо, — қўлларини ёйди Пронира. — Мен сенга кеча хато қилганингни айтгани келувдим, холос.

— Хато?

— Бизда европалик йўқ дегандинг-ку?

— Йўқ, ҳали ҳам, — такрорлади хизматчи. — Мен сизга тўғриси айтдим: оқ танли жасад бизда анчадан бери бўлмаган.

— Сен бир неча ҳафтадан бери дегандинг.

— Тўғри, бир неча ҳафтадан бери, — гапни тасдиқлади хизматчи. — Охиргисини ҳам яхши эслайман. Шишиб кетганди...

— Менга тафсилоти керакмас, биродар, — унинг гапини бўлди Пронира. — Гап бундай, оқ танли жасади хусусида, — деди у ўликхонанинг ички хоналари томон ишора қилиб. — Демак, унинг йўқлигига иймонинг комил, шундайми?

— Шундай. Йўқ деб сизга кеча ҳам айтган эдим.

— Юз фоизга гаров ўйнаймиз, у шу ерда, розимисан?

— Муллажиринларимиз ишини қилди, мистер репортёр.

— Яхши. Модомики иймонинг комил экан, сен ҳеч нарса йўқотмайсан, — деди Пронира. — Кетдик, текшираимиз.

Хизматчи йўқ дегандай бош чайқади.

— Сиз шу ерда кутиб туринг, ўзим текшириб чиқаман.

— Э, йўқ, биродар, — рози бўлмади Пронира. — Мен юзталикни тикдим. Ўз кўзим билан кўрмоқчиман.

Улар бир темир сандиқдан бошқасига ўтар, хизматчи уларни навбати билан суриб кўяр эди.

— Хўш, нима дегандим сизга? Оқ танли йўқ, — тантанавор дер эди у ҳар гал.

Ундан ортиқ сандиқни кўриб бўлгач, олд девори ёрликсиз ва хиёл очиқ яна битта сандиқнинг олдига келишди. Хизматчи уни ўзи томон тортди. Сандиқда жасад ётарди ва оёғи қора танлиники эмасди. Ҳайрон бўлган хизматчи сандиқни охиригача тортиб бўлгунига қадар Пронира уни бир неча бор сувратга олди.

— Ана холос! — деди хизматчи ҳайратдан ўзига келолмай. — Қай тариқа у бу ерга келиб қолди?

— Тунда олиб келишди, — тушунтирди Пронира яна сувратга оларкан.

— Ким олиб келибди?

— Полиция.

— Марҳум ким экан?

— Буни ўзим ҳам билмайман.

Пронира сувратга олиб бўлди-да, ўликни кўриш учун эгилди. Шак-шубҳа йўқ — унинг олдида «Хилтон»даги европаликнинг ўлиги ётарди. Фақат қора кўзойнаги йўқ, аммо эгнида ўша-ўша ёқаси қон юқи тивит костюм-шим. Юзида жароҳат йўқ эди. Уқ унинг бўйнидан тешиб ўтгани кўришиб турарди, чунки кийимининг бошқа ҳеч бир жойида қон юқи кўзга ташланмасди.

Хизматчи ўзига келди-да, сандиқни суриб қўйди.

— Сиз бу ердан кетсангиз дуруст бўларди, — деди у.

— Гашинг тўғри.

Чиқаверишда Пронира хизматчига юзланди:

— Ҳийинда бой бердинг.

— Бой бердим ҳам, бермадим ҳам.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Сиз ҳақсиз — бугун у ерда оқ танлининг жасади бор, аммо кеча, мен айтганимдай, у йўқ эди. Лекин гаров — гаров-да. — Шундай дея у пул олган кўлини чўнтагига солди.

— Кераги йўқ, — уни тўхтатди Пронира. — Кейинги галга қолдирамыз.

Ўликхонадан чиққач, Нгонг-роуд йўлидаги муюлишда Прониранинг унга қарши томондан келаётган бир полиция автомобилига кўзи тушди. У соатига қаради: саққизу ўттиз. Ўзингиздан кўринг, уйқучилар, хаёлидан ўтказди у. Эртароқ туриш керак эди — худобезори репортёрни бошлаб чув туширган бўлардингиз, бироқ эринчоқлигингиз ўзингизга панд берди — энди мен сизларнинг барча сирларингни биламан.

Фотосувратчилар олдига отилиб кирар экан, Пронира фетоаппаратни Ёкубга тутқазди.

— Йигитларингга айт, дарҳол ишга киришиб, сувратларни чиқаришсин, — буюрди у.

— Эшитаман, сэр, — таъзим қилди Ёкуб. — Агар суврат чиқаришга арзитулик нарса бўлса.

Пронира захрини инламай култ этиб ичига ютди. У муҳаррир билан учрашгани шоммоқда эди.

— Менга сенинг кечаги газетани тўхтатиб қолишга ҳаракат қилганингни айтишди, — бошлади мистер Хамисий.

— Гапнинг моҳиятидан хабарингиз борми?

— Воқеа чакки эмас, Нельсон, унда фақат бир нарса етишмайди.

— Битта оқ танлининг жасадими?

— Худди шундай.

— У ҳозир шаҳар ўликхонасида, — деди Пронира. — Ҳар эҳтимолга қарши мен унинг сувратини олиб келдим.

— Қани улар?

— Йигитлар чиқаришяпти, чорак соатдан кейин тайёр бўлади. Энди мақола ёзишга киришса бўлар?

Муҳаррир гўшакни қаттиқ тортди:

— Нельсон, мақола эълон қилингунча мен полиция ёки хавфсизлик идоралари фикрини билишим керак.

— Э худойим! Улардан ҳеч яхшилик кутиб бўларканми? Жуда инсоф қилишса, бир нима дейишимиз қийин, инсоф қилишмаса, «хавфсизлик юзасидан» эълон қилиб бўлмайди, дейишади, тамом.

— Нельсон, — совуқ оҳангда деди муҳаррир, — сен репортёрлар билан бўл. Мақолани бериш ё бермаслик борасидаги ҳуқуқни менга қўйиб бер. Ҳозироқ полиция ва Махсус бошқарма фикрини билишга ҳаракат қил ва Ёқубга тайинла: сувратлар тайёр бўлиши биланоқ менга олиб кирсин.

Пронира айтгандай, полиция шарҳ беришдан бош тортиди, хавфсизлик идораларидан Эдвард Вайгуру эса уни бошлаб тузлади.

— Нельсон, нима қилаётганингни ўзинг билмайсан, — деди Вайгуру, Пронира унга телефон қилганида, — қулоқ сол, сен мени биласан, бу ишда бирон қизиқроқ нарса бўлганида матбуотга мен ўзим биринчи бўлиб хабар қилган бўлардим, шундай эмасми?

— Эдвард, тупурдим матбуотга, — жавоб берди Пронира. — Мен фақат «Обсервер» ўқувчиларини ўйлайман, холос ва сенинг бирон-бир қизиқроқ иш ҳақида ўзингча менга хабар қилганингни сира эсламайман. Маълумотларни сендан томчилаб сиқиб чиқариш керак бўлади-ку. Тўғриси айт, менга ҳақиқатни айтасанми ё йўқми?

— На сен учун, на матбуот учун ҳеч қандай қизиқ нарса, Нельсон, йўқ, — такрорлади Вайгуру. — Сизлар, одатда, пашшадан фил ясаб ўрганиб қолгансизлар.

— Менга қара, Эдвард, Жанубий Африканинг қочоқ олим ҳаётини сизларга ишониб топшириб қўйибди. Уни жанубий африкалик агент, бунинг устига, қора танли официант кийимида унинг хонасига кириб ўлдирибди. Тунда унинг жасадини ўликхонага элтиб ташлайсизлар...

— Бу гапларни сенга ким айтиб берди?

— Нима фарқи бор? Булар жуда ғалати гаплар, газета учун эса тайёр топилди!

— Нельсон, бу хатарли сафсата. Ҳеч қанақа қочоқ олим бўлмаган. Фақат шунга ўхшаш воқеалар силсиласи бор, холос.

— Ўзинг биласан, Эдвард, — деди Пронира.

— Бу нима деганинг?

— Эшитганинг-да: ўзинг биласан. «Ҳеч қанақа қочоқ олим бўлмаган. Шунга ўхшаш воқеалар силсиласи бор, холос», «Биз воқеани ҳар қандай меъёрдан ошириб-тошириб пуфлашга ҳаракат қиламиз». Гўшакни жойига қўйиб қўйишимдан олдин биронта қўшимча қиласанми, йўқми?

— Фақат битта қўшимча қиламан, Нельсон.

— Қулоғим сенда.

— Бу ишга бурнингни суқма, подадан олдин чанг кўтарма. Бурнингни суқма дедим, вассалом.

Пронира гўшакни илди.

У Вайгурунинг огоҳлангириши тагига етмади, албатта. Муҳаррир «оқ йўл» берди ва Пронира Шэйн борасида қисқагина азобли иккиланишлардан сўнг столга ўтирди-да, тезкор, шов-шувли мақолани ёзиб ташлади, хуллас, ўз ўқувчиларининг эътиборини қозонган мақолаларидан бири оламга келди. Мақола эътирозга ўрин қолдирмаган таҳририят шарҳидан иборат эди: ўз муҳофазасида бўлган жанубий африкалик қочоқни ўлдириш жўн бир гап экан, Кениядаги хавфсизлик хизмати механизмининг мустаҳкамлигига ишониб бўладими? Қўшиқчи қиёфасида иш олиб борган ва агентни ўлдирган жанубий африкалик агентни ҳокимият идоралари нечун кўздан қочирганлар?

Мақола олимнинг аэропортда олинган суврати билан биринчи саҳифада пайдо бўлди. Одатдагидек, сарлавҳа остида Прониранинг суврати ҳам чоп этилганди.

Эртасига эрталаб саккиз яримда Пронира энди нонушта қилмоқчи бўлиб турганда кимдир уйининг эшиги қўнғирогини босди. Эшикни очар-очмас қўлида «Обсервер» билан Лора Ванжику хонага отилиб кирди. Газетани столга қўйдиди, ўтирди ва Пронирага сўзсиз қаради, кейин сўради:

— Қандай журъат қилдинг?

— Лора, лоақал сен Шэйн билан бир муддат бирга бўлгансан-ку, булар барчасини билмаганингда бошқа гап эди.

— У агент эмас — бошим билан жавоб бераман.

— Яна ўша гап, — деди Пронира. — Унда у олимни нега у дунёга жўнатди?

— Билмайман, аммо у агент эмас. Сабаблар тўлиб ётган бўлиши мумкин. Бу ерга келгунча Жанубий Африкада унга нима бўлганини қаёқдан биласан? Қолаверса, агар у агент бўлса, олимни ўлдириш унга зарур келибдими? У йўқолган хужжатларни қўлга киритишга жазм қилмасмиди? Хўш, бунга нима дейсан?

— Балки хужжатларни ўғирламоқчи бўлгану бунинг уддасидан чиқолмагандир. У хужжатларни қўлга киритишдан олдин уни отиб яралашгандир. Мен қаёқдан билай?

— Бу гапинг тўғри — сен ҳеч нарса билмайсан.

— Сенинг кидирувларинг қалай бораяпти?

— Кеча кечкурун мен яна унинг уйида бўлгандим. У уйига қайтиб келмабди.

— Буни қаердан биласан?

— Менда калит бор — кириб, қараб чиқдим.

— Тушунарли.

— «Холлиан» клубида ҳам у кеча йўқ эди. Мен деярли бутун оқшомни ўша ерда ўтказдим. Уни кутдим.

— Лора, худо хайрингни берсин, ўзинг учун билиб қўйгин-а, Шэйинни «Хилтон»да яралашгани ва у ҳозир полиция қўлида экани бор гап-ку. Ёлгон айтиш менга зарил келибдими? Билиб турибман: полиция ёки хавфсизлик агентлари уни кўз қорачиғидай кўриқлаб туришибди. Уни ўлгани ва отиб ташлашгани қўйишмаяпти, чунки унга берадиган миллионлаб саволларим бор, улар Кенияда қуроллантириб турадиган жанубий африкалик жосуслар гуруҳини йўқ қилишга ёрдам беради.

— Эй худойим-ей! Айтдим-ку сенга, Шэйин жосус эмас деб!

Телефон жиринглади. Пронира кетди. Қайтиб келиб, у деди:

— Афтидан, мақола бир сени жунбушга келтирмапти.

— Ким телефон қилди?

— Махсус бошқармадан. Ҳозироқ етиб боришимни талаб қилишмаяпти.

— Фамилиям Наэта. «Обсервер»дан — Нельсон Наэта, — деди Пронира Кения хавфсизлик бошқармаси рухсат бюроси ходимига.

— Ҳа-ҳа, мистер Наэта, — жавоб берди ходим. — Бошлиқ сизга мунтазир.

— Оббо, бошлиқнинг ўзи-я? — ҳайрон бўлди Пронира.

Телефонда Вайгуру бошқарма бошлиғи билан учрашиш ҳақида ҳеч нима демаганди. Вайгуру ўзи ичимдагини топ, шунақа. Трубка чекиб туриб айтган бор-йўқ гапи бундай эди: «Қани, бизникига марҳабо, тезроқ!» Пронира хўрсинди.

Ходим столи ортидаги эшикнинг автомат лўкидони ширқ этди ва эшик очилди.

Бошқарма бошлиғи хонаси олдидаги қабулхонада Эдвард Вайгуру, унинг ёнида эса трубкасини буруқситганча муҳаррир Хамисий ўтирарди.

— Нельсон, бу гап биз, афтидан, биракай чув тушдик, — деди Хамисий.

— Бурнингни суқма деб айтгандик-ку, — эслатди Вайгуру.

— Агар рухсатингизни кутганимда мақоламни моғор босиб кетган бўларди, — деди Пронира. — Мақола яхши ва асосли далилларга таянган. Шахсий мулоҳазалар билан матбуотни айблаш яхши иш эмас.

— Бир замбил гўнг — сенинг мақолангнинг маъноси шу!

Бошқарма бошлиғи хонасининг эшиги қия очилди.

— Кираверинглар, жаноблар, — деди бошлиқ.

Пронира стулга ўтириб улгурмай бошлиқ гапини бошлади.

— Хўш. Жанубий Африкадан келган қочоқ олимнинг «Хилтон»да ўлдириши ҳақидаги сафсатани қайси гўрдан олдингиз?

Пронира бошқарма бошлиғи билан илгари ҳам бир неча бор тўқнаш келганди. У дангалчи одам эди, хавфсизлик масалаларига бурун тикадиган репортёрнинг юрагини ёришни яхши кўрарди. Бироқ Пронирани чўчитиш анов-манов иш эмасди. У ўз муҳарририга қараб қўйди-да, сўради:

— Бу саволга жавоб бериш шарт эмас-ку, тўғрими?

— Йўқ, ҳеч ҳам шарт эмас.

Пронира ўриндикда ястланиб ўтириб олди. Хамисийнинг мана шу одати унга ёқарди. Муҳаррир ўзи ҳеч нарсадан чўчимас ва ходимларини ҳам ҳар доим кўллаб юрарди.

Бошқарма бошлиғи Эдвард Вайгуру томонга ўтирилди:

— Вайгуру, унинг мақоласи қанақа томошалар келтириб чиқарганини тушунтириб қўй.

Вангуру йўталиб олди:

— Асосий хато шундан иборатки, ўлдирилган европаликнинг Жанубий Африкадан қочган олимга ҳеч қандай тааллуқли жойи йўқ.

Прониранинг жағи қийшайиб кетди.

— Икки кун аввал, — давом этди Вайгуру, — Замбиядан бизга хабар қилишдики, жанубий африкалик қочоқ Кениядан бошпана ва Европага ўтиб кетиш учун рухсат сўрамоқчи экан. Биздан унга зарурий ёрдам кўрсата олишимиз сўралди. Биз доктор Эразмус ҳақида Жанубий Африка матбуотида ўқиган эдик, аммо Замбия манбаи олимни қарши олишга тайёргарлик кўриш учун ғоят оз вақт қолдирганди. Унинг қайси рейсда келишини Найробига келиб қўнишидан атиги икки соат олдин билолдик, холос. Биз манбанинг ўзини яхшилаб текширишни ташкил этдик, лекин вақт тизим эди ва Замбиядан юборилган белгиларга мос одамни қарши олишдан бошқа чорамиз қолмаганди. Бизнинг фикримизча, «Хилтон» уни Европага ошириб юборишни ташкиллаштириш учун керак бўладиган бир неча кунга жуда ҳам қулай жой эди. Бизнинг даставвал қилган ишимиз келган одамни сувратга тушириш ва бармоқ изларини олиш бўлди. Бизга унинг муҳим илмий ҳужжатлар олиб кетаётгани ҳақида хабар берилганди. Биз ундан ҳужжатларни сақлаш учун бизга беришини сўрадик ва у бунга рози бўлди. Шахсини текшириш учун биз унинг фотосувратини Лондондаги одамларимизга юбордик. Хуллас, олдиндан белгиланган тартибда иш олиб бордик. Бироқ шу аснода анови яллачи...

— Шэйинми?

— Унинг ҳақиқий исми Лабан Қҳақҳетла, — деди Вайгуру. — У жинга ўхшаб йўқ жойдан пайдо бўлиб қолди ва меҳмонларимизнинг она сутини оғзига келтириб юборди.

— Демак, у ростданам жанубий африкалик агент экан-да? — сўради Пронира.

— Ҳеч ҳам ундай эмас. Уна кун бизга Лондондан хабар қилишдики, ўлдирилган Эразмус эмас экан. Кеча кечқурун эса университетдаги мутахассислар шуни аниқладиларки, гарчи ҳужжатлар илмий маъно касб этса-да, уларда ҳеч қандай сир йўқ, бошланғич синфлар кимё дарслигида ўқиш мумкин бўлмаган ундай нарсалар учрамаган.

— Унда нима — у муттаҳам, доғули эканми? — ишонқирамай сўради Пронира.

— Ундан балтари. Уни атайлаб бизга тиқштиришган. «Кирки ўрдак».

— «Кирки ўрдак»?! — дейинди бараварига Пронира ва Хамисий.

— Ҳа, «кирки ўрдак». Эразмуснинг ҳалигача қасрдалиғи номаълум. Жанубий африкаликлар унинг айнан шундай йўл тутишини тасаввур қилган бўлишлари керак. Найробиде эса европаликлар жуда кўп ва оқ танлилар учун бу ер энг хавфсиз жой ҳисобланади. Претория Эразмуснинг бизнинг одамларимиз билан тил топишига ва бизнинг ҳимоямизда бўлишига тоқат қилолмасди, албатта. Уни қидириб топиш учун жанубий африкаликларга вақтдан ютиш зарур эди. Шунинг учун ҳам бунга бошқа одамни тиқштиришиб чакки ўйлашмаган. «Кирки ўрдак»ни сақлаш билан вақт ўтказиб турганимизда улар ҳақиқий олимни қидириб топишга улгурар эди.

— Қандай оқилона ўйланган, — деди Пронира. — Жуда оқилона ўйлар.

— Ҳаммасидан хулоса чиқариб аниқладикки, Замбия манбаи сира ҳам Замбияники эмас, балки Жанубий Африканики экан, — давом этди Вайгуру. — Замбия разведкаси таъкидлаб айтдики, у ҳеч қандай хат-пат йўлламаган, ҳеч қандай жанубий африкалик олим уларга мурожаат қилмаган. Улар ҳам хушёр туришибди экан — Эразмуснинг Замбияга келиб қолишини ва ёрдам сўрашини кутаёттишибди экан.

— Замбияда унга ёрдам ғоятда зарур бўлиб қолиши турган гап эди, — Пронира бошини чайқади. — Хўш, Шэйин-чи, у нима бўлди?

— Бунинг сизга дахли йўқ, — кескин деди бошқарма бошлиғи.

— Бу қанақаси — дахли йўқ? — қизишиб деди Пронира. — Мен мақоламда уни жанубий африкалик агент бўлса керак деганман. Мен улар олдида кечирим сўрашим керак. У, жин урсин, менинг ошнам бўлади!

— Биз уни агент эмас деб туриб олаётимизми? — деди Вайгуру.

— Шэйн уларнинг тарафида бўлганида ҳам у «кирки ўрдак»ка қараб ўқ узмаган бўларди-ку, — маънодир оҳангда деди Хамисий. — Бунда ҳеч бир мантқиқ йўқ. Дарвоқе унинг қасрдан йўриқлар олгани бизга қоронғи. Балки бу йигитнинг «кирки ўрдак»лигини у ҳам билган чиқар?

— Ана шунақа, — давом этди Вайгуру, — биз ҳақиқатнинг тагига етишни истаймиз, шунинг учун ҳам сизларни чақирдик. Бир одам ҳаёти довга тикилган. Жанубий африкалик агентлар, ҳойнаҳой, олимнинг изидан тушган. Агар Кенияда бўлса, бизнинг одамларимиз уни улардан илгарироқ топишлари зарур. Борди-ю, сизлар бурунларингизни керак бўлмаган жойга тикаверадиган ва тўғри келган нарсалар ҳақида мақолалар чоп этаверадиган бўлсангиз, бизлар ишлай олмаймиз.

Пронира қақ-қаҳ уриб қулиб юбораёзди: ҳеч нарса ҳеч қачон ўз-ўзидан унинг қўлига келиб тушмаганди. Ҳар бир чимдим янгиликни жон ва қон эвазига тўплар эдилар — гоҳо мана бунақа қоқилишлар ҳам бўлиб турарди.

— Сизларнинг қандайдир ҳамкорликларингизга умид боғласак бўладими? — сўради бошқарма бошлиғи.

— Сизнинг айтганларингиз чоп этилганларга қараганда ўн баробар ишончсизроқ, — жонланиб деди Хамисий. — Олим билан боғлиқ воқеа ривожини қандай кечаётгани ҳақида биз ўқувчиларимизни хабардор қилиб туришимиз шарт. Бирдан жимиб қолиб, мавзудан воз кечолмаймиз, ахир.

— Мистер Хамисий, ёзиш мумкин ва шарт бўлган воқеалар худо уриб ётибди, аммо буни эмас, — деди бошқарма бошлиғи. — Сизнинг вазмин-лигингизга инсон ҳаёти боғлиқ бўлиб турибди.

Хамисий ўйланиб қолди.

— Биз ҳамкорлик қилишга тайёрмиз, аммо бир шарт бор, — деди у.

Пронира эътироз билдирмоқчи бўлди.

— Қанақа шарт экан? — унинг сўзини бўлди Вайгуру.

— Ҳамма нарса чалкашиб кетганда сиз бизга бу воқеа ҳақида бутун тафсилотлари билан сўзлаб бериш учун мутлақ ҳуқуқ берасиз.

— Бўпти, ўшанда қараб кўрармиз, — деди бошқарма бошлиғи. — Яхши боринглар, жаноблар.

— Нега бунча тез таслим бўлдингиз? — сўради Пронира улар муҳаррир билан Хавфсизлик бошқармасидан чиқиб кетишар экан.

— Бошқа нима ҳам дейолардим, Нельсон? — қўларини ёйиб деди Хамисий. — Мақоламизнинг иши ўнгидан келмади. Тагин ҳам омадимиз бор экан — осон кутулдик. Бошқарма одамларининг бизсиз ҳам ишлари бошларидан ошиб-тошиб ётибди, биз уларнинг оёғи остида ўралашиб юришимиз яхши эмас.

— Ахир воқеа жуда ноёб эди-да! — ён бермай деди Пронира. — Ҳам хавфсизлик идоралари, ҳам матбуот Жанубий Африкадан қочиб келган олим деб ўйлаган одам «кирки ўрдак» чиқиб ўтирса-а, қойил! Ҳеч ақл бовар қилмас воқеа!

— Ҳа, ақл бовар қилмайди, Нельсон, аммо ўйлаб кўргин-а, айти пайтда бунга жалб этилган одамлар ҳақида фикр юритмоқ лозим бўлади. Улар учун бу ҳаёт-мамот масаласидир.

— Буни сизнинг оғзингиздан эшитаётганимга ишонгим келмаяпти, — истеҳзоли кулимсиреди Пронира. — Куни кеча кимдир менга худди шундай гапни айтган эди.

8

«Жин урсин!» — ўйлади Пронира. Ҳеч ўйлаганинг жойидан чиқмас экан-да! Оқ танли йигитнинг «кирки ўрдак»лиги ҳаёлимга ҳам келмаганди-ку. Ҳамма нарса юз фоиз тўғри эди — хавфсизликни таъминлаш чоралари, ҳужжатларнинг йўқлиги; «Рэнд дейли мэйл»даги йўналиш нуқтаси бўлиб хизмат қилувчи мақола... Пронира жанубий африкалик махфий хизматнинг устомонлигига қойил қолмоқда эди. Қочоққа ёрдам бермоқчи бўлган Африка мамлақати маъмурларини чалғитиш учун матбуотда йўқолган олим ҳақида айнан шу хавфсизлик хизмати жўрттага галва кўтарган экан-да. Биз хўрақни чўқилаб қўйибмиз, қимматли вақтимизни «кирки ўрдак» муҳофазасига сарфлаб юрибмиз. Жанубий Африка разведкаси эса Эразмусни таъқиб қилиб юрибди. Нақадар зукколик. Гап йўқ.

Претория бир нарсани хотиридан фаромуш қилган — бу Шэйн юриши. Қўшиқчини ўйлаб, Пронира виждони лат еганини ҳис этди. Ўз мақоласида у бир қанча шундай бадий қочиримлар қилган эдики, бундан Шэйни Жанубий Африканинг махфий агенти деган маънони уқиш мумкин эди. Бироқ энди Пронира бу ҳақда қанча кўп ўйлагани сайин ўзининг бунга ишончи шунча сусайиб бормоқда эди. Нима учун Шэйн «Хилтон»да пайдо бўлиб қолди? Бирон сабаби бўлиши керак-ку, бўлганда ҳам жиддий сабаб бўлиши керак!

Пронира Лора ҳақида хаёл суриб кетди. Қизгина Шэйнинг агент эмаслигига тўлиқ амин эди. Ўз-ўзидан маълум, у қизнинг туйғуларига янада эҳтиёткорроқ муносабатда бўлмоғи, «қасбий ёндашув» ишни бироз юмшатмоғи ҳамда Лора ва Хамисийнинг «инсон омилли» деб аташи мумкинлигини ҳисобга олиб қўймоғи даркор. У барибир тахминан яна ўша нарсани ёзган бўлар эди, аммо мақола янада вазминроқ, янада ишончлироқ бўлган ва содир бўлган воқеада Шэйнинг иштирокига нисбатан бу қадар шафқатсизларча муносабат зоҳир бўлмаган бўлар эди. Шэйнга нисбатан унинг хулосаси оддий широкларда у фақат тўла асосли ҳолда мириқиб кулиши мумкин бўлган мулоҳазалари оқибати бўлганини тушунарди. Инсон жанубий африкалик қочоқ олимни ўлдирди, бинобарин, қотил — жанубий африкалик махфий агент! Гап йўқ, бу хулоса тўғри бўлганида, Пронирага муносиб шов-шув дунёга келган бўларди. Бироқ, агар у ундай бемаъни мавзунинг биринчи курсдаги ўзининг мантқиқ бўйича профессорига таклиф этганида, у бунга ҳаттоки «бир» ҳам қўймаган бўларди. Аммо ҳақиқат қаерда ўзи?

Тахририятга борар экан, у Лора олдида кечирим сўрашга шайланарди, бироқ қиз тахририятда йўқ экан. У столига ўтирди-да, тонгги газеталарни кўздан кечира бошлади. «Стандарт» президентнинг вилоятлардан бирининг делегациясини қабул қилишини бош мақолада беш устун қилиб берибди. «Нейшн» ўқувчиларга қайнонанинг ўлдирилиши ҳақидаги воқеани инъом этибди. Одатда «Стандарт» ҳам, «Нейшн» ҳам «Обсервер»га қараганда ўзларининг майдақашликлари билан кишини ҳайратга солар эди ва Пронира бундан ҳақли равишда ғурур ҳиссини туяр эди. Бироқ бугун чапак чалиб мақтанишга сабаб йўқ эди. Гўё қора кўзойнак ортига яширинган, эндиликда марҳумга айланган киши чехрасида истеҳзо қотиб қолгандай, ҳали-ҳамон суврати сарлавҳа тагидан қараб турган Прониранинг муваффақиятсизлиги устидан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборадигандай туюлмоқда эди. Ишдаги ҳамкасбларининг тўхтовсиз табрикларига қарамай маълумият ҳисси Прониранинг вужудини қамраб олганди. «Зўр репортаж», — деди бош белги кўювчи. «Олий даражадаги мақола», — мақтади яна кимдир. Э худо! Пронира нима қилишини билмас эди.

Улар Хавфсизлик бошқармасидан қайтиб келишгач, муҳаррир Пронирага деди:

— Нельсон, контрабанда ҳақидаги ишга қайт. Бу мавзудаги мақола энди менга олдингидан кўпроқ керак. Олимни эсингдан чиқар ва салмоқдор мақолаларга зўр бер.

Пронира боплаб жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, Хамисийнинг юзидаги жиддийликни кўриб шаҳидан қайтди. Унинг хонасига олиб борувчи йўлакка бурилишларидан сал олдин муҳаррир қўшиб қўйди:

— Маккажўхори контрабанда савдоси ҳақидаги мақолалар туркумини охирига етказиб қўйиш керак, Нельсон.

Яна маккажўхори, ўйлади Пронира. Жонга тегиб кетди!

Лора тахририятга тушга яқин келди. Пронира унга узрли оҳангда деди:

— Ҳаммасини қайтариб олдим.

Қиз тушунмагандай унга қаради.

— Шэйн ҳақидаги ёзганларимни айтаяпман. У жанубий африкалик агент эмас экан. Ҳеч бўлмаганда энди бунга ишониб бўлмайди.

— Мен сенга икки кундан бери жавраб келаяпман. — Елкасини қисиб, Лора жойига келиб ўтирди. — Дарвоқе, айна пайтда бунинг аҳамияти йўқ...

— Бошқармада бўлиб ўтган гапларнинг сенга қизиги йўқми?

— Очиғини айтсам, йўқ. Мени ташвишга солаётган нарса Шэйни қаерга яшириб қўйишгани.

— Полиция ёки тўғрироғи, Хавфсизлик бошқармаси уни овлоқ жойда ушлаб турибди.

— Ушлаб турган эди демоқчимисан?

— Йўқ, — эътироз билдирди Пронира, — мақолам бошқарма бошлиғини газабга миндириб юборди ва у бунни турли далиллар билан ерпачин қилиб ташлади.

— Қанақа далиллар билан, масалан?

— Уша оқ танли одам ҳеч ҳам олим эмас экан. Преторияда пайдо бўлишидан олдин Эразмус билан алоқа боғлаш учун Кения маъмурларига халақит бергани жанубий африкаликлар уни ташлашган экан...

— Оқ танли одам олим эмас деб мен сенга айтмаганмидим? — эслатди Лора.

Пронира эътироз билдирмоқчи бўлди: қиз бу ҳақда бир оғиз ҳам гап айтмаганди, бироқ ҳозир баҳслашишнинг жойи эмасди.

— Бинобарин, Шэйин жанубий африкалик агент эмас, — деди у. — У олим бўлганида, «кирки ўрдак»ни ўлдирмаган бўларди.

— Бошқармада яна қандай гапларни тикиштиришди? — муздай совуқ оҳангда сўради Лора.

— У ерда бу воқеани қирққа ёриб кўриб чиқинди. Воқеа мен ўйлагандан ҳам қизиқроқ экан. Улар ҳам Эразмусни Кенияда деб тахмин қилишмоқда ва уни жанубий африкаликлардан олдинроқ топишга ҳаракат қилмоқдалар.

— Шэйин ҳақида нима гаплар, Пронира?

— Бундан ташвиш қилмаса бўлар экан. У хатардан холи, даволашмоқда. Сал ўзига келгандан кейин уни, ўз-ўзидан маълумки, сўроқ қилишмоқчи. Биласанми, у, афтидан, Преториянинг махфий агенти ҳам эмас, аммо бизнинг разведкамиз барибир унинг анови йигитни, «кирки ўрдак»ни нега отиб қўйганини билмоқчи.

— Уни қаерга олиб кетишганини айтишдими? — сўради Лора.

— Йўқ, айтишмади.

Худди шундай саволни ўзи берганини Пронира эсга олди, бироқ Вайгуру бунга жавобан бунинг Пронирага дахли йўқ деб айтганди. Бироз сукутдан сўнг Лора деди:

— Уни қаёққа олиб кетишганини билиб олдим мен.

— Билиб олдим? — хайрон бўлиб сўради Пронира.

— Лекин у ҳозир у ерда йўқ, — давом этди қиз.

— Бу нима деганинг — ҳозир у ерда йўқ? Қаерда бўлмаса?

— Билмадим. Бизлар хайрлашиб, сен бошқармага кетганингда, мен қотилликларни қидириш бўлимидан дўстинг Килонзони кўришга аҳд қилдим. У жойида йўқ эди, бироқ кўшни столда қандайдир полициячи ўтирарди. Мен у билан «Хилтон»даги отишма ҳақида гап сота бошладим. Аввалига у оғзида қатиқ ивитиб олгандай жим ўтирди. Ўзини ҳеч нима билмаганга солди. Лекин мен тинчимадим. Унга озроқ таманно қилдим ва Килонзо ўша куни «тез ёрдам»да «Хилтон»дан Вестлендаги бир хусусий клиникага кетганини билиб олдим. Мен ўша ёққа кўнғироқ қилиб, қандай боришни билиб олдим. Бор-йўқ сир шундан иборат.

— Клиникада бўлдингми?

— Ҳа. Лекин Шэйин у ерда йўқ экан. Уни Кенията номидаги касалхонага ўтказишибди. Уша ёққа бордим, бироқ келганлар китобида уни тополмадим. Эрталаб уларга ҳаммаси бўлиб олти бемор олиб келишибди ва қайдхонада улардан ҳеч бири Шэйинга ўхшамаслигини қасам ичиб айтишди. Уқдан жароҳат олган биронта ҳам бемор йўқ экан. Мен изимга қайтиб, клиникага чоғдим ва кираверишдаги майдончада икки полиция машинаси турганини кўрдим. Беморларни қабул қилиш хонасига кирганимда либосли полициячиларга тўқнаш келдим. Фиръавнлар бутунлай ўзларини йўқотиб қўйишганди — Шэйин ғойиб бўлибди!

— Ғойиб бўлибди?

— Тушунишимча, яраланган кунидан бери Шэйин шу клиникада турган. Бутун эрталаб «тез ёрдам» келган; икки европалик врач улар полицияданлигини ва Шэйинни олиб кетиш буюрилганини айтишган. Улар ҳамширага қандайдир ҳужжатларни кўрсатишган. Катта ҳамшира полицияга кўнғироқ қилишга ҳаракат қилган, аммо бунга муваффақ бўлмаган ва охири ҳамшира уларга Шэйинни

олиб кетишга рухсат берган. Бироз ўтиб, ҳамшира барибир Килонзога қўнғироқ қилган ва Шэйни Кенияга номидаги касалхонага кўчиришга фармойиш берганми, йўқлигини сўраган.

— Килонзо, албатта, ҳеч нима билмаган чиқар?

— Худди шундай. Килонзо бу ҳамширанинг қандай қонини ичганини кўрганингда эди. Бу айнан у эканига шубҳам йўқ.

— Турқи совуқ дароз мкамба! эмасми? — сўради Пронира. — Нукул мовий саржа костюмида юради.

— Худди ўша. Оғзи шалоқ, бир гапириб ўн сўкинади, ҳар иккала врачнинг қанақалигини аниқ айтиб берасанлар деб туриб олди, лекин шўрлик қиз улар европаликлар эди, оқ халат ва стетоскопда эди деб битта гапни айтар эди. «Тез ёрдам»нинг рақамини қиз эслай олмади.

— Бунинг таажжубланарли ери йўқ, — деди Пронира. — Унинг ўрнида мен бўлганимда ҳам рақамга эътибор қилмаган бўлардим.

— Қиз бу машинанинг касалхонаникими ё полицияники эканини айтолмади ҳатто. Фақат русумини пайқабди: оқ «фолксваген-колби».

— Оқ «фолксваген-колби»? Бунақа «тез ёрдам»лардан шаҳарда ўнлаб топилади! — ҳафсаласи пир бўлди Прониранинг. — Дарвоқе, полиция учун уларни биттама-битта текшириб чиқиш қийин эмас. Клиникага қайси бирини ҳайдаб келишганини бир зумда билишади...

— Гап бунда эмас, Пронира, — унинг гапини бўлди ташвишли оҳангда Лора. — Шэйни ким ва нима учун олиб кетгани керак. Бу врачлар кимлар эди ва Шэйни уларга нимага керак бўлиб қолди?

— Лора, булар врач эмаслигини чақалоқ ҳам билади. Борди-ю, у жанубий африкалик агент бўлмаса унинг ҳаёти хавф остида ҳозир.

— Яна ўша «борди-ю!» — норози оҳангда деди Лора. — Мен шу билан тугабди-да, деб ўйлабман.

— Мен фақат овоз чиқариб ўйлайман. Ҳаммасини бирдан эслолмайсан-ку. Эҳтимол тутилган йўллارни айтиб чиқарсан. Яхши, мен розиман. Шэйни агент эмас, аммо у ярадор бўлганда нега «Хилтон»да эди, шу бизга номаълум. Бошқармадаги йигитлар ҳам билишмаяпти. Улар ҳам сўроқ қилганларича йўқ, энди бўлса Шэйнини ўғирлаб кетишди улардан. Ҳаммаси чалкаш!

— Ҳаммаси менга равшан демаганмидим?

— Кўраяпсанми, агар Шэйни агент бўлмаса, жанубий африкаликлар уни йўқотиши керак — ахир у жанубий африкалик жосусни ўлдирди-ку. Уни бекордан-бекор клиникадан ўғирлаб кетишмас?

— Улар уни ўлдиршмоқчи, Пронира, — деди овозини кўтариб Лора.

— Унақа эмас. Уни клиниканинг ўзидаёқ бир ёқли қилишлари мумкин эди. Тери остига захар юборишармиди ё шунга ўхшаган бир амал-да... Бунинг ўрнига уни ўғирлаш учун бутун бир ўйин ўйнашяпти. Иккита тахмин бор: ёки унда муҳим маълумот бор, ёки...

— Ёки?

— Ёки... ва биз буни ҳисобга олмаслигимиз асло мумкин эмас... — истамайгина сўзлади Пронира, — ёки барибир ўшаларнинг биттаси.

— Эй худойим-ей! — уҳ тортди Лора. — Ҳозиргина ўзини модомики оқ танли йигитга, яъни «Хилтон»даги «кирки ўрдак»ка ўқ узган эканми, демак у агент эмас деб айтиб турувдинг-ку. Айтувдингми ё йўқми?

— Лора, ўйласанг-чи. «Кирки ўрдак»да ишини битиргач, Кения маъмурларидан қандай ситилиб чиқиб кетиш режаси бўлган бўлиши керак. Унинг ёнида курол бўлмаган, акс ҳолда бизнинг агентларимизда шубҳа пайдо бўлган бўларди. У шартта керакли вақтда «Хилтон»дан чиқиб кета олмасди, фурсат эса яқинлашиб келди.

Эртами, кечми, кенияликлар уни фош этишини билиши керак эди. Преториянинг режаси бўйича қочоқни тутишга жанубий африкаликларга имкон бериш учун у бироз кутиб туриши ва кейин қочиши керак бўлган.

— Бу ерда Шэйнинг нима дахли бор?

— Жуда дахли бор, Шэйнга 1103-хонага тўппонча элтиб бериш топширилган.

¹М к а м б а — Кенияда яшовчи қабилалардан бири.

— Унда Шэйн нега уни отиб ташлади?

— У ерда бирон ишқал чиққан бўлса керак-да, — жавоб берди Пронира. — Шэйнинг «кирки ўрдак»ни ўлдирганини биз фақат Вийгурунинг гапларидан биламиз, холос. Балки бари бутунлай бошқача бўлгандир. Балки «кирки ўрдак»ни агентлардан бири отиб ўлдиргандир — ким билсин! Ҳарҳолда, агар менинг фикрим тўғри бўлса, у ерда бир кор-ҳол юз берган. Бироқ яна Шэйнга қайтамиз, Шэйн бизникиларнинг қўлига тушиб қолди, бундан жанубий африкалик жосуслар питиллаб қолишди. У нафақат «Хилтон»даги ўз вазифасини айтиб солиши мумкин, балки бутунлай таслим бўлиб, Кениядаги бутун Жанубий Африка агентурасини хавф остига қўйиши мумкин. Шу боис, фурсатни бой бермай уни кенияликлардан ўғирлаб олиш керак бўлган. Мана сенга айтадиган битта тахминим.

— Мен бунга унчалик ишонмайман.

— Мен буни фақат тахмин дедим, холос.

Пронира Вайгурунинг сўзларини эслади: «Ахир биз уни агент эмас дедикми?» Вайгуру айтганидан кўпроқ нарса билармикан? Балки, билар... Бироқ Пронира бундай саволларнинг беҳудалигини англади. Ҳозир у даставвал далиллар тўплаши керак. Прониранинг хотирасида Шэйни замбилда олиб кетишгаётганида: «Чўчка! Фашист чўчкаси!» деб алаҳсирагани жонланди. «Хилтон»даги воқеа арафасида эса Шэйн Лоранинг олдида ҳам худди шу сўзларни айтганди. Бу нимани англатар экан-а?

Давоми бор

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА
ва Ғолиб ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*